O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

10-son (oktabr 2025)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2025

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),

ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),

ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),

BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),

DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),

HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),

IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),

IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),

JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),

JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),

KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva unversiteti),

KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),

MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),

NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),

QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),

RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),

RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),

SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),

SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),

SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),

XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),

YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),

O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),

O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),

G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL
OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 10-son (oktabr 2025)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

21-OKTABR – O‘ZBEK TILI BAYRAMI KUNI

G‘ayipov Dilshod Qadambayevich (filologiya fanlari doktori, professor)

ONA TILIMIZ TARIXIDAGI BESH MUHIM BOSQICH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada muallif nuqtayi nazaridan kelib chiqib, o‘zbek tili tarixidagi beshta muhim bosqich haqida fikr yuritiladi. Alisher Navoiyning tilimiz rivojiga qo‘shgan hissasi, jadidlarning bu boradagi mardonavor faoliyati, 1980-yillarning ikkinchi yarmida, mustaqillik yillarida hamda keyingi besh yillikdagi til siyosati borasida amalga oshirilgan ishlar tahlilga tortiladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, tarix, muhim bosqich, Navoiy, jadidlar, davlat tili, mustaqillik, “Yangi O‘zbekiston”.*

ПЯТЬ ВАЖНЫХ ЭТАПОВ В ИСТОРИИ РОДНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В данной статье автор излагает мысль о пяти этапах в истории развития родного языка. Анализируется вклад Алишера Навои в развитие языка, деятельность джадидов в этом направлении, языковая политика в конце 1980-ых годов и в период независимости, меры, осуществляемые в этом направлении в последние пять лет.*

Ключевые слова*: узбекский язык, важный этап, Навои, джадиды, государственный язык, независимость, «Новый УЗзбекистан».*

FIVE IMPORTANT STAGES IN THE HISTORY OF OUR MOTHER LANGUAGE

Annotation. *This article, from the author's point of view, discusses five important stages in the history of the Uzbek language. The contribution of Alisher Navoi to the development of our language, the courageous work of the Jadids in this regard, the work carried out in the second half of the 1980s, during the years of independence and the next five years on language policy are analyzed.*

Keywords: *Uzbek language, history, important stage, Navoi, Jadids, state language, independence, "New Uzbekistan".*

O‘zbek tilimiz qadim tarixga ega. Bu ko‘hna tarix silsilasi hamisha ham bir xil, shonli kechgan emas. Ona tilimiz boshiga ne-ne qora kunlar tushdi, cheklandi, qadim o‘zanlaridan ajratib qo‘yildi. Biroq tilimiz tarixida beshta muhim davr, bosqich borki, bu boy va serjilo tilimizning umrboqiyligiga zamin bo‘lib xizmat qilgan va qilmoqda. Bular, bizningcha, quyidagilardir:

1. Alisher Navoiy davri.
2. Jadidlar davri.
3. 1980-yillarning ikkinchi yarmi – “Qayta tug‘ilish” davri.
4. O‘zbek tili va adabiyoti universitetiga tamal toshi qo‘yilish davri.
5. “Yangi O‘zbekiston” davri.

Albatta mazkur davrlashtirish nisbiy. Biroq bu bosqichlarda o‘zbek tili rivoji uchun muhim qadamlar tashlandi, ulkan yutuqlarga erishildi.

“Millat quyoshi” deya ulug‘langan Alisher Navoiy (1441–1501) turkiy til (o‘zbek tili) taraqqiysi uchun umrini bag‘ishladi. Uning deyarli barcha asarlari ona tilimiz imkoniyatlarini ko‘rsatib berdi. Turkiy tilda ham o‘lmas asarlar yozish mumkinligini Navoiy ham nazariy, ham amaliy tomondan isbotladi. Uning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari tilimiz imkoniyatlari nechog‘liq keng ekanligini namoyish etdi. Buyuk bobokalonimiz o‘zi haqli ravishda faxr etganidek:

Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.

Darhaqiqat, hazrat Alisher Navoiy tilimizning chinakam ma’nodagi yalovbardori, bayroqdoriga aylana oldi.

O‘zbek tili tarixidagi ikkinchi muhim bosqich – jadidlar davri. Jadidlar Vatan va Millat taqdiri uchun boshini tikar ekanlar, ona tili masalasiga hayot va mamot masalasi deb qaraganlar. Ular jadidchilik harakatining yo‘lboshchisi Ismoil G‘aspralining “Umumiy adabiy tilga ega bo‘lmagan millat millat hisoblanmaydi” degan fikrlariga chuqur hurmat bilan qaraganlar. Umuman, “Tarjimon” gazetasida chop etilgan milliy til masalasidagi maqolalardan ham o‘zlarining faoliyatida dastur sifatida foydalanganlar.

O‘zbek tili rivojida Abdurauf Fitratning xizmatlarini alohida ta’kidlash kerak. Rus chorizmi, keyin sovet hukumati mustamlaka o‘lkalarda yashovchi xalqlarning ona tilini cheklash, rus tiliga assimilatsiya qilish borasida shiddat bilan intilayotgan paytda Fitrat boshchiligida “Chig‘atoy gurungi” tashkiloti tuzildi. Toshkentda ish boshlagan bu tuzilma 1918-yilning noyabridan 1921-yilning 10-yanvariga qadar faoliyat yuritdi. Ma’lumki, tashkilot bir necha sho‘balardan tashkil topgan. Ular o‘sha davr istilohiga binoan “To‘-

dalar” deb yuritilgan. 1919-yilning ibtidosidan faoliyatini boshlagan to‘dalardan biri “Til va imlo” sho‘basi bo‘lib, unga mashhur jadidlardan Abdulhamid Cho‘lpon va Elbek rahbarlik qilgan. Abdurauf Fitrat “Tilimiz” maqolasida mazkur to‘daning dasturiy yo‘nalishini ko‘rsatib bergan. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Elbek, Ashurali Zohiriy, Shokirjon Rahimiy, Qayum Ramazon, G‘ozi Olim, Shorasul Zunnun kabi olimlarning tilshunoslikka doir ishlari “Til va imlo” to‘dasi dasturi asosida bajarilgan. Yuqorida nomlari keltirilgan olimlar chinakam ma’nodagi tilimiz fidoyilari edilar. Mashhur jadidlardan Elbekning “Til” she’ri ham bor bo‘lib, bu she’r turkiy til, ya’ni o‘zbek tili dushmanlariga qaratilgan aybnoma edi:

Mungli qushim, sayrab-sayrab kel anglat,
Kimlar erur Turk tilini sotg‘uchi?
Bulbul kabi sayrab turgan bu tilni
Uyalmayin bu o‘lkadan otguchi?
Bolday totli, jondan aziz turkchani
Tushunmayin, xo‘rlab-xo‘rlab yotg‘uchi?
Mungli qushim, ularni qo‘y, sen sayra!
Turk tilining dong‘in chiqar ko‘klarga!
Qo‘y ularni, ular yo‘ldan ozsinlar,
El ichida bo‘sh bo‘g‘uzlik sotsinlar.

Ko‘rinadiki, taniqli jadid Elbek ham olim, ham shoir sifatida tilimiz mavjudligi va rivoji uchun kurashgan.

“Chig‘atoy gurungi” tashkiloti olimlari tomonidan o‘zbek tilining taraqqiyoti uchun qator ishlar qilingan. 1918-yilda “Ona tili” darsligi yaratilgan. 1919-yilda Fitratning “Tilimiz” maqolasi yozilgan. Shuningdek, yana Fitrat tomonidan “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba “Sarf” (1-kitob”) va “Nahv” (2-kitob) yaratilgan. 1927-yilda bir qancha jadidlar “O‘zbek tili saboqligi” to‘plamini ham nashr ettirganlar.

“Chig‘atoy gurungi” tashkiloti a’zolari 1919-yilda arab alifbosini isloh qilgan holda yangi alifbo yaratishga harakat qilganlar. 1921-yilning yanvar oyida o‘tkazilgan Til va imlo quriltoyi bevosita “Gurung” rahbarligida o‘tgan. Cho‘lpon quriltoyda “Chig‘atoy gurungi” vakili sifatida qatnashgan. Umuman, jadidlar 1937-yil qatag‘onigacha ona tilimiz taqdiri uchun ham mardonavor kurashganlar. Oxir-oqibatda jonlarini qurbon qilganlar. Albatta, bugungi kun kishisi ona tili taqdiri uchun kurashmoqni jadidlardan o‘rganmog‘i lozim.

O‘zbek tili tarixidagi uchinchi muhim bosqich 1980-yillarning ikkinchi yarmi “Qayta tug‘ilish” davridir. Darhaqiqat, oshkoralik, qayta qurish deb nomlangan 1985-yildan keyingi davrda bir guruh millat ziyolilari maydonga chiqdilar. Turg‘unlik davrida “ko‘cha tili”ga aylanayozgan tilimiz taqdiri uchun ochiq-oshkora kurash boshladilar. 1989-yilning 21-oktabrida o‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilishiga erishdilar. Bu qayta tig‘ilish, tetapoya bo‘lish davri edi, shunda ham kamolot, barkamollik davri emas edi.

1991-yil istiqlolga erishganimizdan keyin ham milliy tilimiz rivoji uchun ancha ishlar amalga oshirildi. Lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tish to‘g‘risida qaror qabul qilindi. Bu ham millatimiz tarixidagi unutilmas voqeaga aylandi.

Bizningcha, tilimiz tarixidagi to‘rtinchi muhim bosqich 2016-yilga to‘g‘ri keladi. Shu yil 13-mayda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti tashkil etildi. Bugungi kunda ushbu oliy ta’lim muassasasi olimlar tomonidan o‘zbek tilini dunyoga tanitish borasida e’tiborga molik ishlar qilinmoqda.

Tilimiz tarixidagi beshinchi muhim bosqich “Yangi O‘zbekiston” davridir. Ushbi davrni tilimiz tarixidagi yangi renessans bosqichi, desak mubolag‘a bo‘lmas. O‘zbek tili borasida ikkita muhim farmon e’lon qilindi. 2019-yil 21-oktabrda “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”, 2020-yil 20-oktabrda “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” e’lon qilingan farmonlar ona tilimiz taraqqiysi uchun zarur bo‘lgan muhim huquqiy asoslardandir. Bugungi kunda 21-oktabr – O‘zbek tili bayrami sifatida nishonlanayotgani millatimiz uchun iftixorga aylandi.

Tilimiz taraqqiysi uchun doimiy harakatlar qilinmoqda. Yaqinda Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasi yangi so‘z va atamalarning bir qismini tahlil qilib, rasmiy muomalaga kiritish bo‘yicha qaror chiqardi. Bular: aysberg–muztog‘, dostovka–yetkazish, markirovka–tamg‘alash, koridor–yo‘lak, navigator–yo‘llagich, otverka–buragich, polik–to‘shagich, avans–bo‘nak, parol–o‘ron, vnedorojnik–yo‘ltanlamas. Mazkur ish ayni muddao bo‘ldi. Mutaxassislar bu kabi ishlarni davom ettirishi kerak. Chet tillardan kirgan so‘zlarning o‘zbekcha muqobili borlarini, albatta, o‘zbekchasini ishlatish shart.

Shu kunlarda tilimiz borasida o‘ziga xos muhim hodisa ro‘y berdi. Buyuk Britaniyaning eng yetakchi o‘quv dargohlaridan biri hisoblangan Oksford universitetining “Osiyo va Yaqin Sharq tadqiqotlari” fakulteti ta’lim dasturiga o‘zbek va qadimiy o‘zbek (chig‘atoy) tillari kiritildi. Bu universitetdagi o‘zbek tilini o‘rganish dasturining rasmiy ochilish marosimida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi rahbari Saida Mirziyoyeva ishtirok etdi. Bu ulkan voqea Vatanimiz tarixiga zarhal harflar bilan yozilajak, albatta.Yana shuni alohida ta’kidlash o‘rinliki, ushbu muhim voqelik Yevropada o‘zbek tilini o‘rganish bo‘yicha ulkan yutuqdir.

Bugun ijtimoiy tarmoqlarda ba’zi bir yoshlar “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan kelib chiqib, tilimizda so‘zlar oz-ku, deya kaltabinlik qilishmoqda. Ona tilimizni kambag‘alga chiqarishmoqda. Ularga qarata mashhur jadid Abdulla Qodiriyning “Ona tilimiz kambag‘al emas, uni kambag‘al deganlarning o‘zlari kambag‘aldir”, degan hikmatlarini aytgimiz keladi. Darhaqiqat, ular ma’naviy qashshoqlardir.

Ona tilimiz tarixi, buguni, kelajagi haqida gap ketar ekan, yani bir jihat bizni behad quvontiradi. Bu bizning hali ko‘plab tadqiqotlarga asos bo‘lgulik ma’naviy konlarimiz, ya’ni shevalarimizdir. O‘zbek tilida bir qancha shevalar bor. Biz shevalardagi adabiy tilda muqobili yo‘q so‘zlarni doimiy ravishda iste’molga kiritishimiz kerak. Bu so‘zlar lug‘at kitoblardan o‘rin olishi zarur. Sheva so‘zlari hisobiga ham adabiy tilimiz boyib borishi lozim.

Tilimiz ulug‘lanayotganda, albatta, muammolar haqida ham yozish zarur. Tilimiz taraqqiyoti yo‘lidagi eng kata to‘siq – bu tilga muhabbatning yo‘qolishi. Ilm-fan, iqtisodiyot va boshqa sohalar rivojiga e’tibor qaratmaslik. Dunyoda o‘zbek ilm-fani yuksalar ekan, jahon xalqlari ona tilimizni o‘rgana boshlaydi. Davlatimiz kuchli iqtisodiyotga ega bo‘lar ekan, boshqa millat vakillari o‘zbek tilini o‘rganishga kirishadilar. Biz ilm-fanda, texnologiyada, iqtisodiyotda o‘z so‘zimizni aytishimiz zarur. Ming shukurki, bu jihatlarga davlatimiz asosiy vazifa sifatida qaramoqda, barcha sharoitlarni yaratmoqda.

Xullas, tilimiz tarixidagi yuqorida sanalgan muhim davrlar xalqimizning o‘lmas irodasidan nishonadir. Biz hamisha uyg‘oq vijdon bilan yashamog‘imizga chorlovdir. Millatimizning dunyoda o‘z o‘rni bor ekanligiga dalildir.

Matkarimova Shoira Umidbekovna (UrDU stajor tadqiqotchisi),
Babayozova Nazokat Pulatovna (Urganch shahar, 13-maktab o‘qituvchisi)

LAZER PLAZMASI SPEKTRAL TAHLILI USULI YORDAMIDA UGLEROD SIRTIDA YUZAGA KELGAN PLAZMA PARAMETRLARINI ANIQLASH

Annotatsiya*. Lazer nurlanishi ta’sirida uglerod yuzasida hosil qilingan plazmaning hususiyatlari lazer spektrometriyasi yordamida tadqiq qilindi. Ushbu ishda uglerod namunasining sirtiga Nd:YAG (λ = 1064 nm, $\tau \approx 20$ ns, $E \approx 100$ mJ) lazer impulslari yo‘naltirilib, hosil bo‘lgan uglerod plazmasi spektroskopik usulda o‘rganildi. Normal atmosfera sharoitida qayd qilingan emissiya spektrlari asosida plazmaning asosiy parametrlari – elektronlar temperaturasi $T_e \approx (1.1 \pm 0.2) \times 10^4$ K va elektron zichligi $n_e \approx (3 \pm 1) \times 10^{16} cm^{-3}$ aniqlangan. Shuningdek, Debay uzunligi, plazma chastotasi va lazer nurlanishining invers bremsstrahlung yutilish koeffitsiyenti baholandi. Olingan natijalar uglerod asosidagi materiallarda LIBS diagnostikasini takomillashtirishga xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar*: LIBS, uglerod plazmasi, spektroskopiya, elektron temperaturasi, elektron zichligi.*

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПАРАМЕТРОВ ПЛАЗМЫ НА ПОВЕРХНОСТИ УГЛЕРОДА МЕТОДОМ СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛИЗА ЛАЗЕРНОЙ ПЛАЗМЫ

Аннотация. *Методом лазерной спектрометрии исследованы свойства плазмы, образующейся* на *поверхности углерода под воздействием лазерного излучения. В работе импульсы лазера Nd:YAG (λ=1064 нм, $\tau \approx$20 нс, E≈100 мДж) направлялись на поверхность углеродного образца, и полученная углеродная плазма исследовалась спектроскопически. На основании спектров излучения, зарегистрированных при нормальных атмосферных условиях, определены основные параметры плазмы: электронная температура $T_e \approx (1,1 \pm 0,2) \times 10^4$ K и электронная плотность $n_e \approx (3 \pm 1) \times 10^{16}$ см$^{-3}$. Также оценены длина Дебая, плазменная частота и коэффициент обратного тормозного поглощения лазерного излучения. Полученные результаты будут способствовать совершенствованию LIBS-диагностики углеродных материалов.*

Ключевые слова: *LIBS, углеродная плазма, спектроскопия, электронная температура, электронная плотность.*

DETERMINATION OF PLASMA PARAMETERS ON THE CARBON SURFACE USING THE SPECTRAL ANALYSIS METHOD OF LASER-INDUCED PLASMA

Annotation. *The properties of the plasma formed on the carbon surface under the influence of laser radiation were studied using laser spectrometry. In this work, Nd:YAG (λ = 1064 nm, $\tau \approx 20$ ns, $E \approx 100$ mJ) laser pulses were directed onto the surface of the carbon sample and the resulting carbon plasma was studied spectroscopically. Based on the emission spectra recorded under normal atmospheric conditions, the main parameters of the plasma were determined - the electron temperature $T_e \approx (1.1 \pm 0.2) \times 10^4$ K and the electron density $n_e \approx (3 \pm 1) \times 10^{16}$ cm^{-3}. The Debye length, plasma frequency, and inverse bremsstrahlung absorption coefficient of laser radiation were also estimated. The results obtained will serve to improve LIBS diagnostics in carbon-based materials.*

Keywords: *LIBS, carbon plasma, spectroscopy, electron temperature, electron density.*

Kirish. Hozirgi kunda metallar, qotishmalar, yarim o‘tkazgichlar va uglerod asosidagi materiallar tarkibini tahlil qilishda LIBS (Laser-Induced Breakdown Spectroscopy) usulidan foydalanish keng qo‘llanilmoqda [1;3-b.]. Ushbu usul lazer impulslari yordamida material yuzasida plazma hosil qilish va uning emissiya spektrlarini tahlil qilish orqali uning tarkibiy elementlarini aniqlash imkonini beradi. Ayniqsa, uglerod plazmasining xususiyatlarini o‘rganish materialshunoslik, energetika, astrofizik modellashtirishda muhim o‘rin tutadi [4;10-b.]. Bugungi kunda uglerod va uning turli shakllari, xususan grafen, karbon nanotubalar va uglerod qora moddalari**,** quyosh batareyalarini ishlab chiqishda asosiy materiallardan biri sifatida ishlatilmoqda**.** Chunki uglerodning yuqori elektr o‘tkazuvchanligi, nur yutish qobiliyati va yengil vazni quyosh energiyasini yuqori samaradorlik bilan yutish va elektr energiyasiga aylantirish imkonini beradi. Masalan, grafen asosidagi quyosh panellari oddiy kremniy asosidagi panellarga nisbatan ingichka, egiluvchan va yengil bo‘lishi bilan ajralib turadi, bu esa ularni portativ qurilmalar, kiyiladigan elektronika va kosmik ilovalarda qo‘llash imkonini bermoqda. Shuningdek, uglerod asosidagi materiallardan foydalanish ekologik jihatdan ham xavfsiz bo‘lib, ularni ishlab chiqarish va qayta ishlash jarayonlari atrof-muhitga kam zarar yetkazadi [5;7-b.].

Uglerod plazmasining spektroskopik tadqiqi. Ushbu materiallarning fizik va kimyoviy xususiyatlarini chuqur tushunishga, shuningdek, quyosh batareyalarida ishlatiladigan uglerod qatlamlarining sifatini nazorat qilishda yordam beradi. Plazmaning elektron temperaturasi, zichligi kabi parametrlarini aniqlash esa uglerod asosidagi materiallarni ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish va lazerli tozalash, lazer yordamida o‘zgartirish (modifikatsiya) va yupqa qatlam hosil qilish jarayonlarini kalibrlash uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqola grafit yuzasida hosil qilingan lazer plazmasining asosiy parametrlarini spektroskopik yo‘l bilan aniqlashga bag‘ishlanib, olingan natijalarni uglerod asosidagi materiallarning quyosh batareyalari va boshqa energetika sohalarida qo‘llanishi uchun zarur bo‘lgan diagnostika jarayonlarini takomillashtirishga yo‘naltirish imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda grafit disk yuzasida hosil bo‘ladigan lazer-indutsiyalangan plazmaning spektroskopik parametrlarini o‘lchash va ularni uglerod asosidagi materiallarning quyosh batareyalarida qo‘llash imkoniyatlarini baholash asosiy maqsad sifatida tanlangan. Predmet sifatida plazmaning elektron temperaturasi, elektron zichligi, emissiya spektridagi chiziqlar intensivligi va ularning vaqt va fazoviy o‘zgarishlari o‘rganiladi. Nd:YAG lazer (1064 nm, 20 ns impuls, 50–150 mJ impuls energiya)–material yuzasida plazma hosil qilish uchun ishlatiladi. Spektrometr (300–900 nm diapazon,0.1 nm spektral o‘lchamlilik–plazma emissiya spektrlarini o‘lchash uchun qo‘llaniladi. Optik to‘plash linzalar va tolali optik tizim – plazma nurini spektrometrga yo‘naltirish uchun ishlatiladi. Kompyuter bilan boshqariladigan CCD detektor – spektrlarni raqamli qayd qilish uchun qo‘llaniladi [12;13-b.]. Tajriba sxemasi 1-rasmda keltirilgan.

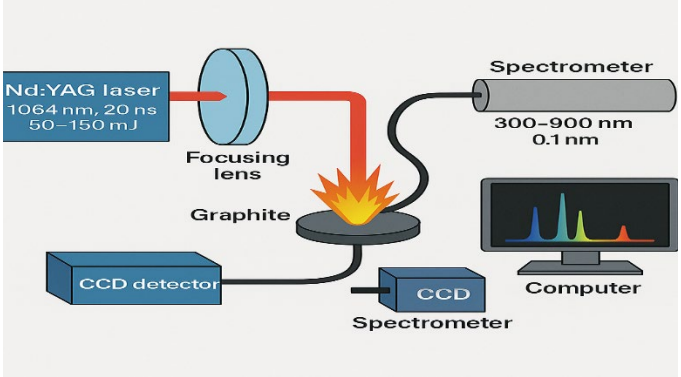

1-rasm. Tajriba sxemasi.

Tahlil va natijalar. Uglerod asosidagi plazmalar yuqori elektr o‘tkazuvchanlikka va keng nurlanish diapazoniga ega bo‘ladi (2-rasm). Uglerodli materiallarga lazer tushganda, uning atomlari va molekulalari ionlashadi va nurlanish yuz beradi. Ushbu nurlanishlar bir element uchun o‘ziga xos to‘lqin uzunligida sodir bo‘ladi [12]. Uglerod elementi uchun LIBS (Laser-Induced Breakdown Spectroscopy) texnikasi orqali olingan emissiya spektri quyidagi grafikda aks ettirilgan. Spektrdagi fon kuchli bo‘lib, bu yuqori haroratli plazma mavjudligini ko‘rsatadi. Chiziqlarning keskinligi va balandligi esa elektron zichligi va harorat haqida ma’lumot beradi. Ushbu cho‘qqilar asosida plazmaning tarkibi, elektron zichligi (Stark kengayishi bilan) aniqlanadi (3-rasm).

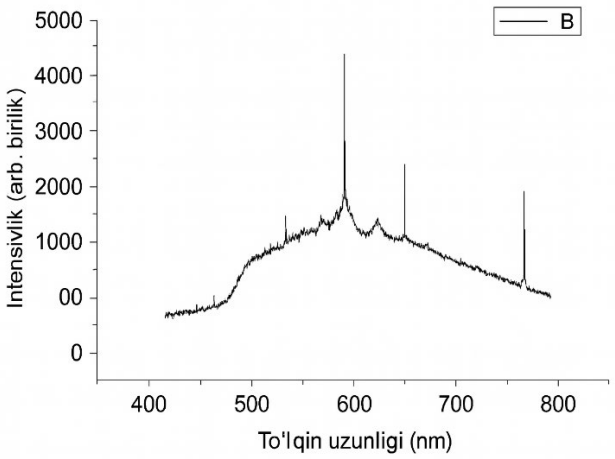

2-rasm. Uglerod plazmasining emissiya spektri.

Quyidagi jadvalda LIBS plazma spektrida aniqlangan asosiy cho‘qqilar, ularning to‘lqin uzunliklari, intensivligi va ehtimoliy elementlar ko‘rsatilgan:

1-jadval

To‘lqin uzunligi (nm)	**Intensivlik (arb. birlik)**	**Izoh**
505	**1200**	**C I**
590	**4500**	**C II**
615	**1800**	**C I**
656	**2200**	**C II**
750	**1900**	**C II**

Ushbu tadqiqotda C(II) (656.28 nm) uglerod chizig‘i kengayishi asosida elektron zichlik hisoblandi. O‘lchashlar natijasida aniqlangan qiymat quyidagicha bo‘ldi: $n_e \approx 3 \times 10^{16}$ cm^{-3}

Hisoblash formulasi:

$$n_e = \frac{\Delta\lambda_{\frac{1}{2}}(nm)}{W} \ (sm^{-3}) \ (2)$$

bu yerda:-$\Delta\lambda_{1/2}$–chiziqning yarim balandlikdagi to‘liq kengligi (FWHM), W–Stark kengayishi uchun kalibrlash koeffitsiyenti C(II) uchun W ≈ 6,12^{-3} Å [11;13-b.]. Shunday qilib, spektrometr orqali chiziqning kengligi o‘lchanib, yuqoridagi formula orqali elektron zichlik aniqlanadi. Plazmaning asosiy parametrlaridan biri bo‘lgan elektron zichligi aniqlangach ($n_e \approx 3 \times 10^{16}$ cm^{-3}), plazma holatini tavsiflovchi hosila parametrlar ham hisoblanadi.

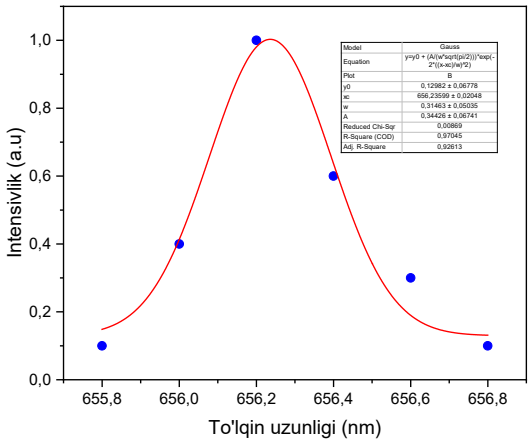

3-rasm. 656,2 nm C(II) emissiya spektr chiziqini Gauss impuls funksiyasi bilan moslashtirish grafigi.

Debay uzunligi λ_D plazmadagi zaryadlangan zarralarning elektrostatik maydonlari ta’sir radiusini aniqlaydi [12] va quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\lambda_D = \sqrt{\frac{\varepsilon_0 k T_e}{n_e e^2}} \ (3)$$

Hisoblash natijasida uglerod plazmasi uchun: $\lambda_D \approx 1.4 \times 10^{-6}$ m = 1.4 μm.

Plazma chastotasi (ω_p) erkin elektronlarning kollektiv tebranish chastotasi bo‘lib, quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\omega_p = \sqrt{\frac{n_e e^2}{\varepsilon_0 m_e}} \ (4)$$

Hisoblash natijasida uglerod plazmasi uchun: $f_p = \frac{\omega_p}{2\pi} \approx 1.56 \times 10^{12}$ Hz (5).

Bu parametrlar plazmaning barqarorligini, to‘lqin tarqalishini va lazer-plazma o‘zaro ta’sir jarayonlarini tushunishda muhimdir. Spektral tahlil uchun ishlatilishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqotda grafit yuzasida Nd:YAG lazer impulslari yordamida hosil qilingan uglerod plazmasining asosiy spektroskopik parametrlari o‘lchandi va baholandi. 10^{-2} Torr vakuum sharoitida olingan emissiya spektrlari asosida quyidagi asosiy natijalarga erishildi.

Elektron zichligi Stark kengayishi asosida aniqlanib, $n_e \approx 3 \times 10^{16}$ cm^{-3} deb baholandi. Bu plazmadagi kuchli ionlashish va yuqori zichlikni ko‘rsatadi. Hosila parametrlar sifatida Debay uzunligi ≈ 1.4 μm va plazma chastotasi ≈ 1.56×10^{14} Hz qiymatlarida hisoblandi. Tadqiqot natijalari LIBS (Laser-Induced Break-

down Spectroscopy) texnologiyasini uglerod asosidagi materiallarda, ayniqsa quyosh batareyalarida, samarali diagnostika va sifat nazorati vositasi sifatida qo‘llash imkoniyatlarini ochib berdi. Olingan parametrlar plazma holatini baholashda, uglerod qatlamlarini ishlab chiqishda va ularni lazer yordamida modifikatsiya qilishda muhim amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. L.J.Radziemski, Spectrochim. Acta B 57 (2002), p. 1109–1113.

[2]. A.W.Miziolek, V.Palleschi, Laser-Induced Breakdown Spectroscopy – Fundamentals and Applications, Cambridge University Press, 2006.

[3]. M.E.Vapayev et al., “Ilmiy axborotnoma”, 2 (2022), p. 119–124.

[4]. H.R.Griem, Plasma Spectroscopy, McGraw-Hill Book Company, New York, 1964.

[5]. Z.Cao et al., Nucl. Mater. Energy 24 (2020), 100786.

[6]. J. P.Singh, S.N.Thakur, Laser-Induced Breakdown Spectroscopy, Elsevier, 2007.

[7]. R.E.Russo, X.L.Mao, H.Liu, J.Gonzalez, S.S.Mao. Laser Ablation in Analytical Chemistry, Analytical Chemistry 74 (2002), p. 70–91.

[8]. D.W.Hahn, N.Omenetto. Laser-Induced Breakdown Spectroscopy (LIBS), Part I: Review of Basic Diagnostics and Plasma–Particle Interactions, Applied Spectroscopy 64 (2010), p. 335–366.

[9]. D.W.Hahn, N.Omenetto. Laser-Induced Breakdown Spectroscopy (LIBS), Part II: Review of Instrumental and Methodological Approaches to Material Analysis and Applications to Different Fields, Applied Spectroscopy 66 (2012), p. 347–419.

[10]. T.Hussain, M.Bilal Khan, S.Naseem. Laser Induced Breakdown Spectroscopy for Elemental Analysis: A Review, Journal of Spectroscopy, vol. 2018, Article ID 6716893.

[11]. R.Noll. Laser-Induced Breakdown Spectroscopy: Fundamentals and Applications, Springer, 2012.

[12]. A.Parigger, J.O.Hornkohl. Hydrogen alpha and beta Stark broadening in laser-induced plasma, Spectrochimica Acta Part B: Atomic Spectroscopy 101 (2014), p. 12–18.

[13]. M Capitelli, C.Gorse, A.Iorio, G.Colonna. Plasma Kinetics in Atmospheric Gases, Springer, 2000.

Xuddiyeva Umida Aminjon qizi (Buxoro Xalqaro universiteti matematika fani o‘qituvchisi)

IKKINCHI TARTIBLI SIRTINING TENGLAMASIGA KO‘RA UNING TURI VA KANONIK TENGLAMASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ikkinchi tartibli sirtning umumiy tenglamasidan foydalanib, uning turini va kanonik tenglamasini topish metodikasi ko‘rib chiqilgan. Metodika sirt tenglamasi koeffitsiyentlaridan tuziladigan invariantlar va xarakteristik tenglamani yechishga asoslangan. Nazariy qoidalar ellipsoid sirtiga doir amaliy misol orqali tushuntirilgan va mustahkamlangan.*

Kalit so‘zlar: *ikkinchi tartibli sirtlar, kanonik tenglama, invariantlar, xarakteristik tenglama, ellipsoid, dekart koordinatalar sistemasi.*

Худдиева Умида Аминжон кизи (Бухарский международный университет преподаватель математики)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТИПА И КАНОНИЧЕСКОГО УРАВНЕНИЯ ПОВЕРХНОСТИ ВТОРОГО ПОРЯДКА ПО ЕЁ ОБЩЕМУ УРАВНЕНИЮ

Аннотация. *В данной статье рассматривается методика определения типа и канонического уравнения поверхности второго порядка по её общему уравнению. Методика основана на использовании инвариантов, составленных из коэффициентов уравнения поверхности, и решении характеристического уравнения. Теоретические положения объясняются и подкрепляются практическим примером для поверхности эллипсоида.*

Ключевые слова: *поверхности второго порядка, каноническое уравнение, инварианты, характеристическое уравнение, эллипсоид, декартова система координат.*

Khuddieva Umida Aminjon qizi (Mathematics teacher, Bukhara International University)

DETERMINING THE TYPE AND CANONICAL EQUATION OF A SECOND-ORDER SURFACE FROM ITS GENERAL EQUATION

Annotation. *This article examines the methodology for determining the type and canonical equation of a second-order surface using its general equation. The methodology is based on invariants formed from the coefficients of the surface equation and solving the characteristic equation. The theoretical principles are explained and reinforced with a practical example of an ellipsoid surface.*

Keywords: *second-order surfaces, canonical equation, invariants, characteristic equation, ellipsoid, Cartesian coordinate system.*

Kirish (Introduction). Ikkinchi tartibli sirtlarning umumiy tenglamasi bilan berilgan fazoviy shakllarni tasniflash analitik geometriya fanining markaziy masalalaridan biridir (1;72-b.) Sirtning umumiy tenglamasiga qarab uning turini (masalan, ellipsoid, giperboloid yoki paraboloid) aniqlash va soddalashtirilgan, ya'ni kanonik, tenglamasini topish uchun koordinatalar sistemasini parallel ko‘chirish va burish amallari qo‘llaniladi (2;332-b.). Bu jarayonni sezilarli darajada osonlashtiruvchi usul invariantlar metodidir. Invariantlar bu koordinata almashtirishlariga nisbatan o‘z qiymatini o‘zgartirmaydigan matematik ifodalardir. Ushbu maqolada aynan shu metod yordamida sirt turini aniqlash va kanonik tenglamasini keltirib chiqarish ko‘rsatib berilgan.

Bizga ikkinchi tartib sirtning umumiy tenglamasi berilgan bo‘lsin:

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{23}yz + 2a_{31}zx + 2a_1x + 2a_2y + 2a_3z + a = 0 \qquad (1)$$

Ushbu tenglamani to‘g‘ri burchakli dekart koordinatalari sistemasini parallel ko‘chirish va burishga nisbatan invariantlari hisoblanadi.

$$I_1 = a_{11} + a_{22} + a_{33},$$

$$I_2 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} \\ a_{31} & a_{33} \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{22} & a_{23} \\ a_{32} & a_{33} \end{vmatrix},$$

$$I_3 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{11} \\ a_{11} & a_{11} & a_{11} \end{vmatrix},$$

$$K_4 = \begin{vmatrix} a_{11}a_{12}a_{13}a_1 \\ a_{21}a_{22}a_{23}a_2 \\ a_{31}a_{32}a_{33}a_3 \\ a_1\ a_2\ a_3\ a \end{vmatrix}.$$

Semiinvariant nomini olgan quyidagi ikki ifoda, to‘g‘ri burchakli dekart koordinatalar sistemasini burishga nisbatan invariantlardir.

$$K_3 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} & a_1 \\ a_{21} & a_{22} & a_2 \\ a_1 & a_2 & a_3 \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{11} & a_{13} & a_1 \\ a_{31} & a_{33} & a_3 \\ a_1 & a_3 & a \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{22} & a_{23} & a_2 \\ a_{32} & a_{33} & a_3 \\ a_2 & a_3 & a \end{vmatrix},$$

$$K_2 = \begin{vmatrix} a_{11} & a_1 \\ a_1 & a \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{22} & a_2 \\ a_2 & a \end{vmatrix} + \begin{vmatrix} a_{33} & a_3 \\ a_3 & a \end{vmatrix}$$

$I_3 = 0$, $K_4 = 0$ bo‘lsa, K_3 semiinvariant shu vaqtda burishga nisbatan ham invariant bo‘ladi, $I_3 = 0$, $K_4 = 0$, $I_2 = 0$, $K_3 = 0$ bo‘lganda, K_2 semiinvariant parallel ko‘chirishga nisbatan invariant bo‘ladi.

Agar bunda $I_3 \neq 0$ bo‘lsa, ikkinchi tartib sirtning umumiy tenglamasini to‘g‘ri burchakli koordinatalar sistemasini parallel ko‘chirish va burish natijasida quyidagi ko‘rinishga keltirish mumkin:

$$\lambda_1 X^2 + \lambda_2 Y^2 + \lambda_3 Z^2 + \frac{K_4}{I_3} = 0 \qquad (2)$$

bu yerda λ_1, λ_2, λ_3 – quyidagi xarakteristik tenglamaning ildizlaridir:

$$\lambda^3 - I_1\lambda^2 + I_2\lambda - I_3 = 0. \qquad (3)$$

yuqoridagilardan foydalanib, quyidagi misolning turini va uning kanonik tenglamasini aniqlaylik.

$$7x^2 + 6y^2 + 5z^2 - 4xy - 4yz - 6x - 24y + 18z + 30 = 0 \qquad (4)$$

invariantlarini tuzib olsak:

$$K_4 = \begin{vmatrix} 7 & -2 & 0 & -3 \\ -2 & 6 & -2 & -12 \\ 0 & -2 & 5 & 9 \\ -3 & -12 & 9 & 30 \end{vmatrix} = -972$$

$$I_3 = \begin{vmatrix} 7 & -2 & 0 \\ -2 & 6 & -2 \\ 0 & -2 & 5 \end{vmatrix} = 210 + 0 + 0 - 0 - 28 - 20 = 162 \neq 0$$

ekanligidan (3) tenglamadan λ_1, λ_2, λ_3 larni topsak, $\lambda_1 = 3$, $\lambda_2 = 6$, $\lambda_3 = 9$ bo‘ladi.

Agar λ_1, λ_2, λ_3 bir xil ishorali $\frac{K_4}{I_3}$ ularga teskari ishorali. Bundan (4) tenglama ellipsoid tenglmasi bo‘lib, uning kanonik tenglamasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$3X^2 + 6Y^2 + 9Z^2 + \frac{-972}{162} = 0$$

$$3X^2 + 6Y^2 + 9Z^2 - 6 = 0$$

-6 ni tenglikni o‘ng tomoniga o‘tkazib bo‘lib yuborsak,

$$\frac{X^2}{2} + Y^2 + \frac{Z^2}{\frac{2}{3}} = 1. \qquad (5)$$

Ushbu (5) tenglama ellipsoid tenglamasi bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, ikkinchi tartibli sirtlarni o‘rganishda o‘quvchi yoshlarga shunga doir masalalarni yechishda amaliy yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ikkinchi tartibli sirtning umumiy tenglamasi quyidagi ko‘rinishda beriladi (3;76-b.):

$$a_{11}x^2 + a_{22}y^2 + a_{33}z^2 + 2a_{12}xy + 2a_{23}yz + 2a_{31}zx + 2a_1x + 2a_2y + 2a_3z + a = 0$$

Bu tenglamani tahlil qilish uchun to‘g‘ri burchakli dekart koordinatalar sistemasini parallel ko‘chirish va burishga nisbatan o‘zgarmas bo‘lgan invariantlar va semiinvariantlar qo‘llaniladi. Asosiy invariantlar

I_1, I_2, I_3 va K_4 dir. Ular yordamida sirtning xarakteristik tenglamasi tuziladi (5;1-b.):

$$\lambda^3 - I_1\lambda^2 + I_2\lambda - I_3 = 0$$

Ushbu tenglamaning

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ ildizlari sirtning kanonik tenglamasidagi asosiy koeffitsiyentlardir. Agar

$I_3 \neq 0$ bo‘lsa, sirt markaziy sirt deb ataladi va uning kanonik tenglamasi quyidagi ko‘rinishga keltirilishi mumkin:

$$\lambda_1X^2 + \lambda_2Y^2 + \lambda_3Z^2 + \frac{K^4}{I^3} = 0$$

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Sirtning turini va kanonik tenglamasini aniqlash metodikasi quyidagi qadamlardan iborat:

1. Sirtning umumiy tenglamasidan (1;78-b.) $a_{11}, a_{22}, \dots, a$ koeffitsiyentlari aniqlanadi.
2. Ushbu koeffitsiyentlar asosida I_1, I_2, I_3 va K_4 invariantlari hisoblanadi (2;335-b.).
3. $I_3 \neq 0$ sharti tekshiriladi. Agar bu shart bajarilsa, sirt markaziy sirt hisoblanadi[3;78-b].
4. Invariantlardan foydalanib, $\lambda^3 - I_1\lambda^2 + I_2\lambda - I_3 = 0$ xarakteristik tenglamasi tuziladi va uning $\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ ildizlari topiladi (4;603-b.).
5. Topilgan ildizlar va invariantlar qiymatlari $\lambda_1X^2 + \lambda_2Y^2 + \lambda_3Z^2 + \frac{K^4}{I^3} = 0$ formulasiga qo‘yiladi (5;2-b.).
6. Hosil bo‘lgan tenglama soddalashtirilib, standart kanonik ko‘rinishga keltiriladi va λ_1 ildizlarining ishoralariga qarab, sirtning turi aniqlanadi (6;2-b.).

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Quyidagi tenglama bilan berilgan sirtni tahlil qilamiz:

$$7x^2 + 6y^2 + 5z^2 - 4xy - 4yz - 6x - 24y + 18z + 30 = 0$$

1. **Invariantlarni hisoblash**:
   - $I_3 = \begin{vmatrix} 7 & -2 & 0 \\ -2 & 6 & -2 \\ 0 & -2 & 5 \end{vmatrix} = 162 \neq 0$
   - $K_4 = \begin{vmatrix} 7 & -2 & 0 & -3 \\ -2 & 6 & -2 & -12 \\ 0 & -2 & 5 & 9 \\ -3 & -12 & 9 & 30 \end{vmatrix} = -972$
2. Xarakteristik tenglama ildizlarini topish. Tegishli xarakteristik tenglama yechilganda, uning ildizlari $\lambda_1 = 3,\ \lambda_2 = 6,\ \lambda_3 = 9$ ekanligi aniqlanadi (5;3-b.).
3. Kanonik tenglamani tuzish. Topilgan qiymatlarni kanonik tenglama formulasiga qo‘yamiz:

$$3X^2 + 6Y^2 + 9Z^2 + \frac{-972}{162} = 0$$

Bu ifoda quyidagicha soddalashadi:

$$3X^2 + 6Y^2 + 9Z^2 - 6 = 0$$

4. Sirt turini aniqlash. Tenglamani standart kanonik ko‘rinishga keltiramiz:

$$\frac{X^2}{2} + \frac{Y^2}{1} + \frac{Z^2}{2/3} = 1$$

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3$ ildizlari bir xil ishorali va $\frac{K^4}{I^3}$ ularga teskari ishorali bo‘lgani uchun, bu tenglama ellipsoidni ifodalaydi (6;3-b.).

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Invariantlar metodi ikkinchi tartibli sirtning umumiy tenglamasini tahlil qilishda kuchli va qulay vositadir. Bu usul murakkab geometrik almashtirishlarni bajarmasdan, faqat algebraik hisoblashlar orqali sirtning turini va uning kanonik tenglamasini topish

imkonini beradi. Taqdim etilgan metodika va amaliy misol, ayniqsa, talaba va o‘quvchi yoshlar uchun ushbu mavzuni o‘zlashtirishda amaliy yordam beradi. Kelajakda ushbu metodikani giperboloidlar, paraboloidlar va silindrik sirtlar kabi boshqa turdagi sirtlarga oid misollar bilan boyitish va o‘quv materiallari sifatida taqdim etish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Kuldashev N.U., Akhmedov M.Sh., Ruziyev T.R., Umarov A.O. (2018). Bending Vibrations Polymeric Pipes of Variable Section with Interference inside the Liquid. World Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development. WWJMRD, (4 (2)), p. 72–74.

(2). З.И.Болтаев, С.Ж.Собиров, Т.Р.Рузиев, &М.А.Рузиева (2023). Распространение сдвиговых волн в вязкоупругих двухслойных средах. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 16, 332-339.

(3). Akhmedov M.Sh., Ruziyev T.R., Umarov A.O., Atoyev A.B. (2018). Spatial Oscillations Varied Viscoelastic Pipeline under AC Varied Internal Pressure. World Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development. WWJMRD, (4), 2.

(4). Ismoil Safarov, Mukhsin Teshaev, Tulkin Ruziyev. Matlab Ishmamatov and Nurillo Kulmuratov (2023). Proper normal waves in a two-layer tube taking into account the rheological properties of materials. In E3S Web of Conferences (Vol. 417, p. 06003). EDP Sciences.

(5). Nasriddin Kuldashov, Zafar Boltaev, Mirqosim Xudoyberdiyev, Uktam Juraev and Tulkin Ruziyev (2023). Natural waves in a spatial viscoelastic cylinder with a radial crack. In E3S Web of Conferences (Vol. 417, p. 06014). EDP Sciences.

(6). Muhsin Teshaev, Ismoil Safarov, Zafar Boltaev, Ra’no Sobirova, Tulkin Ruziyev (2022, November). Propagation of natural waves in extended viscoelastic plates of variable thickness. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2647, № 1). AIP Publishing.

Saidov Yuldash Razzakovich (Urganch Innovation universiti dotsenti; saidov.yuldash1976@gmail.com; ,0009-0008-1047-1996)

PARALLEL KESIMLARDA NOZIK MAXSUSLIKLARGA EGA GARMONIK FUNKSIYALARNI DAVOM QILDIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada parallel kesimlarga garmonik davom qiladigan garmonik funksiyalar o‘rganilgan hamda* $u(z,w)$ *funksiya* $D \times V_r = D \times \{y \in R^m : |y| < r\}$ *sohada garmonik va biror* $E \subset D$ *to‘plamdagi har bir fiksirlangan* x *da* $u(x,y)$ *funksiya* y *o‘zgaruvchisi bo‘yicha biror nozik (diskret yoki polyar) maxsusliklar to‘plamidan tashqari, butun* R^m *fazoga garmonik bo‘ladigan funksiyaga davom qilsa, u holda* $D \times V_r$ *sohadan tashqarida garmonik davom qilishi haqidagi muammolar o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *garmonik funksiya, pluripolar to‘plam, meromorf funksiya, parallel kesimlar.*

Саидов Юлдаш Раззакович (Университет инноваций, г. Ургенч, доцент; saidov.yuldash1976@gmail.com; 0009-0008-1047-1996)

ПРОДОЛЖЕНИЕ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ, ИМЕЮЩИХ ТОНКИЕ ОСОБЕННОСТИ НА ПАРАЛЛЕЛЬНЫХ СЕЧЕНИЯХ

Аннотация. *В этой статье изучаются гармонические функции, которые гармонически продолжаются на параллельных сечениях. Кроме того, изучается проблема, если функция* $u(z,w)$*, гармоническая в области* $D \times V_r = D \times \{y \in R^m : |y| < r\}$ *и для некоторого множества* $E \subset D$ *при каждом фиксированном* x *функция* $u(x,y)$ *по переменной* y *продолжается как гармоническая функция на всё пространство* R^m *за исключением* **некоторого** *тонкого (дискретного или полярного) множества, и если она продолжается как гармоническая функция на всё пространство, то гармонически продолжается* ***вне*** *области* $D \times V_r$*.*

Ключевые слова: *гармонические функии, плюриполярное множество, мероморфные функции, параллельные сечения.*

Saidov Yuldash Razzakovich (Urganch Innovation University, associate professor; saidov.yuldash1976@gmail.com; 0009-0008-1047-1996)

CONTINUATION OF HARMONIC FUNCTIONS WITH DELICATE SPECIAL PROPERTIES IN PARALLEL SECTIONS

Annotation. *In this article, harmonic functions that extend harmonically on parallel sections are studied. Moreover, are investigated the problems, if the function* $u(z,w)$*, harmonic in the domain* $D \times V_r = D \times \{y \in R^m : |y| < r\}$*, and for some subset* $E \subset D$*, for each fixed* x*, the function* $u(x,y)$ *with respect to the variable* y *has singularities only outside a certain thin (discrete or polar) set in* R^m*; and it extends as a harmonic function to the whole space, then of harmonic continuation outside the domain* $D \times V_r$ *.*

Keywords: *Harmonik functions, pluripolar set, meromorphic functions, parallel sections.*

Kirish. Ushbu maqolada parallel kesimlarga garmonik davom qiladigan garmonik funksiyalar o‘rganilgan. $D \subset R^n$ – soha va $V_r = \{y: |y| < r\} \subset R^m$ bo‘lsin. $m = 2$ holda soddalik uchun R^2 o‘rniga $C \approx R^2$ kompleks tekislik ishlatamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Golomorf hamda plyurigarmonik funksiyalar uchun quyidagi masala bir qator olimlar tomonidan o‘rganilgan([1-9]).

Tadqiqot metodologiyasi. Quyidagi masala qaraladi: $u(z, w)$ funksiya

$$D \times V_r = D \times \{y \in R^m: |y| < r\}$$

sohada garmonik va biror

$$E \subset D$$

to‘plamdagi har bir fiksirlangan x da $u(x, y)$ funksiya y o‘zgaruvchisi bo‘yicha biror nozik (diskret yoki polyar) maxsusliklar to‘plamidan tashqari butun R^m fazoga garmonik bo‘ladigan funksiyaga davom qilsin. U holda $D \times V_r$ sohadan tashqarida garmonik davom qilish haqida nima deyish mumkin, xususan, E – ga qanday shartlar qo‘yilganda, $u(x, y)$ funksiya biror $S \subset D \times R^m$ nozik to‘plamdan tashqari butun $D \times R^m$ sohaga garmonik davom qiladi.

Tahlil va natijalar. 1-teorema. $u(x, w)$ funksiya

$$D \times W_r = D \times \{w = y_1 + iy_2: |w| < r\} \subset R^n \times C$$

sohada garmonik va $C^n = R^n + iR^n$ fazoning qism to‘plami ma’nosida plyuripolyar bo‘lmagan biror

$$E \subset D$$

to‘plamning har bir fiksirlangan x^0 nuqtasida $u(x^o, w)$ funksiya w o‘zgaruvchisi bo‘yicha bitta maxsus nuqtadan tashqari butun C tekislikka garmonik davom qiladigan funksiya bo‘lsin. U holda $u(x, w)$ funksiya

$$(D \times C) \setminus S$$

sohaga garmonik davom qiladi, bu yerda S - $D \times C$ sohaning

$$\widehat{D} \subset C^n$$

dagi biror meromorf $w = \varphi(z)$ funksiyaning $\widehat{S}$ grafigi bilan kesishmasi.

Bu yerda C^n dagi $\widehat{D}$ to‘plam $D \subset R^n$ da ixtiyoriy garmonik funksiya $\widehat{D} \supset D$ ga golomorf davom qiladigan to‘plam ([3])

I s b o t. [3] ga ko‘ra $\widehat{D} \subset C^n$: $D \subset \widehat{D}$ soha mavjud bo‘lib, $\frac{\partial u(x,w)}{\partial w}$ funksiya $\widehat{D} \times W_r$ sohaga golomorf davom etadi va har bir fiksirlangan $x \in E$ da w o‘zgaruvchili $f(x, w) = \frac{\partial u(x,w)}{\partial w}$ funksiya bitta maxsus nuqtadan tashqari, butun C tekislikka golomorf davom etadi. Endi funksiyalarni fiksirlangan yo‘nalish bo‘yicha golomorf davom qildirish haqidagi A.S.Sadullaev va E.M.Chirka [2] teoremasiga ko‘ra, $f(x, w)$ funksiya $(\widehat{D} \times C) \setminus \hat{S}$ ga golomorf davom etadi, bu yerda $\hat{S}$: $w = \varphi(z)$ – analitik grafik.

$$\Phi(x, w) = \int_{[0,w]} f(x, w)$$

funksiya (w bo‘yicha) $f(x, w) = \frac{\partial u(x,w)}{\partial w}$ funksiya boshlang‘ich funksiyasi bo‘lsin. Bu yerda integral fiksirlangan $x \in D$ da $C \setminus \varphi(x)$ da yotuvchi ixtiyoriy to‘g‘rilanuvchi kontur bo‘yicha olingan. Bu holda $\Phi(x, w)$ ko‘p qiymatli analitik funksiyani ifodalaydi.

Endi quyidagi faktdan foydalanamiz ([3]): agar $\gamma \subset C \setminus \varphi(x) - 0$ va w nuqtalarni tutashtiruvchi to‘g‘rilanuvchi egri chiziq bo‘lsa, u holda

$$\int_\gamma \frac{\partial u(x,w)}{\partial w} dw = \int_\gamma \frac{\partial u(x,w)}{\partial y_1} dy_1 + \frac{\partial u(x,w)}{\partial y_2} dy_2 + i \int_\gamma \frac{\partial u(x,w)}{\partial y_1} dy_2 - \frac{\partial u(x,w)}{\partial y_2} dy_1$$

$$= u(x, w) - u(x, 0) + i \int_\gamma \frac{\partial u(x,w)}{\partial y_1} dy_2 - \frac{\partial u(x,w)}{\partial y_2} dy_1$$

o‘rinli. Bundan ko‘rinadiki,

$$\mathrm{Re}\Phi(x, w) = u(x, w) - u(x, 0).$$

Demak, $u(x, w) = \mathrm{Re}\Phi(x, w) + u(x, 0)$ funksiya umumiy holda ko‘p qiymatli garmonik funksiyani ifodalaydi. Lekin bu holda E – haqiqiy analitik (xususan, garmonik funksiyalar uchun ham) funksiyalar uchun yagonalik to‘plami bo‘ladi, demak, $\mathrm{Re}\Phi(x, w)$ hamda $u(x, w)$ funksiyalar $(D \times C) \setminus S$ - sohada bir

qiymatli garmonik funksiyalar bo‘ladi, bu yerda $S = \hat{S} \cap (D \times C)$. Haqiqatan ham, $(x, w) \to \left(x, \frac{w}{\varphi(x)}\right)$ akslantirishdan foydalanib,

$\boldsymbol{\Pi} = \{x \in D: \varphi(x) = \infty\}$ to‘plamda $S = \{(x, w): x \in D: w = 1\}$ deb qarash mumkin. U holda shunday yopiq to‘g‘rilanuvchi egri chiziq $\gamma \subset C\backslash\{1\}$ mavjud bo‘lib,

$$\mathrm{Re} \oint_{\gamma} \frac{\partial u(x, w\varphi(x))}{\partial w} dw \quad (1)$$

integral $D\backslash\boldsymbol{\Pi}$ da nolga teng emas. Ikkinchi tomondan, bu integral $D\backslash\boldsymbol{\Pi}$ da $E\backslash\boldsymbol{\Pi}$ to‘plamda nolga teng bo‘ladigan x bo‘yicha haqiqiy analitik funksiyani ifodalaydi. E to‘plam $D\backslash\boldsymbol{\Pi}$ da yagonalik to‘plamligidan (1) integral aynan nolga tengligi $u(x, w)$ funksiyaning bir qiymatliligini ifodalaydi. Teorema isbot bo‘ldi.

Xuddi shu tarzda quyidagi ikkita teorema isbotlanadi.

2-t e o r e m a. $u(x, w)$ funksiya

$$D \times W_r = D \times \{w = y_1 + iy_2: |w| < r\} \subset R^n \times C$$

sohada garmonik va $C^n = R^n + iR^n$ fazoning qism to‘plami ma’nosida pluripolar bo‘lmagan biror

$$E \subset D$$

to‘plamning har bir fiksirlangan x^0 nuqtasida $u(x^o, w)$ funksiya w o‘zgaruvchisi bo‘yicha chekli sondagi maxsus nuqtalardan tashqari, butun C tekislikka garmonik davom qiladigan funksiya bo‘lsin. U holda $u(x, w)$ funksiya

$$(D \times C)\backslash S$$

sohaga garmonik davom qiladi, bu yerda S - $D \times C$ sohaning biror

$$\widehat{S} \subset \widehat{D} \times C$$

analitik to‘plam bilan kesishmasi.

3-t e o r e m a. $u(x, w)$ funksiya

$$D \times W_r = D \times \{w = y_1 + iy_2: |w| < r\} \subset R^n \times C$$

sohada garmonik va har bir fiksirlangan $x^0 \in D$ nuqtada $u(x^o, w)$ funksiya w o‘zgaruvchisi bo‘yicha maxsus nuqtalarning polyar to‘plamidan tashqari butun C tekislikka garmonik davom qiladigan funksiya bo‘lsin. U holda $u(x, w)$ funksiya

$$(D \times C)\backslash S$$

sohaga garmonik davom qiladi, bu yerda S - $D \times C$ sohaning biror

$$\widehat{S} \subset \widehat{D} \times C$$

yopiq pluripolar qism to‘plam bilan kesishmasi.

Xulosa. Parallel kesimlarda nozik maxsusliklarga ega garmonik funksiyalarni yuqorida isbot qilingan teoremalar bo‘yichga berilgan sohalarga davom qildirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. W.Rotshtein. Ein neuer Beweis des hartogsshenhauptsatzes und sline ausdehnung auf meromorphe functionen. Math.Z. 1950, V.53, p. 84–95.

[2]. А.С.Садуллаев, Е.М.Чирка. О продолжении функций с полярными особенностями //Мат.сб.-Москва, 1987, т.132 (3), с. 383–390.

[3]. А.С.Садуллаев, С.А.Имомкулов. Продолжение голоморфных и плюригармонических функций с тонкими особенностями на параллельных сечениях. Труды МИРАН, Москва, 2006, т. 253, с. 158–174.

[4]. А.С.Садуллаев, С.А.Имомкулов. Продолжение плюригармонических функций с дискретными особенностями на параллельных сечениях. Вестник КрасГУ. Серия физ-мат. науки, Красноярск, 2004, вып.5/1, с. 3–6.

[5]. А.С.Садуллаев. О плюригармоническом продолжении вдоль фиксированного направления.Мат.сб. Москва, 2005, т. 196, № 5, с. 145–156.

[6]. Т.Т.Туйчиев. Продолжение функций вдоль фиксированного направления. Сиб.Мат.журнал, Новосибирск, 1988, т. 229, № 3, с. 142–147.

[7]. Т.Т.Туйчиев. Аналитическое продолжение функций с конечными особенностями по данному направлению. ДАН. УзССР, Ташкент, 1987, № 7, с. 8–9.

[8]. М.В.Казарян. О голоморфном продолжении функций со специальными особенностями в C^n. .ДАН Арм.ССР, Ереван, 1988, т. 76, с. 13–17.

[9]. С.А.Имомкулов. О голоморфном продолжении функций, заданных на граничном пучке комплексных прямых. Известия РАН, сер. Матем, Москва, 2005, т. 69, № 2, с. 125–144.

Ergasheva Nazokat Shokirovna (Buxoro davlat Texnika unversiteti 2-kurs tayanch doktoranti; nazokatergasheva713@mail.com)

PORTLASH TA'SIRIDA YER OSTI INSHOOTLARINING TEBRANISHLARINI EKSPERIMENTAL O'RGANISH

Annotatsiya*. Maqolada tuproq muhitida seysmik portlash to'lqinlarining tarqalish sxemasi va yer osti lahzali portlashlarning seysmik ta'siri ostida yer osti silindrsimon yupqa devorli qobiqning xatti-harakati bo'yicha to'liq ta'sirini eksperimental tadqiqotlar natijalari taqdim etilgan. Oskillogrammadagi yer osti inshootining maksimal ko'tarilish vaqti qiymati bo'yicha yer osti inshootini o'rab turgan tuproq muhitining maksimal ko'tarilish vaqtiga mos kelmasligi aniqlandi. Seysmik portlash to'lqinlarining halokatli ta'siri asosan tuproq tebranishlari orqali yer osti inshootlariga o'tkaziladigan energiya miqdori bilan belgilanadi. Aniqlanishicha, energiya mezoni yer osti inshootiga zarar yetkazish ehtimoli mavjud bo'lgan holatlarga nisbatan qo'llaniladi.*

Kalit so'zlar: *seysmik portlash to'lqini, tuproq muhiti, qobiq, yer osti lahzali portlash, energiya mezoni.*

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КОЛЕБАНИЙ ПОДЗЕМНЫХ СООРУЖЕНИЙ ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ВЗРЫВА

Аннотация*. В работе приведены результаты натурных экспериментальных исследований по изучению картины распространения сейсмовзрывных волн в грунтовой среде и поведение подземной цилиндрической тонкостенной оболочки при сейсмических воздействиях подземных мгновенных взрывов. Установлено, что время нарастания максимума подземного сооружения в осциллограмме по значению не соответствует времени нарастания максимума грунтовой среды, окружающего подземного сооружения. Разрушительное действие сейсмовзрывных волн в значительной мере определяется количеством энергии, передающейся подземным сооружениям колебаниями грунта. Установлено, что энергетический критерий относится к ситуациям, в которых существует потенциальная возможность повреждения подземного сооружения.*

Ключевые слова: *сейсмовзрывная волна, грунтовая среда, оболочка, подземный мгновенный взрыв, энергетический критерий.*

EXPERIMENTAL STUDY OF VIBRATIONS OF UNDERGROUND STRUCTURES UNDER THE INFLUENCE OF AN EXPLOSION

Annotation. *The paper presents the results of full-scale experimental studies of the pattern of seismic blast waves propagation in the soil environment and the behavior of an underground cylindrical thin-walled shell under seismic impacts of underground instantaneous explosions. It is established that the time of the maximum rise of the underground structure in the oscillogram does not correspond in value to the time of the maximum rise of the soil environment surrounding the underground structure. The destructive effect of seismic blast waves is largely determined by the amount of energy transmitted to underground structures by ground vibrations. It is established that the energy criterion refers to situations in which there is a potential for damage to the underground structure.*

Keywords: *seismic blast wave, soil environment, shell, underground instantaneous explosion, energy criterion.*

Kirish. Tabiiy eksperimentlar natijalarini qayta ishlashda damping pasayishlarini aniqlashda sezilarli" qiyinchiliklar yuzaga keladi, chunki erkin tebranishlar aks ettirilgan haqiqiy oskillogramlarning "dumlari" kamdan kam hollarda muntazam ravishda namlanadi [1;3-b.]. 1-rasmda yer osti inshootining bo'ylama, ko'ndalang va vertikal yo'nalishdagi tebranishlari ko'rsatilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, yer osti inshootining tebranishlari hech qanday impulsiv superpozitsiyalarsiz, to'liq muntazam ortib boruvchi-dampingli sinusoidga ega emas. Kichik qisqartirilgan masofalarda maksimalga mos keladigan tepalik harakatning boshida kuzatiladi, ya'ni strukturaning tebranishlari katta amplitudaning juda keskin kirishi bilan boshlanadi. Uzunligini va vertikal komponentlar orasidagi rasmning o'xshashligi shundaki, tebranishlarning ikkala oskillogrammasi ham maksimal amplitudaning keskin kirishi bilan boshlanmaydi. Strukturaning ko'ndalang yo'nalishdagi tebranish harakatining o'ziga xos xususiyati shundaki, u keskin ifodalangan cho'qqi bilan boshlanadi, bu qiymat maksimalga mos keladi [4;6-b.].

Usullar. Eksperimental metodologiya. Strukturaning tebranishlari yozuvlari asosida strukturaning siljish vektorining har bir komponenti uchun damping pasayishlarining qiymatlari aniqlandi. Uzunligini komponent uchun damping pasayishlarining o'rtacha qiymatlari tengdir $\lambda_{прод}$=0,54; ko'ndalang uchun

λ_{non}=0,68; va, nihoyat, vertikal komponentlar uchun tengdir $\lambda_{верт}$=0,79. Bu yerda qiymatlardagi har bir komponentda biroz tarqalish borligini payqash oson. Aralashtirish vektorining har bir komponentidagi tarqalish tebranishlarni susaytirish jarayonining tartibsizligi bilan izohlanadi. Bu inshoot yer ostida, tuproq bilan bevosita aloqada bo‘lib, shuning uchun strukturaning xatti-harakati tuproq muhiti tomonidan belgilanadi [7,9]. Bunda tebranishlar energiyasi ko‘proq seysmik energiya radiatoriga aylangan qo‘shni tuproq, tebranish yer osti inshooti deformatsiyasining ichki ishqalanishi hisobiga ko‘proq tarqaladi. Bundan tashqari, odatiy ma’noda strukturaning tebranishlarining susayishi, ya’ni, deformatsiya paytida strukturaning o‘zida ichki ishqalanish tufayli energiyaning tarqalishi mavjud. Tebranish jarayonining bunday murakkab jismoniy tasviri bilan zaiflashuv qiymatlari tabiiy ravishda beqaror.

Natijalar va tahlillar. Quyida biz yer osti inshootining seysmik tebranishlari, shuningdek, uning mutlaq siljishlarining tajriba yo‘li bilan olingan ba’zi yozuvlarini keltiramiz. Yer osti inshootining uchta o‘zaro perpendikulyar yo‘nalishdagi seysmik tebranishlarining oskillogrammalar ko‘rinishidagi yozuvlari 1-rasmda ko‘rsatilgan. Ushbu natijalarning muhandislik tahlili quyidagilarni aniqlash imkonini beradi. Yer osti portlashlari ta’sirida yer osti inshooti kosmosda vertikal tekislikda va ikkita gorizontal tekislikda tebranish harakatini amalga oshiradi. Shuni ta’kidlash kerakki, yer osti inshootining tabiiy tebranishlari bu yerda aniq shaklga ega emas.

Agar har bir komponent uchun susaytirishning o‘rtacha qiymatlariga e’tibor qaratsak va ularni bir-biri bilan taqqoslasak, quyidagi tengsizlik mos keladi:

$\lambda_{прод} < \lambda_{non} < \lambda_{верт}$, ya’ni, vertikal komponentning susaytirishining o‘rtacha qiymati boshqalardan kattaroqdir.

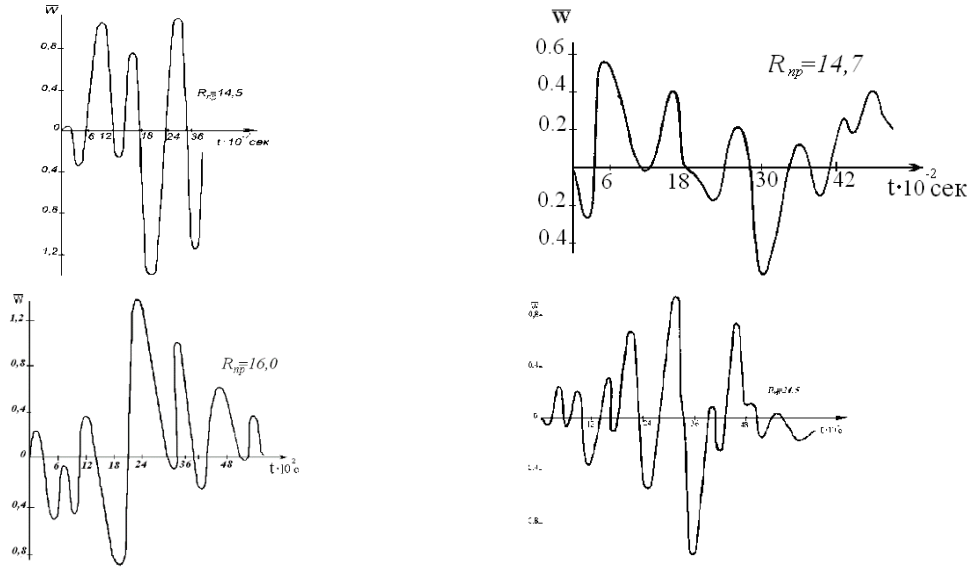

1-rasm. Tuproq va strukturaning vertikal yo‘nalishdagi nisbiy siljishining vaqt o‘tishi bilan o‘zgarishi.

2-rasmda strukturaning nisbiy siljishining tuproq muhitining strukturaning o‘qiga nisbatan bo‘ylama va vertikal yo‘nalishlarda mutlaq siljishiga bog‘liqliklari ko‘rsatilgan. Ushbu grafiklardan kelib chiqqan holda, nisbiy siljishlarning son qiymatlari kamayuvchi xususiyatga ega, bo‘ylama va vertikal siljishlar mos ravishda 0,7 va 0,8 ga teng. Ushbu qiymatlardan boshlab ushbu parametrlar qiymatining pasayishi to‘xtaydi, keyinchalik, qiymatlardan boshlanadi.

$u > 0{,}7\ va\ w > 0{,}8$ bu grafiklarning bog‘liqligi ortib borayotgan xarakterga ega.

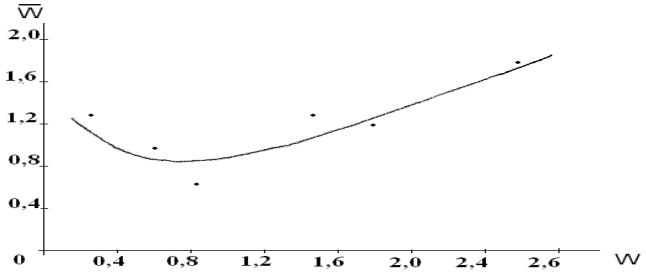

2-shakl. Tuproq muhitining vertikal yo‘nalishda mutlaq siljishiga strukturaning nisbiy siljishiga bog‘liqligi.

3-rasmda konstruksiya va tuproqning uchta o‘zaro perpendikular yo‘nalishdagi nisbiy siljishining seysmik tebranish intensivligiga bog‘liqligini ko‘rsatadigan egri chiziqlar ko‘rsatilgan**.**

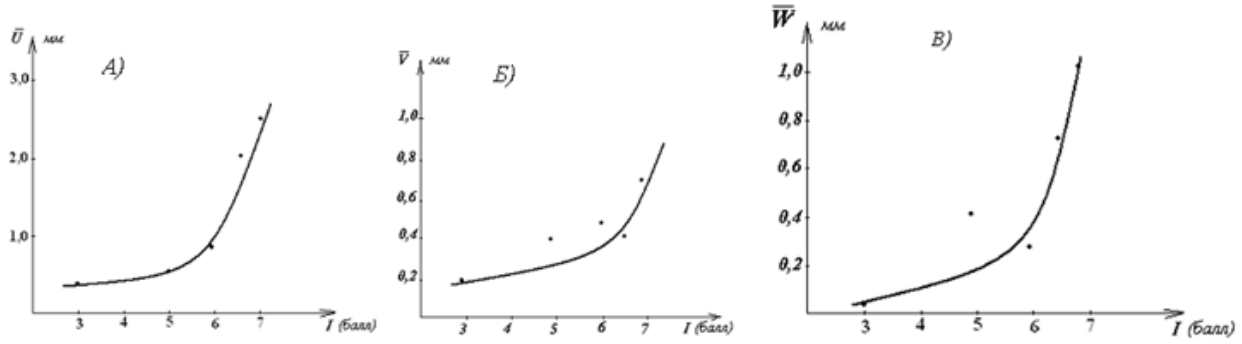

3-rasm. Inshoot va tuproqning nisbiy siljishining seysmik tebranish intensivligiga bog‘liqliklari (A – bo‘ylama yo‘nalishda, B – ko‘ndalang yo‘nalishda, C – vertikal yo‘nalishda).

Bundan seysmik yer tebranishlari intensivligi ortishi bilan yer va strukturaning nisbiy siljishlari sezilarli darajada oshib borishini ko`rish oson. Bu hodisa seysmik portlash to‘lqinlari ta’sirida yer osti inshooti va yerning teng bo‘lmagan deformatsiyalanishi ehtimoli bilan izohlanadi [10,11]. Parametrlarning yerning seysmik tebranish intensivligiga bog‘liqligining yuqoridagi egri chiziqlari eng kichik kvadratlar usuli yordamida taxmin qilingan. Har bir egri chiziq alohida taxmin qilinib, nisbiy siljishning yerning seysmik tebranish intensivligiga bog‘liqligi uchun quyidagi ifodalar olingan:

– bo‘ylama yo‘nalishdagi siljish uchun:

$$\tilde{U}=0,3I^2-2,6I+6,02; \quad (1)$$

–ko‘ndalang siljish uchun:

$$\tilde{V}=0,052I^2-0,43I+1,0 \quad ; \quad (2)$$

-va nihoyat, vertikal yo‘nalishda siljish uchun

$$\tilde{W}=0,07I^2-0,5I+0,93 \quad . \quad (3)$$

3-rasmda jami harakatlar kosmosdagi vaqt funksiyasi sifatida qayd etilgan oskillogrammalarning nusxalari ko‘rsatilgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, yer tebranishi unchalik muntazam bo‘lmagan sinusoid shaklida bo‘ladi [12,13]. Bu yerda muhitning tebranishlari aniq shaklga ega emas, hatto ba’zi berilgan masofalarda ham harakat shakli o‘zining tebranish xususiyatini yo‘qotadi (Rпр=24,5; Rпр=36,5).

Qisqartirilgan masofadan uchta o‘zaro perpendikulyar yo‘nalishda strukturaning mutlaq siljishining egri chiziqlari taxmin qilingan (3-rasm). Birinchi marta yer osti inshootining mutlaq siljishi portlovchi zaryadning og‘irligiga va siljishning har bir komponenti uchun uchta o‘zaro perpendikulyar yo‘nalishda epitsentral masofaga bog‘liqligi uchun empirik formulalar olingan:

–bo‘ylama yo‘nalishda siljish uchun

$$U=9,2R_{пр}^{-0,988}=9,29(\sqrt[3]{C}/R)^{-0,988}; \quad (4)$$

$$\text{yoki } U=2,16e^{-0,069R_{пр}}; \quad (5)$$

–vertikal yo‘nalishda siljish uchun

$$W=141(\sqrt[3]{C}/R)^{-1,67}; \quad (6)$$

$$\text{yoki } W=4,11e^{-0,067R_{пр}}; \quad (7)$$

–ko‘ndalang siljish uchun

$$V=700(\sqrt[3]{C}/R)^{-2,44}; \quad (8)$$

$$\text{Yoki } V=7,8\ e^{-0,13R_{пр}}. \quad (9)$$

Shunday qilib, tabiatdagi eksperimental tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, tuproq muhiti bilan o‘zaro ta’sir qiluvchi yer osti inshootining mutlaq siljishlarining maksimal qiymatlarini miqdoriy aniqlash uchun empirik ifodalar olingan.

Xulosalar.

1. Yer osti inshooti va tuproq o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir jarayoni yarim fazoviy energiya uchastkasining chegarasidan aks ettirilgan to‘g‘ridan to‘g‘ri to‘lqinlarning qo‘shma ta’siridir: birinchisining ishtiroki mav-

jud mikro va makro yoriqlar bo‘ylab vayron qilinayotgan muhitda ma’lum bir oldindan vayronagarchilikni yaratishdan iborat bo‘lib, keyinchalik, ikkinchi darajali to‘lqinlar ta’sir qiladi.

2. Qobiq tipidagi strukturaning va tuproq muhitining uchta o‘zaro perpendikular yo‘nalishda nisbiy siljishlari mavjudligi tasdiqlandi. Qurilishning bo‘ylama va ko‘ndalang gorizontal siljishlarining maksimal qiymatlari tuproq muhitidan kamroq ekanligi aniqlandi.

3. Eksperimental ma’lumotlar asosida struktura siljishlarining maksimal qiymatlarini hisoblash uchun empirik formulalar olingan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Kuldashev,N.U., Ruziyev T.R., & Umarov, A.O. (2018). Bending Vibrations Polymeric Pipes of Variable Section with Interference inside the Liquid. World Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development. WWJMRD, (4 (2)), 72.

(2). Болтаев З.И., Собиров С.Ж., Рузиев Т.Р.,&Рузиева М.А. (2023). Распространение сдвиговых волн в вязкоупругих двухслойных средах. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 16, 332-339.

(3). Sh,A.M., uziyev T.R., Umarov A.O., & Atoyev A.B. (2018). Spatial Oscillations Varied Viscoelastic Pipeline under AC Varied Internal Pressure. World Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development. WWJMRD, (4), 2.

(4). Safarov I., Teshaev M., Ruziev T., Ishmamatov M., & Kulmuratov N. (2023). Proper normal waves in a two-layer tube taking into account the rheological properties of materials. In E3S Web of Conferences (Vol. 417, p. 06003). EDP Sciences.

(5). Kuldashov N., Boltaev Z., Xudoyberdiyev M., Juraev U., & Ruziyev T. (2023). Natural waves in a spatial viscoelastic cylinder with a radial crack. In E3S Web of Conferences (Vol. 417, p. 06014). EDP Sciences.

(6). Teshaev M., Safarov I., Boltaev Z., Sobirova R.N., & Ruziev T. (2022, November). Propagation of natural waves in extended viscoelastic plates of variable thickness. In AIP Conference Proceedings (Vol. 2647, № 1). AIP Publishing.

(7). Boltaev Z., Safarov I.I., Razokov T. Natural vibrations of spherical inhomogeneity in a viscoelastic medium. International Journal of Scientific and Technology Research, 2020, 9(1), pp. 3674–3680.

(8). Safarov I.I., Homidov F.F., Rakhmonov B.S., Almuratov S.N. Seismic vibrations of complex relief of the surface of the naryn canyon (on the Norin river in Kyrgyzstan) during large-scale underground explosions. Journal of Physics: Conference Series, 2020, 1706(1), 012125 doi:10.1088/1742-6596/1706/1/012125

(9). Safarov I.I., Teshaev M.Kh., Boltayev Z.I. Propagation of linear waves in multilayered structural - Inhomogeneous cylindrical shells// Journal of Critical Reviews, 2020, 7(12), p. 893–904 http://jcreview.com/

(10). Maiboroda V.P., Safarov I.I., Troyanovskii I.E. Free and forced oscillations of a system of rigid bodies on inhomogeneous viscoelastic snubbers. Soviet Machine Science (English Translation of Mashinovedenie), 1983, (3), p. 25–31.

(11). Safarov I.I., Teshaev M., Toshmatov E., Boltaev Z., Homidov F. Torsional vibrations of a cylindrical shell in a linear viscoelastic medium// IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2020, 883 (1), 012190 https://iopscience.iop.org/issue/1757-899X/883/1

(12). MIRSAIDOV M.M., SAFAROV I.I., TESHAEV M.K., BOLTAYEV Z.I. DYNAMICS OF STRUCTURAL–INHOMOGENEOUS COAXIAL-MULTI-LAYERED SYSTEMS CYLINDER-SHELLS. JOURNAL OF PHYSICS: CONFERENCE SERIES, 2020, 1706(1), 012033 DOI:10.1088/1742-6596/1706/1/012033

(13). Safarov I.I., Teshaev M.X., Boltayev Z.I., Nuriddinov B.Z., & Ruziyev T.R. (2022, December). Stationary deformation of cylindrical shells with viscoelastic filler. In Journal of Physics: Conference Series (Vol. 2373, №. 2, p. 022038). IOP Publishing.

Xudayberdiyev Zokir Bozorboyevich (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti; e-mail: xudoyberdiyevz@mail.ru),
Ismoilov Xursandbek Farxodovich (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o‘qituvchisi; e-mail: kh.ismoilov89@gmail.com),
Kushanov Alisher (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti doktoranti)

CHEKLI AYIRMALAR USULI YORDAMIDA KONUSSIMON QOBIQNING TEBRANISHLARINI TADQIQ QILISH

Annotatsiya. *Maqolada deformatsiyalanuvchi muhitda joylashgan, uzunligi yarim cheksiz doiraviy kesik konussimon qobiqning nostatsionar buralma tebranishlari masalasi yechilgan. Buralma tebranishlar qobiqning erkin z=0 uchiga vaqtning t=0 paytida to‘satdan qo‘yilgan M_0 burovchi moment vositasida qo‘zg‘atiladi. Cheksizlikda tebranishlar to‘liq so‘nadi deb hisoblanadi. Qo‘yilgan masala chekli ayirmalar usulida sonli yechilgan. Olingan natijalar asosida buralma ko‘chish va noldan farqli urinma kuchlanishlarning grafiklari qurilgan.*

Kalit so‘zlar. *konussimon qobiq, burovchi moment, nostatsionar, kuchlanish.*

ИССЛЕДОВАНИЕ КОЛЕБАНИЙ КОНИЧЕСКОЙ ОБОЛОЧКИ МЕТОДОМ КОНЕЧНЫХ РАЗНОСТЕЙ

Аннотация. *В статье рассматривается задача о неустановившихся крутильных колебаниях полубесконечной круговой усечённой-конической оболочки, находящейся в деформируемой среде. Крутильные колебания возбуждаются моментом сил M_0, внезапно приложенным к свободному концу z=0 оболочки в момент времени t=0. На бесконечности колебания считаются полностью затухающими. Задача решается численно методом конечных разностей. На основе полученных результатов построены графики крутильных перемещений и ненулевых касательных напряжений.*

Ключевые слова: *коническая оболочка, крутящий момент, нестационарный, напряжений.*

STUDY OF VIBRATIONS OF A CONICAL SHELL BY THE FINITE DIFFERENCE METHOD

Annotation. *This article considers the problem of transient torsional vibrations of a semi-infinite circular truncated-conical shell located in a deformable medium. Torsional vibrations are excited by a torque M_0 suddenly applied to the free end z=0 of the shell at time t=0. At infinity, the vibrations are assumed to be completely damped. The problem is solved numerically using the finite difference method. Based on the results obtained, graphs of torsional displacements and nonzero shear stresses are constructed.*

Key words: *conical shell, torque, nonstationary, stress.*

Kirish. Konussimon qatlam va qobiqlarning sirtlaridagi tashqi ta’sirlarni hisobga olgan holda ularning bo‘ylama-radial tebranishlarini o‘rganish va matematik modellashtirish mexanikaning dolzarb masalalaridan hisoblanadi [1]. Shuning uchun [2] ishda deformatsiyalanuvchi muhitda joylashgan doiraviy konussimon qobiqning bo‘ylama-radial tebranish tenglamalari keltirib chiqarilgan. Keltirib chiqarilgan tebranish tenglamalaridan foydalanib doiraviy konussimon qobiqning garmonik tebranishlari tadqiq qilinib, chastota va to‘lqin soni orasidagi bog‘lanish grafiklari olingan. Deformatsiyalanuvchi muhitdagi konussimon qobiqning buralma tebranish tenglamalari [3] ishda olingan.

Shuningdek, [4–5] ishda doiraviy konussimon qobiqning buralma tebranish tenglamalari tashqi ta’sirlarni hisobga olib keltirib chiqarilgan va ular yechilib, qobiqning ixtiyoriy ko‘ndalang kesim nuqtalaridagi kuchlangan-deformatsiyalangan holatini aniqlash formulalari yozilgan. Qobiqning kuchlangan-deformat-iyalangan holatini aniqlashga ko‘plab tadqiqot ishlari bag‘ishlangan bo‘lsa-da, ammo bugungi kunda qurilma elementlarining kuchlangan-deformatsiyalangan holatini o‘rganish mexaniklarning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qolmoqda [6]. Shuning uchun ushbu ishda deformatsiyalanuvchi muhitda joylashgan doiraviy konussimon qobiqning buralma tebranishlari tadqiq qilingan.

Masalaning qo‘yilishi. Doiraviy kesik konussimon qobiqning buralma tebranishlari masalasini qaraymiz. Kesik konussimon qobiqning tashqi muhit bilan ta’siri natijasida yuzaga keladigan tebranishlarini o‘qqa nisbatan simmetrik deb qaraymiz. Shu sababli ko‘chish vektori komponentalari ham kuchlanish va deformatsiya tenzorlari komponentlari ham θ burchak koordinataga bog‘liq bo‘lmaydi. Kuchlanish tenzori komponentlaridan $\sigma_{r\theta}^{m}$,deformatsiya tenzori komponentalaridan $\varepsilon_{r\theta}^{m}$ ko‘chish vektori komponentalaridan faqat $U_{\theta}^{(m)}(r,z,t),\ (m=0,1)$ noldan farqli bo‘ladi. Buralma ko‘chish vektori $U_{\theta}^{(m)}(r,z,t)$ komponentasini potensial funksiya orqali ifodalaymiz:

$$U_{\theta}^{(m)} = -\frac{d}{dr}\Psi_{1m},\ (m=0,1)\,. \tag{1}$$

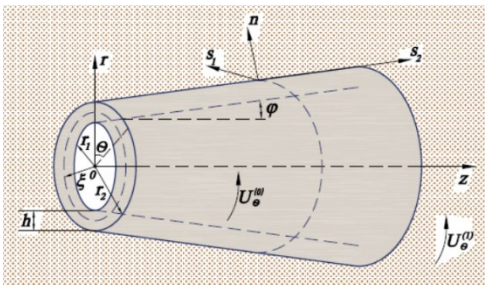

1-rasm. Deformatsiyalanuvchi muhitda joylashgan konussimon qobiq.

Potensial funksiyalarga nisbatan konussimon qobiqning tashqi muhit ta’siridagi buralma tebranishida harakat tenglamalari va chegaraviy shartlar quyidagicha yoziladi [5].

$$\mu(\Delta\Psi_m) = \rho\ddot{\Psi}_m,\ \ m=0,1. \tag{2}$$
$$\sigma_{r\theta}^{(0)} - f\sigma_{z\theta}^{(0)} = \Delta_0 f_{ns_1}^{(1)}(z,t),\ \ r = r_0 + fz;$$

$$\sigma_{r\theta}^{(0)} - f\sigma_{z\theta}^{(0)} = \sigma_{r\theta}^{(1)} - f\sigma_{z\theta}^{(1)} + \Delta_0 f_{ns_1}^{(2)}(z,t),\ r = r_0 + h + fz,\ \Delta_0 = 1 + f^2;$$
$$U_\theta^{(0)}(r,z,t)\Big|_{r=r_2} = U_\theta^{(1)}(r,z,t)\Big|_{r=r_2} \qquad (3)$$

(2) harakat tenglamalarini (3) chegaraviy shartlar bilan birgalikda yechib tashqi muhit bilan ta'-sirlashuvchi doiraviy konussimon qobiqning buralma tebranish tenglamasini hosil qilamiz. Hosil qilingan tebranish tenglamalarini mos ravishda chegaraviy shartlar bilan birgalikda yechamiz.

Buning uchun hosil qilingan tenglamalar sistemasiga chekli ayirmalar usulini foydalanib oshkormas sxemasini qo'llaymiz. Buning uchun vaqt oralig'ini Δt qadam bilan $t_j = t_0 + j\tau, j = 1,2,3...$ tugunlarga va koordinata bo'yicha oraliqni Δz qadam bilan $z_i = z_0 + ih, i = 1,2,3...$ tugunlarga ajratamiz. U holda tenglamalar sistemasining ko'rinishi quyidagiga keladi:

$$A_{11}U_{i,j+1} + A_{12}U_{i,j} + A_{13}U_{i,j-1} + A_{14}U_{i+1,j} + A_{15}U_{i-1,j} + B_{11}V_{i,j+1} + B_{12}V_{i,j} + B_{13}V_{i,j-1} +$$
$$+B_{14}V_{i+1,j+1} + B_{15}V_{i+1,j} + B_{16}V_{i+1,j-1} + B_{17}V_{i+2,j} + B_{18}V_{i-1,j} = \frac{1+f^2}{\mu_0} f_{ns_1}^{(1)}(z,t);$$
$$A_{21}U_{i,j+1} + A_{22}U_{i,j} + A_{23}U_{i,j-1} + A_{24}U_{i+1,j} + A_{25}U_{i-1,j} + B_{21}V_{i,j+2} + B_{22}V_{i,j+1} + B_{23}V_{i,j} + B_{24}V_{i,j-1} + \qquad (4)$$
$$+B_{25}V_{i+1,j+1} + B_{26}V_{i+1,j} + B_{27}V_{i+1,j-1} + B_{28}V_{i-1,j+1} + B_{29}V_{i+2,j} + B_{30}V_{i-1,j} = \frac{1+f^2}{\mu_0} f_{ns_2}^{(2)}(z,t).$$

bu yerda

$$A_{11} = \frac{a_{11}}{\tau^2};\ A_{12} = \frac{-2a_{11}}{\tau^2} - \frac{2a_{12}}{h^2} - \frac{a_{13}}{h};\ A_{13} = \frac{a_{11}}{\tau^2};\ A_{14} = \frac{a_{12}}{h^2} + \frac{a_{13}}{h};\ A_{15} = \frac{a_{12}}{h^2};\ B_{11} = \frac{-c_{12}}{h\tau^2} + \frac{c_{13}}{\tau^2};$$
$$B_{12} = \frac{2c_{12}}{h\tau^2} - \frac{2c_{11}}{\tau^2} + \frac{3c_{13}}{h^3} - \frac{2c_{14}}{h^2} - \frac{c_{15}}{h} + c_{16};\ B_{13} = \frac{-c_{12}}{h\tau^2} + \frac{c_{13}}{\tau^2};\ B_{14} = \frac{c_{12}}{h\tau^2};\ B_{15} = \frac{-2c_{12}}{h\tau^2} - \frac{3c_{13}}{h^3} + \frac{c_{14}}{h^2} + \frac{c_{15}}{h};$$
$$B_{16} = \frac{c_{12}}{h\tau^2};\ B_{17} = \frac{c_{13}}{h^3};\ B_{18} = \frac{-c_{13}}{h^3} + \frac{c_{14}}{h^2};\ A_{21} = \frac{a_{21}}{\tau^2} + \frac{a_{22}}{\tau};\ A_{22} = \frac{-2a_{21}}{\tau^2} + \frac{a_{22}}{\tau} - \frac{2a_{23}}{h^2} - \frac{a_{24}}{h} + a_{25};$$
$$A_{23} = \frac{a_{21}}{\tau^2};\ A_{24} = \frac{a_{23}}{h^2} + \frac{a_{24}}{h};\ A_{25} = \frac{a_{23}}{h^2};\ A_{26} = \frac{a_{24}}{h};\ B_{21} = \frac{c_{21}}{\tau^3};\ B_{22} = \frac{-3c_{21}}{\tau^3} + \frac{c_{22}}{\tau^2} - \frac{c_{23}}{h\tau^2} - \frac{2c_{24}}{\tau h^2};$$
$$B_{23} = \frac{3c_{21}}{\tau^3} + \frac{2c_{23}}{h\tau^2} - \frac{2c_{22}}{\tau^2} + \frac{2c_{24}}{\tau h^2} - \frac{c_{25}}{\tau} + \frac{3c_{26}}{h^3} - \frac{2c_{27}}{h^2} - \frac{c_{25}}{h} + c_{29};\ B_{24} = \frac{-c_{21}}{\tau^3} - \frac{c_{23}}{h\tau^2} + \frac{c_{22}}{\tau^2};\ B_{25} = \frac{c_{23}}{h\tau^2} + \frac{c_{24}}{\tau h^2};$$
$$B_{26} = \frac{-2c_{23}}{h\tau^2} - \frac{c_{24}}{\tau h^2} + \frac{c_{25}}{h} - \frac{3c_{26}}{h^3} + \frac{c_{27}}{h^2} + \frac{c_{28}}{h};\ B_{27} = \frac{c_{23}}{h\tau^2};\ B_{28} = \frac{c_{24}}{\tau h^2};\ B_{29} = \frac{c_{26}}{h^3};\ B_{30} = \frac{-c_{26}}{h^3} + \frac{c_{27}}{h^2};$$

So'ngra boshlang'ich va chegaraviy shartlarni chekli ayirmalar orqali yozamiz.

Boshlang'ich shartlar:

$$U_{i,0} = 0;\ U_{i,1} - U_{i,0} = 0;\ U_{i,1} + 2U_{i,0} - U_{i,-1} = 0;$$
$$V_{i,0} = 0;\ V_{i,1} - V_{i,0} = 0;\ V_{i,1} + 2V_{i,0} - V_{i,-1} = 0;$$

Chegaraviy shartlar $z = 0$ da

$$U_{1,j} - U_{0,j} = -\frac{h \cdot M_0}{\mu_m I};\quad V_{1,j} - V_{0,j} = -\frac{h \cdot M_0}{\mu_m I};$$

Chegaraviy shartlar $z = l$ da

$$U_{N,j} = 0;\ V_{N,j} = 0;\quad U_{1,j} - U_{0,j} = 0;\quad V_{1,j} - V_{0,j} = 0.$$

Sonli natijalar. Sonli hisoblashlar yordamida elastik muhitda joylashgan konussimon qobiqning ko'ndalang va bo'ylama ko'chishlari qiymatlari olinadi. Hisoblashlarda quyidagi o'lchamlarni kiritamiz:

Konussimon qobiqning uzunligi; $l = 0.8m,$ qobiqning ichki radiusi - $r_1 = 0.12\,m,$ qobiqning tashqi radiusi- $r_2 = 0.13\,m$. Hujum burchagi $\alpha = 0.5^0,\ tg0.5^0 = f = 0.008.$

Qobiq materiallarining fizik-mexanik xarakteristikalari;

a) po'lat $(E = 2 \cdot 10^{11}\ Pa, \nu = 0.25,\ \rho = 7{,}85\ g/sm^3);$

b) nikel $(E = 1.8 \cdot 10^{11}\ Pa, \nu = 0.31,\ \rho = 8{,}49\ g/sm^3);$

d) mis $(E = 1 \cdot 10^{11}\ Pa, \nu = 0.31,\ \rho = 8{,}94\ g/sm^3)$.

Ushbu qiymatlar yordamida tenglamalar sistemasini Maple matematik paketi yordamida sonli yechamiz va olingan natijalarni grafiklarda tasvirlaymiz.

2-rasmda qobiq materiali alyuminiy bo‘lganda burovchi momentning turli qiymatlarida (4) tenglamalar sistemasining U yechimi grafigi keltirilgan. 3-rasmda esa (4) tenglamalar sistemasining V yechimi grafigi tasvirlangan.

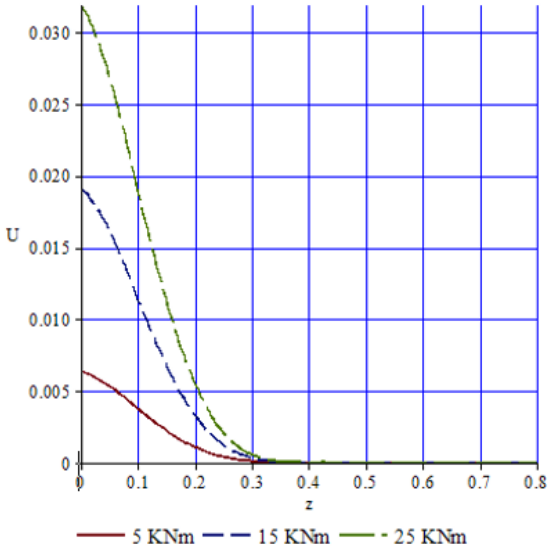

2-rasm. Qobiq materiali aluminiy bo‘lganda burovchi momentning turli qiymatlarida U ko‘chish vektori komponentasining z koordinatadan bog‘liq o‘zgarish grafigi.

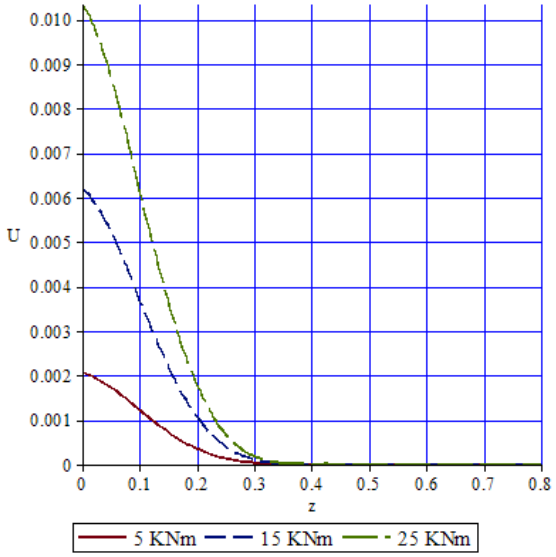

3-rasm. Qobiq materiali po‘lat bo‘lganda burovchi momentning turli qiymatlarida V ko‘chish vektori komponentasining z koordinatadan bog‘liq o‘zgarish grafigi.

Ushbu yechimlar bo‘ylama radial ko‘chishning komponentalari bo‘lib, ular yordamida bo‘ylama ko‘chish quriladi. Grafiklardan ko‘rinadiki, burovchi moment qiymati oshgan sari ko‘chishlar ham oshar ekan.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, deformatsiyalanuvchi muhitda joylashgan konussimon qobiq uchun teranishlari xususiy hosilali tenglamalar sistemasi oshkormas ko‘rinishdagi chekli ayirmalar usulidan foydalanib iteratsion formulaga keltirildi. Bu esa bizga sonli yechimlarni olishni va olingan yechimlarni grafiklarda tasvirlash imkonini beradi. Bundan tashqari, deformatsiyalanuvchi muhitda joylashgan konussimon qobiqning ixtiyoriy kesimida joylashgan nuqtasining ko‘chish va kuchlanishlarini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Keyinchalik, ushbu usuldan foydalanib muhitda joylashgan kesik konussimon qobiqning tashqi sirtiga qo‘yilgan kuchlar ta’siridagi tebranishlar tenglamalarini ham yechish mumkinligini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Khudoynazarov Kh. (2024) Longitudinal-radial vibrations of a viscoelastic cylindrical three-layer structure // FACTA UNIVERSITATIS, Series: Mechanical Engineering, https://doi.org/10.22190/FUME231219010K

[2]. R.Khalmuradov, Kh.Khudoynazarov and Kh.Ismoilov. (2024). Mathematical modelling of torsional vibrations of a truncated conical shell located in an elastic medium. Engineering Solid Mechanics. 13. ISSN 2291-8752 doi: 10.5267/j.esm.2024.9.001.

[3]. Khudoynazarov Kh. (2023). A mathematical model of physically nonlinear torsional vibrations of a circular elastic rod. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Matematika i mekhanika – Tomsk State University Journal of Mathematics and Mechanics. 84, pp. 152–166. doi: 10.17223/19988621/84/12.

[4]. Kh.Khudoynazarov. Modeling of nonlinear torsional vibrations of a truncated conical rod. Vestn. Samar. Gos. Tekhn. Univ., Ser. Fiz.-Mat. Nauki [J. Samara State Tech. Univ., Ser. Phys. Math. Sci.], 2023, vol. 27, № 4, pp. 704–722. https://doi.org/10.14498/vsgtu 200.

[5]. Kh.Kuhudoynazarov and Kh.Ismoilov. (2023). A mathematical model of torsional vibrations of a truncated conical layer interacting with a deformable medium. Fundamental and applied problems of engineering and technology. 6(362), pp.160–172.

[6]. V.Firsanov, V.T.Fam. Stress-strain state of a conical shell of variable thickness based on three-dimensional equations of the theory of elasticity. Problems of strength and plasticity. Tom 82, № 2 (2020):https://doi.org/ 10.32326 /1814-9146-2020-82-2-189-200.

Bozorov Suxrob Baxodirovich (Guliston davlat universiteti "Matematika" kafedrasining katta o'qituvchisi; e-mail: suxrobbek_8912@mail.ru)

O'NG TOMONDAN TASODIFIY SENZURLANISHNING UMUMIY MODELIDA TAQSIMOT FUNKSIYASINING YADROVIY BAHOLARI VA ULARNI SONLI SOLISHTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'ng tomondan tasodifiy senzurlanish modelni qarashimiz sababi, ushbu modelni metodik jihatdan tushuntirish juda qulaydir. Senzurlanishning bir nechta turlari mavjud (o'ngdan, chapdan, har ikkala tomondan, tavakkallik risklar bilan aralashtirilgan va boshqalar). Bunday modellar meditsina, biologiya, sug'urta ishi, demografiya va sanoat tajribalarida, umuman olganda, amaliyot bilan bog'liq bo'lgan ko'plab sohalarda uchrab turadi. Oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati funksiyasi asosida o'ng tomondan tasodifiy senzurlanish modelida taqsimot funksiyasini noparametrik baholash muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *asimptotik ifodalash, asimptotik normallik, kuchli asoslilik, proporsional intensivliklar modeli, tasodifiy senzurlanish, darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi, oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi, senzura qilingan ma'lumotlar, taqsimot funksiyasi, integral intensivlik funksiyasi.*

Бозоров Сухроб Баходирович (старший преподаватель кафедры "Математика" Гулистанского государственного университета; e-mail: suxrobbek_8912@mail.ru)

ЯДЕРНЫЕ ОЦЕНКИ ФУНКЦИИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ И ИХ ЧИСЛЕННОЕ СРАВНЕНИЕ В ОБЩЕЙ МОДЕЛИ СЛУЧАЙНОГО ЦЕНЗИРОВАНИЯ СПРАВА

Аннотация. *В статье обсуждается оценки функции распределения данных о продолжительности жизни, подвергнутых случайному цензурированию с правой стороны. В этом исследовании изучаем оценку функции распределения, используя понятие предварительно сглаженной оценки функции относительного риска. Характеристики оценки исследуются с использованием подходов цифрового моделирования. Показано, что предварительно сглаженная оценка степени относительного риска лучше соответствующей множительной оценки. Существует несколько схем цензурирования (справа, слева, с обеих сторон, в сочетании с конкурирующими рисками и другими). Однако в статистической литературе широко распространена случайное цензурирование с правой стороны, поскольку она легко описывается с методологической точки зрения. Здесь рассматривается этот вид цензурирования, чтобы сравнить наши результаты с другими.*

Ключевые слова: *асимптотическое представление, асимптотическая нормальность, строгая состоятельность, сглаженные, модель пропорциональных интенсивностей, случайное цензурирование, функция относительного риска, предварительно сглаженная степень относительного риска, функция распределения, интегральная функция опасности интенсивности.*

Bozorov Sukhrob Bakhodirovich (Senior lecturer of the Department of "Mathematics" of Gulistan State University; e-mail: suxrobbek_8912@mail.ru)

KERNEL ESTIMATES OF THE DISTRIBUTION FUNCTION IN THE GENERAL MODEL OF RANDOM RIGHT-SIDE CENSORING AND THEIR NUMERICAL COMPARISON

Annotation. *The article discusses the estimation of the distribution function of lifetime data subjected to right random censoring. We explore estimate of the distribution function in this study using the notion of presmoothed estimation of the relative-risk function. The characteristics of the estimator are investigated using numerical modeling approaches. We demonstrate that the presmoothed relative-risk power estimator outperforms the related product-limit estimator. There are several schemas of censoring (from the right, left, both sides, mixed with competing risks and others). However, in statistical literature right random censoring is wide spread, in so far as it was easily described from the methodological point of view. Here we consider also this kind of censorship in order to comparing our results with others.*

Keywords: *Asymptotic representation, asymptotic normality, strong consistency, proportional hazard model, random censorship, presmoothed relative-risk power, censored data, distribution function, cumulative hazard function.*

Kırısh. Dastlab, o'ng tomondan tasodifiy senzurlanish modeli to'liq bo'lmagan tanlamalarning keng tarqalgan namoyandasi bo'lib, u tasodifiy senzurlanish modellari umr davomiyligini aniqlash tajribalarida, tibbiy-biologik, muhandislik tajribalarda va shu kabi boshqa tajribalarda uchrab turadi. To'liq bo'lmagan

tanlamalar A.A.Abdushukurovning [1] monografiyasida batafsil yoritilgan. Unda to‘liq bo‘lmagan tanlanmalarning xilma-xil umumlashgan modellarida taqsimot funksiyasi, uning bir qator funksionallarini baholash va olingan baholarni asimptotik xossalarini tadqiq qilish masalalari chuqur tahlil qilib o‘rganilgandir.

Asosiy qism. To‘liq bo‘lmagan tanlanmalarning o‘ng tomondan tasodifiy senzurlangan modeli quyidagicha aniqlanadi. Yagona ehtimollar fazosida taqsimot funksiyalari $F(x)=P(\xi\le x)$ va $G(y)=P(\zeta\le y)$, $x,y\in\mathbb{R}$, bo‘lgan ξ va ζ tasodifiy miqdorlarni qaraymiz. (ξ,ζ) juftlikni n ta bog‘liq bo‘lmagan tajribalardagi amaliy qiymatlari mos ravishda $(X_1,Y_1),(X_2,Y_2),...,(X_n,Y_n)$ lar bo‘lsin. Shunday tajribalarni qaraymizki, har bir $i-$tajribada (ξ_i,δ_i) juftlik kuzatiladi va natijada hajmi n ga teng bo‘lgan $\mathbb{C}^{(n)}=\{(\xi_1,\delta_1),(\xi_2,\delta_2),...,(\xi_n,\delta_n)\}$ - statistik tanlanmaga ega bo‘lamiz. Bu yerda $\xi_i=\min(X_i,Y_i)$ va $\delta_i=I(X_i\le Y_i)$ va $I(A)$ esa indikator. Demak, agar $\delta_i=1$ bo‘lsa, $\xi_i=X_i$, aks holda, $\delta_i=0$ da $\xi_i=Y_i$. Demak, barcha kuzatilayotgan X_i lar soni $\nu_n=\delta_1+...+\delta_n$ ga va Y_i lar soni esa $n-\nu_n$ ga teng. Bizning X_i tasodifiy miqdorlar (demak, F -taqsimotlar) qiziqtirayotgan bo‘lib, Y_i lar (demak, G -taqsimotlar esa) xalaqit beruvchi bo‘lsin. Asosiy masala $\mathbb{C}^{(n)}$ tanlanma bo‘yicha F taqsimotni yoki uning biror funksionalini baholashdan iborat bo‘lsin. Masalan, $F(x)$ uchun $\mathbb{C}^{(n)}$ tanlanma bo‘yicha tabiiy statistika:

$$\hat{F}_n(x)=\frac{1}{\nu_n}\sum_{i=1}^{n}\delta_i\cdot I(\xi_i\le x)$$

hatto asosli baho ham bo‘lmas ekan. Haqiqatan ham, $n\to\infty$ da

$$\hat{F}_n(x)\underset{n\to\infty}{\overset{P}{\to}}\hat{F}(x)=\frac{\int_{-\infty}^{x}(1-G(t))dF(t)}{\int_{-\infty}^{\infty}(1-G(t))dF(t)},$$

yaqinlashish o‘rinli ekan ([2] ga qarang). Ko‘rinib turibdiki, ixtiyoriy x da

$$\hat{F}(x)\ne F(x),\ x\in\mathbb{R}.$$

Demak, $\hat{F}_n(x)$ statistika $F(x)$ uchun baho bo‘la olmas ekan. Biz empirik baho kabi siljimaganlik va asoslilik xossalariga ega bo‘lgan bahoni quramiz va bu uchun ba’zi qo‘shimcha shartlar bajarilishini talab qilamiz. Faraz qilaylik, $G(x)$ taqsimot funksiyasi ma’lum bo‘lsin. Ushbu statistik modelda ξ_i larning taqsimot funksiyasi

$$H(x)=P(\xi_i\le x)=P(\min(X_i,Y_i)\le x)=1-P(\min(X_i,Y_i)>x)=$$
$$=1-P(X_i>x,Y_i>x)=1-P(X_i>x)P(Y_i>x)=1-(1-F(x))(1-G(x)),\ x\in\mathbb{R}$$

ga teng bo‘ladi.

Quyidagi subtaqsimotlarni kiritamiz:

$$H^{(0)}(x)=P(\xi_i\le x,\delta_i=0)=P(Y_i\le x,Y_i<X_i)=\int_{-\infty}^{x}(1-F(t))dG(t),\ x\in\mathbb{R},$$

$$H^{(1)}(x)=P(\xi_i\le x,\delta_i=1)=P(X_i\le x,Y_i\le X_i)=\int_{-\infty}^{x}(1-G(t))dF(t),\ x\in\mathbb{R}.$$

Tabiiyki, barcha $x \in \mathbb{R}$ lar uchun $H^{(0)}(x) + H^{(1)}(x) = H(x)$ hamda $p = P(\xi \le \zeta) = P(\delta_i = 1) = H^{(1)}(+\infty) = \lim\limits_{x \to +\infty} H^{(1)}(x)$ va

$1 - p = P(\xi > \zeta) = P(\delta_i = 0) = H^{(0)}(\infty) = \lim\limits_{x \to +\infty} H^{(0)}(x)$. Demak, barcha x larda qaralayotgan modelda F noma'lum bo'lgani uchun $H^{(0)}, H^{(1)}$ va H lar ham noma'lumdir. Bu funksiyalar uchun $\mathbb{C}^{(n)}$ tanlanma bo'yicha tabiiy empirik baholar, mos ravishda, $H_n^{(0)}, H_n^{(1)}$ va H_n lar bo'lib, bunda

$$H_n^{(0)}(x) = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(1-\delta_i)\cdot I(\xi_i \le x),$$

$$H_n^{(1)}(x) = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}\delta_i \cdot I(\xi_i \le x), \qquad (1)$$

$$H_n(x) = H_n^{(0)}(x) + H_n^{(1)}(x) = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n} I(\xi_i \le x),$$

(1) empirik baholar tabiiy siljimaganlik va tekis kuchli asoslilik xossalariga ega. Endi $G(x)$ taqsimot funksiya ma'lum bo'lgan holda

$$\hat{F}_n(x) = \hat{F}_{nG}(x) = \int_{-\infty}^{x} \frac{dH_n^{(1)}(t)}{1-G(t)} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}\frac{\delta_i \cdot I(\xi_i \le x)}{1-G(\xi_i)}, \quad x \le \tau_G = \{x : G(x) = 1\}$$

statistikani $F(x)$ uchun baho sifatida tanlash mumkin. U quyidagi xossalarga ega:

1) barcha $x < \tau_G$ lar uchun

$M\hat{F}_{nG}(x) = F(x)$ (siljimaganlik):

$$M\hat{F}_{nG}(x) = M\left\{\frac{\delta_i \cdot I(\xi_i \le x)}{1-G(\xi_i)}\right\} = \int_{-\infty}^{x}\frac{dH^{(1)}(t)}{1-G(t)} = F(x),$$

2) har bir $x < \tau_G$ va $n \to \infty$ da, Chebishev tengsizligiga asosan,

$\hat{F}_n(x) \xrightarrow[n\to\infty]{P} F(x)$ (nuqtada asosli),

3) $P\left(\sup\limits_{x<\tau_G}\left|\hat{F}_n(x) - F(x)\right| \to 0\right) = 1$ (tekis kuchli asosli), (Glivenko-Kontelli teoremasi).

4) Har bir $x < \tau_G$ va $n \to \infty$ da asimptotik normal

$$\sqrt{n}\left(\hat{F}_n(x) - F(x)\right) \xrightarrow[n\to\infty]{d} \mathbb{N}\left(0, \sigma_G^2(x)\right),$$

bu yerda $\sigma_G^2(x) = \int_{-\infty}^{x}\frac{dF(t)}{1-G(t)} - F^2(x).$

Yuqoridagi barcha hisoblardan ko'rinadiki, $(-\infty; \tau_G]$ oraliqda $\hat{F}_n(x)$ statistika $F(x)$ uchun $G(x)$ ma'lum bo'lgan holda yaxshi baho bo'lar ekan.

Faraz qilaylik, $X_1, X_2, \ldots$ va $Y_1, Y_2, \ldots$ lar bog‘liq bo‘lmagan va mos ravishda uzluksiz F va G taqsimot funksiyalariga ega tasodifiy miqdorlar ketma-ketliklari bo‘lsin. Kuzatilayotgan tanlanma:

$$\mathbb{C}^{(n)} = \left\{ \left(Z_j, \delta_j \right), 1 \le j \le n \right\}$$

dan iborat bo‘lsin. Bu yerda *n*-tanlanma hajmi, $Z_j = min\left(X_j; Y_j \right)$ va $\delta_j = I\left(X_j \le Y_j \right) = I\left(Z_j = X_j \right)$, $I(A)-$ A hodisaning indikatori. $I(A) = 1$, agar A ro‘y bersa, $I(A) = 0$ aks holda. Tanlanmaning tuzilishidan tushunalliki:

• Agar $X_j \le Y_j$ bo‘lsa, $Z_j = min\left(X_j; Y_j \right) = X_j$ ga teng bo‘lganda $\delta_j = 1$ ga teng bo‘ladi va bu holatda biz *X* ni kuzata olamiz;

• Agar $Y_j \le X_j$ bo‘lsa, u holda $Z_j = min\left(X_j; Y_j \right) = Y_j$ ga teng bo‘lganda, $\delta_j = 0$ bo‘ladi bu esa senzurlanishli holat bo‘ladi.

Shu sababli manashu kuzatilayotgan $\mathbb{C}^{(n)}$ tanlanmada bizni qiziqtirayotgan X_j larning soni tasodifiy bo‘ladi, ya’ni, $\nu_n = \delta_1 + \delta_2 + \ldots.. + \delta_n$ tasodifiy sondagi 1 larning yig‘indisi bu Binomial $B_i(n; p)$ taqsimotga ega bo‘lgan tasodofiy miqdor.

Asosiy masala Y_i larning $G(t)$ taqsimot funksiyasi noma’lum bo‘lgan holda X_i larning taqsimot funksiyasi $F(t)$ ni $\left(Z_j; \delta_j \right)$ juftliklardan iborat bo‘lgan $\mathbb{C}^{(n)}$ tanlanma bo‘yicha baholashdan iborat.

$F(t)$ uchun, dastlab, noparametrik (Product–Limit (PL)) ko‘paytma ko‘rinishidagi baho Kaplan va Mayer tomonidan [3] da taklif etilgan.

U quyidagicha aniqlanadi:

$$F_n^{PL}(t) = \begin{cases} 1 - \prod\limits_{\left\{ j: Z_{(j)} \le t \right\}} \left(1 - \dfrac{\delta_{(j)}}{n - j + 1} \right), & t \le Z_{(n)}, \\ 1, & t > Z_{(n)}, \ va \ \ \delta_{(n)} = 1, \\ aniqlanmagan, & t > Z_{(n)}, \ \ va \ \ \delta_{(n)} = 0, \end{cases} \qquad (2)$$

bu yerda $Z_{(1)} \le Z_{(2)} \le \ldots \le Z_{(n)}$ qator $\left\{ Z_j, j = 1, \ldots, n \right\}$ lardan tuzilgan tartiblangan variatsion qator bo‘lib $\left\{ \delta_{(j)}, j = 1, \ldots, n \right\}$, esa ularga mos keladigan indikatordir. (2) baho ko‘pgina statistik masalalarda mutaxasislar tomonidan tadqiq qilib qo‘llanib kelmoqda. PL-bahoning boshqa ko‘rinishlari ham mavjud. Biroq bu bahoning kamchiliklaridan biri Z_j eng katta qiymatida $Z_{(n)}$ da senzurlanishga bog‘liq bo‘lib qoladi (2) ga qarang). PL-bahoning turli xossalarini o‘rganish va ularni statistik masalalarda qo‘llash borasida juda ko‘plab adabiyotlar bor. ([4] ga qarang).

Endi yuqoridagi (2) bahoni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo‘yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to‘plam taqsimoti sifatida $F(t) = 1 - e^{-t}$, $t \ge 0$, -eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo‘lgan sun’iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizib ko‘ramiz (1-rasm).

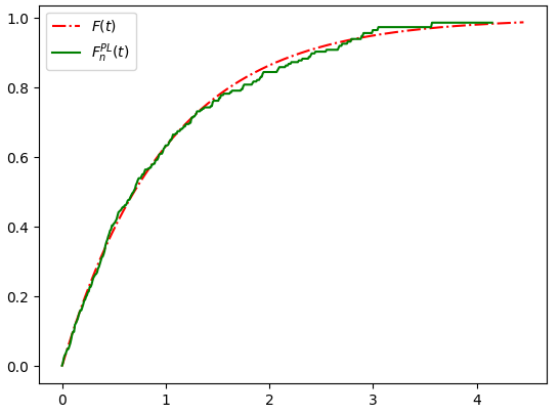

1-rasm. $F_n^{PL}(t)$ **– Kaplan-Mayer bahosi.**

Ammo (2) $F(t)$ uchun yagona baho emas, yana bir noparametrik darajali ko‘rinishda bo‘lib, uni Abdushukurov [5] tomonidan “Darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi” (Relative-Risk Power (RR)) deb nomlangan bahoni taklif etilgan bo‘lib, uning ko‘rinishi esa quyidagidek aniqlanadi:

$$F_n^{RR}(t) = 1-\left(1-H_n(t)\right)^{R_n(t)} = \begin{cases} 0, & t < Z_{(1)}, \\ 1-\left(\dfrac{n-j}{n}\right)^{R_n(t)}, & Z_{(j)} \le t < Z_{(j+1)}, 1 \le j \le n-1, \\ 1, & t \ge Z_{(n)}, \end{cases} \quad (3)$$

bu yerda $H_n(t) = \dfrac{1}{n}\sum_{j=1}^{n} I\left(Z_j \le t\right)$, $t \in \mathbb{R}^1 \equiv (-\infty;+\infty)$, $H_n(t)$ baho $H(t)$ uchun empirik bahodir. Bu yerda

$$H(t) = P\left(Z_j \le t\right) = 1-P\left(Z_j \ge t\right) = 1-P\left(X_j \ge t\right)P\left(Y_j \ge t\right) = 1-\left(1-F(t)\right)\left(1-G(t)\right)$$

minimumlarning taqsimot funksiyasi, $R_n(t) = \dfrac{\Lambda_{1n}(t)}{\Lambda_n(t)}$ va $R(t) = \dfrac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)}$, $t \in \mathbb{R}$. $R_n(t)$ baho intensivliklar nisbati funksiyasi $R(t)$ ning bahosi. Endi biz ushbu $R(t) = \dfrac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)}$, $t \in \mathbb{R}$ intensivliklar nisbati funksiyasini qaraymiz. Bu yerdagi *H, G* va *F* taqsimot funksiyalariga mos kelgan Λ, Λ_0 va Λ_1 kumulativ-integral intensivliklar funksiyalari quyidagicha aniqlanadi:

$$\Lambda(t) = \int_{-\infty}^{t} \frac{dH(u)}{1-H(u)} = \Lambda_0(t) + \Lambda_1(t),$$

$$\Lambda_0(t) = \int_{-\infty}^{t} \frac{dG(u)}{1-G(u)} = \int_{-\infty}^{t} \frac{dH_0(u)}{1-H(u)} = -\ln\left(1-G(t)\right), \quad (4)$$

$$\Lambda_1(t) = \int_{-\infty}^{t} \frac{dF(u)}{1-F(u)} = \int_{-\infty}^{t} \frac{dH_1(u)}{1-H(u)} = -\ln\left(1-F(t)\right).$$

(4) formulalardan ko‘rinadiki, $R(t)=\frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)}=\frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda_0(t)+\Lambda_1(t)}$, $t\in(-\infty;+\infty)$ funksiya $[0;1]$ da chegaralangan.

Endi yuqoridagi (3) bahonining darajasidagi $R_n(t)$ bahoni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo‘yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizib ko‘ramiz. Bahoni chizishda bosh to‘plam taqsimoti sifatida $F(t)=1-e^{-t}, t\geq 0,$ - eksponensial taqsimotni olib, undan $n=500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo‘lgan sun’iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizamiz (2-rasm).

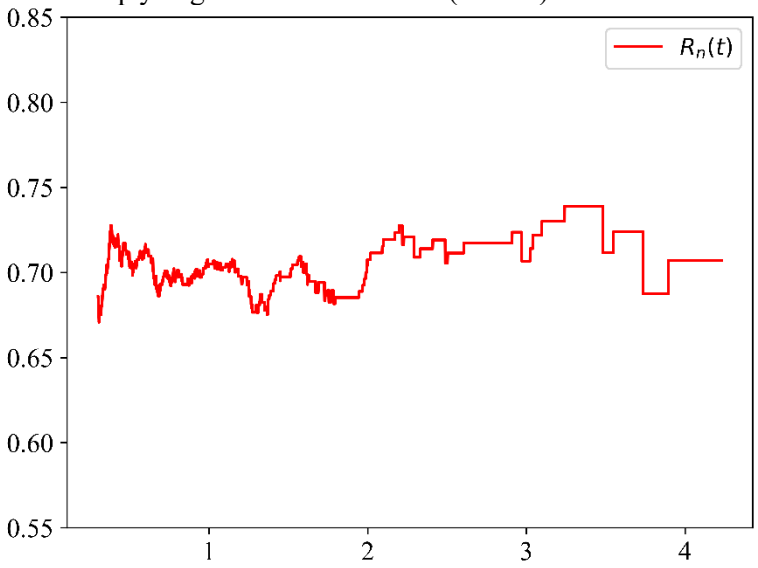

2-rasm. $R_n(t)$ – intensivliklar nisbati funksiyasi bahosi.

$H(t)$ – taqsimot funksiyasi esa quyidagi subtaqsimotlar yig‘indisidan iborat bo‘lib,

$$H(t)=H_0(t)+H_1(t), t\in\mathbb{R}^1,$$

bu yerda

$$H_0(t)=P(Z_j\leq t,\delta_j=0)=\int_{-\infty}^{t}(1-F(u))dG(u),$$

$$H_1(t)=P(Z_j\leq t,\delta_j=1)=\int_{-\infty}^{t}(1-G(u))dF(u),$$

impirik statistikalar esa

$$\Lambda_n(t)=\int_{-\infty}^{t}\frac{dH_n(u)}{1-H_n(u)}=\Lambda_{0n}(t)+\Lambda_{1n}(t),$$

ko‘rinishida bo‘lib, bunda

$$\Lambda_{kn}(t)=\int_{-\infty}^{t}\frac{dH_{kn}(u)}{1-H_n(u)}, \qquad H_{kn}(t)=\frac{1}{n}\sum_{j=1}^{n}I(Z_j\leq t,\ \ \delta_j=k),\ k=0,1$$

Endi yuqoridagi (3) bahoni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo‘yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to‘plam taqsimoti sifatida $F(t)=1-e^{-t}, t\geq 0,$ -eksponensial taqsimotni olib, undan hajmlari n=500 ga teng, senzurlanish darajasi 30 % (150 ta) bo‘lgan sun’iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi grafiklarini chizamiz (3-rasm).

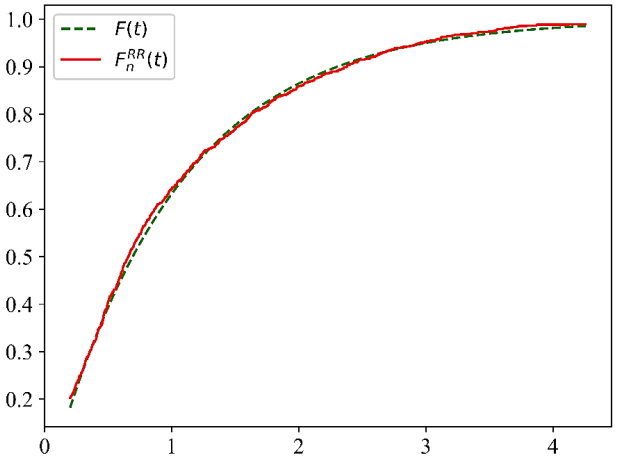

3-rasm. $F_n^{RR}(t)-$ **darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi.**

Ushbu 2-rasmlardan ko‘rinib turibdiki, daraja ko‘rinishidagi (3) baho (2) bahodan farqli ravishda, senzurlanishga bog‘liqsiz holda $n\to\infty$ ga nazariy $F(t)$ taqsimotga tekis ravishda barcha $t\in\mathbb{R}^1$ larda yaqinlashar ekan. $P\left(\limsup_{x\to\infty}\sup_{t\in\mathbb{R}}\left(F_n^{RR}(t)-F(t)\right)=0\right)=1$, ya’ni Glivenko-Kontellining teoremasi anologi o‘rinli ekan. [6] maqolalarda (2) va (3) baholar asimptotik ekvivalent, ya’ni $n\to\infty$ da ularning o‘xshash xossalarga ega ekanligi, ammo n ning kichik qiymatlari uchun (3) baho bir qator afzalliklarga ega ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. Avvalambor, (2) bahoning bir muhim kamchiligi uning variotsion qatorning oxirgi nuqtasida $\delta_{(n)}=0$ bo‘lgan holda aniqlanmaganligidir. Bu esa (2) bahoning senzurlanishga bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. (3) bahoning afzalligi esa uning butun son o‘qida barcha t lar uchun aniqlanganligidadir. Haqiqatan ham, (3) bahoning noma’lum $G(t)$ uchun bahosi (3) formulaning o‘xshashi, ya’ni

$$G_n^{RR}(t)=1-\left(1-H_n(t)\right)^{1-R_n(t)},\ t\in\mathbb{R}, \tag{5}$$

ko‘rinishida bo‘lib, o‘ng tomondan senzurlanish modelida

$$1-H(t)=\left(1-G(t)\right)\left(1-F(t)\right),\ t\in\mathbb{R},$$

tenglikning empirik analogi bo‘lmish

$$1-H_n(t)=\left(1-G_n(t)\right)\left(1-F_n(t)\right),\ t\in\mathbb{R},$$

tenglikning o‘rinli ekanligidadir. Ko‘rish qiyin emaski, (3) va (5) baholar (Abdushukurov-Cheng-Lin (ACL) [7]) bahosining Proporsional Intensivlik Modelidagi (PIMdagi)

$$F_n^{ACL}(t)=1-\left[1-H_n(t)\right]^{p_n},\ G_n^{ACL}(t)=1-\left[1-H_n(t)\right]^{1-p_n},\ t\in\mathbb{R}, \tag{6}$$

o‘xshashlari kabi barcha yaxshi xossalarga egadir. PIMning asosiy xususiyati $\{Z_1,...,Z_n\}$ va $\{\delta_1,...,\delta_n\}$ larning bir-biriga bog‘liq emasligidir. Eslatib o‘tamiz, (6) baholar PIMda $1-G(t)=\left(1-F(t)\right)^{\beta},\ t\in\mathbb{R},\ \beta>0,$ tenglik o‘rinli bo‘lgan holda hisoblanar edi. Bu yerda $p=P\left(X_j\le Y_j\right)=\dfrac{1}{1+\beta}$ va $p_n=\dfrac{1}{n}\sum_{j=1}^{n}\delta_j.$ PIMda $p=\dfrac{1}{1+\beta}$ bo‘lib, β - parameter esa senzurlanish darajasini aniqlaydi [8, 9].

Endi yuqoridagi ACL bahoni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo‘yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to‘plam taqsimoti sifatida $F(t)=1-e^{-t},\ t\ge 0,$ -eksponensial taqsimotni olib, undan $n=500$

hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo‘lgan sun’iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizib ko‘ramiz (4-rasm).

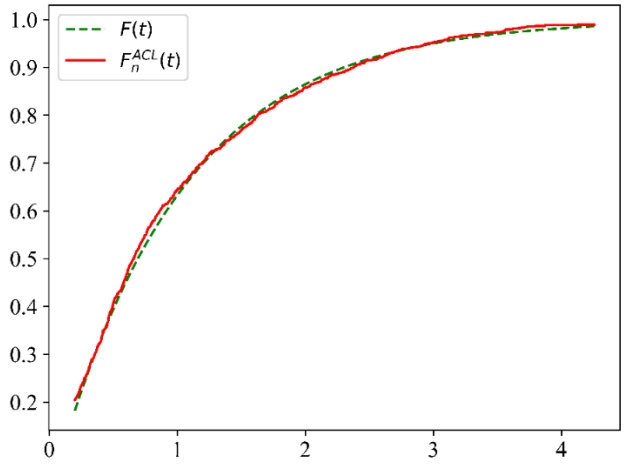

4-rasm. $F_n^{ACL}(t)$ **– ACL bahosi.**

Biz endi (2) va (3) baholarni qisman silliqlash masalasini ko‘rib chiqamiz. Hisoblardan ko‘rinadiki, δ_j indikatorlarning Z_j larning berilgan qiymatlariga nisbatan regressiya funksiyasi quyidagi shartli matematik kutilmadan iborat bo‘ladi:

$$p(t) = P(\delta_j = 1 \mid Z_j = t) = M[\delta_j \mid Z_j = t], \quad t \in \mathbb{R}. \tag{7}$$

U holda $\Lambda_1(t)$ integral intensivlik funksiyasini quyidagidek ifodalash mumkin:

$$\Lambda_1(t) = \int_{-\infty}^{t} p(u)\, d\Lambda(u), \quad t \in \mathbb{R}. \tag{8}$$

Demak, intensivliklar nisbati funksiyasi endi

$$R(t) = \frac{\Lambda_1(t)}{\Lambda(t)} = \frac{\int_{-\infty}^{t} p(u)\, d\Lambda(u)}{\Lambda(t)}, \quad t \in \mathbb{R} \tag{9}$$

ko‘rinishida bo‘ladi. Endi (7) regrissiya funksiyasi uchun Nadaraya-Uotsonning quyidagi noparametrik regrissiya bahosini qo‘llaymiz [10, 11]:

$$p_n(t) = \frac{\frac{1}{nh(n)} \sum_{j=1}^{n} \delta_j k\left(\frac{t - Z_j}{h(n)}\right)}{\frac{1}{nh(n)} \sum_{j=1}^{n} k\left(\frac{t - Z_j}{h(n)}\right)}, \tag{10}$$

bu yerda yadroviy bahodagi oyna kengligi $\{h(n) = n^{-\alpha}, 0 < \alpha < 1, n \in N\}$ ketma-ketligi $n \to \infty$ da $h(n) \downarrow 0$, hamda $k(t)$ esa zichlik (yadro) funksiyasidir. Natijada (8)–(9) formulalarga, asosan, $R(t)$ funksiyaning quyidagi bahosiga ega bo‘lamiz [12]:

$$R_n^p(t) = \frac{\Lambda_{1n}^p(t)}{\Lambda_n(t)} = \frac{1}{\Lambda_n(t)} \cdot \int_{-\infty}^{t} p_n(u)\, d\Lambda_n(u), \quad t \in \mathbb{R}. \tag{11}$$

Endi yuqoridagi (11) intensivliklar nisbati funksiyasi $R_n^p(t)$ – bahoni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo‘yicha tanlanma beradigan

Pythonda dastur tuzib, bahoni chizib ko‘ramiz. Bahoni chizishda bosh to‘plam taqsimoti sifatida $F(t)=1-e^{-t},\ t\geq 0,$ -eksponensial taqsimotni olib, undan $n=500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo‘lgan sun’iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizamiz. Baho yadro funksiyasi va oyna kengligi parametrlariga bog‘liq bo‘lganligi uchun quyidagi chizma Normal yadro funksiyasi (empirik nuqtayi nazardan baho eng yaxshi bo‘ladigan yadro) va h=0,05; 0,3; 0,9 parametrlar bilan chizildi (5-rasm).

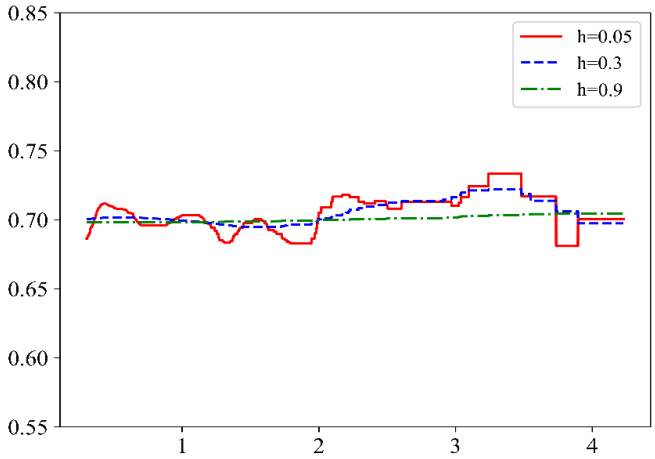

5-rasm. $R_n^p(t)$ – intensivliklar nisbati funksiyasi bahosi.

Endi (11) bahoni (3) bahoning darajasidagi $R_n(t)$ ni o‘rniga qo‘ysak, Abdushukurov-Nurmukhamedova-Bozorovlar tomonidan taklif qilingan quyidagi yangi “Oldindan Silliqlangan Darajadagi Tavakkalliklar nisbati bahosi”ga (Presmoothed Relative-Risk Power (PRRP)) ega bo‘lamiz [13]:

$$F_n^{PR}(t)=1-\left[1-H_n(t)\right]^{R_n^p(t)}=\begin{cases}0, & t<Z_{(1)},\\ 1-\left(\dfrac{n-j}{n}\right)^{R_n^p(t)}, & Z_{(j)}\leq t<Z_{(j+1)},1\leq j\leq n-1,\\ 1, & t\geq Z_{(n)},\end{cases} \quad (12)$$

Endi yuqoridagi (12) bahoni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo‘yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to‘plam taqsimoti sifatida $F(t)=1-e^{-t},\ t\geq 0,$ -eksponensial taqsimotni olib, undan $n=500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo‘lgan sun’iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi bahoni chizib ko‘ramiz (6-rasm).

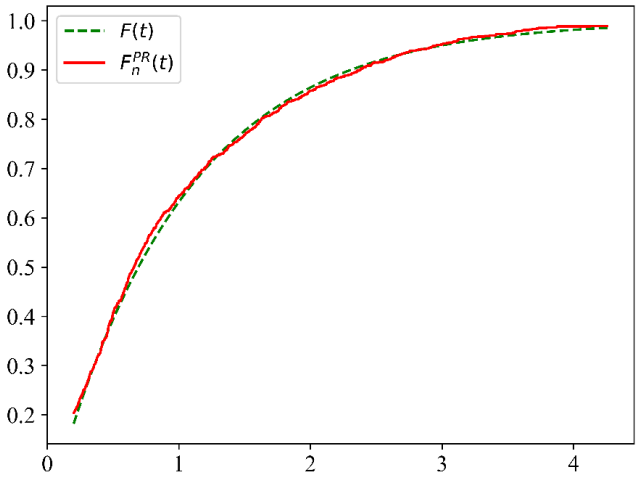

6-rasm. $F_n^{PR}(t)$ – Oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi.

[13] da PRRP bahosining asimptotik xossalari ko‘rsatilgan. PRRP bahosi t dagi mustaqil va bir xil taqsimlangan tasodifiy funksiyalar yig‘indisi orqali $n \to \infty$ da nolga teng bo‘lgan qoldiq qiymatini ko‘rsatilgan. PRRP bahosining kuchli asosli barqarorligini ko‘rsatilgan. PRRP bahoning asimptotik normalligi ko‘rsatilgan.

[14] da PL - bahoning oldindan silliqlangan bahosi taklif etilgan bo‘lib, u (2) dagi $\delta_{(j)}$ ni (10) ning berilgan nuqtadagi qiymati bilan almashtirish natijasida olingan:

$$F_n^{\,p}\left(t\right) = 1 - \prod_{\left\{j:Z_{(j)} \le t\right\}} \left(1 - \frac{p_n\left(Z_{(j)}\right)}{n-j+1}\right), \quad t \in \mathbb{R}. \tag{13}$$

Endi yuqoridagi (13) bahoni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida ushbu model bo‘yicha tanlanma beradigan Pythonda dastur tuzib, bahoni chizishda bosh to‘plam taqsimoti sifatida $F\left(t\right) = 1 - e^{-t}, t \ge 0,$ -eksponensial taqsimotni olib, undan $n = 500$ hajmli senzurlanish darajasi 30% (150 ta) bo‘lgan sun’iy tanlanma olamiz va u yordamida quyidagi chizmani chizib ko‘ramiz (7-rasm).

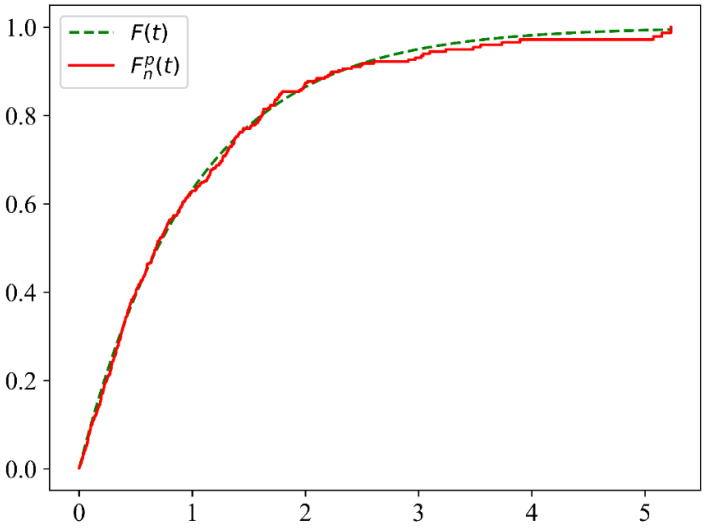

7-rasm. $F_n^{\,p}\left(t\right)$ **– Kaplan-Mayerning silliqlangan bahosi.**

Endi biz noparametrik va yarim parametrik statistik baholarni sonli usullar yordamida tadqiq qilamiz. Quyidagi 8-rasm va 9-rasmlarda $n = 500$ hajmdagi modellashtirilgan tanlanma uchun parametri $\lambda = 1$ bo‘lgandagi eksponensial taqsimoti uchun, mos raravishda, Kaplan-Mayerning $F_n^{PL}\left(t\right)$ – bahosi (2), (8-rasm) va Abdushukurovning $F_n^{RR}\left(t\right)$ – baholari (3) (9-rasm) chizmalari keltirilgan.

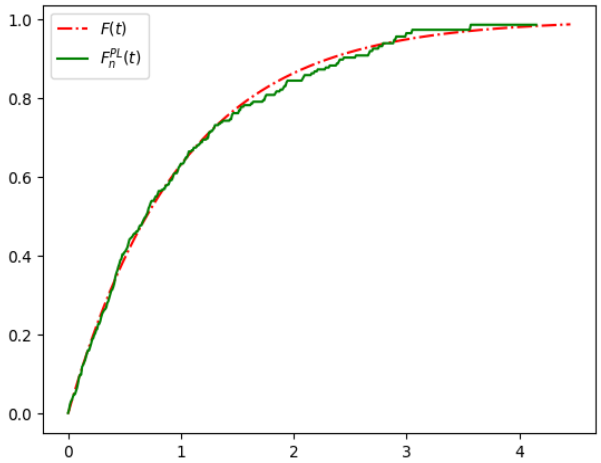

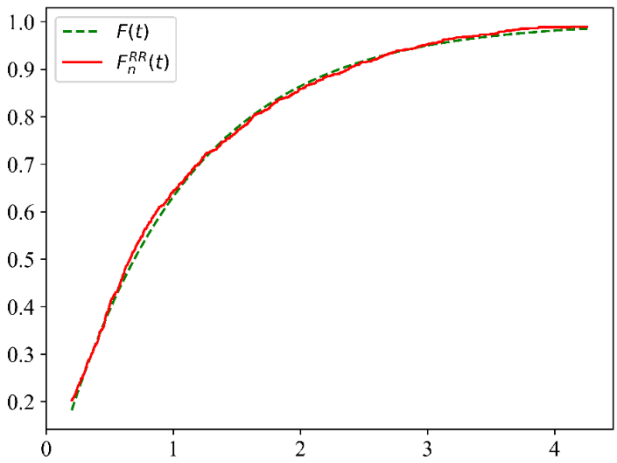

8-rasm. $F_n^{PL}(t)-$ **bahosi.**

9-rasm. $F_n^{RR}(t)-$ **bahosi.**

Agar har ikki baho uchun $\sum_{i=1}^{n-1}\left(F_n^{PL}(Z_i)-F(Z_i)\right)^2=\Delta^{PL}$ hamda $\sum_{i=1}^{n-1}\left(F_n^{RR}(Z_i)-F(Z_i)\right)^2=\Delta^{RR}$ o‘rtacha kvadratik xatoliklarni belgilab olsak, u holda hisoblardan ko‘rsatib turibdiki, $F_n^{RR}(t)-$baho $F_n^{PL}(t)-$bahoga nisbatan samarador ekan.

$F_n^{RR}(t)-$**bahoning** $F_n^{PL}(t)-$**bahoga nisbatan samaradorligi jadvali**

1-jadval

Yig‘indi	$\sum_{i=1}^{n-1}\left(F_n^{PL}(Z_i)-F(Z_i)\right)^2$	$\sum_{i=1}^{n-1}\left(F_n^{RR}(Z_i)-F(Z_i)\right)^2$	Samaradorligi
qiymati	0.204858	0.123901	0.604814

Xuddi shunday yuqoridagidek, (13) va (12) formulalar bilan beriladi Kaplan-Mayerning silliqlangan $F_n^p(t)$ bahosi va Abdushukurov-Nurmukhamedova-Bozorovlarning oldindan silliqlangan $F_n^{PR}(t)$ baholarining 10-rasm va 11-rasmlardagi chizmalarini ko‘rish mumkin.

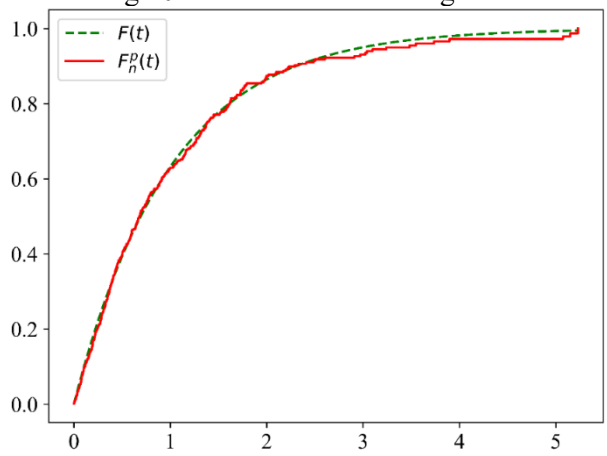

10-rasm. $F_n^p(t)-$ **bahosi.**

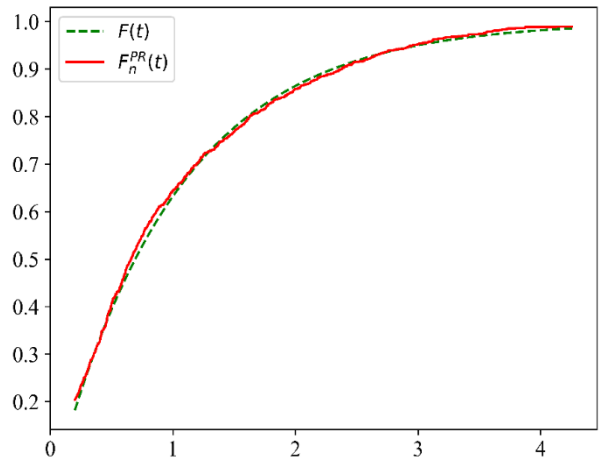

11-rasm. $F_n^{PR}(t)-$ **bahosi.**

Ko‘rinib turibtiki, har ikki baho nazariy eksponensial taqsimotiga juda yaqin baholar ekan. Ammo oyna kengligi $h(n)=n^{-\alpha},0<\alpha<1,n\in N$ ning turli qiymatlarida ham oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahoning Kaplan-Mayerning silliqlangan bahoga nisbatan samarador ekan. Bu sonlar 2-jadvalda keltirilgan.

$F_n^{PR}(t)-$ BAHONING $F_n^p(t)-$ BAHOGA NISBATAN SAMARADORLIGI JADVALI

2-jadval

Oyna kengligi	$\sum_{i=1}^{n-1}\left(F_n^p(Z_i)-F(Z_i)\right)^2$	$\sum_{i=1}^{n-1}\left(F_n^{PR}(Z_i)-F(Z_i)\right)^2$	Samaradorligi
$h(n)=(n)^{-1/2}$	0.294402	0.277757	0.943462
$h(n)=(n)^{-1/3}$	0.23152	0.210734	0.910219
$h(n)=(n)^{-1/5}$	0.181307	0.178650	0.985345

2-jadvaldagi hisoblardan ko‘rinadiki, $F_n^{PR}(t)-$oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati bahosi $F_n^p(t)-$Kaplan-Mayerning silliqlangan bahosidan samarador ekan.

Xulosa. Tanlanma o‘ng tomondan tasodifiy senzurlanganida senzor taqsimot ma’lum va noma’lum bo‘lgan hollarda noma’lum taqsimot funksiyasini baholash ko‘rilgan. Sezurlanuvchi $F(t)$ taqsimot

uchun noparametrik ko‘paytma ko‘rinishidagi baho $F_n^{PL}(t)$ – Kaplan va Mayer tomonidan, daraja ko‘rinishidagi $F_n^{RR}(t)$ – tavakkalliklar nisbati bahosi Abdushukurov tomonidan, proporsional intensivlik modelidagi $F_n^{ACL}(t)$ – bahosini Abdushukurov-Cheng-Lin tomonidan va oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati $F_n^{PR}(t)$ – bahosi esa Abdushukurov-Nurmukhamedova-Bozorovlar tomonidan taklif etilgan bo‘lib, baholarni qay darajada ekanligini o‘rganish maqsadida kompyuter modellashtirish yordamida mos model bo‘yicha tanlanma beradigan pythonda dastur tuzib, baholarni grafiklari chizib chiqilgan. Noparametrik va yarim parametrik statistik baholarni sonli usullar yordamida taqqoslash ko‘rsatilgan. $F_n^{PL}(t)$ va $F_n^{RR}(t)$ har ikki baho nazariy eksponensial taqsimotiga juda yaqin baholar ekanligi va $F_n^{RR}(t)$ – bahoning $F_n^{PL}(t)$ – bahoga nisbatan samaradorligi aniqlangan. $F_n^{p}(t)$ va $F_n^{PR}(t)$ har ikki baho nazariy eksponensial taqsimotiga juda yaqin baholar ekanligi va oyna kengligi $h(n)$ning turli qiymatlarida ham $F_n^{PR}(t)$ – oldindan silliqlangan darajadagi tavakkalliklar nisbati ba-honing $F_n^{p}(t)$ – Kaplan-Mayerning silliqlangan bahosiga nisbatan samarador ekanligi ko‘rsatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Абдушукуров А.А. Статистика неполных наблюдений. Ташкент, “Университет” (2009).

[2]. Abdushukurov A.A. On Properties of Empirical and Related Random Processes,. Journal of Mathe-matical Sciences. № 1 (267), с. 23–35. https://doi.org/10.1007/s10958-022-06103-4. (2022).

[3]. Kaplan E.L and Meier P. Nonparametric estimation from incomplete observation, J. Am. Stat. Assoc. 53, p. 457–481 (1958).

[4].Abdushukurov A.A. Nonparametric estimation of the distribution function based on relative-risk function. Commun. Stat., Theory Meth. 27, 1991–2012 (1998).

[5].Abdushukurov A.A. “On nonparametric estimation of reliability indices by censored samples,” Theory Probab. Appl. 43, p. 3–11 (1999).

[6].Abdushukurov A.A. Estimation of Unknown Distributions from Incomplete Observations and their Properties (LAP Lambert Academic, Saarbrtücken) [in Russian] (2011).

[7].Cheng P.E and Lin G.D. “Maximum likelihood estimation of survival function under the Koziol-Green proportional hazards model”. Stat. Probab. Lett. 5, 75-80 (1987).

[8]. Abdushukurov A.A. “Nonparametric estimation in proportional hazards model of random censorship”. VINITI 3448 (B87) (1987).

[9] .Csörgő S. Estimation in the proportional hazards model of random censorship. Statistics 19, 437-463 (1988).

[10] .Nadaraya E.A. On estimating regression. Probab. Theor. Relat. Fields 61, p. 405–415 (1964).

[11] .Watson G.S. Smooth regression analysis. Sankhya, Ser. A 26, p. 359–372 (1964).

[12] . Dikta J. “On semiparametric random censorship models”. J. Stat. Plann. Infer. 66, p. 253–279 (1998).

[13] . Abdushukurov A.A., Nurmukhamedova N.S., Bozorov S.B. “Noparametric Estimation of Distribution Function Under Right Random Censoring Based on Presmoothed Relative-Risk Function”. ISSN 1995-0802, Lobachevskii journal of mathematics, Vol. 42, №.2, p. 257–268 (2021).

[14] . Cao R., Lopez-de-Ullibarri I., Janssen P., Veraverbeke N. “Presmoothed Kaplan-Meier and Nelson-Aalen estimators”. J. Nonparam. Stat, p. 17, 31–56 (2005).

Baltayeva Umida Ismoilovna (Xorazm Ma’mun Akademiyasining bosh ilmiy xodimi, f.-m.f.d.; umida_baltayeva@mail.ru),

Egamberganova Zebo Anvar qizi (Xorazm Ma’mun Akademiyasi tayanch doktoranti; z.egamberganova24@gamil.com)

UMUMLASHGAN HOLDAGI YUKLANGAN EYLER-PUASSON-DARBU TENGLAMASI UCHUN KOSHI MASALASI

Annotatsiya. *Mazkur ishda umumlashgan holdagi yuklangan Eyler-Puasson-Darbu tenglamasi uchun Koshi masalasi o‘rganildi va uning yechimi kasr tartibli Erdelyi-Kober operatori yordamida oshkor ko‘rinishda topilgan. Izlanish davomida ketma-ket yaqinlashish prinsipi prinsipi qo‘llanilib, rezolventa yordamida tenglamaning yechimi topilgan.*

Kalit so‘zlar: *Erdelyi-Kober operatori, Bessel funksiyasi, yuklangan tenglama, ketma-ket yaqinlashish prinsipi, singular koeffitsiyentli differensial tenglama.*

Балтаева Умида Исмоиловна (главный научный сотрудник Хорезмской академии Мамуна, доктор физико-математических наук; umida_baltayeva@mail.ru),
Эгамберганова Зебо Анвар кизи (докторант Хорезмской академии Мамуна; z.egamberganova24@gamil.com)

ЗАДАЧА КОШИ ДЛЯ ОБОБЩЕННОГО НАГРУЖЕННОГО УРАВНЕНИЯ ЭЙЛЕРА-ПУАССОНА-ДАРБУ

Аннотация. *В данной работе рассматривается задача Коши для обобщённого нагруженного уравнения Эйлера-Пуассона-Дарбу и выводится её явное решение через дробный оператор Эрдейи-Кобера. Решение получено методом последовательных приближений с использованием резольвенты.*

Ключевые слова: *оператор Эрдейи-Кобера, функция Бесселя, нагруженное уравнение, принцип последовательных приближений, дифференциальное уравнение с сингулярными коэффициентами.*

Baltaeva Umida Ismoilovna (Chief Research Scientist at the Khorezm Mamun Academy and doctor of physical and mathematical sciences; umida_baltayeva@mail.ru),
Egamberganova Zebo Anvar qizi (PhD student at the Khorezm Mamun academy; z.egamberganova24@gamil.com)

CAUCHY PROBLEM FOR THE GENERALIZED LOADED EULER-POISSON-DARBOUX EQUATION

Annotation. *In this paper, we will consider the Cauchy problem for the generalized loaded Euler-Poisson-Darboux equation, deriving its explicit solution through the fractional Erdélyi-Kober operator. By applying the method of successive approximations, the solution was obtained using the resolvent.*

Keywords: *Erdelyi-Kober operator, Bessel function, loaded equation, successive approximation principle, differential equation with singular coefficients.*

Kirish (Introduction). Singulyar koeffitsiyentli tenglamalarni yechish usuli va uni yangi singulyar tenglamalarga qo‘llash imkoniyati differensial tenglamalar nazariyasida yangi yo‘nalishlarni ochadi. Shu sababli, bu usulni rivojlantirish dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqolada keltirilgan yuklangan hadli umumlashtirilgan Eyler-Puason-Darbu tenglamasi uchun Koshi muammosining yechim topish usuli yuklangan hadli ko‘p o‘lchovli giperbolik tenglamalardagi singulyar koeffitsiyentli holatlarda ham bir xil miqyosda qo‘llanilishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Giperbolik tipdagi tenglamalar uchun chegaraviy masalalar nazariyasi xususiy hosilali differensial tenglamalar sohasida muhim ahamiyatga ega bo‘lib, bu yo‘nalish o‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab jadal rivojlandi. Ushbu sohada Tresenov, Smirnov, Bitsadze, Naxushev, Salohiddinov va Sabitovning tadqiqotlari alohida e’tiborga loyiqdir. Ularning ishlari gaz dinamikasi, gidrodinamika, kvant mexanikasi, akustika hamda boshqa ilmiy va texnologik sohalarda katta rol o‘ynaydi. Bu borada [5], [6], [7] va [8] manbalarda keltirilgan tadqiqotlar ham muhim hisoblanadi.

Maqolada keltirilgan (1) tenglamaning $\lambda = 0, \alpha = 0$ va bir jinsli yuklanmagan had qatnashmagan holati Eyler [11], Puasson [12], Riman [13] va Darbuning [14] ishlarida o‘rganilgan. Ko‘p o‘lchovli Eyler-Puasson-Darbu tenglamasi esa [15] va [16] manbalarda keng ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, [17] va [18] maqolalarida Vaynshteyn $\lambda = 0, \alpha = 0$ shartlarida va bir jinsli yuklanmagan had ishtirok etmagan (1) tenglama uchun Koshi masalasini yechgan. Bu masalada $u(x,0) = \tau(x), x \in R_+^n,\ u_t(x,0) = 0, x \in R^n$ boshlang‘ich shartlari qanoatlantiriladi. Bundan tashqari, umumlashtirilgan assimetrik potensiallar nazariyasining differensial tenglamalariga kasr tartibli operatorlarni qo‘llashda Vaynshteyn birinchi bo‘lib bir o‘lchovli operatorlardan foydalangan. Keyinchalik, bir o‘lchovli Erdelyi-Kober operatorlari Erdelyi va Loundesning maqolalarida ishlab chiqilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ushbu maqolada yuklangan hadli umumlashtirilgan Eyler-Puasson-Darbu tenglamasi uchun Koshi masalasini yechish metodologiyasi o‘rganildi. Tadqiqotda kasr tartibli Erdélyi-Kober operatori asosiy vosita sifatida qo‘llanildi, bu operator yordamida tenglamadagi singulyarliklar bartaraf etilib, bir jinsli bo‘lmagan giperbolik tipdagi tenglamaga keltirildi. Koshi masalasining yechimi ketma-ket yaqinlashish prinsipi va rezolventa usuli orqali topildi. Yechim quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

- Tenglamani soddalashtirish uchun o‘zgaruvchan almashtirishlar qo‘llanildi.
- Dalamber formulasidan foydalanib, integral tenglama hosil qilindi.
- Rezolventa usuli orqali integral tenglamaning yechimi aniqlandi.
- Yechimning yagona va regular ekanligi teorema va lemmalar orqali isbotlandi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yuklangan Eyler-Puasson-Darbu tenglamasi uchun Koshi masalasining oshkor yechimi Erdélyi-Kober operatori va rezolventa usuli yordamida topildi. Yechim Gumbert funksiyasi orqali ifodalandi va ko‘p o‘lchovli giperbolik tenglamalarda qo‘llanilishi mumkinligi ko‘rsatildi. Yechimning to‘g‘riligi lemmalar bilan tasdiqlandi.

Maqolada biz yuklangan hadli Eyler-Puasson-Darbu tenglamasini qaraymiz:

$$\sigma_{\xi\eta}+\left[\frac{\alpha}{\eta+\xi}+\frac{\beta}{\eta-\xi}\right]\sigma_{\xi}+\left[\frac{\alpha}{\eta+\xi}-\frac{\beta}{\eta-\xi}\right]\sigma_{\eta}-\frac{\lambda^2}{4}\sigma=\frac{\mu^2}{4}\sigma(\xi_0,\eta)+\frac{f(x,t)}{4}$$

bu yerda α,β,λ,μ −o‘zgarmas sonlar, $x_0\geq 0$, $f(x,t)$ −berilgan uzluksiz funksiya. Yuqoridagi tenglama uchun $\sigma(\xi,\eta)=\sigma(x+t,x-t)=u(x,t)$ almashtirish bajarish orqali quyidagi tenglamani hosil qi-lamiz

$$u_{tt}+\frac{2\beta}{t}u_t-\left(u_{xx}+\frac{2\alpha}{x}u_x\right)+\lambda^2u-\mu^2u(x_0,t)=f(x,t), \tag{1}$$

Ushbu tenglamani $D=\{(x,y)\colon 0<t<x<+\infty\}$ sohada qarymiz.

Koshi masalasi. D sohada (1) tenglamaning ushbu

$$u(x,t)|_{t=0}=\varphi(x),x\geq 0, \tag{2}$$

$$\lim_{t\to 0}t^{2\beta}u_t(x,t)=\psi(x),\ x>0, \tag{3}$$

boshlang‘ich shartlarini qanoatlantruvchi regular yechimi topilsin. Bu yerda $\varphi(x)$, $\psi(x)-$ ikki marta uzluksiz differensiallanuvchi funksiyalar; $\varphi(x)$, $\psi(x)$, $f(x,t)$ berilgan funksiyalar; $\alpha,\beta,\lambda,\ \mu-$ o‘zgarmas sonlar; $\alpha>0,\beta\in\left(0,\frac{1}{2}\right)$.

Teorema. Agar $\varphi(x)\in C(\bar{R}_+^1)\cap C^2(R_+^1)$ va $\psi(x)\in C^2(R_+^1)$ bo‘lsin, u holda (1-3) masalani qanoatlantiruvchi $u(x,t)$ funksiya mavjud va yagona bo‘ladi.

Koshi masalasini yechish uchun $u(x,t)$ yechimini quydagi yig‘indi ko‘rinishda izlaymiz:

$$u(x,t)=\vartheta(x,t)+\omega(x,t), \tag{4}$$

bu yerda $\vartheta(x,t)$ quydagi Koshi masalasining yechimi

$$\vartheta_{tt}+\frac{2\beta}{t}\vartheta_t-\left(\vartheta_{xx}+\frac{2\alpha}{x}\vartheta_x\right)+\lambda^2\vartheta=\mu^2\vartheta(x_0,t)+f(x,t), \tag{5}$$

$$\vartheta(x,t)|_{t=0}=0,x\geq 0, \tag{6}$$

$$\vartheta t(x,t)|_{t=0}=0,\ x>0, \tag{7}$$

$\omega(x,t)$ esa quyidagi Koshi masalasining yechimi

$$\omega_{tt}+\frac{2\beta}{t}\omega_t-\left(\omega_{xx}+\frac{2\alpha}{x}\omega_x\right)+\lambda^2\omega=\mu^2\omega(x_0,t), \tag{8}$$

$$\omega(x,t)|_{t=0}=\varphi(x),x\geq 0, \tag{9}$$

$$\omega_t(x,t)|_{t=0}=\psi(x),\ x>0. \tag{10}$$

(8-10) Koshi masalasining yechimini topish bilan shug‘ullanamiz buning uchun $\omega(x,t)$ yechimni quyidagi ko‘rinishda izlaymiz:

$$\omega(x,t)=\omega_1(x,t)+\omega_2(x,t),$$

bu yerda $\omega_1(x,t)$ quyidagi masalaning yechimi

$$\omega_{1tt}+\frac{2\beta}{t}\omega_{1t}-\left(\omega_{1xx}+\frac{2\alpha}{x}\omega_{1x}\right)+\lambda^2\omega_1=\mu^2\omega_1(x_0,t), \tag{11}$$

$$\omega_1(x,t)|_{t=0}=\varphi(x),x\geq 0, \tag{12}$$

$$\omega_1 t(x,t)|_{t=0}=0,\ x>0, \tag{13}$$

$\omega_2(x,t)$ esa

$$\omega_{2tt}+\frac{2\beta}{t}\omega_{2t}-\left(\omega_{2xx}+\frac{2\alpha}{x}\omega_{2x}\right)+\lambda^2\omega_2=\mu^2\omega_2(x_0,t), \tag{14}$$

$$\omega_2(x,t)|_{t=0}=0,x\geq 0, \tag{15}$$

$$\omega_2 t(x,t)|_{t=0}=\psi(x),\ x>0. \tag{16}$$

masalaning yechimi bo‘ladi.

Dastlab, (11-13)ni yechimini topish bilan shug‘ullanamiz. Buning uchun $\omega_1(x,t)$ yechimini

$$\omega_1(x,t)=J_{0,\lambda}\begin{pmatrix}\alpha, & \beta\\ -\frac{1}{2}, & -\frac{1}{2}\end{pmatrix}Z(x,t)=$$

$$=\frac{4x^{1-2\alpha}t^{1-2\beta}}{\Gamma(\alpha)\Gamma(\beta)}\int_0^x\int_0^t(x^2-\xi^2)^{\alpha-1}(t^2-\eta^2)^{\beta-1}\bar{J}_{\beta-1}\left(\lambda\sqrt{t^2-\eta^2}\right)Z(\xi,\eta)d\xi d\eta, \tag{17}$$

(17) ko‘rinishda izlaymiz. $\omega_1(x,t)$ yechimini (11) tenglama va (12–13) shartlarga qo‘yamiz va 2.1-teorema [3] va 1–6 xossalardan [3] foydalanib, $Z(\xi,\eta)$ uchun quyidagi masalaga ega bo‘lamiz:

$$Z_{\xi\xi} - Z_{\eta\eta} = -\mu^2 Z(\xi_0, \eta), \xi > 0, \eta > 0, \tag{18}$$

$$Z(\xi, 0) = T(\xi), \xi \geq 0, Z_\eta(\xi, 0) = 0, \xi > 0, \tag{19}$$

$$Z_{\xi}(0, \eta) = 0, \eta > 0, \tag{20}$$

(18-19) Koshi masalasiga ega bo‘lamiz, bu yerda $T(\xi) = T_1{}'(\xi)$,

$$T_1(\xi) = \frac{\gamma_0}{\Gamma(1-\alpha)} \int_0^\xi (\xi^2 - s^2)^{-\alpha} s^{2\alpha} \varphi(s) ds \tag{21}$$

Bu yerda $\gamma_0 = \frac{\Gamma\left(\beta+\frac{1}{2}\right)}{\sqrt{\pi}}$ va $\varphi(s) \in C[0, a]$ bo‘lsa, $T_1(0) = 0$.

(18-20) masalani yechish uchun Dalamber formulasini tog‘ridan tog‘ri qo‘llab bo‘lmaydi. Chunki argumentning manfiy qiymatlari uchun $T(\xi)$ funksiyasi aniqlanmagan. $T(\xi)$ funksiyani $O\xi$ o‘qining manfiy qismiga teng ravishda kengaytiramiz va kengaytirilgan funksiyani $T_0(\xi)$ bilan belgilaymiz. Shunday qilib, shartning bajarilishini ta’minlaymiz va quyida berilgan Dalamber formulasidan foydalana olamiz:

$$Z(\xi, \eta) = \frac{1}{2}\big(T_0(\xi + \eta) + T_0(\xi - \eta)\big) - \frac{\mu^2}{2} \int_0^\eta \int_{\xi-(\eta-s)}^{\xi+(\eta-s)} Z(\xi_0, s)\, dzds$$

$$Z(\xi, \eta) = \tfrac{1}{2}\big(T_0(\xi + \eta) + T_0(\xi - \eta)\big) - \mu^2 \textstyle\int_0^\eta (\eta - s)\, Z(\xi_0, s) ds, \tag{22}$$

(22) tenglikda $\xi = \xi_0$ desak, u holda $Z(\xi_0, \eta)$ ga nisbatan integral tenglama hosil bo‘ladi.

$$Z(\xi_0, \eta) = \tfrac{1}{2}\big(T_0(\xi_0 + \eta) + T_0(\xi_0 - \eta)\big) - \mu^2 \textstyle\int_0^\eta (\eta - s)\, Z(\xi_0, s) ds,$$

$$Z(\xi_0, \eta) + \mu^2 \textstyle\int_0^\eta (\eta - s)\, Z(\xi_0, s) ds = \Psi(\xi_0, \eta), \tag{23}$$

bu yerda $\Psi(\xi_0, \eta) = \frac{1}{2}\big(T_0(\xi_0 + \eta) + T_0(\xi_0 - \eta)\big)$.

Yuqoridagi integral tenglamani yechimini rezolventa topish usuli orqali hisoblaymiz, u holda, (23) tenglamaning yadrosi

$k_j(\eta, s) = \frac{(\eta-s)^{2j-1}}{(2j-1)!}$ ga teng bo‘ladi. Uning rezolventasi

$$R(\eta, s, \mu) = \mu \textstyle\sum_{j=1}^\infty \mu^{2j-1} \frac{(\eta-s)^{2j-1}}{(2j-1)!} = \mu sh[\mu(\eta - s)] \tag{24}$$

ko‘rinishida ifodalanadi. Natijada $R(\eta, s, \mu)$ orqali $Z(\xi_0, \eta)$ yechimni hosil qilamiz:

$$Z(\xi_0, \eta) = \Psi(\xi_0, \eta) - \mu^2 \int_0^\eta sh[\mu(\eta - s)]\, \Psi(\xi_0, s) ds$$

$Z(\xi_0, \eta)$ ni (22) tenglama qo‘yish orqali

$Z(\xi, \eta) = \Psi(\xi, \eta) - \mu^2 \int_0^\eta (\eta - s)\Psi(\xi_0, \eta) ds + \mu^4 \int_0^\eta (\eta - s) \int_0^s sh[\mu(s - \gamma)]\, \Psi(\xi_0, \gamma) d\gamma ds$

tenglikka ega bo‘lamiz. Uchinchi ifodani $I(\xi_0, \eta)$ deb belgilaymiz va integralning tartibini o‘zgartirib, quyidagi ifodaga ega bo‘lamiz:

$$I(\xi_0, \eta) = \mu^4 \int_0^\eta (\eta - s) \int_0^s sh[\mu(s - \gamma)]\, \Psi(\xi_0, \gamma) d\gamma ds$$

$$= \int_0^\eta [\mu^3(\eta - \gamma) + \mu^2 sh(\mu(\eta - \gamma))] \Psi(\xi_0, \gamma) d\gamma.$$

Hosil bo‘lgan so‘nggi ifodani $Z(\xi, \eta)$ ga qo‘yamiz:

$$Z(\xi, \eta) = \frac{1}{2}\big(T_0(\xi + \eta) + T_0(\xi - \eta)\big) + \frac{\mu^2}{2} \int_0^\eta \big[(\mu - 1)(\eta - s) + sh[\mu(\eta - s)]\big] \times$$

$$\times \big(T_0(\xi_0 + \eta) + T_0(\xi_0 - \eta)\big) ds. \tag{25}$$

(25) ni (17) tenglikka olib borib qo‘yib, quyidagicha belgilashlar kiritib olamiz:

$$\varpi(x, \eta) = \frac{x^{1-2\alpha}}{\Gamma(\alpha)} \int_0^x (x^2 - \xi^2)^{\alpha-1} [T_0(\xi + \eta) + T_0(\xi - \eta)]\, d\xi$$

$$\chi(x, \eta) = \frac{\mu^2 x^{1-2\alpha}}{\Gamma(\alpha)} \int_0^x (x^2 - \xi^2)^{\alpha-1} \int_0^\eta \big[(\mu - 1)(\eta - s) + sh[\mu(\eta - s)]\big]\, [T_0(\xi + \eta) + T_0(\xi - \eta)]\, d\xi$$

U holda

$$\omega_1{}^*(x, t) = \frac{2t^{1-2\beta}}{\Gamma(\beta)} \int_0^t (t^2 - \eta^2)^{\beta-1} \bar{J}_{\beta-1}\left(\lambda\sqrt{t^2 - \eta^2}\right) \varpi(x, \eta) d\eta$$

$$\omega_1{}^{**}(x,t)=\frac{2t^{1-2\beta}}{\Gamma(\beta)}\int_0^t(t^2-\eta^2)^{\beta-1}\bar{J}_{\beta-1}\left(\lambda\sqrt{t^2-\eta^2}\right)\chi(x,\eta)d\eta$$

$$\omega_1(x,t)=\omega_1{}^{*}(x,t)+\omega_1{}^{**}(x,t) \tag{26}$$

tenglik hosil bo‘ladi:

$\omega_1{}^{*}(x,t)$ yechimni quyidagi ko‘rinishda yozamiz [1]:

$$\omega_1{}^{*}(x,t)=\frac{\gamma_0 t^{1-2\beta}}{2\Gamma(1+\beta)}\left(\frac{\partial}{t\partial t}\right)\int_{x-t}^{x+t}\varphi(s)\left(\frac{s}{x}\right)^{\alpha}[t^2-(s-x)^2]^{\beta}\Xi_2(\alpha,1-\alpha;1+\beta;w,\sigma)ds \tag{27}$$

Endi esa $\omega_1{}^{**}(x,t)$ dagi $\chi(x,\eta)$ funksiyada $T_0(s)$ funksiyasini juft deb hisoblab, bir necha almashtirishlardan so‘ng, quyidagi hosil bo‘ladi:

$$\chi(x,\eta)=\frac{\mu^2x^{1-2\alpha}}{\Gamma(\alpha)}\int_0^x(x^2-\xi^2)^{\alpha-1}\int_0^{\eta}\left[(\mu-1)(\eta-s)+sh[\mu(\eta-s)]\right]\times$$

$$\times[T_0(\xi_0+s)+T_0(\xi-s)]dsd\xi=$$

$$=\frac{\mu^2\sqrt{\pi}}{2\Gamma(\alpha+1)}\left\{\int_0^{\eta}\left[(\mu-1)(\eta-s)+sh[\mu(\eta-s)]\right]T_0(\xi_0+s)\,ds\right.$$

$$\left.+\int_0^{\eta}\left[(\mu-1)(\eta-s)+sh[\mu(\eta-s)]\right]T_0(\xi_0-s)\,ds\right\}=$$

$$=\frac{\sqrt{\pi}}{\Gamma(\alpha+1)}(A_1+A_2)$$

A_1 uchun $\xi_0+s=s$ va A_2 uchun $\xi_0-s=s$ almashtirish bajaramiz va $T(s)=T_1{}'(s)$ tenglikdan foydalanamiz, u holda

$$A_1=\frac{1}{2}\int_{\xi_0}^{\xi_0+\eta}\left[(\mu-1)(\eta+\xi_0-s)+sh[\mu(\eta+\xi_0-s)]\right]\mu^2T_1{}'(s)ds \tag{28}$$

$$A_2=-\frac{1}{2}\int_{\xi_0}^{\xi_0-\eta}\left[(\mu-1)(\eta-\xi_0+s)+sh[\mu(\eta-\xi_0+s)]\right]\mu^2T_1{}'(s)ds \tag{29}$$

A_1 va A_2 da bir marta bo‘laklash bajargandan so‘ng $\chi(x,\eta)$ quyidagiga teng bo‘ladi:

$$\chi(x,\eta)=\frac{\mu^3\sqrt{\pi}}{2\Gamma(\alpha+1)}\left\{\int_{\xi_0}^{\xi_0+\eta}ch[\mu(\eta+\xi_0-s)]T(s)ds+\int_{\xi_0}^{\xi_0-\eta}ch[\mu(\eta-\xi_0+s)]T(s)ds\right\} \tag{30}$$

Oxirgi tenglikni $\omega_1{}^{**}(x,t)$ ga olib borib qo‘ysak, u holda

$$\omega_1{}^{**}(x,t)=\frac{2t^{1-2\beta}}{\Gamma(\beta)}\frac{\mu^3\sqrt{\pi}}{\Gamma(\alpha+1)}\int_0^t(t^2-\eta^2)^{\beta-1}\bar{J}_{\beta-1}\left(\lambda\sqrt{t^2-\eta^2}\right)\times$$

$$\times\left\{\int_{\xi_0}^{\xi_0+\eta}ch[\mu(\eta+\xi_0-s)]T(s)ds+\int_{\xi_0}^{\xi_0-\eta}ch[\mu(\eta-\xi_0+s)]T(s)ds\right\}d\eta \tag{31}$$

(31) va (27) ni (26) ga olib borib qo‘ysak, (11)-(13) masalaning yechimi hosil bo‘ladi.

1-lemma. $u_1(x,t,1-\beta)$ funksiya (8-9) shartlarni va $L^{\lambda,\mu}_{1-\beta,\alpha}(u_1)=0$ tenglamani qanoatlantirsin. U holda, $\beta<\frac{1}{2}$ uchun $u_2=t^{1-2\beta}u_1(x,t;1-\beta)$ funksiyamiz $L^{\lambda,\mu}_{\beta,\alpha}(u_2)=0$ tenglama yechimi bo‘ladi va $u_2(x,0)=0$, $\lim\limits_{t\to+0}t^{2\beta}u_{2t}(x,t)=(1-2\beta)\psi(x)$ boshlang‘ich shartlarni qanoatlantiradi.

Lemma1 dan foydalanib, (14-16) masalaning yechimi

$$w_2(x,t)=\frac{\overline{\gamma_0}(1-2\beta)^{-1}}{2\Gamma(2-\beta)}\left(\frac{\partial}{t\partial t}\right)\int_{x-t}^{x+t}\psi(s)\left(\frac{s}{x}\right)^{\alpha}[t^2-(s-x)^2]^{1-\beta}\,\Xi_2(\alpha,1-\alpha;2-\beta;w,\sigma)ds+$$

$$+\frac{2}{\Gamma(1-\beta)}\frac{\mu^3\sqrt{\pi}}{\Gamma(\alpha+1)}\int_0^t(t^2-\eta^2)^{-\beta}\bar{J}_{-\beta}\left(\lambda\sqrt{t^2-\eta^2}\right)\times$$

$$\times\left\{\int_{\xi_0}^{\xi_0+\eta}ch[\mu(\eta+\xi_0-s)]T(s)ds+\int_{\xi_0}^{\xi_0-\eta}ch[\mu(\eta-\xi_0+s)]T(s)ds\right\}d\eta \tag{32}$$

ko‘rinishida ifodalanadi. Bu yerda $\overline{\gamma_0}=\frac{\Gamma(3/2-\beta)}{\sqrt{\pi}}$, $T(s)=\frac{\gamma_0}{\Gamma(1-\alpha)}\frac{d}{ds}\int_0^s(s^2-z^2)^{-\alpha}z^{2\alpha}\tau(z)dz$, $\gamma_0=\frac{\Gamma(\beta+1/2)}{\sqrt{\pi}}$ va $\Xi_2(a,b,c;w,\sigma)$ – Gumbert funksiyasi.

Endi masalaning ikkinchi qismiga o‘tamiz va (5–7) Koshi masalasi uchun $\vartheta(x,t)$ funksiyani topish bilan shug‘ullanamiz. $\vartheta(x,t)$ yechimni quydagi ko‘rinishda izlaymiz:

$$v(x,t)=J_{0,\lambda}\begin{pmatrix}\alpha, & \beta\\ -\frac{1}{2}, & -\frac{1}{2}\end{pmatrix}V(x,t)=$$

$$= \frac{4x^{1-2\alpha}t^{1-2\beta}}{\Gamma(\alpha)\Gamma(\beta)} \int_0^x \int_0^t (x^2-\xi^2)^{\alpha-1}(t^2-\eta^2)^{\beta-1} \bar{J}_{\beta-1}\left(\lambda\sqrt{t^2-\eta^2}\right) V(\xi,\eta)d\xi d\eta, \quad (33)$$

ko‘rinishda izlaymiz,

bu yerda $\eta = -\frac{1}{2}, \beta = \gamma + \frac{1}{2} > 0, \vartheta_1(x,t)$ silliq funksiya; $J_{\lambda_1,\lambda_2}\begin{pmatrix}\alpha_1, & \alpha_2\\ \eta_1, & \eta_2\end{pmatrix}$- Erdelyi-Kober operatori. Erdelyi-Kober operatori yordamida singularlikni bartaraf etsak, tenglama bir jinsli bo‘lmagan giperbolik tipdagi tenglamaga kelib qoladi. [3] foydalangan holda yechimni quyidagicha ifodalaymiz:

$$V(\xi,\eta) = \int_0^\eta \left\{ \bar{F}(\xi,\eta;\tau) - \frac{\mu^2}{2} \int_{\xi-(\eta-\tau)}^{\xi+(\eta-\tau)} d\theta \int_0^\tau \left[\bar{F}(\xi_0,\eta;\theta) - \mu^2 \int_0^\theta R(\tau,\theta,\sigma)\bar{F}(\xi_0,\tau;\sigma)d\sigma \right] ds \right\} d\tau$$

ifodalaymiz. Topilgan $V(\eta,\xi)$ funksiyani (33) ga qo‘ysak, (5–7) masalaning yechimi hosil bo‘ladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ushbu tadqiqot singulyar koeffitsiyentli differrensial tenglamalarni yechishda Erdélyi-Kober operatorining samaradorligini ko‘rsatdi. Yechim usuli matematik modellashtirish, gaz dinamikasi, akustika, kvant mexanikasi kabi sohalarda keng qo‘llashimiz mumkin. Keyingi tadqiqot ishlarda bu metodni boshqa turdagi singular tenglamalarga qo‘llashni amalga oshiramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

[1]. Каримов Ш.Т. Об одном методе решения задачи Коши для обобщенного уравнения Эйлера-Пуассона-Дарбу. “Узб. мат. ж.”, 2013, №. 3, с. 57–69.

[2]. Samko S.G., Kilbas A.A., Marichev O.I. Fractional integrals and Derivatives. Theory and applications, Gordon and Breach Science Publishers, Yveron, 1993.

[3]. Baltaeva U., Khasanov B. Cauchy problem for a loaded hyperbolic equation with the Bessel operator Mathematica Slovaca, 74.5 (2024), p. 1241–1254.

[4]. Agarwal Praveen, Umida Baltaeva and Yolqin Alikulov. Solvability of the boundary-value problem for a linear loaded integro-differential equation in an infinite three-dimensional domain. Chaos, Solitons & Fractals 140 (2020): 110108.

[5]. Bitsadze A.V. Some Classes of the Partial Differential Equation. Gordon and Breach Science, New York, 1988.

[6]. Caroll R.W.,Showalter R.E. Singular and Degenerate Cauchy Problems. Academic Press, New York, 1976.

[7]. Glushak A.V. *S*olvability of degenerating hyberbolic differential equations with unbounded operator coefficients, Diff. Equat. 57 (2021), p. 60–74.

[8]. HofManova M. Degenerate parabolic stochastic partial differential equations. Stochiastic Process. Appl. 123 (2013), p. 4294–4336.

[9]. Karimov S.T. Multidimensional generalized Erdélyi-Kober operator and its application to solving Cauchy problems for differential equations with singular coefficients. Fractional Calculus and Applied Analysis. 2015, T. 18, №. 4, с. 845–861.

[10]. Karimov S.T. On a method of solution of Cauchy problem for the generalized Euler-Poisson-Darboux equation. Uzbek Mathematical Journal. 2013, №. 3, с. 57–69.

[11]. Эйлер Л. Интегральное исчисление. М., “Физматгиз”, 1958, т. 3, 447 с.

[12]. Poisson S.D. Memoire sur integration des equations Linearires aux differences partielles. J. I’Ecole Roy. Polytechn. 1823, v. 12, p. 215–248.

[13]. Риман Б. О распространении плоских волн конечной амплитуды. Сочинения. М.–Л., ОГИЗ, 1948, с. 376–396.

[14]. Darboux G. Lecons sur la theorie generale des surfaces et les applications geometriques du calcul infinitesimal. Paris, 1915, v. 2, p. 250–257.

[15]. Blum E.K. The Euler-Poisson-Darboux equation// SIAM J. Math. Anal. -SIAM(US), 1978, №4, p. 511–520.

[16]. Diaz J.B., Weinberger H.F. A solution of the singular initial value problem for the Euler-Poisson-Darboux equation. Proc. Amer. Math. Soc. AMS, 1953, v. 4, № 5, p. 703–715.

[17]. Weinstein A. On a class of partial differential equation of even order. Ann. Math. Pura. Appl. Springer Verlag, 1955, v. 39, p. 245–254.

[18]. Weinstein A. On the wave equation and the equation of Euler-Poisson. Wave motion and vibration theory. Proc. Sympos. Appl. Math. N. Y, McGraw-Hill, 1954, v. 5, p. 137–147.

Ахматов Азизбек Абдувахобов угли (PhD по физико-математическим наукам, и.о. доцента кафедры «Математика» Навоийского государственного университета; e-mail: aaakhmatov94@gmail.com)

СТАБИЛИЗАЦИЯ УСТАНОВИВШИХСЯ ДВИЖЕНИЙ МЕХАНИЧЕСКИХ СИСТЕМ С ЦИКЛИЧЕСКИМИ КООРДИНАТАМИ ДИСКРЕТНЫМ УПРАВЛЕНИЕМ БЕЗ ИЗМЕРЕНИЯ СКОРОСТЕЙ

Аннотация. *В статье рассматривается задача стабилизации установившихся движений механических систем с циклическими координатами с использованием дискретного управления без измерения скоростей. Динамика системы представлена в форме уравнений Рауса, на основе которых построен закон управления, обеспечивающий устойчивость движения в смысле Ляпунова. Получены строгие условия устойчивости и доказана асимптотическая устойчивость стационарного движения. Предложенный метод управления отличается простотой реализации, не требует наблюдателей и может применяться для широкого класса голономных механических систем.*

Ключевые слова: *механические системы, циклические координаты, дискретное управление, функционал Ляпунова, устойчивость.*

Axmatov Azizbek Abduvaxob o‘g‘li (fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, Navoiy davlat universiteti “Matematika” kafedrasi dotsenti v.b.; e-mail: aaakhmatov94@gmail.com)

SIKLIK KOORDINATALARGA EGA MEXANIK SISTEMALARNING O‘RNATILGAN HARAKATLARINI TEZLIKLARNI O‘LCHAMASDAN DISKRET BOSHQARUV YORDAMIDA BARQARORLASHTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada siklik koordinatalarga ega bo‘lgan mexanik sistemalarning o‘rnatilgan harakatlarini tezliklarni o‘lchamasdan diskret boshqaruv yordamida barqarorlashtirish masalasi ko‘rib chiqiladi. Sistema dinamikasi Raus tenglamalari orqali ifodalandi va Lyapunov funksionali yordamida barqarorlik shartlari qat’iy isbotlanadi. Taklif etilgan boshqaruv usuli oddiy, samarali va amaliy tadbiq uchun qulay bo‘lib, klassik kuzatuvchi talab qilmaydi. Natijalar matematik asoslangan teorema shaklida keltirilgan va ularning amaliy ahamiyati muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *mexanik sistemalar, siklik koordinatalar, diskret boshqaruv, Lyapunov funksionali, turg‘unlik.*

Akhmatov Azizbek Abduvakhobov ugli (PhD in Physical and Mathematical Sciences, Acting Associate Professor, Department of Mathematics, Navoi State University; e-mail: aaakhmatov94@gmail.com)

STABILIZATION OF STEADY-STATE MOTIONS OF MECHANICAL SYSTEMS WITH CYCLIC COORDINATES BY DISCRETE CONTROL WITHOUT VELOCITY MEASUREMENTS

Annotation. *The paper investigates the stabilization problem of steady-state motions of mechanical systems with cyclic coordinates using discrete control without velocity measurements. The system dynamics are represented in the form of Routh equations, from which a control law ensuring Lyapunov stability is derived. Rigorous stability conditions are obtained, and the asymptotic stability of the steady-state motion is proven. The proposed control approach is simple, does not require state observers, and can be effectively applied to a broad class of holonomic mechanical systems.*

Keywords: *mechanical systems, cyclic coordinates, discrete control, Lyapunov functional, stability.*

Введение (Introduction). Обеспечение устойчивости механических систем является одной из важнейших задач классической и современной механики. Особый интерес представляет стабилизация установившихся движений голономных систем с циклическими координатами, что находит применение в робототехнике, авиационно-космических устройствах и автоматизированных технологических процессах. Традиционные подходы предполагают измерение всех скоростей, однако на практике это связано с техническими трудностями и высокими затратами. Поэтому разработка дискретных методов управления без измерения скоростей является актуальной научной задачей. В литературе вопросы устойчивости традиционно изучаются с применением функционалов Ляпунова. Работы А.М.Ляпунова, Н.Н.Красовского и их последователей сформировали фундамент теории устойчивости. Современные исследования посвящены применению дискретного и нелинейного управления в задачах стабилизации систем с циклическими координатами. Эти результаты открывают новые возможности для практического использования методов устойчивости в инженерных приложениях.

Анализ литературы по теме (Literature review). Проблема стабилизации механических систем с циклическими координатами остаётся одной из актуальных задач современной теории управ-

ления. Особое внимание уделяется использованию пропорционально-интегрально-дифференциальных регуляторов и их модификаций, позволяющих обеспечить устойчивость при ограниченных измерениях.

В ряде исследований показано, что насыщенные линейные и нелинейные ПИД-регуляторы обеспечивают полуглобальную и глобальную устойчивость механических систем [1–3]. Позднейшие работы подтвердили эффективность данных регуляторов в условиях ограниченных управляющих воздействий и практическую реализуемость таких алгоритмов на промышленных роботах [4–7]. Было также доказано, что использование пассивных свойств позволяет добиться глобальной стабилизации без усложнения структуры управления [8].

Наряду с этим изучены подходы к стабилизации без прямых измерений скоростей, где управление формируется на основе координатных сигналов [9,10]. В последних исследованиях показана возможность реализации дискретных законов управления, обеспечивающих устойчивость вращательных движений механических систем [11].

Таким образом, анализ литературы свидетельствует о значительном прогрессе в области ПИД–регулирования, однако задача разработки простых и надёжных дискретных алгоритмов стабилизации без измерения скоростей остаётся открытой и представляет собой перспективное направление дальнейших исследований.

Методология исследования (Research Methodology). Рассматривается задача стабилизации установившихся движений механических систем с циклическими координатами без измерения скоростей. В основу положена модель, описываемая уравнениями Рауса, что позволяет представить динамику системы в виде связанных дифференциальных уравнений второго порядка.

Для синтеза управления использован функциональный подход на основе построения функционала Ляпунова. Управление формируется по координатным сигналам без наблюдателей и оценки скоростей, что упрощает реализацию. Исследование базируется на теории устойчивости Ляпунова и современных методах нелинейного дискретного регулирования.

Анализ и результаты (Analysis and results). Рассмотрим управляемую голономную механическую систему со стационарными связями, *n* обобщенными координатами и кинетической энергией

$$T = \frac{1}{2}(\dot{z}'A_{11}(z)\dot{z} + \dot{z}'A_{12}\dot{s} + \dot{s}'A_{21}\dot{z} + \dot{s}'A_{22}(z)\dot{s})$$

где $z' = (z_1, z_2, ..., z_m)$ – вектор позиционных координат, $s' = (s_1, s_2, ..., s_{n-m})$ – вектор циклических координат, подматрицы $A_{11}, A_{12}, A_{21}, A_{22}$ матрицы инерции A удовлетворяют условиям

$$\alpha_0 |\dot{z}|^2 \le \dot{z}'A_{11}(z)\dot{z} \le \alpha_1 |\dot{z}|^2$$
$$\alpha_0 |\dot{s}|^2 \le \dot{s}'A_{22}(z)\dot{s} \le \alpha_1 |\dot{s}|^2$$
$$\alpha_0 |\dot{z}|^2 \le \dot{z}'B(z)\dot{z} \le \alpha_1 |\dot{z}|^2$$

$B = A_{11} - A_{12}A_{22}A_{21}, A_{21} = A_{12}', \quad \alpha_0, \alpha_1 > 0, \quad |z|^2 = z_1^2 + z_2^2 + ... + z_m^2, \quad |s|^2 = s_1^2 + s_2^2 + ... + s_{n-m}^2.$

Введем циклический импульс и функцию Рауса

$$p = \frac{\partial T}{\partial \dot{s}} = A_{21}(z)\dot{z} + A_{22}(z)\dot{s}, \quad R = T - s'p$$

Тогда уравнения движения механической системы могут быть записаны в форме уравнений Рауса

$$\begin{aligned} &\frac{d}{dt}\left(\frac{\partial R}{\partial \dot{z}}\right) - \frac{\partial R}{\partial z} = Q_z + U_z \\ &\frac{dp}{dt} = Q_s + U_s, \quad \dot{s} = -\frac{\partial R}{\partial p} \end{aligned} \tag{1}$$

где $R = R_2 + R_1 + R_0$,

$2R_2 = \dot{z}'B(z)\dot{z}, \quad R_1(p, z, \dot{z}) = p'A_{22}^{-1}(z)A_{21}\dot{z}, \quad 2R_0 = -p'A_{22}^{-1}(z)p, \quad Q' = (Q_z', Q_s')$ –вектор обобщенных сил, $U' = (U_z', U_s')$ – вектор управляющих сил.

Предположим, что силы Q_z представляют собой комбинацию гравитационных и линейных диссипативных сил. Предположим также, что силы Q_s отсутствуют, т.е.

$$Q_z = -\frac{\partial \Pi(z)}{\partial z} - F^{(0)}(t,z)\dot{z}, \;\; Q_s = 0$$
$$\Pi = \Pi(z), \;\; \dot{z}' F^{(0)}(t,z)\dot{z} \le -f_0 \mid \dot{z} \mid^2, \;\; f_0 > 0$$

Легко получить, что система (1) имеет стационарное движение, в котором позиционные координаты постоянны, а циклические изменяются линейно, т.е.

$$\dot{z} = 0, \;\; z = z_0 = const, \;\; \dot{s} = \dot{s}_0 = const, \;\; s = s_0 t \tag{2}$$

при управлении

$$U_z^{(0)} = \left(\frac{\partial \Pi}{\partial z} + p_0' \frac{\partial A_{22}^{-1}}{\partial z} p_0 \right)_{z=z_0}$$
$$U_s^{(0)} = 0, \;\; p_0 = A_{22}(z_0)\dot{s}_0 \tag{3}$$

Рассмотрим задачу стабилизации стационарного движения (2) при помощи дискретного управления

$$U_z^{(1)} = -\frac{\partial \Pi_1}{\partial z}(z(kT)) \quad (kT \le t < (k+1)T)$$
$$U_s = -\frac{\partial \Pi_2}{\partial s}(s - \dot{s}_0 t) - \left(\frac{\partial g(s - s_0 t)}{\partial s} \right)' \int_0^t P(t,\tau)(g(s - \dot{s}_0 t) - g(s(\tau) - \dot{s}_0 \tau))d\tau \tag{4}$$

где $\Pi_1 \in C^2(R^m \to R)$ и $\Pi_2 \in C^2(R^{n-m} \to R)$ – некоторые потенциальные функции, удовлетворяющие условиям

$$\Pi_2(x) - \Pi_2(0) \ge a_1(\mid x \mid)$$
$$\left| \frac{\partial \Pi_2(x)}{\partial x} \right| \ge a_2(\mid x \mid)$$
$$\left| \frac{\partial^2 \Pi_2(x)}{\partial x^2} \right| \le m(H) \quad \forall x \in \{\mid x \mid \le H > 0\} \tag{5}$$
$$\Pi_0(z) - R_0(p,z) + \left(\left. \frac{\partial R_0}{\partial p} \right|_{p=p_0} \right)'(p - p_0) - (z - z_0)' U_z^{(0)} - \Pi_0(z_0) + R_0(p_0, z_0) \ge$$
$$\ge a_4(\mid p - p_0 \mid + \mid z - z_0 \mid), \quad \Pi_0 = \Pi + \Pi_1 \quad \forall (p,z) \in \{\mid p - p_0 \mid + \mid z - z_0 \le H > 0\}$$

Матрица $P \in C^1(S^+ \to R^{(n-m)\times(n-m)})$ такова, что имеют место следующие неравенства

$$\alpha_1(\tau - t) \mid s \mid^2 \le s' P(t,\tau) s \le \alpha_2(\tau - t) \mid s \mid^2$$
$$\alpha_1(\tau - t) \mid s \mid^2 \le -s' \frac{\partial P(t,\tau)}{\partial t} s \le \alpha_2(\tau - t) \mid s \mid^2 \tag{6}$$
$$\alpha_k(\nu) > 0, \;\; \int_0^\infty \alpha_k(\nu) d\nu < \hbar$$

Функция $g \in C^2(R^{n-m} \to R^{n-m})$ имеет ограниченное число прообразов в ограниченной области $\{s \in R^{n-m} : \;\; \mid s \mid \le H > 0\}$, $k \in Z^+$, $0 < T \le f_0 / (2m(H))$ – шаг дискретизации.

Теорема. Управление (2), (3) обеспечивает стабилизацию движения (1) при условиях (5), (6).

Доказательство. Будем использовать следующее преобразование

$$\frac{\partial \Pi_1}{\partial z}(z(kT)) = \frac{\partial \Pi_1}{\partial z}(z(t)) - \int\limits_{-\mu(t)}^{t} \frac{\partial^2 \Pi_1}{\partial z^2}(z(\tau))\dot{z}(\tau)d\tau$$

$$\mu(t) = kT - t, \quad (kT \le t < (k+1)T)$$

Выберем функционал Ляпунова в виде

$$V = R_2(z,\dot{z}) - R_0(p,z) + R_0(p_0,z_0) - \dot{s}_0(p-p_0) + \Pi_0(z) - \Pi_0(z_0) -$$

$$-(z-z_0)'U_z^{(0)} + \Pi_2(s-\dot{s}_0 t) + \frac{1}{2}\int_0^t (g(s-\dot{s}_0 t) - g(s(\tau)-\dot{s}_0\tau))d\tau +$$

$$+\frac{f_0}{2}\int_{t-T}^{t}\int_{\tau}^{t} |\dot{z}(s)|^2 \, ds d\tau$$

Производная по времени функционала Ляпунова примет вид

$$\dot{V} = \dot{z}'\left(\frac{d}{dt}\left(\frac{\partial R_2}{\partial \dot{z}}\right) - \frac{\partial R_2}{\partial z} + \frac{\partial(\Pi_0 - R_0)}{\partial z}\right) - \dot{p}'\left(\frac{\partial R_0}{\partial p} - \frac{\partial R_0}{\partial p}\bigg|_{p=p_0}\right) + (\dot{s}-\dot{s}_0)\frac{\partial \Pi_2}{\partial s} +$$

$$+\left(\frac{\partial g(s-\dot{s}_0 t)}{\partial s}\right)'\int_0^t P(t,\tau)(g(s-\dot{s}_0 t) - g(s(\tau)-\dot{s}_0\tau))d\tau +$$

$$+\frac{1}{2}\int_0^t (g(s-\dot{s}_0 t) - g(s(\tau)-\dot{s}_0\tau))'\frac{\partial P(t,\tau)}{\partial \tau}(g(s-\dot{s}_0 t) - g(s(\tau)-\dot{s}_0\tau))d\tau +$$

$$+\dot{z}'\int\limits_{-\mu(t)}^{t}\frac{\partial^2 \Pi}{\partial z^2}(z(\tau))\dot{z}(\tau)d\tau + \frac{f_0}{2}\int\limits_{t-T}^{t}(\dot{z}^2(t) - \dot{z}^2(\tau))d\tau$$

Можно найти следующую оценку производной функционала Ляпунова

$$\dot{V} \le -\int_0^t (g(s-\dot{s}_0 t) - g(s(\tau)-\dot{s}_0\tau))'\alpha_1(\tau - t)(g(s-\dot{s}_0 t) - g(s(\tau)-\dot{s}_0\tau))d\tau -$$

$$-\frac{\nu_0}{2}\int\limits_{t-T}^{t}(|\dot{z}(t)|^2 + |\dot{z}(\tau)|^2)d\tau, \quad \nu_0 > 0$$

Можно легко заметить, что множество $\{\dot{V}=0\}$ таково $\{\dot{V}=0\} = \{s = \dot{s}_0 t, \dot{z}(t) = 0\}$ Таким образом, стационарное движение (2) равномерно асимптотически устойчиво. Теорема доказана.

Заключение (Conclusion). Проведённое исследование показало, что стабилизация установившихся движений механических систем с циклическими координатами может быть достигнута с помощью дискретного управления без измерения скоростей. Предложенный метод прост в реализации, не требует наблюдателей, обеспечивает устойчивость в смысле Ляпунова и может применяться к широкому классу голономных систем.

Список использованной литературы (References):

[1]. Alvarez J., Kelly R., Cervantes I. Semiglobal stability of saturated linear PID control for robot manipulators. Automatica. 2003, V. 39, p. 989–995.

[2]. Jafarov E.M., Parlakci M.N.A., Istefanopulos Y. A new variable structure PID-controller design for robot manipulators // IEEE Trans. Contr. Syst. Technol. 2005, V. 13, № 1, p. 122–130.

[3]. Kelly R., Santibáñez V., Loria A. Control of Robot Manipulators in Joint Space. Berlin: Springer– Verlag, 2005.

[4]. Alvarez J., Santibáñez V. and Campa R. Stability of robot manipulators under saturated PID compensation. IEEE Transactions on Control Systems Technology. 2008, V. 16, № 6, p. 1333–1341.

[5]. Sun D., Hu S., Shao X., Liu C. Global stability of a saturated nonlinear PID controller for robot manipulators. IEEE Transactions on Control Systems Technology. 2009, V. 17, № 4, p. 892–899.

[6]. Orrante J., Santibáñez V., Campa R. On Saturated PID Controllers for Industrial Robots: the PA10 Robot Arm as Case of Study, Advanced Strategies for Robot Manipulators, S. Ehsan Shafiei (Ed.), 2010. ISBN: 978-953-307-099-5, InTech.

[7]. Santibáñez V., Camarillo K., Moreno-Valenzuela J., Campa R. A practical PID regulator with bounded torques for robot manipulators // International Journal of Control, Automation and Systems. 2010, V. 8, № 3, p. 544–555.

[8]. Meza J.L., Santibáñez V., Soto R., Perez J. and Perez J. Analysis via passivity theory of a class of nonlinear PID global regulators for robot manipulators. Advances in PID Control. Chapter 3. Edited by Valery D. Yurkevich, InTech, 2011, p. 45–64. ISBN 978-953-307-267-8

[9]. Burkov I.V. Stabilization of position of uniform motion of mechanical systems via bounded control and without velocity measurements // 3-rd IEEE Multi-conf. Systems Control. St Petersburg. 2009, p. 400–405.

[10]. Перегудова О.А., Макаров Д.С. Стабилизация программного движения манипуляционных роботов на основе измерения координат звеньев. Журнал Средневолжского математического общества. 2016, № 4(18), с. 46–51.

Akhmatov A.A. Stabilization of the rotational motion of a manipulator's end-effector. Scientific Reports of Bukhara State University 2025, № 8, p. 66–71.

Кукиева Саёра Сайидакбаровна (доцент кафедры математики физико-математического факультета Ферганского государственного университета; kukievasaera97@qmail.com)

ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ ПЕРВОЙ КВАДРАТИЧНОЙ ФОРМЫ

Аннотация. *В статье предлагается сжатое, но доступное изложение некоторых фактов теории поверхностей, раскрыта математическая сущность понятия первой квадратичной формы. Изложение ведется с использованием векторного аппарата, основных понятий математического анализа и теории дифференциальных уравнений.*

Ключевые слова: *первая квадратичная форма, главная кривизна, внешняя геометрия, поверхность, длина дуги кривой, угол между кривыми на поверхности.*

Kukiyeva Sayora Sayidakbarovna (Farg'ona davlat universiteti Fizika-matematika fakulteti "Matematika" kafedrasi dotsenti; kukievasaera97@qmail.com)

BIRINCHI KVADRATIK FORMANING XARAKTERISTIKASI VA XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada sirtlar nazariyasining ba'zi ma'lumotlar qisqacha, ammo tushunarli tarzda bayon etilgan, birinchi kvadratik forma tushunchasining matematik mohiyati ochib berilgan. Bayon qilish vektor apparati, matematik analizning asosiy tushunchalari va differensial tenglamalar nazariyasi yordamida olib boriladi.*

Kalit so'zlar: *birinchi kvadratik forma, bosh egrilik, tashqi geometriya, sirt, egri chiziq yoyining uzunligi, sirtdagi egri chiziqlar orasidagi burchak.*

Kukieva Sayora Sayidakbarovna (Associate Professor of the Department of Mathematics, Faculty of Physics and Mathematics Fergana State University; kukievasaera97@qmail.com)

THE CHARACTERISTICS AND FEATURES OF THE FIRST QUADRATIC FORM

Annotation. *The article offers a concise but accessible presentation of some aspects of surface theory, revealing the mathematical essence of the concept of the first quadratic form. The presentation is carried out using the vector apparatus, basic concepts of mathematical analysis, and the theory of differential equations.*

Keywords: *first quadratic form, principal curvature, external geometry, surface, arc length of a curve, angle between curves on a surface.*

Введение. Первая квадратичная форма – это понятие из дифференциальной геометрии, которое позволяет определить метрику на поверхности. Она является ключевым инструментом для изучения свойств поверхностей и решения различных задач в геометрии и физике. Это полезный инструмент для решения различных задач и проведения исследований в различных областях науки. Владение содержанием теории квадратичных форм является достаточным для вычисления главной кривизны и средней кривизны поверхностей [1]. Указанная тематика актуальна и относится к основным разделам теории поверхностей классической дифференциальной геометрии**.**

Анализ литературы. Теория квадратичных форм и некоторые практические её применения рассматриваются в современных учебных пособиях Нарманова А.Я., Малаховский В.С., Мищенко А.С. и другие. В них представлено краткое описание основных понятий области и приведены задания для самостоятельного решения студентами-математиками. Построение поверхности трёхмерного евклидова пространства по первой и второй квадратичным формам описаны в книге Мищенко А.С. [4].

Научная методология. Первая квадратичная форма (I) определяет внутреннюю геометрию на поверхности в окрестности данной точки. В то время как вторая квадратичная форма определяет внешнюю геометрию на поверхности [1]. Знания первой квадратичной формы достаточно для вычисления длин дуг, углов между кривыми, площадей областей поверхности. Эти задачи имеют широкое практическое применение.

Рассмотрим поверхность S, которая задана векторным уравнения $S:\vec{r}=\vec{r}(u,\vartheta)$. Найдем полный дифференциал векторной функции r:

$$d\vec{r}=\vec{r}_u du+\vec{r}_v dv.$$

Первой квадратичной формой поверхности называется скалярный квадрат полного дифференциала $d\vec{r}$ [1]:

$$d\vec{r}'^2=(\vec{r}_u' du+\vec{r}_v' dv)^2=\vec{r}_u'^2 du^2+2\vec{r}_u'\,\vec{r}_v' du dv+\vec{r}'\,{}_v^2 dv^2$$

Обозначим $\vec{r}_u^2=E;\ \vec{r}_u\vec{r}_v=F;\ \vec{r}_u^2=G$.

При условии введенных обозначений квадратичная форма примет вид:

$$I=Edu^2+2Fdudv+Gdv^2$$

где E,F,G называются коэффициентами первой квадратичной формы.

Следует заметить, что в фиксированной точке поверхности коэффициенты E,F,G – это функции от u и v.

Рассмотрим пример определения коэффициентов и нахождения самой первой квадратичной формы для S – плоскости ($z=0$).

Параметрические уравнения плоскости $x=u,\ y=v, z=0$, тогда

$$\vec{r}=u\vec{i}+u\vec{j}.$$

Находим $\vec{r}_u=\vec{i};\ \vec{r}_v=\vec{j}$. Тогда $E=1,F=0,G=1$ и первая квадратичная форма имеет вид $I=du^2+dv^2$.

Рассмотрим основные характеристики поверхности, которые могут быть вычислены с помощью коэффициентов первой квадратичной формы. К ним относятся длина дуги кривой, угол между кривыми и площадь области на поверхности [3].

Длина дуги кривой на поверхности. Пусть на поверхности задана кривая $z:u=u(t),\ v=v(t)$, где $a\le 1\le b$

Воспользуемся известной формулой

$$l=\int_a^b|\vec{v}(t)|\,dt$$

Запишем векторное уравнение кривой

$$z:r=r(u(t),v(t))$$

$$\frac{d\vec{r}}{dt}=\frac{\vec{r}_u du}{dt}+\frac{\vec{r}_v dv}{dt};$$

$$\left|\frac{d\vec{r}}{dt}\right|=\sqrt{\left(\vec{r}_u\frac{du}{dt}+\vec{r}_v\frac{dv}{dt}\right)^2}=\sqrt{\vec{r}_u^2\left(\frac{du}{dt}\right)^2+2\vec{r}_u\vec{r}_v\frac{du}{dt}\frac{dv}{dt}+\vec{r}_v^2\left(\frac{dv}{dt}\right)^2}=$$

$$=\sqrt{E\left(\frac{du}{dt}\right)^2+2F\frac{du}{dt}\frac{dv}{dt}+G\left(\frac{dv}{dt}\right)^2}$$

$$l = \int_a^b \sqrt{E\left(\frac{du}{dt}\right)^2 + 2F\frac{du}{dt}\frac{dv}{dt} + G\left(\frac{dv}{dt}\right)^2}\,dt.$$

К частному случаю относят S – плоскость $(z=0),\ E=1,\ F=0,\ G=1.$

$$l = \int_a^b \sqrt{\left(\frac{du}{dt}\right)^2 + \left(\frac{dv}{dt}\right)^2}\,dt$$

$$l = \int_a^b \sqrt{x'^2 + y'^2}\,dt$$

Угол между кривыми на поверхности. Пусть на поверхности $S: r = r(u,v)$ заданы 2 кривые:

$$z_1 : u = u_1(t),\ v = v_1(t);$$
$$z_2 : u = u_2(t),\ v = v_2(t).$$

Пусть M – точка пересечения данных кривых. Вычислим угол между кривыми z_1 и z_2.

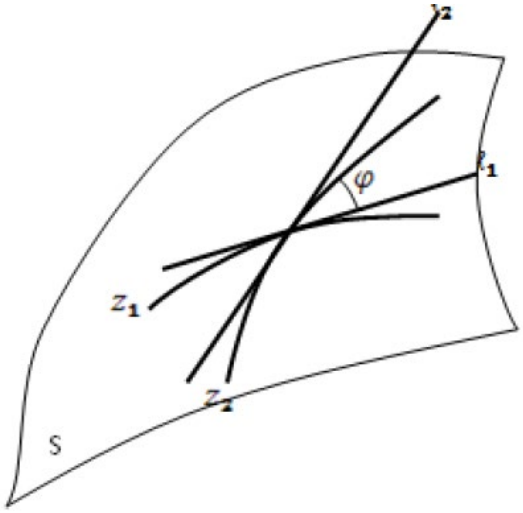

Рис.1. Угол между кривыми на поверхности.

Искомый угол между кривыми измеряется углом между касательными, проведенными к указанным кривым в точке M (рис. 1). Заметим, что расчет угла будет осуществляться по формуле скалярного произведения векторов:

$$\cos\varphi = \left|\cos(\widehat{\vec{p},\vec{q}})\right| = \frac{|\vec{p}\cdot\vec{q}|}{|\vec{p}|\cdot|\vec{q}|}$$

Направляющие векторы касательных имеют вид:

$$\overline{p} = \frac{d\vec{r}_1}{dt} = \vec{r}'_u u'_1 + \vec{r}'_v v'_1;$$

$$\overline{q} = \frac{d\vec{r}_2}{dt} = \vec{r}'_u u'_2 + \vec{r}'_v v'_2.$$

Значение косинуса не изменится, если заменить производные функции u и v пропорциональными величинами. В частности, эти производные можно заменить их дифференциалами:

$$u'_1 \to du = u'_1 dt, \quad v'_1 \to dv = v'_1 dt,$$
$$u'_2 \to \delta u = u'_2 dt, \quad v'_1 \to \delta v = v'_2 dt.$$

Тогда косинус искомого угла примет вид:

$$\cos\varphi = \frac{Edu\delta u + F(du\delta v + \delta u dv) + Gdv\delta u}{\sqrt{Edu^2 + Fdu\delta v + Gdv^2}\ \sqrt{E\delta u^2 + 2F\delta u dv + G\delta v^2}}$$

К частному относят случай, когда кривые u и v представляют собой линии [2], [3].

Пусть $z_1 : u = t,\ v = v_0;\ z_2 : u = u_0, v = t$

$$u_1' = 1,\quad v_1' = 0$$
$$u_2' = 0,\quad v_2' = 1.$$

Тогда угол между координатами линиями имеет вид:

$$\cos\varphi = \frac{|\mathrm{F}|}{\sqrt{EG}}$$

Площадь области на поверхности. На поверхности $S : r = r(u,v)$ задана область D, которая соответствует области Ω в плоскости (u,ϑ), тогда площадь Q области D вычисляется по формуле

$$Q = \iint_D \sqrt{EG - F^2} dudt\ .$$

Анализ и результаты. Перечисленные величины позволяют характеризовать основные характеристики поверхности, кривизну, кручение и деформации. Таким образом внутренней геометрией поверхности называется совокупность таких её свойств, которые определяются только коэффициентами (I) квадратичной формы, то есть не меняются при изгибании. Объектами внутренней геометрии являются длины кривых на поверхности, углы между кривыми, площади областей, гауссова кривизна поверхности, то есть с помощью этих понятий глубоко понимается структура поверхности и её свойства. Все такие величины называются внутренне-геометрическими величинами поверхности. Оказывается, что все они выражаются только через коэффициенты первой квадратичной формы и, обратно, все геометрические величины, которые определяются только при помощи коэффициентов первой квадратичной формы, не меняются при изгибаниях поверхности и являются внутренне-геометрическими.

Заключение. Таким образом, первая квадратичная форма – это мощный инструмент, который позволяет изучать и анализировать различные аспекты поверхностей. Она помогает нам понять, как работает наш мир и решить множество интересных задач. Теория квадратичной формы впервые изложена Ж.Лагранжом (1798). Общая теория квадратичной формы создана К.Гауссом (1801); ему же принадлежит «термин квадратичная».

Список использованной литературы:

(1). Narmanov A.Y. Differensial geometriya va topologiya. Toshkent, “Mumtoz so‘z”, 2018, 256-bet.
(2). Малаховский В.С. Краткий курс дифференциальной геометрии. 2010, 111 с.
(3). Мишачев Н.М. Дифференциальная геометрия и тензорный анализ. 2013, 17 с.
(4). Мищенко А.С., Фоменко А.Т. Курс дифференциальной геометрии и топологии. Москва, 2020.

Fayazov Kudtatillo Sadriddinovich (Turin Polytechnic University in Tashkent, Tashkent, Uzbekistan; kudratillo52@mail.ru),
Juraeva Dildora Shuhrat qizi (Turin Polytechnic University in Tashkent, Tashkent, Uzbekistan; jurayevadildora1998@gmail.com)

AN INVERSE PROBLEM FOR A SYSTEM OF PARABOLIC-TYPE EQUATIONS WITH A LINE OF DEGENERACY

Annotation. *This paper studies an inverse problem for a system of mixed-type second-order differential equations with variable time direction. The goal is to determine unknown right-hand side functions from the solution under given boundary and initial conditions. Using separation of variables, the problem is reduced to a spectral problem with known eigenvalues and eigenfunctions.*

Keywords: *Inverse problem, mixed-type differential equations, separation of variables, spectral problem, eigenvalues, eigenfunctions, orthogonality, Hilbert-Schmidt theorem.*

BITTA BUZILISH CHIZIG‘IGA EGA PARABOLIK TIPDAGI TENGLAMALAR SISTEMASI UCHUN TESKARI MASALA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada vaqt yo‘nalishi o‘zgaruvchi aralash turdagi ikkinchi tartibli differensial tenglamalar sistemasiga oid teskari masala o‘rganiladi. Maqsad berilgan boshlang‘ich va chegara shartlari ostida yechimdan noma’lum o‘ng tomon funksiyalarini aniqlashdir. O‘zgaruvchilarni ajratish usuli yordamida masala spektral masalaga keltiriladi, bunda xos sonlar va xos funksiyalar aniqlanadi.*

Kalit so‘zlar*: teskari masala, aralash turdagi differensial tenglamalar, o‘zgaruvchilarni ajratish usuli, spektral masala, xos qiymatlar, xos funksiyalar, ortogonalilik, Hilbert-Shmidt teoremasi.*

ОБРАТНАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ СИСТЕМЫ УРАВНЕНИЙ ПАРАБОЛИЧЕСКОГО ТИПА С ЛИНИЕЙ ВЫРОЖДЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье рассматривается обратная задача для системы дифференциальных уравнений второго порядка смешанного типа с переменным направлением времени. Цель состоит в определении неизвестных функций правой части по решению при заданных начальных и граничных условиях. С помощью метода разделения переменных задача сводится к спектральной задаче, в которой определяются собственные значения и собственные функции.*

Ключевые слова: *обратная задача, дифференциальные уравнения смешанного типа, метод разделения переменных, спектральная задача, собственные значения, собственные функции, ортогональность, теорема Гильберта-Шмидта.*

Introduction and literature review. Boundary value problems for parabolic equations with variable time direction have been extensively studied [1;7 p.], with contributions by M. Gevrey [1], H.Levine [2], K.S.Fayazov, Y.K.Khudayberganov [3;5-b.], A.I.Kozhanov [6], and I.A.Kaliev, M.F.Mugafarov, O.V. Fattahova [7]. This paper focuses on a more general system and addresses inverse problems with variable time direction, which are motivated by applications in thermal physics and continuum mechanics. Such equations arise in heat transfer, filtration, mass transfer, viscous fluid flows, transport theory, and electron scattering [8–10], making them highly relevant in both applied and theoretical contexts.

Statement of the problem. Let $\Omega = \Omega_- \cup \Omega_+$, where $\Omega_- = (-1;0)\times(0;T)$, $\Omega_+ = (0;1)\times(0;T)$. It is required to find the functions $u(x,t)$, $v(x,t)$ and $f(x)$, $g(x)$ which are related in the domain Ω by system of equations

$$\begin{cases} u_t(x,t) - \mathrm{sign}(x)u_{xx}(x,t) + av = f(x), \\ v_t(x,t) - \mathrm{sign}(x)v_{xx}(x,t) + bu = g(x). \end{cases} \tag{1}$$

Find functions $v(x,t), u(x,t)$ and $f(x), g(x)$ satisfying the system of equations (1), the boundary

$$\frac{\partial u}{\partial x}(\pm 1,t) = 0, \frac{\partial v}{\partial x}(\pm 1,t) = 0,\ 0 \le t \le T, \tag{2}$$

the initial

$$\begin{aligned} u(x,0) = \varphi(x) = \begin{cases} \varphi_1(x), & -1 \le x \le 0, \\ \varphi_2(x), & 0 \le x \le 1, \end{cases} \\ v(x,0) = \phi(x) = \begin{cases} \phi_1(x), & -1 \le x \le 0, \\ \phi_2(x), & 0 \le x \le 1, \end{cases} \end{aligned} \tag{3}$$

the final

$$\begin{aligned} u(x,T) = \psi(x) = \begin{cases} \psi_1(x), & -1 \le x \le 0, \\ \psi_2(x), & 0 \le x \le 1, \end{cases} \\ v(x,T) = \gamma(x) = \begin{cases} \gamma_1(x), & -1 \le x \le 0, \\ \gamma_2(x), & 0 \le x \le 1, \end{cases} \end{aligned} \tag{4}$$

and the gluing

$$v|_{x=-0} = v|_{x=+0}, v_x|_{x=-0} = -v_x|_{x=+0}, u|_{x=-0} = u|_{x=+0}, u_x|_{x=-0} = -u_x|_{x=+0},\ 0 \le t \le T, \tag{5}$$

conditions, where $\varphi(x),\psi(x),\phi(x),\gamma(x)$ are sufficiently smooth given functions, a,b are some constants, $a\cdot b>0$.

In this formulation, $f(x),g(x)$ are the unknown right-hand side of the system (1).The boundary conditions of the second kind are given by (2) in the domains Ω_- and Ω_+.The initial conditions are specified using the functions $\varphi_2(x)$, $\psi_1(x)$, $\phi_2(x)$, and $\gamma_1(x)$ the final redefinition conditions necessary to find the functions $f(x),g(x)$ are specified using the functions $\varphi_1(x)$, $\psi_2(x),\varphi_1(x)$, and $\gamma_2(x)$.

Auxiliary statements. In order to study the problem (1)-(5) we wake the following substitution

$$u(x,t)=\frac{1}{2b}\omega_1(x,t)+\frac{1}{2b}\omega_2(x,t),\quad v(x,t)=\frac{1}{2\sqrt{ab}}\omega_1(x,t)-\frac{1}{2\sqrt{ab}}\omega_2(x,t). \tag{6}$$

Then we come to the following problems regarding the functions $\omega_i(x,t),i=1,2.$

Problem 1. Find a function $\omega_i(x,t)$ satisfying the equation

$$\omega_{it}(x,t)-\mathrm{sign}(x)\omega_{ixx}(x,t)-(-1)^i\sqrt{ab}\omega_i(x,t)=\overline{f}_i(x) \tag{7}$$

in the domain $\Omega=\Omega_-\cup\Omega_+$ and the following conditions

$$\frac{\partial\omega_i}{\partial x}(\pm1,t)=0,\ \ \omega_i(x,0)=\overline{\varphi}_i(x),\ \ \omega_i(x,T)=\overline{\psi}_i(x), \tag{8}$$

$$\omega_i(-0,t)=\omega_i(+0,t),\omega_{ix}(-0,t)=-\omega_{ix}(+0,t), \tag{9}$$

where $\overline{f}_i(x)=bf(x)-(-1)^i\sqrt{ab}g(x)$, $\overline{\varphi}_i(x)=b\varphi(x)-(-1)^i\sqrt{ab}\phi(x)$, $\overline{\psi}_i(x)=b\psi(x)-(-1)^i\sqrt{ab}\gamma(x).$

Application of the method of separation of variables. The method of studying the inverse problem in this work is based on the exclusion of the function $\overline{f}_i(x)$ from the equation (7) using differentiation with respect to time and the transition to the problem for the function

$$\xi_i=\omega_{it}(x,t).$$

From equation (7) and conditions (8)–(11) we obtain the following initial boundary value problem. Find the functions $\xi_i(x,t)$ and $\overline{f}_i(x)$ satisfying the equation in the domain Ω and the following conditions

$$\xi_{it}(x,t)-\mathrm{sign}(x)\xi_{ixx}(x,t)-(-1)^i\sqrt{ab}\xi_i(x,t)=0, \tag{10}$$

$$\frac{\partial\xi_i}{\partial x}(\pm1,t)=0,\ 0\le t\le T, \tag{11}$$

$$\xi_i(x,0)=\overline{f}_i(x)+\mathrm{sign}(x)\overline{\varphi}_i''(x)+(-1)^i\sqrt{ab}\overline{\varphi}_i(x),\qquad x\in(-1;0)\cup(0;1), \tag{12}$$

$$\xi_i(x,T)=\overline{f}_i(x)+\mathrm{sign}(x)\overline{\psi}_i''(x)+(-1)^i\sqrt{ab}\overline{\psi}_i(x),\qquad x\in(-1;0)\cup(0;1), \tag{13}$$

$$\xi_i(-0,t)=\xi_i(+0,t),\xi_{ix}(-0,t)=-\xi_{ix}(+0,t),\qquad 0\le t\le T. \tag{14}$$

We also use the separable method to find a solution to the (10)-(14) problem.As a result, we arrive at the following spectral problem.

Spectral problem. Find the values of the λ parameter such that the spectral problem

$$\begin{cases}\mathrm{sign}\,xX''(x)-\lambda X(x)=0,\\ X(-1)=X(1)=0,\ X(-0)=X(+0),\ X'(-0)=-X'(+0)\end{cases} \tag{15}$$

has a nontrivial solution.

The spectral problem is formulated in the form similar to [8], and its eigenfunctions are normalized in $L_2(-1;0)\cup(0;1)$ according to the Hilbert–Schmidt theorem, forming a Riesz basis.

We find the function $T_i(t)$ from the equation

$$T_i'(t)=(\lambda+(-1)^i\sqrt{ab})T_i(t).$$

$1)\lambda>0: T_n^+(t)=B_n^+e^{-(\lambda_n^+-\sqrt{ab})(T-t)};\ 2)\lambda<0: T_{in}^-(t)=A_{in}^-e^{(\lambda_n^-+(-1)^i\sqrt{ab})t};\ 3)\lambda=0: T_{i0}(t)=C_ie^{(-1)^i\sqrt{ab}t}.$

The function $\xi(x,t)$ can be presented in the form

$$\xi_i(x,t)=C_ie^{(-1)^i\sqrt{ab}t}X_0(x)+\sum_{n=1}^{\infty}A_{in}^-e^{(\lambda_n^-+(-1)^i\sqrt{ab})t}X_n^-(x)+\sum_{n=1}^{\infty}B_{in}^+e^{-(\lambda_n^++(-1)^i\sqrt{ab})(T-t)}X_n^+(x)$$

and we need to find the coefficients A_{in}^-, B_{in}^+, C_i.

To find the coefficients A_{in}^-, B_{in}^+, C_i we use conditions (14) and (15). From the last two equalities we have

$$\sum_{n=1}^{\infty}A_{in}^-\left(1-e^{(\lambda_n^-+(-1)^i\sqrt{ab})T}\right)X_n^-(x)+\sum_{n=1}^{\infty}B_{in}^+\left(e^{-(\lambda_n^++(-1)^i\sqrt{ab})T}-1\right)X_n^+(x)+ \quad (16)$$

$$C_i\left(1-e^{(-1)^i\sqrt{ab}T}\right)X_0(x)=\mathrm{sign}(x)\left(\overline{\varphi}_i''(x)-\overline{\psi}_i''(x)\right)+(-1)^i\sqrt{ab}\left(\overline{\varphi}_i(x)-\overline{\psi}_i(x)\right)$$

We scalar multiply the left and right parts of equality (16) by X_n^- to find the coefficient A_{in}, by X_0 to find the coefficient C_i and by X_n^+ to find the coefficient B_{in}. Taking into account the orthogonality of the system of eigenfunctions, we obtain the following formulas

$$A_{in}^-=\frac{\overline{\varphi}_{in}^{-(2)}-\overline{\psi}_{in}^{-(2)}+(-1)^i\sqrt{ab}(\overline{\varphi}_{in}^--\overline{\psi}_{in}^-)}{1-e^{(\lambda_n^-+(-1)^i\sqrt{ab})T}},\ B_{in}^+=\frac{\overline{\varphi}_{in}^{+(2)}-\overline{\psi}_{in}^{+(2)}+(-1)^i\sqrt{ab}(\overline{\varphi}_{in}^+-\overline{\psi}_{in}^+)}{e^{(\lambda_n^++(-1)^i\sqrt{ab})T}-1},$$

$$C_i=\frac{\overline{\varphi}_{i0}^{(2)}-\overline{\psi}_{i0}^{(2)}+(-1)^i\sqrt{ab}(\overline{\varphi}_{i0}-\overline{\psi}_{i0})}{1-e^{-\sqrt{ab}T}}, \quad (17)$$

where $\overline{\varphi}_{in}^{\pm(2)}=(signx\cdot\overline{\varphi}_i''(x),X_n^{\pm}(x))$, $\overline{\psi}_{in}^{\pm(2)}=(signx\cdot\overline{\psi}_i''(x),X_n^{\pm}(x))$ $\overline{\varphi}_{i0}^{(2)}=(signx\cdot\overline{\varphi}_i''(x),X_0(x))$, $\overline{\psi}_{i0}^{(2)}=(signx\cdot\overline{\psi}_i''(x),X_0(x))$, $\overline{\varphi}_{in}^{\pm}=(\overline{\varphi}_i(x),X_n^{\pm}(x))$, $\overline{\psi}_{in}^{\pm}=(\overline{\psi}_i(x),X_n^{\pm}(x))$, $\overline{\varphi}_{i0}=(\overline{\varphi}_i(x),X_0(x))$, $\overline{\psi}_{i0}=(\overline{\psi}_i(x),X_0(x))$.

The theorem of existence and uniqueness of a solution to the problem. Condition1. Let the functions $\varphi(x),\psi(x),\phi(x),\gamma(x)$ satisfy the following conditions $\varphi'(\pm1)=0,\psi'(\pm1)=0,$
$\phi'(\pm1)=0,\gamma'(\pm1)=0,\ \varphi(-0)=\varphi(+0),\ \psi(-0)=\psi(+0),\ \gamma(+0)=\gamma(-0),$
$\phi(-0)=\phi(+0),\ \varphi'(-0)=-\varphi'(+0),\ \psi'(-0)=-\psi'(+0),\ \gamma'(+0)=-\gamma'(-0)$
$\phi'(-0)=-\phi'(+0),\ \varphi''(-0)+\varphi''(+0)=0,\ \phi''(-0)+\phi''(+0)=0,\ \gamma''(-0)+\gamma''(+0)=0,$
$\psi''(-0)+\psi''(+0)=0,\ \varphi'''(-0)-\varphi'''(+0)=0,\ \phi'''(-0)-\phi'''(+0)=0,$
$\gamma'''(-0)-\gamma'''(+0)=0,\ \psi'''(-0)-\psi'''(+0)=0,\ \varphi'''(+1)=\psi'''(+1),\ \varphi'''(-1)=\psi'''(-1),$
$\phi'''(+1)=\gamma'''(+1),\ \phi'''(-1)=\gamma'''(-1),$

Theorem 1. Let the functions $\varphi(x),\psi(x),\phi(x),\gamma(x)$ satisfy **Condition1** and $\varphi(x),\psi(x),$ $\phi(x),\gamma(x)\in C^4([-1;0)\cup(0;1])$, then there exists a unique classical solution $u(x,t),v(x,t)\in C_{x,t}^{2,1}(\Omega_-\cup\Omega_+),\ f(x),g(x)\in C^1([-1;0)\cup(0;1])$ of problem (1)–(5).

1. Uniqueness of the solution: Proof: Let functions $\left(u_1(x,t), v_1(x,t), f_1(x), g_1(x)\right)$ and $\left(u_2(x,t), v_2(x,t), f_2(x), g_2(x)\right)$ are solutions of the problem (1)-(5).

We denote $u = u_1(x,t) - u_2(x,t)$, $f(x) = f_1(x) - f_2(x)$, $v = v_1(x,t) - v_2(x,t)$, $g(x) = g_1(x) - g_2(x)$. Then functions (u, v, f, g) satisfies the system of equations

$$\begin{cases} u_t(x,t) - \mathrm{sign}(x) u_{xx}(x,t) + av = f(x), \\ v_t(x,t) - \mathrm{sign}(x) v_{xx}(x,t) + bu = g(x) \end{cases}.$$

with the following homogeneous conditions:

$$\frac{\partial u}{\partial x}(\pm 1, t) = 0, \frac{\partial v}{\partial x}(\pm 1, t) = 0, \ 0 \le t \le T,$$

$$u(x,0) = u(x,T) = v(x,0) = v(x,T) = 0, \qquad x \in (-1;0) \cup (0;1),$$

$$v|_{x=-0} = v|_{x=+0}, v_x|_{x=-0} = -v_x|_{x=+0}, u|_{x=-0} = u|_{x=+0}, u_x|_{x=-0} = -u_x|_{x=+0}, \ 0 \le t \le T$$

In relation to this study, the problem reduces to **Problem 1.**

Let's introduce the notations

$$\omega_{in}^{+} = \int_{-1}^{1} \omega_i(x,t) X_n^{+}, \qquad \overline{f}_{in}^{+} = \int_{-1}^{1} \overline{f}_i(x) X_n^{+}. \tag{18}$$

Differentiating $\omega_i(x,t)$ in (18) under the integral sign once and taking into account equation (7), we obtain

$$\frac{d}{dt}\omega_{in}^{+} = \int_{-1}^{1} sign(x)\omega_{ixx}(x,t) X_n^{+} + (-1)^i \sqrt{ab} \int_{-1}^{1} \omega_i(x,t) X_n^{+} + \overline{f}_n^{+}.$$

Integrating twice by parts the integral in the last equality, taking into account the gluing conditions (9) and the characteristic equations (15), we obtain an equation that u_n^{+} must satisfy

$$\frac{d}{dt}\omega_{in}^{+} = \left(\lambda_n^{+} + (-1)^i \sqrt{ab}\right)\omega_{in}^{+} + \overline{f}_{in}^{+}. \tag{19}$$

From condition (8), we obtain that ω_{in}^{+} must satisfy the conditions

$$\omega_{in}^{+}(0) = 0, \omega_{in}^{+}(T) = 0 \tag{20}$$

The solution to equation (19) has the form

$$\omega_{in}^{+} = C_{i1} e^{(\lambda_n^{+} + (-1)^i \sqrt{ab})t} - \frac{\overline{f}_{in}^{+}}{\lambda_n^{+}}, \quad C_{i1} = const.$$

Due to conditions (20) we obtain

$$\begin{cases} C_{i1} - \dfrac{\overline{f}_{in}^{+}}{\lambda_n^{+}} = 0, \\ C_{i1} e^{\lambda_n^{+} T} - \dfrac{\overline{f}_{in}^{+}}{\lambda_n^{+}} = 0. \end{cases}$$

Let's subtract the second equation of the system from the first one.

$$C_{i1}(1 - e^{(\lambda_n^{+} + (-1)^i \sqrt{ab})T}) = 0$$

Let $\lambda_n^{+} \neq \pm\sqrt{ab}, \forall n = 1, 2, \ldots,$ then $C_{i1} = 0$. Therefore, $\overline{f}_{in}^{+} = 0$.

Then we get $\omega_{in}^{+}=0,\forall n=1,2,...,$ Likewise $\omega_{in}^{-}=0,\forall n=1,2,....$ So $\omega_i(x,t)\equiv 0$, $f_i\equiv 0$, it follows that $u(x,t)\equiv 0, u_1(x,t)\equiv u_2(x,t)$, $v(x,t)\equiv 0$, $v_1(x,t)\equiv v_2(x,t) g(x)\equiv 0$, $g_1(x)\equiv g_2(x)$, $f(x)\equiv 0, f_1(x)\equiv f_2(x)$ for $\forall(x,t)\in L_2((-1;0)\cup(0;1))$. Thus, the uniqueness of the solution to the problem is proven.

2. Existence of a solution: We return to functions $\omega_i(x,t)$, $i=1,2.$ In the domain Ω_-,

$$\omega_i(x,t)=\int_T^t \xi_i(x,\tau)d\tau+\overline{\psi}_{i1}(x)=\overline{\psi}_{i1}(x)+\frac{C_i X_0(x)(e^{(-1)^i\sqrt{ab}t}-e^{(-1)^i\sqrt{ab}T})}{(-1)^i\sqrt{ab}}+$$
$$\sum_{n=1}^{\infty}A_{in}^{-}X_n^{-}(x)\left(\frac{(e^{(\lambda_n^{-}+(-1)^i\sqrt{ab})t}-e^{(\lambda_n^{-}+(-1)^i\sqrt{ab}_i)T}}{\lambda_n^{-}+(-1)^i\sqrt{ab}}\right)-B_{in}^{+}X_n^{+}(x)\left(\frac{1-e^{-(\lambda_n^{+}+(-1)^i\sqrt{ab})(T-t)}}{\lambda_n^{+}+(-1)^i\sqrt{ab}}\right) \quad (21)$$

In the domain Ω_+,

$$\omega_i(x,t)=\int_0^t \xi_i(x,\tau)d\tau+\overline{\varphi}_{i2}(x)=\overline{\varphi}_{i2}(x)+\frac{C_i X_0(x)e^{(-1)^i\sqrt{ab}t}}{(-1)^i\sqrt{ab}}+$$
$$\sum_{n=1}^{\infty}A_{in}^{-}X_n^{-}(x)\left(\frac{e^{(\lambda_n^{-}+(-1)^i\sqrt{ab})t}-1}{\lambda_n^{-}+(-1)^i\sqrt{ab}}\right)+\sum_{n=1}^{\infty}B_{in}^{+}X_n^{+}(x)\left(\frac{e^{-(\lambda_n^{+}(-1)^i\sqrt{ab})(T-t)}-e^{-(\lambda_n^{+}(-1)^i\sqrt{ab})T}}{\lambda_n^{+}+(-1)^i\sqrt{ab}}\right) \quad (22)$$

For the coefficients A_{in}^{-} from (17) we obtain

$$\left|A_{in}^{-}\right|\le C_1\left(\left|\overline{\varphi}_{in}^{-(2)}\right|+\left|\overline{\psi}_{in}^{-(2)}\right|+\sqrt{ab}\left(\left|\overline{\varphi}_{in}^{-}\right|+\left|\overline{\psi}_{in}^{-}\right|\right)\right),\ C_1=\frac{1}{\left|1-e^{(\lambda_1^{-}-\sqrt{ab})T}\right|}. \quad (23)$$

Since the functions $\varphi_i''(x)$ and $\psi_i''(x)$ are continuous on the segment [−1;0)∪(0;1], then, as is known from the theory of Fourier series, by virtue of Bessel's inequality the following series in $L_2(-1;0)\cup(0;1)$ converge

$$\sum_{n=1}^{\infty}\left(\varphi_{in}^{-(2)}\right)^2\le\left\|\varphi_i''\right\|^2,\ \sum_{n=1}^{\infty}\left(\psi_{in}^{-(2)}\right)^2\le\left\|\psi_i''\right\|^2,\ \sum_{n=1}^{\infty}\left(\varphi_{in}^{-}\right)^2\le\left\|\varphi_i\right\|^2,\ \sum_{n=1}^{\infty}\left(\psi_{in}^{-}\right)^2\le\left\|\psi_i\right\|^2. \quad (24)$$

From (24) it follows that $\left|A_{in}^{-}\right|$| is bounded. Similarly, the coefficients $\left|B_{in}^{+}\right|$ and $\left|C_i\right|$ are also bounded. For series (21) and (22) it is true the following

$$\frac{P_i}{q}\sum_{n=1}^{\infty}\frac{\left|A_{in}^{-}\right|+\left|B_{in}^{+}\right|}{\left|\lambda_n^{\pm}\right|}\le\frac{P_i}{q}C\sum_{n=1}^{\infty}\frac{1}{n^2}=\frac{P_i}{q}C\frac{\pi^2}{6}.$$

Therefore, the series converges absolutely and uniformly in a closed domain Ω by virtue of the Weierstrass criterion. Consequently, the functions $u(x,t),v(x,t)$ is continuous as the assumption of a uniformly convergent series and a continuous function in the domain Ω. The existence and uniqueness theorem is proved.

Conclusion/Recommendations. This paper studies an inverse problem for a mixed-type system with variable time direction. Explicit formulas for the source terms are obtained via spectral methods, and existence and uniqueness of the solution are proved. The results extend classical approaches and apply to heat transfer, filtration, and transport processes.

References:

[1]. Gevrey M. Sur les equations aux derivees partielles du type parabolique, J. de Math. 10(6), p. 105–148. (1914).

[2]. Levine H.A. Logarithmic convexity, first order differential inequalities and some applications, Trance. of AMS 152, p. 299–320. (1970).

[3]. Fayazov K.S., Khudayberganov Y.K. Nonlocal boundary value problem for a nonhomogeneous parabolic type equation with two degenerate lines, Uzbek Mathematical Journal, 68(3), p. 53–65. (2024).

[4]. Fayazov K.S., Khudayberganov Y.K., S.Pyatkov. Conditional Well-Posedness of the Initial-Boundary Value Problem for a System of Inhomogeneous Mixed Type Equations with Two Degeneration Lines, Journal of Mathematical Sciences (United States), 274(2), p. 201–214 (2023).

[5]. Khajiev I O., Khudayberganov Y.K, Conditional stability and regularizations of an initial-boundary value problem for a system of parabolic type equations with two degeneration lines, AIP Conference Proceedings, 3119(1), 030004. (2024).

[6]. Fayazov K.S., Khajiev I.O. Estimation of conditional stability of the boundary-value problem for the system of parabolic equations with changing direction of time, Reports on Mathematical Physics, 88(3), p. 419–431 (2021).

[7]. Kozhanov A.I. Nonlinear loaded equations and inverse problems, Journal of Computational Mathematics and Mathematical Physics, 44 (4), p. 722–744. (2004).

[8]. Kaliev I.A., Mugafarov M.F., Fattahova O.V. Inverse problem for forward backward parabolic equation with generalized conjugation conditions, Ufa Mathematical Journal, 3(2), p. 33–41 (2011).

[9]. Bubnov B.A. Existence and uniqueness of solutions of inverse problems for parabolic and elliptic equations, Non-classical equations of mathematical physics, p. 25–29 (1986).

[10]. Beals R. On an equation of mixed type from electron scattering, J. Math. Anal. Appl., 568(1), p. 32–45 (1977).

Bozorboev Shodlik Gayrat ugli (National Research Nuclear University "MEPHI", Moscow; e-mail: shodnucphy@gmail.com)

THE FUEL BURNUP PROCESS IN VVER-1300 TYPE REACTOR

Annotation. *This study investigates the fuel burnup process in a VVER-1300 nuclear reactor. The research compares standard UO_2 fuel with 4.9% enrichment and mixed oxide (MOX) fuel consisting of 96% UO_2+4% PuO_2, with PuO_2 compositions varying as: 95%/5%, 83%/17%, 70%/30% Pu-239/Pu-240 (uranium containing 0.5% U-235). Simulations were conducted using the GETERA-93 code in a single-cell model, with burnup modeled in 5-day and 50-day steps. The relationship between enrichment, burnup depth, and fuel reload schemes (3 and 4 reloads) was analyzed. Results indicate that MOX fuels achieve higher burnup depths compared to UO_2 (up to 97.91 MWd/t vs. 69.24 MWd/t), with higher Pu-239 fractions yielding greater burnup.*

Keywords: *VVER-1300, fuel burnup,MOX fuel, plutonium, nuclear reactor simulation, GETERA-93.*

Shodlik G'ayrat o'g'li Bozorboyev (Milliy Yadro tadqiqot universiteti "MEPHI", Moskva; shodnucphy@gmail.com)

VVER-1300 TIPIDAGI REAKTORDA YOQILG'INING YONISH JARAYONI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot VVER-1300 yadro reaktorida yoqilg'ining yonish jarayonini o'rganadi. Tadqiqot standart UO_2 yoqilg'isini 4.9% boyitish va 96% UO_2+4% PuO_2 dan tashkil topgan aralash oksidli (MOX) yoqilg'i bilan taqqoslaydi, PuO_2 kompozitsiyalari quyidagicha o'zgaradi: 95%/5%, 83%/17%, 70%/30% Pu-239/Pu-240 (uran o'z ichiga 0.5%). Simulatsiyalar GETERA-93 kodidan foydalangan holda bir xujayrali modelda o'tkazildi, yonish 5 kunlik va 50 kunlik bosqichlarda modellashtirilgan. Boyitish, yonish chuqurligi va yoqilg'ini qayta yuklash sxemalari (3 va 4 marta qayta yuklash) o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, MOX yoqilg'ilari UO_2 (69.24 MVt/t ga nisbatan 97.91 MVt/t gacha) bilan solishtirganda yuqori yonish chuqurligiga erishadi, Pu-239 fraktsiyalari esa ko'proq yonish hosil qiladi.*

Kalit so'zlar: *VVER-1300, yoqilg'ining yonishi, MOX yoqilg'isi, plutoniy, yadroviy reaktor simuyatsiyasi, GETERA-93.*

Шодлик Гайрат угли Бозорбоев (Национальный исследовательский ядерный университет «МИФИ», Москва; e-mail: shodnucphy@gmail.com)

ПРОЦЕСС ВЫГОРАНИЯ ТОПЛИВА В РЕАКТОРЕ ТИПА ВВЭР-1300

Аннотация. *В данной работе исследуется процесс выгорания топлива в ядерном реакторе ВВЭР-1300. В работе сравниваются стандартное топливо UO_2 с обогащением 4,9% и смешанное оксидное (МОХ) топливо, состоящее из 96% UO_2 + 4% PuO_2, с составом PuO_2 в следующем соотношении: 95%/5%, 83%/17%, 70%/30% Pu-239/Pu-240 (уран, содержащий 0.5% U-235). Моделирование проводилось с использованием кода GETERA-93 в одноячеечной модели с выгоранием с шагом 5*

и 50 дней. Была проанализирована взаимосвязь между обогащением, глубиной выгорания и схемами перегрузки топлива (3 и 4 перегрузки). Результаты показывают, что MOX-топливо обеспечивает более высокую глубину выгорания по сравнению с UO_2 (до 97.91 МВт·сут/т против 69.24 МВт·сут /т), при этом более высокая доля Pu-239 обеспечивает более высокое выгорание.

Ключевые слова: *ВВЭР-1300, выгорание топлива, MOX-топливо, плутоний, моделирование ядерного реактора, GETERA-93.*

Introduction. The VVER-1300 is an advanced pressurized water reactor (PWR) with key parameters including thermal power of 3300 MW, net efficiency of 37.9%, primary circuit pressure of 16.2 MPa, inlet/outlet water temperatures of 297.2 ˚*C*/328.8 ˚*C*, core height of 3.73 m, fuel element diameter of 9.1 mm, 313 rods per assembly, 163 assemblies, and uranium loading of 87.3 t.

Fuel burnup, measured in MWd/t, is essential for reactor efficiency, impacting refueling frequency, waste volume, and costs. This coursework examines burnup in VVER-1300 using UO_2 fuel (4.9% enrichment) and MOX fuel (96% UO_2 with 0.5% U-235 + 4% PuO_2 in three Pu-239/Pu-240 ratios: 95%/5%, 83%/17%, 70%/30%). Simulations via GETERA-93 assess 3- and 4-reload schemes for performance comparison.

Research Methodology. First analysis on Getera for initial load $(^{238}U + ^{235}U)O_2$;

Calculating for the nuclear densities of the fuel and moderator:

• Nuclear density of fuel: $\rho(fuel) = \frac{\gamma(fuel)N_A}{M_{fuel}}$

• Nuclear density of moderator: $\rho(mod) = \frac{\gamma(mod)N_A}{M_{modl}}$

where

• N_A - Avagadro‘s number

• Mass density of UO_2: $\gamma(fuel) = 10.5 g/cm^3$

• Mass density of H_2O: $\gamma(mod) = 0.7 g/cm^3$

• Atomic mass of UO_2: $M_{fuel} = 270 g/mol$

• Atomic mass of H_2O: $M_{mod} = 18 g/mol$

Calculating for the concentrations:

• ^{235}U = enrichment $*$ concentration of Uranium oxide: $\rho_{U^{235}} = x * \rho(fuel)$

• $^{238}U = (1 - x) *$ concentration of Uranium oxide: $\rho_{U^{238}} = (1 - x) * \rho(fuel)$

• Concentration of O : $\rho_O = 2 * \rho(fuel)$

• Concentration of *O*: $\rho_{*O*} = \rho(mod)$

• Concentration of *H*: $\rho_{*H*} = 2 * \rho(mod)$

Based on the above formulas, the results in the following table were obtained:

Purity	ρ,UO_2	ρ, U5	ρ, U8	ρ, O	Purity	ρ, PuO_2	ρ,Pu39	ρ, Pu40
1	0.0234	0.001148	0.0223	0.047	0	0	0	0
0.96	0.0225	0.00110	0.0214	0.045	0.04	0.00094	0.0009	0.00047
0.96	0.0225	0.00110	0.0214	0.045	0.04	0.00094	0.0007	0.00016
0.96	0.0225	0.00110	0.0214	0.045	0.04	0.00094	0.0006	0.00029

TABLE 1: FUEL CONCENTRATIONS.

ρ, Zr	ρ, H_2O	ρ, H	ρ, O
0.03891	0.023411111	0.046822222	0.023411111

TABLE 2: MODERATOR AND CLADDING CONCENTRATIONS.

The calculated fuel and moderator concentrations were input into the GETERA-93 program.

1. The simulation was processed using one cell model. The burn-up process was initially processed for five days, followed by 50-day steps.

2. Fuel reloads are simulated by initially replacing the fresh fuel roads every reloading interval until the fuel reload scheme is achieved.

3. The relationship of fuel enrichment and burn-up was derived from the data of one cell model.

The maximum burn-up after reload was calculated by linear interpolation of the k_∞ vs Burn-up data obtained from GETERA for each respective enrichment and by the following formula:

• 3 fuel reloads

- 3rd reload burn-up = B
- 2nd reload burn-up = 2/3 * B = B’
- 1st reload burn-up = 1/3 * B = B’’
- the average of the respective k_∞ of each reload burn-up should be approximately 1.02:

$$(k_{\infty}(B) + k_{\infty}(B') + k_{\infty}(B'')) / 3 = 1.02$$

• 4 fuel reloads
- 4th reload burn-up = B
- 3rd reload burn-up = B'
- 2nd reload burn-up = 2/3 * B = B''
- 1st reload burn-up = 1/3 * B = B'''
- the average of the respective k_{∞} of each reload burn-up should be approximately 1.02:

$$(k_{\infty}(B) + k_{\infty}(B') + k_{\infty}(B'') + k_{\infty}(B''')) / 4 = 1.02$$

Analysis and results. When fuel UO_2 with enrichment 4.9%.

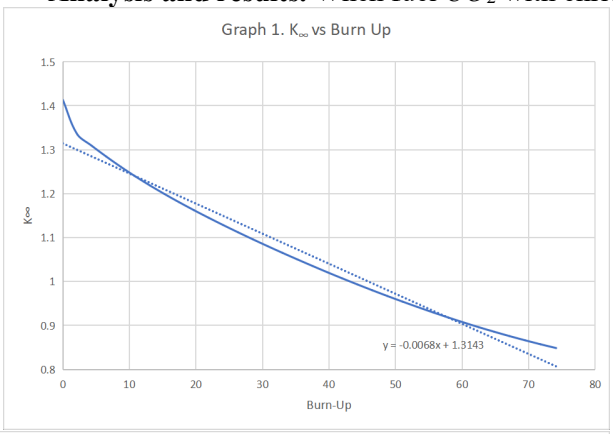

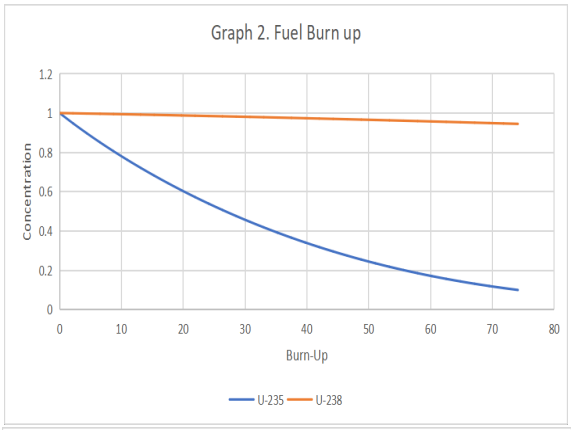

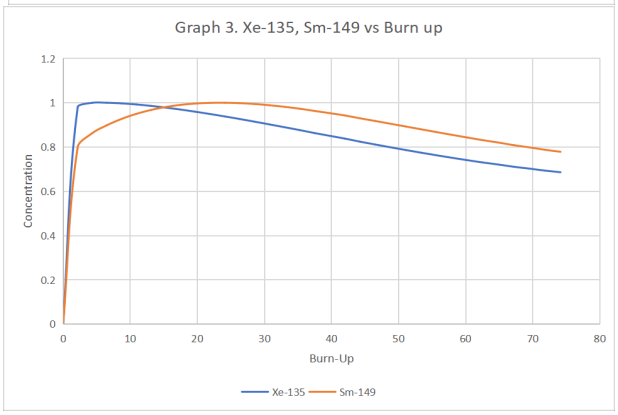

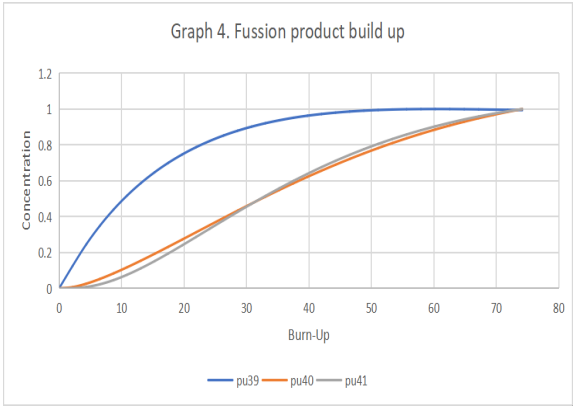

RELOADS

Reload scheme	Time (days)	Burn-up	k_inf
Three reloads	1408	64.910	0.8729
Four reloads	1504	69.240	0.8435

Reloads (when fuel element 96%UO_2 & 4%PuO_2 (95.0% ^{239}Pu & 5.0% ^{240}Pu))

Reload scheme	Time (days)	Burn-up	k_inf
Three reloads	2010	91.790	0.8823
Four reloads	2146	97.910	0.8548

Reloads (when fuel element 96%UO_2 & 4%PuO_2 (83.0% ^{239}Pu & 17.0% ^{240}Pu))

Reload scheme	Time (days)	Burn-up	k_inf
Three reloads	1995	91.290	0.9014
Four reloads	2130	97.400	0.8775

Reloads (when fuel element 96%UO_2 & 4%PuO_2 (70.0% ^{239}Pu & 30.0% ^{240}Pu))

Reload scheme	Time (days)	Burn-up	k_inf
Three reloads	1849	84.740	0.9268
Four reloads	1975	90.400	0.9081

Comparation

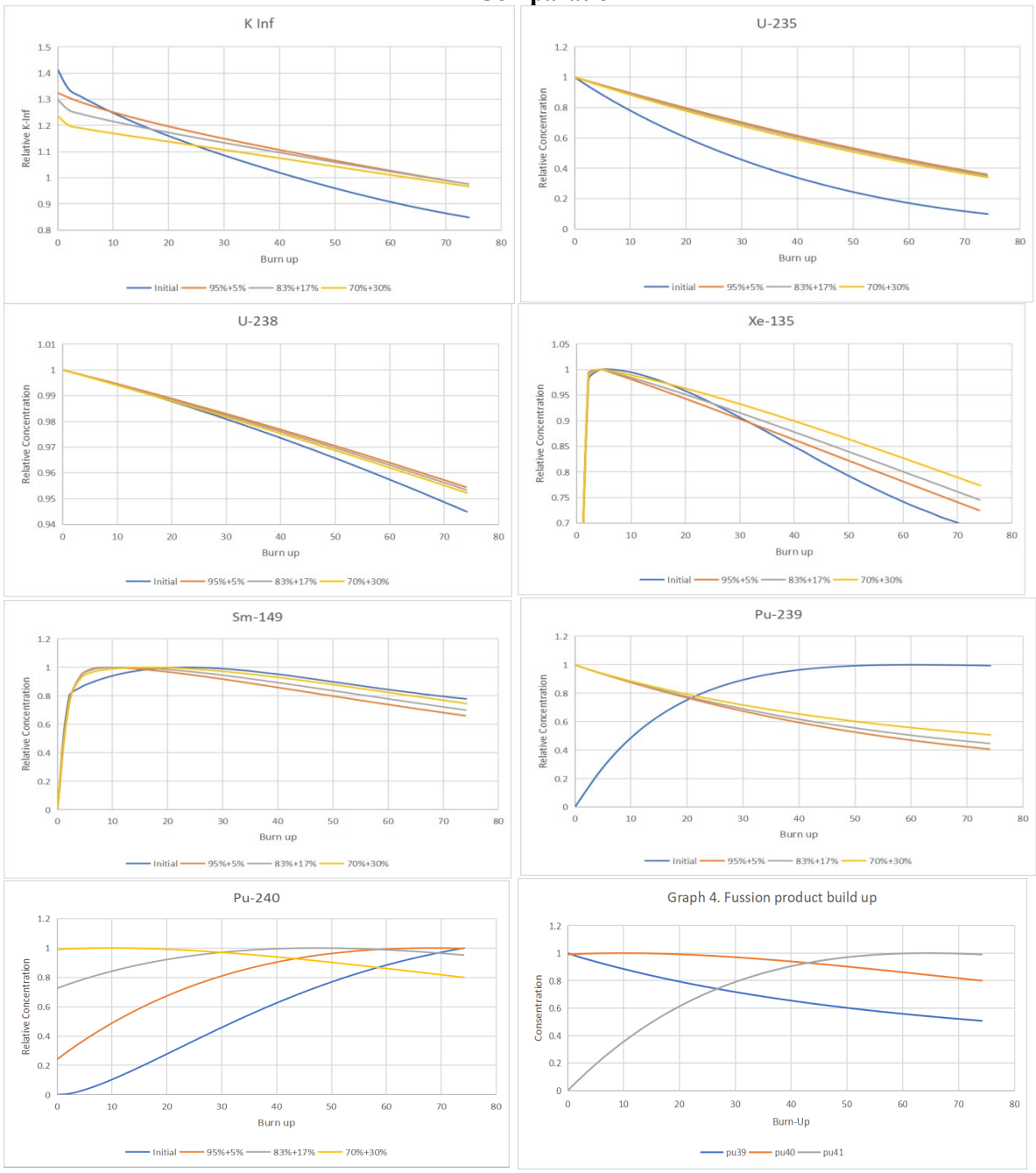

Conclusion. In this project, the loading task was considered UO2 fuel and reloading Mixed Oxide fuel in the VVER-1300 reactor. For the study of Mixed Oxide fuel in the PuO2 reactor, three cases are considered: PuO2 composition should be based on 239Pu(70%, 83% and 95%)+ 240Pu(30%, 17% and 5%), total Pu fuel portion should be 4%, uranium must contain 0.5 % 235U.

From the analysis after varying the concentration of Pu-239 and Pu-240. It was noted that the higher the percentage of Pu-239 in PuO2 the mixture, the higher the burn up of fuel for each reload, which gives the possibility of longer refueling cycles and at the end reducing the power cost. Using plutonium as Mixed Oxide fuel in existing or specially designed reactors while producing power appears attractive. If plutonium from reactors or weapons cannot be used commercially, it becomes a waste. Current economic aspects of thermal reactors using uranium fuel make them preferable to thermal reactors or fast reactors using plutonium fuel.

References:

(1). Lamarsh, John R and Anthony J Baratta. Introduction to Nuclear Engineering 3rd ed. New Jersey: Prentice -Hall, Inc., 2001.

(2). Mohanakrishnan, P. and K.Umasankari. Chapter 6 - Fuel burnup, fuel management, and fuel cycle physics. Physics of Nuclear Reactors. Academic Press, 2021, p. 331–372.

(3). J.J.Duderstadt and L.J.Hamilton, Nuclear Reactor Analysis. USA: John Wiley & Sons, Inc.,1976.
(4). Pelowitz, D.B. 2013. MCNP6 User's Manual Version 1.0. Los Alamos National Laboratory report. LA-CP-13-00634, Rev. 0.
(5). Rosatom Nuclear Energy State Corporation.
(6). World Nuclear Association. Advanced Nuclear Power Reactors Generation III+ Nuclear Reactors. April 2021.
(7). Nuclear Power in Russia. December 2021.
(8). IAEA, 1995. In-core fuel management code package validation For WWERs, International Atomic Energy Agency, Vienna, Tech. Report IAEA-TECDOC-847.

Vaisova Nafosat Zokirjonovna (Senior researcher; nafosat_vaisova@mail.ru),
Ruzimboev Jakhongir Khushnud ugli (International private school, Jahongirrozimboyev5@gmail.com),
Ro'zimova Sabohat Shavkatovna (Urganch RANCH Technology University)

LOCAL AND 2-LOCAL DERIVATIONS ON FILIFORM ZINBIEL ALGEBRAS

Annotation. *In this paper, we study local and 2-local derivations on filiform Zinbiel algebras. We show that every filiform Zinbiel algebra admits a local derivation that is not a derivation. Moreover, we investigate a similar problem concerning 2-local derivations of such algebras.*

Key words: *Zinbiel algebras, filiform Zinbiel algebras, derivation, local derivation, 2-local derivation.*

Vaisova Nafosat Zokirjonovna (katta ilmiy xodim; nafosat_vaisova@mail.ru),
Ro'zimboyev Jahongir Xushnud o'g'li (International school xususiy maktabi; Jahongirrozimboyev5@gmail.com),
Ro'zimova Sabohat Shavkatovna (Urganch RANCH texnologiya universiteti)

FILIFORM ZINBIEL ALGEBRALARNING LOKAL VA 2-LOKAL DIFFERENSIALLASHLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada filiform Zinbiel algebralarining lokal va 2-lokal differensiallashlari o'rganilgan. Biz filiform Zinbiel algebralarida differensiallash bo'lmagan lokal differensiallash mavjud ekanligini isbotlaymiz. Bundan tashqari, bunday algebralarning 2-lokal differensiallashlari bilan bog'liq shunday masalalar o'rganilgan.*

Kalit so'zlar*: Zinbiel algebra, filiform Zinbiel algebra, nilpotent algebra, differensiallash, lokal differensiallash, 2-lokal differensiallash.*

Ваисова Нафосат Зокиржоновна (старший научный сотрудник; nafosat_vaisova@mail.ru),
Рўзимбоев Жаҳонгир Хушнуд ўғли (международная частная школа; Jahongirrozimboyev5@gmail.com),
Рўзимова Сабохат Шавкатовна (Ургенч-РАНЧ технологический университет)

ЛОКАЛЬНЫЕ И 2-ЛОКАЛЬНЫЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАНЫЕ НА ФИЛИФОРМНЫХ АЛГЕБРАХ ЗИНБИЕЛЯ

Аннотация. *В данной статье мы изучаем локальные и 2-локальные дифференцирования на филиформных алгебрах Зинбиля. Мы показываем, что каждая филиформная алгебра Зинбиля допускает локальное дифференцирование, которое не является дифференцированием. Кроме того, мы исследуем аналогичную проблему, касающуюся 2-локальных дифференцирований таких алгебр.*

Ключевые слова: *алгебры Зинбиеля, филиформные алгебры Зинбиеля, дифференцирование, локальное дифференцирование, 2-локальное дифференцирование.*

I. Introduction. In recent years, the notions of local and 2-local derivations (as well as automorphisms) have attracted considerable interest in the study of non-associative algebraic structures, especially within Lie and Leibniz algebras. A key focus of research in this field is to determine conditions under which every local (or 2-local) derivation or automorphism coincides with an actual derivation (or automorphism). Another significant direction involves constructing explicit examples of algebras that admit local or 2-local derivations (automorphisms) which are not genuine derivations (automorphisms). The origin of investigations on local mappings in non-associative algebras dates back to academic discussions between Professor Sh. A.Ayupov and Professor E.Zelmanov (University of California, San Diego) during the USA–Uzbekistan Conference held at California State University, Fullerton, in May 2014.

II. Literature review. Let A be an algebra (not necessarily associative). Recall that a linear mapping $D: A \to A$ is called a derivation if $D(xy) = D(x)y + xD(y)$ for all $x, y \in A$. A linear mapping $\Delta: A \to A$ is said to be a local derivation if, for every $x \in A$, there exists a derivation D_x on A

(depending on x) such that $\Delta(x) = D_x(x)$. This concept was introduced and investigated independently by R.V.Kadison [1] and D.R.Larson and A.R.Sourour [2]. Their works initiated a series of studies devoted to the description of mappings that are close to automorphisms and derivations of C^*-algebras and operator algebras. In [1], Kadison proposed a program for the study of local mappings, suggesting that local derivations might be useful for constructing derivations with prescribed properties. In particular, Kadison proved (1. Theorem A] that every continuous local derivation of a von Neumann algebra M into a dual Banach M-bimodule is a derivation. This result inspired further investigations of derivations on C^*-algebras, culminating in a theorem by B.E.Johnson [3. Theorem 5.3], which asserts that every local derivation of a C^*-algebra A into a Banach A-bimodule is automatically continuous and, hence, a derivation.

The study of local derivations on Lie algebras was first initiated by Sh.Ayupov and K. Kudaybergenov in [4]. They proved that every local derivation on a semisimple Lie algebra is a derivation and provided examples of nilpotent finite-dimensional Lie algebras that admit local derivations which are not derivations. In [5], local derivations of solvable Lie algebras were investigated, and it was shown that within this class there exist algebras admitting local derivations that are not derivations, as well as algebras for which every local derivation is a derivation. Moreover, several authors have studied local derivations for both finite and infinite-dimensional Lie and Leibniz algebras from various perspectives [6,7,8,9,10].

III. Research Methodology. Scientific and practical significance of the research results. The scientific importance of the present work lies in the analysis of whether the spaces of local and 2-local derivations coincide with the space of global derivations for certain classes of Zinbiel algebras. In addition, the study provides a proof of the existence of local and 2-local derivations that do not coincide with global derivations in the case of nilpotent Zinbiel algebras.

The practical value of the dissertation consists in the fact that the obtained results can be effectively applied in the development of the theory of derivations and in the structural study of Zinbiel algebras, contributing to a deeper understanding of their local and global mapping properties.

IV. Analysis and results. In this section we recall definitions, symbols and establish some auxiliary results for later use in this paper.

Definition 1. [11]. *An algebra A over a field $\mathcal{F}$ is called a Zinbiel algebra if for any $x, y, z \in A$ the identity*

$$(x \circ y) \circ z = x \circ (y \circ z) + x \circ (z \circ y) \tag{1}$$

holds.

For an arbitrary Zinbiel algebras define the lower central series

$$A^1 = A,\ \mathrm{A}^{k+1} = A \circ A^k,\ \mathrm{k} \geq 1.$$

Definition 2. [11] *A Zinbiel algebra A is called nilpotent if there exists an $s \in \mathbb{N}$ such that $A^s = 0$ The minimal number s satisfying this property $\left(\text{i.e. } \mathrm{A}^{s-1} \neq 0 \text{ and } \mathrm{A}^s = 0\right)$ is called nilindex of the algebra A.*

Definition 3. [11]. *An n-dimensional Zinbiel algebra A is called null-filiform if* $\dim A^i = (n+1) - i,\ 1 \leq i \leq n+1.$

Clearly, the definition of a null-filiform algebra A amounts to requiring that A has a maximal nilindex.

Theorem 4. [11]. *An arbitrary n-dimensional null-filiform Zinbiel algebra is isomorphic to the algebra*

$$e_i \circ e_j = C_{i+j-1}^{j} e_{i+j,} \text{ for } 2 \leq i + j \leq n, \tag{2}$$

where symbol C_s^t is a binomial coefficient defined as $C_s^t = \dfrac{s!}{t!(s-t)!}$ and $\{e_1, e_2, ..., e_n\}$ is a basis of the algebra.

We denote the algebra from Theorem 4 as F_n^0.

It is easy to see that an n-dimensional Zinbiel algebra is one-generated if and only if it is isomorphic to F_n^0.

Definition 5. [11]. *An n-dimensional Zinbiel algebra A is called filiform if* $\dim A^i = n - i,\ 2 \le i \le n.$

The following theorem gives classification of filiform Zinbiel algebras.

Theorem 6. [11]. *Any n-dimensional $(n \ge 5)$ filiform Zinbiel algebra is isomorphic to one of the following three pairwise non isomorphic algebras:*

- $F_n^1 : e_i \circ e_j = C_{i+j-1}^j e_{i+j}, \quad 2 \le i + j \le n-1;$
- $F_n^2 : e_i \circ e_j = C_{i+j-1}^j e_{i+j}, \quad 2 \le i + j \le n-1, \quad e_n \circ e_1 = e_{n-1};$
- $F_n^3 : e_i \circ e_j = C_{i+j-1}^j e_{i+j}, \quad 2 \le i + j \le n-1, \quad e_n \circ e_n = e_{n-1}.$

Definition 7. [9]. *A derivation on a Leibniz algebra $\mathcal{L}$ is a linear map $D : \mathcal{L} \to \mathcal{L}$ which satisfies the Leibniz rule:*

$$D([x,y]) = [D(x), y] + [x, D(y)] \text{ for any } x, y \in \mathcal{L}. \tag{3}$$

The set of all derivations of a Leibniz algebra $\mathcal{L}$ is a Lie algebra with respect to commutation operation and it is denoted by $Der(\mathcal{L})$.

Definition 8. [9]. *A linear operator Δ is called a local derivation if for any $x \in \mathcal{L}$, there exists a derivation $D_x : \mathcal{L} \to \mathcal{L}$ (depending on x) such that $\Delta(x) = D_x(x)$.*

The set of all local derivations on $\mathcal{L}$ we denote by $LocDer(\mathcal{L})$.

Definition 9.[9] *A map $\nabla : \mathcal{L} \to \mathcal{L}$ (not necessary linear) is called 2-local derivation if for any $x, y \in \mathcal{L}$ there exists a derivation $D_{x,y} \in Der(\mathcal{L})$ such that*

$$\nabla(x) = D_{x,y}(x), \quad \nabla(y) = D_{x,y}(y).$$

In the following propositions we describe derivations on the null-filiform and filiform Zinbiel algebras.

Theorem 10. Any derivation of the algebra F_n^0 has the following form:

$$D(e_1) = \sum_{i=1}^{n} \alpha_i e_i, \quad D(e_j) = \sum_{i=j}^{n} C_i^{j-1} \alpha_{i-j+1} e_i, \quad 2 \le j \le n.$$

Proof. The proof is carrying out by straightforward verification of derivation property (3). □

Theorem 11. *Any derivation n-dimensional (n ≥ 5) complex filiform Zinbiel algebras has the following form:*

• *for the algebra F_n^1*

$$D(e_1) = \sum_{i=1}^{n} \alpha_i e_i, \quad D(e_j) = \sum_{i=j}^{n} C_i^{j-1} \alpha_{i-j+1} e_i, \quad 2 \le j \le n-1, \quad D(e_n) = \beta_{n-1} e_{n-1} + \beta_n e_n.$$

• *for the algebra F_n^2*

$$D(e_1)=\sum_{i=1}^{n}\alpha_i e_i,$$

$$D(e_2)=\sum_{i=2}^{n-2}C_i^1\alpha_{i-1}e_i+(\alpha_n+(n-1)\alpha_{n-2})e_{n-1},$$

$$D(e_j)=\sum_{i=1}^{n-1}C_i^{j-1}\alpha_{i-j+1}e_i, \qquad 3\le j\le n-1,$$

$$D(e_n)=\beta e_{n-2}+\gamma e_{n-1}+(n-2)(\alpha_1-\beta)e_n.$$

• *for the algebra* F_n^3

$$D(e_1)=\sum_{i=1}^{n}\alpha_i e_i,$$

$$D(e_j)=\sum_{i=j}^{n}C_i^{j-1}\alpha_{i-j+1}e_i, \qquad 2\le j\le n-1,$$

$$D(e_n)=\frac{\alpha_n}{2-n}e_{n-2}+\lambda e_{n-1}+\frac{C_{n-1}^{n-2}\alpha_1}{2}e_n.$$

Proof. The proof is carrying out by straightforward verification of derivation property (3).

□

Local on null-filiform and filiform Zinbiel algebras. In this section we study local derivations on n-dimensional null-filiform and n-dimensional $(n\ge 5)$ complex filiform Zinbiel algebras.

Theorem 12. *Let* Δ *be a local derivations of null-filiform Zinbiel algebras are given as follows: Then* Δ *is a local derivation, if and only if:*

$$\Delta(e_i)=\sum_{j=i}^{n}b_{j,i}e_{j,} \qquad 1\le i\le n.$$

Proof. Let B be the matrix of Δ and let Δ be an arbitrary local derivation on F_n^0 :

$$B=\begin{pmatrix} b_{1,1} & b_{1,2} & \cdots & b_{1,n-1} & b_{1,n} \\ b_{2,1} & b_{2,2} & \cdots & b_{2,n-1} & b_{2,n} \\ b_{3,1} & b_{3,2} & \cdots & b_{3,n-1} & b_{3,n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ b_{n-1,1} & b_{n-1,2} & \cdots & b_{n-1,n-1} & b_{n-1,n} \\ b_{n,1} & b_{n,2} & \cdots & b_{n,n-1} & b_{n,n} \end{pmatrix}.$$

By the definition for all $x=\sum_{i=1}^{n}x_i e_i\in F_n^0$ there exists a derivation D_x on F_n^0 such that $\Delta(x)=D_x(x).$

By Theorem 9, the determinant D_x has the following matrix form:

$$B=\begin{pmatrix} \alpha_1^x & 0 & 0 & 0 & \cdots & 0 & 0 \\ \alpha_2^x & \mathrm{C}_2^1\alpha_1^x & 0 & 0 & \cdots & 0 & 0 \\ \alpha_3^x & \mathrm{C}_3^1\alpha_2^x & \mathrm{C}_3^2\alpha_1^x & 0 & \cdots & 0 & 0 \\ \alpha_4^x & \mathrm{C}_4^1\alpha_3^x & \mathrm{C}_4^2\alpha_2^x & \mathrm{C}_4^3\alpha_1^x & \cdots & 0 & 0 \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ \alpha_{n-1}^x & \mathrm{C}_{n-1}^1\alpha_{n-2}^x & \mathrm{C}_{n-1}^2\alpha_{n-3}^x & \mathrm{C}_{n-1}^3\alpha_{n-4}^x & \cdots & \mathrm{C}_{n-1}^{n-2}\alpha_1^x & 0 \\ \alpha_n^x & \mathrm{C}_n^1\alpha_{n-1}^x & \mathrm{C}_n^3\alpha_{n-2}^x & \mathrm{C}_n^3\alpha_{n-3}^x & \cdots & \mathrm{C}_n^{n-2}\alpha_2^x & \mathrm{C}_n^{n-1}\alpha_1^x \end{pmatrix}.$$

Using again $\Delta(x)=D_x(x)$, i.e. $B\overline{x}=B_x(\overline{x})$, where $\overline{x}$ is the vector corresponding to $x=\sum_{i=1}^{n}x_ie_i$, we obtain the next system of equalities

$$\begin{aligned} & b_{1,1}x_1 && =\alpha_1^x x_1, \\ & b_{2,1}x_1+b_{2,2}x_2 && =\alpha_2^x x_1+C_2^1\alpha_1^x x_2, \\ & \cdots && \cdots \\ & b_{n-1,1}x_1+b_{n-1,2}b_2+\cdots+b_{n-1,n-1}x_{n-1} && =\alpha_{n-1}^x x_1+C_{n-1}^1\alpha_{n-2}^x x_2+\cdots+C_{n-1}^{n-2}\alpha_1^x x_{n-1}, \\ & b_{n,1}x_1+b_{n,2}x_2+\cdots+b_{n,n}x_n && =\alpha_n^x x_1+C_n^1\alpha_{n-1}^x x_2+\cdots+C_n^{n-1}\alpha_1^x x_n \quad . \end{aligned}$$

Let us consider the next cases:

Case 1: If $x_1\neq 0$, then $\alpha_1^x=b_{1,1}$,

$$\alpha_i^x=b_{i,1}+\frac{1}{x_1}\left(\sum_{j=2}^{i}\left(b_{i,j}-C_i^{j-1}\alpha_{i-j+1}^x\right)x_j\right), \quad 2\le i\le n.$$

Case 2: If $x_1=x_2=\ldots=x_{t-1}=0$ and $x_t\neq 0$, then $\alpha_1^x=\frac{1}{C_t^{t-1}}b_{t,t}$, $2\le t\le n$,

$$\alpha_{i-t+1}^x=\frac{b_{i,t}}{C_t^{t-1}}+\frac{1}{C_t^{t-1}x_t}\left(\sum_{j=t+1}^{i}\left(b_{i,j}-C_i^{j-1}\alpha_{i-j+1}^x\right)x_j\right), \quad t+1\le i\le n. \qquad \square$$

Theorem 13. *Let Δ be a local derivations of the n-dimensional $(n\ge 5)$ complex filiform Zinbiel algebras are given as follows: Then Δ is a local derivation, if and only if:*

- *for the algebras F_n^1*

$$LocDer:\begin{cases} \Delta(e_1) & =\sum_{j=1}^{n}c_{j,1}e_j, \\ \Delta(e_i) & =\sum_{j=i}^{n-1}c_{j,1}e_j, \quad 2\le i\le n-1 \\ \Delta(e_n) & =c_{n-1,n}e_{n-1}+c_{n,n}e_n. \end{cases}$$

- *for the algebras F_n^2*

$$LocDer:\begin{cases}\Delta(e_1) = \sum_{j=1}^{n} c_{j,1}e_j, \\ \Delta(e_i) = \sum_{j=i}^{n-1} c_{j,1}e_j, \quad 2 \le i \le n-1 \\ \Delta(e_n) = c_{n-2,n}e_{n-2} + c_{n-1,n}e_{n-1} + c_{n,n}e_n. \end{cases}$$

- *for the algebras* F_n^3

$$LocDer:\begin{cases}\Delta(e_1) = \sum_{j=1}^{n} c_{j,1}e_j, \\ \Delta(e_i) = \sum_{j=i}^{n-1} c_{j,1}e_j, \quad 2 \le i \le n-1, \\ \Delta(e_n) = c_{n-2,n}e_{n-2} + c_{n-1,n}e_{n-1} + c_{n,n}e_n. \end{cases}$$

Proof. The proof follows by straightforward calculations similarly to the proof of Theorem 12.

Algebra	The dimensions of the space of derivations	The dimensions of the space of local derivations
F_n^0	n	$\frac{n^2+n}{2}$
F_n^1	$n+2$	$\frac{n^2-n+6}{2}$
F_n^2	$n+1$	$\frac{n^2-n+8}{2}$
F_n^3	$n+1$	$\frac{n^2-n+8}{2}$

By direct calculation we obtain the dimensions of the spaces of derivation and local derivations to null-filiform and filiform Zinbiel algebras.

Corollary 14. *The null-filiform Zinbiel algebras admit local derivations which are not derivations.*

Corollary 15. *The algebras filiform Zinbiel algebras admit local derivations which are not derivations.*

Example 16. *The null-filiform Zinbiel algebras* F_n^0 *(see Theorem 2.10), admit a local derivation which is not a derivation.*

Proof. Let us consider the linear operator Δ on F_n^0, such that

$$\Delta\left(\sum_{i=1}^{n} x_i e_i\right) = 2x_1 e_{n-1} + x_2 e_n.$$

By Theorem 10, it is not difficult to see that Δ is not a derivation. We show that, Δ is a local derivation on F_n^0.

Consider the derivations D_1 and D_2 on the algebra F_n^0 defined as:

$$D_1\left(\sum_{i=1}^{n} x_i e_i\right) = x_1 e_{n-1} + x_2 e_n,$$

$$D_2\left(\sum_{i=1}^{n} x_i e_i\right) = x_1 e_n.$$

Now, for any $x = \sum_{i=1}^{n} x_i e_i$, we shall find a derivation D, such that $\Delta(x) = D(x)$. If $x_1 = 0,$ then

$$\Delta(x) = 0 = D_2(x).$$

If $x_1 \neq 0,$ then setting $D = 2D_1 + tD_2,$ where $t = -\frac{x_2}{x_1},$ we obtain that

$$\Delta(x) = 2x_1 e_{n-1} + x_2 e_n = 2x_1 e_{n-1} + (2x_2 + tx_1)e_n =$$
$$= 2(x_1 e_{n-1} + x_2 e_n) + tx_1 e_{n=} 2D_1(x) + tD_2(x) = D(x).$$

Hence, Δ is a local derivation. □

2-Local on null-filiform and filiform Zinbiel algebras. Now we study 2-local derivations on null-filiform and filiform Zinbiel algebras.

Theorem 17. *Let us show that every 2-local derivation on the null-filiform Zinbiel algebras F_n^0 is a derivation.*

Proof. Consider a 2-local derivation ∇ on F_n^0 such that $\nabla(e_1) = 0.$ For the element $x = t_1 e_1 + t_2 e_2 + \cdots + t_n e_n \in F_n^0,$ there is a derivation $D_{e_1,x}$ such that

$$\nabla(e_1) = D_{e_1,x}(e_1), \qquad \nabla(x) = D_{e_1,x}(x).$$

Then we have $0 = \nabla(e_1) = D_{e_1,z}(e_1) = \sum_{i=1}^{n} \alpha_i e_i.$

Hence $\alpha_1 = \alpha_2 = \cdots = a_n = 0$ and therefore $D_{e_1,x} = 0.$ Thus, $\nabla = 0.$

Now let ∇ be an arbitrary 2-local derivation of the algebra F_n^0. Then there is a derivation D such that $\nabla(e_1) = D(e_1).$ An operator $\nabla - D$ is a 2-local derivation and $(\nabla - D)(e_1) = 0,$ which implies $\nabla \equiv D.$ Hence ∇ is a derivation. □

Theorem 18. *The n-dimensional $(n \geq 5)$ complex filiform Zinbiel algebras, admit 2-local derivations which are not derivations.*

Proof. Since the proof repeats the same arguments that were presented earlier for each case, a detailed proof will be given only for the algebra $F_n^1,$ the rest of the cases are similar.

Let us define a homogeneous non additive function f on $\mathbb{C}^2$ as follows

$$f(z_1, z_n) = \begin{cases} \dfrac{z_1^2}{z_n}, & \text{if } z_n \neq 0, \\ 0, & \text{if } z_n = 0. \end{cases}$$

Where $(z_1, z_n) \in \mathbb{C}.$ Consider the map $\nabla : F_n^1 \to F_n^1$ defined by the rule

$$\nabla(x) = f(x_1, x_n)e_n, \quad \text{where} \quad x = \sum_{i=1}^{n} x_i e_i \in F_n^1.$$

Since f is not additive, ∇ is not a derivation.

Let us show that ∇ is a 2-local derivation. For the elements

$$x = \sum_{i=1}^{n} x_i e_i, \qquad y = \sum_{i=1}^{n} y_i e_i,$$

we search a derivation D in the form:

$$D(e_1) = \alpha_n e_n, \quad \mathrm{D}(e_n) = \beta_n e_n, \quad \mathrm{D}(e_i) = 0, \quad 3 \le i \le n.$$

Assume that $\nabla(x) = D(x)$ and $\nabla(y) = D(y)$. Then we obtain the following system of equations for α_n and β_n:

$$\begin{cases} x_1\alpha_n + x_n\beta_n = f(x_1, x_n), \\ y_1\alpha_n + y_n\beta_n = f(y_1, y_n). \end{cases}$$

Case 1. Let $x_1y_n - x_ny_1 = 0,$ then the system has infinitely many solutions, because of right-hand side of system is homogeneous.

Case 2. Let $x_1y_n - x_ny_1 \neq 0,$ then the system has a unique solition.

Conclusion. We study local and 2-local derivations on null-filiform and filiform Zinbiel algebras. We prove that all 2-local derivations on null-filiform Zinbiel algebras are derivations. We also give an example of a filiform Zinbiel algebra with a 2-local derivation which is not a derivation. We show that any null-filiform and filiform Zinbiel algebras admits a local derivation which is not a derivation.

References:

[1]. R.V.Kadison, Local derivations. J.Algebra, 130 (1990), p. 494–509.

[2]. D.R.Larson, A.R.Sourour. Local derivations and local automorphisms of B(X), Proc. Sympos. Pure Math., 51 (1990), p. 18–194.

[3]. B.E.Johnson, Local derivations on C*-algebras are derivations, Transactions of the American Mathematical Society, 353 (2001), p. 313–325.

[4]. Sh.A.Ayupov, K.K.Kudaybergenov. Local derivations on finite-dimensional Lie algebras, Linear Algebra Appl., 493 (2016), p. 381–398.

[5] K.K.Kudaybergenov, B.A.Omirov, T.K.Kurbanbaev. Local derivations on solvable Lie algebras of maximal rank, Communications in Algebra 50:9 (2022), p. 1–11.

[6]. Y.Y,Zh. Chen, Local derivations on Borel subalgebras of finite-dimensional simple Lie algebras, Comm. Algebra 48:1 (2020), p. 1–10.

[7]. Sh.A.Ayupov, K.K.Kudaybergenov, B.B.Yusupov. Local and 2-Local Derivations of Locally Simple Lie Algebras, Contemporary Mathematics. Fundamental Directions., 68 (1) (2022), p. 59–69.

[8]. Sh.A.Ayupov, K.K.Kudaybergenov, B.B.Yusupov. Local and 2-local derivations of p-fliform Leibniz algebras, Journal of Mathematical Sciences, 245 (3), (2020), p. 359–367.

[9]. Sh.A.Ayupov, A.Kh.Khudoyberdiyev, B.B.Yusupov. Local and 2-local derivations of solvable Leibniz algebras, Internat. J. Algebra Comput, 30:6 (2020), p. 118–1197.

[10]. Sh.A.Ayupov, K.K.Kudaybergenov, A.Allambergenov Local and 2-local derivations on octonion algebras, Journal of algebra and its applications, Vol. 22, № 07, 2350147 (2023).

[11]. Adashev J.Q., Omirov B.A. and Khudoyberdiyev A.Kh. On some nilpotent classes of Zinbiel algebras and their applications. Third International Conference on Research and Education in Mathematics. Malaysia, p. 45–47 (2007).

Asrorov Diyorjon Usmonovich (PhD candidate at the Department of Algebra and Geometry, Samarkand State University named after Sharof Rashidov; 96asrorovdiorjon@mail.ru)

ABOUT THE RING OF SYMMETRIC MATRICES AS A 3-GOOD RING

Annotation. *This paper studies the additive properties of the ring of symmetric matrices over a commutative ring with identity. Motivated by the recent results of Norbosambuev on generalized matrices, we prove analogous theorems for symmetric matrices. First, it is established that every symmetric matrix can be expressed as the sum of a diagonal matrix and an invertible symmetric matrix. Then it is shown that every diagonal symmetric matrix itself can be decomposed into the sum of two invertible symmetric matrices. Combining these results leads to our main theorem: the ring of symmetric matrices is* 3*-good, meaning that every symmetric matrix is the sum of three invertible symmetric matrices. The proofs are constructive, demonstrate the sharpness of the result, and indicate possible algorithmic applications in computational algebra.*

Keywords: *symmetric matrix, good ring, invertible matrix, diagonal matrix.*

Asrorov Diyorjon Usmonovich (Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti "Algebra va geometriya" kafedrasi tayanch doktaranti; 96asrorovdiorjon@mail.ru)

SIMMETRIK MATRITSALAR HALQASI 3-GOOD HALQA SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada birlik elementga ega kommutativ halqa ustida simmetrik matritsalar halqasining qo'shish xossalari o'rganiladi. Norbosambuevning umumlashtirilgan matritsalar haqidagi so'nggi natijalari asosida, biz simmetrik matritsalar uchun shunga o'xshash teoremalarni isbotlaymiz. Avvalo, har qanday simmetrik matritsani diagonal matritsa va teskari simmetrik matritsa yig'indisi sifatida ifodalash mumkinligi ko'rsatiladi. So'ng, har qanday diagonal simmetrik matritsaning o'zi ikkita teskari simmetrik matritsaning yig'indisiga ajratilishi mumkinligi ko'rsatiladi. Bu natijalarni birlashtirib, asosiy teoremani olamiz: simmetrik matritsalar halqasi* 3*-good bo'lib, ya'ni, har bir simmetrik matritsa uchta teskari simmetrik matritsaning yig'indisi ekanligi ko'rsatiladi. Isbotlar konstruktiv xarakterga ega bo'lib, natijaning aniqligini ko'rsatadi hamda hisoblash algebrasida mumkin bo'lgan algoritmik qo'llanmalarga ishora qiladi.*

Kalit so'zlar: *simmetrik matritsa, good halqa, teskari matritsa, diagonal matritsa.*

Асроров Диёржон Усмонович (базовый докторант (PhD) кафедры алгебры и геометрии Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова; 96asrorovdiorjon@mail.ru)

О КОЛЬЦЕ СИММЕТРИЧНЫХ МАТРИЦ КАК О 3-ХОРОШЕМ КОЛЬЦЕ

Аннотация. *В данной статье изучаются аддитивные свойства кольца симметричных матриц над коммутативным кольцом с единицей. Мотивируясь недавними результатами Норбосамбуева о обобщённых матрицах, мы доказываем аналогичные теоремы для симметричных матриц. Сначала устанавливается, что любая симметричная матрица может быть представлена как сумма диагональной матрицы и обратимой симметричной матрицы. Далее показывается, что любая диагональная симметричная матрица сама может быть разложена в сумму двух обратимых симметричных матриц. Объединяя эти результаты, мы приходим к нашей основной теореме: кольцо симметричных матриц является* 3*-хорошим, то есть любая симметричная матрица представима как сумма трёх обратимых симметричных матриц. Доказательства являются конструктивными, показывают точность полученного результата и указывают на возможные алгоритмические применения в вычислительной алгебре.*

Ключевые слова: *симметричная матрица, хорошее кольцо, обратимая матрица, диагональная матрица.*

Introduction. The concept of *k-good rings* plays an important role in ring theory and matrix algebra. A ring is called *k-good* if every element can be represented as a sum of k units. This property provides a constructive way to study the structure of rings and their matrix extensions. Recently, Norbosambuev studied the ring of generalized matrices and proved that any generalized matrix can be decomposed into the sum of a diagonal matrix and an invertible generalized matrix. Based on this result, he obtained conditions under which such rings are k-good.

The aim of the present work is to extend these ideas to the ring of symmetric matrices. Symmetric matrices are central objects in algebra and its applications, but their additive decompositions into invertible parts remain less explored. In this paper, we prove that every symmetric matrix can be expressed as the sum of a diagonal and an invertible symmetric matrix, and further, that every diagonal symmetric matrix is

the sum of two invertible symmetric matrices. As a consequence, we establish that the ring of symmetric matrices is 3-good.

In this paper we focus on the ring of symmetric matrices over a commutative ring. Our goal is to adapt decomposition techniques from generalized matrix rings to this special case, and to demonstrate that symmetric matrix rings are 3-good under natural conditions.

Literature review. The study of unit sums in rings originates from classical works of Yaqub [3] and Henriksen [2], who established conditions under which elements of integral domains and commutative rings can be expressed as sums of units. Their results laid the groundwork for the definition of *k-good rings*, which has since become a central concept in ring theory.

Further developments expanded this framework. Finch [9] analyzed commutative rings in which every element is a sum of units, while Nicholson and Zhou [10] provided deeper characterizations of such rings. These contributions highlighted the structural role of unit-sum decompositions in understanding ring properties. Comprehensive treatments of ring and matrix theory, notably by Jacobson [5] and Lam [4], gave a broad context for good rings, while Goodearl and Warfield [6] presented extensive results on noncommutative Noetherian rings. Parallel to this, Jain and Lopez-Permouth [7] studied module-theoretic aspects, and Gonçalves and Passman [8] investigated units in group rings, showing the ubiquity of unit structures in diverse settings. Most recently, Norbosambuev [1] focused on generalized matrices and proved that each generalized matrix can be decomposed into the sum of a diagonal and an invertible generalized matrix. Based on this, he obtained conditions for the k-goodness of generalized matrix rings.

Despite these advances, the case of *symmetric matrices* has not been systematically addressed. Given their fundamental role in algebra and applications, the lack of results on their unit-sum decompositions motivates the present study, where we extend the approach of [1] and establish the 3-goodness of symmetric matrix rings.

Research Methodology. Our methodology is constructive: we gradually build the decomposition of symmetric matrices by employing block-matrix techniques and explicit constructions. To make the reasoning transparent, we organize this section around two lemmas and a fundamental theorem.

Lemma-1. *(Schur complement criterion). Let*

$$M = \begin{pmatrix} A & u \\ u^T & \alpha \end{pmatrix}$$

where $A \in GL_k(R)$. *Then* $A \in GL_k(R) \iff \alpha - u^T A^{-1} u \in U(R)$.

Proof. Suppose first that M is invertible. Then its determinant is a unit in R. Expanding via block determinant formulas gives

$$det(M) = det(A) \cdot (\alpha - u^T A^{-1} u).$$

Since $det(A) \in U(R)$ by assumption, it follows that $\alpha - u^T A^{-1} u \in U(R)$.

Conversely, if $\alpha - u^T A^{-1} u$ is a unit, then the Schur complement is invertible. Standard block matrix inversion formulas then yield an explicit inverse for M. Therefore, M is invertible.

This lemma plays a central role in our method: it allows us to extend an invertible symmetric block by one row and column while preserving invertibility, provided that a simple scalar condition holds. It is precisely this observation that makes induction on the matrix size possible.

Lemma-2. *(2×2 block construction). For any* $a, b \in R$, *define*

$$S(a,b) = \begin{pmatrix} a & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, \qquad T(a,b) = \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ -1 & b \end{pmatrix}.$$

Then both $S(a,b)$ *and* $T(a,b)$ *are invertible symmetric matrices with determinant* -1, *and their sum is diagonal:* $S(a,b) + T(a,b) = diag(a,b)$.

Proof. Direct calculation shows

$$det(S(a,b)) = a \cdot 0 - 1 \cdot 1 = -1 \in U(R),$$

and similarly

$$det(T(a,b)) = 0 \cdot b - (-1) \cdot (-1) = -1 \in U(R),$$

Thus both matrices are invertible. Moreover, their sum is

$$S(a,b) + T(a,b) = \begin{pmatrix} a & 0 \\ b & 0 \end{pmatrix},$$

which is the diagonal matrix with entries a and b.

This lemma provides the explicit "building blocks" we need later. It shows that pairs of diagonal entries can always be realized as the sum of two invertible symmetric matrices. In essence, it reduces the diagonal problem to 2×2 blocks with guaranteed invertibility.

Theorem-1. *Let $\mathbb{R}$ be a commutative ring with identity. For every symmetric matrix $A \in S_n(R)$ there exist a diagonal matrix D and an invertible symmetric matrix U such that $A = D + U$.*

Proof. We prove the statement by induction on n.

Base case $n = 1$.

If $n = 1$ then $A = (a)$ is a 1×1 matrix. Take $D = (a - 1)$ and $U = (1)$. Then D is diagonal, U is invertible and symmetric, and $A = D + U$. (Any other convenient decomposition with U a unit works.) thus the claim holds for $n = 1$.

Induction hypothesis: Assume the statement is true for all sizes up to n. We show it for size $n + 1$. Let

$$A = \begin{pmatrix} A_{11} & b \\ b^T & a \end{pmatrix} \in S_{n+1}(R),$$

Where $A_{11} \in S_n(R)$ is the leading $n \times n$ principal block, $b \in R^n$ is a column vector and $a \in R$ is the lower-right scalar.

By the induction hypothesis applied to A_{11} there exist a diagonal matrix $D \in M_n(R)$ and an invertible symmetric matrix $U \in GL_n(R) \cap S_n(R)$ such that $A_{11} = D + U$.

Define the scalar $s := b^T U^{-1} b \in R$. (This product is well defined because U^{-1} is $n \times n, b$ is $n \times 1$, so $U^{-1}b$ is $n \times 1$ and $b^T(U^{-1}b)$ is a 1×1 element of R. Commutativity of R is used when we refer to these scalars as central elements.)

Now set the $(n + 1) \times (n + 1)$ symmetric matrix $U' = \begin{pmatrix} U & b \\ b^T & s + 1 \end{pmatrix}$.

We claim that U' is invertible. Indeed, compute its Schur complement with respect to the upper left block U: since U is invertible,

$$Schur(U') = (s + 1) - b^T U^{-1} b = (s + 1) - s = 1,$$

which is a unit in R. Therefore the block matrix U' is invertible (the classical block-matrix invertibility criterion-a block matrix $\begin{pmatrix} U & b \\ b^T & s + 1 \end{pmatrix}$ with U invertible is invertible if $\alpha - b^T U^{-1} b$ is a unit). Moreover U' is symmetric by construction.

Define the diagonal $(n + 1) \times (n + 1)$ matrix $D' = \begin{pmatrix} D & 0 \\ 0 & a - (s + 1) \end{pmatrix}$.

Then a direct computation shows

$$D' + U' = \begin{pmatrix} D & 0 \\ 0 & a - (s + 1) \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} U & b \\ b^T & s + 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} D + U & b \\ b^T & a \end{pmatrix} = A.$$

Thus $A = D' + U'$, where D' is diagonal and U' is invertible and symmetric. This completes the induction step. By the induction the theorem holds.

Having established that any symmetric matrix splits into a diagonal and an invertible symmetric part (Theorem-1), we now focus on showing that the diagonal component itself admits a decomposition into two invertible symmetric matrices. This will allow us to complete the 3-goodness proof.

Analysis and results. In this section we establish the main result of the paper: the 3-goodness of the symmetric matrix ring. Building upon Theorem-1 (decomposition into diagonal plus invertible symmetric), it remains to show that any diagonal symmetric matrix is itself a sum of two invertible symmetric matrices. Combining these two ingredients will yield the 3-goodness property.

Lemma-3. *(Even-dimensional case). Let $D = diag(d_1, \ldots, d_n)$ with n even. Then D can be written as the sum of two invertible symmetric matrices.*

Proof. By Lemma-2, for any pair (d_{2i-1}, d_{2i}) we have

$S(d_{2i-1}, d_{2i}) + T(d_{2i-1}, d_{2i}) = diag(d_{2i-1}, d_{2i})$,

where both S and T are invertible symmetric. By taking the block diagonal sum over all pairs, we obtain a decomposition of D into two invertible symmetric matrices.

The construction is completely explicit: each 2×2 block is guaranteed invertible (determinant -1), so the whole matrices are invertible as well.

Lemma-4. *(Odd-dimensional case). Suppose $2 \in U(R)$ and every element of R can be expressed as the sum of two units. Then any 1×1 diagonal block (d) can be written as the sum of two invertible symmetric matrices.*

Proof. By assumption, there exist units $u, v \in U(R)$ such that $d = u + v$. Then $(d) = (u) + (v)$, where both (u) and (v) are invertible symmetric 1×1 matrices.

This lemma handles the "leftover" entry in the case of odd dimension. Without the assumption that every element is a sum of two units, this argument would fail.

Corollary: Under the assumptions of Lemma-4, any diagonal symmetric matrix D (even or odd size) can be expressed as the sum of two invertible symmetric matrices.

Theorem-2. *(3-goodness of symmetric matrices). Let R be a commutative ring with identity such that* $2 \in U(R)$ *and every element of R is a sum of two units. Then for every* $n \geq 2$*, the ring of symmetric matrices* $S_n(R)$ *is* 3*-good.*

Proof. Let $A \in S_n(R)$. By Theorem-1, we can write $A = D + U$, where D is diagonal and U is invertible symmetric. By *Corollary*, we have $D = S + T$, with S, T invertible symmetric. Combining, $A = S + T + U$, which is a sum of three invertible symmetric matrices.

Conclusion/Recommendations. In this paper we have investigated the additive structure of the ring of symmetric matrices over a commutative ring with identity. Our main contributions can be summarized as follows: We proved that every symmetric matrix can be expressed as the sum of a diagonal matrix and an invertible symmetric matrix (Theorem-1). This constructive decomposition relies on the Schur complement criterion and induction on the matrix size. We showed that every diagonal symmetric matrix can be written as the sum of two invertible symmetric matrices. This was achieved via explicit 2×2 block constructions (Lemma-2) and, in the odd-dimensional case, the assumption that each element of the base ring is a sum of two units. Combining these results, we established that under mild conditions (every element of R a sum of two units), the ring of symmetric matrices is 3-good (Theorem-2). We observed that symmetric matrix rings are not generally 2-good, hence the bound of three invertible summands is sharp.

References:

[1]. C.D.Norbosambuev. On sums of diagonal and invertible generalized matrices. Siberian Electronic Mathematical Reports, Vol. 21, 2024. DOI:10.17223/19988621/36/4

[2]. M.Henriksen. On the sum of units in rings**.** Mathematica Scandinavica, 1964, 13, p. 225–231.

[3]. A.Yaqub. On the sum of units in integral domains**.** Proceedings of the American Mathema-tical Society, 1956, 7(6), p. 1081–1085.

[4]. T.Y.Lam. A First Course in Noncommutative Rings**.** Graduate Texts in Mathematics, Vol. 131, Springer, 2001.

[5]. N.Jacobson. Basic Algebra II. W.H. Freeman and Company, New York, 1989.

[6]. K.R.Goodearl, R.B.Warfield Jr. An Introduction to Noncommutative Noetherian Rings**.** London Mathematical Society Student Texts, Cambridge University Press, 2004.

[7]. S.K.Jain, S.R.Lopez-Permouth. Rings in which every module is a direct sum of cyclic modules. Journal of Algebra, 1990, 132(2), p. 461–474.

FALSAFA

Jo‘rayev Akram Namozovich (Termiz davlat universiteti “Falsafa” kafedrasi o‘qituvchisi; e-mail: akramtermiziy1990@gmail.com)

MILLIY-MA’NAVIY QADRIYATLAR ASOSIDA YOSHLAR VA AYOLLARNI MAFKURAVIY TAHDIDLARDAN HIMOYA QILISHNING IJTIMOIY OMILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada yoshlar va ayollarning ekstremistik oqimlarga jalb qilinishining ijtimoiy omillari hamda bu jarayonning jamiyat hayotiga ta’siri tahlil qilingan. Muallif tomonidan yoshlar – millat taraqqiyotining asosiy kuchi, ayollar esa farzand tarbiyasining tayanchi sifatida talqin etilib, ularning mafkuraviy tahdidlardan himoya qilinishining dolzarbligi asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada ota-ona, mahalla hamda butun jamoatchilik bilan hamkorlikda olib boradigan faoliyati orqali yoshlarning ongini zararli g‘oyalardan asrash masalalari yoritilgan. Xulosa sifatida mamlakatimiz tinchligi va saqlashda jamiyatning barcha qatlamlari birlashgan holda harakat qilishi zarurligi ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar: *ekstremizm, aqidaparast oqimlar, mafkuraviy tahdid, milliy qadriyatlar, mahalla va jamoatchilik, yoshlar tarbiyasi, vatanparvarlik, milliy xavfsizlik, ijtimoiy hamkorlik, tinchlik va barqarorlik.*

Жўраев Акрам Намозович (Термезский государственный университет, преподаватель кафедры философии; e-mail: akramtermiziy1990@gmail.com)

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ЗАЩИТЫ МОЛОДЕЖИ И ЖЕНЩИН ОТ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ УГРОЗ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. *В данной статье проанализированы социальные факторы вовлечения молодежи и женщин в экстремистские течения, а также влияние этого процесса на жизнь общества. Автор рассматривает молодежь как основную силу прогресса нации, а женщин – как опору воспитания детей, обосновывая актуальность их защиты от идеологических угроз. Кроме того, в статье освещаются вопросы защиты сознания молодежи от вредных идей через сотрудничество с родителями, махаллей и всей общественностью. В качестве вывода подчеркивается необходимость объединенных действий всех слоев общества для сохранения мира и стабильности в нашей стране.*

Ключевые слова: *экстремизм, радикальные течения, идеологическая угроза, национальные ценности, махалля и общественность, воспитание молодежи, патриотизм, национальная безопасность, социальное сотрудничество, мир и стабильность.*

Jorayev Akram Namozovich (Lecturer, Department of Philosophy, Termez State University; e-mail: akramtermiziy1990@gmail.com)

SOCIAL FACTORS OF PROTECTING YOUTH AND WOMEN FROM IDEOLOGICAL THREATS BASED ON NATIONAL AND SPIRITUAL VALUES

Annotation. *This article analyzes the social factors behind the involvement of youth and women in extremist movements and the impact of this process on society. The author interprets youth as the main driving force of national progress and women as the foundation of child upbringing, substantiating the urgency of protecting them from ideological threats. Furthermore, the article highlights the issues of safeguarding young people’s consciousness from harmful ideas through cooperation with parents, the neighborhood community, and society as a whole. In conclusion, it is emphasized that all segments of society must unite and act together to preserve peace and stability in our country.*

Keywords: *extremism, radical movements, ideological threat, national values, mahalla and community, youth education, patriotism, national security, social cooperation, peace and stability.*

Kirish (Introduction). Ma’lumki, “ekstremizm” jamiyat uchun an’anaviy bo‘lgan diniy qadriyatlar va aqidaviy ahkomlarni rad etish, o‘z g‘oyalarini murosasizlik va mutaassiblik bilan targ‘ib qilishni anglatadi. “Terrorizm” esa muayyan siyosiy maqsadlarda jamiyatda beqarorlik keltirib chiqarish hamda aholining keng qatlamlarida vahima va qo‘rquv uyg‘otish uchun zo‘ravonlik ishlatish yoki zo‘ravonlik ishlatish bilan qo‘rqitishga qaratilgan harakatlarni bildiradi. Terrorizm beqarorlik keltirib chiqarish orqali davlat hokimiyatini egallash maqsadida qo‘llaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, diniy-mafkuraviy jarayonlarni o‘rganishda milliy va xalqaro tajribalar asosida qator tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, ularning ilmiy natijalari bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. Jumladan, O‘.Hasanboyevning “O‘zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo‘nalishlari” nomli kitobida mustaqillik yillarida mamlakatimizda din va davlat munosabatlarini tartibga

solish, diniy tashkilotlar faoliyatini huquqiy asosda muvofiqlashtirish, shuningdek, diniy oqimlar va mafkuraviy kurash masalalari chuqur tahlil qilingan.

Mafkuraviy tahdidlarning ijtimoiy hayotga ko‘rsatadigan ta’siri masalasida M.Yo‘ldoshevaning “Mafkuraviy tahdidlarning namoyon bo‘lishi va ularning oldini olish yo‘llari” nomli tadqiqoti alohida ahamiyat kasb etadi. Unda global miqyosda mafkuraviy xurujlarning ko‘rinishlari, ularning yoshlar ongiga salbiy ta’siri va bunday xurujlarning oldini olishning samarali mexanizmlari yoritilgan.

Zamonaviy axborot makonidagi xavf-xatarlarni o‘rganishda Muhammad Amin Yahyoning “Internetdagi tahdidlardan himoya” nomli ilmiy asari muhim manbalardan biridir. Unda virtual makonda tarqalayotgan ekstremistik g‘oyalar, ularning ijtimoiy oqibatlari, shuningdek, internet orqali amalga oshirilayotgan mafkuraviy tahdidlarga qarshi samarali kurash usullari tahlil qilingan.

Umuman aytganda, o‘rganilgan adabiyotlarda O‘zbekistonda diniy-mafkuraviy barqarorlikni ta’minlash, yoshlarni ekstremistik g‘oyalar ta’siridan himoya qilish, axborot xavfsizligini mustahkamlash hamda diniy bag‘rikenglikni qaror toptirish masalalari turli rakurslarda yoritilgan. Mazkur manbalar tadqiqotimizning nazariy-metodologik asosini tashkil etib, dinshunoslik fanida ekstremizm va mafkuraviy tahdidlarning oldini olishga doir yangi ilmiy xulosalarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Yoshlar va ayollarning ekstremistik oqimlarga jalb qilinishining sabab va omillarini ochib berishga bag‘ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning analogik tahlil, induksiya, deduksiya, analiz va sintez kabi usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Respublikamizda e’tiqod erkinligini ta’minlash masalasida barcha sharoitlar yaratib berilgan bir davrda, manfur niyatli va buzg‘unchi kuchlar, diniy mutaassib guruhlar o‘z qabih rejalarini amalga oshirish yo‘lida xalq ichida buzg‘unchi g‘oyalarni tarqatishga urinmoqdalar. Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, ekstremistlar o‘z maqsadlari uchun, asosan, yosh yigit va qizlarni tanlaydilar. Nega aynan yoshlar va ayollar? Chunki aynan ana shular Vatanimiz kelajagini, millatimizning ertangi kunini, taraqqiyotini belgilab beradi.

Buzg‘unchilik ishlariga tajovuzkor kuchlar tomonidan, birinchi navbatda, hali ongi to‘liq shakllanmagan yoshlar jalb qilinayotgani alohida e’tibor talab qiladi. “Arab bahori” shiddatli kechgan davlatlarda qo‘zg‘olonchilarning asosini mamlakatning 40–50 foizini tashkil etuvchi 15–30 yoshlar oralig‘ida bo‘lganlar tashkil etdi. G‘alayonlar hukumatning ag‘darilishi bilan nihoya topgan davlatlarda asosiy omillardan biri ijtimoiy-iqtisodiy muammolar bilan bir qatorda, aqidaparastlik ruhidagi oqim faollarining turli nodavlat tashkilotlari, xayriya jamg‘armalari, madaniy markazlar, kasaba uyushmalariga mustahkam o‘rnashib olgani va yashirin targ‘ibot-tashviqot olib borgani bugun hammaga ayon bo‘lib turibdi [1;6–7-b.].

Albatta, buning asosiy sababi yoshlarning jamiyatdagi eng faol qatlam ekani, turli g‘oyalar ta’sirlariga beriluvchanligi bilan izohlanadi. Ayni paytda, yoshlar ongini zabt etish har qanday mafkuraviy kuch uchun strategik ahamyatga ega. Zero, mamlakatning istiqboli aynan yoshlarning ehtiyoji, manfaatlari va ulardan kelib chiquvchi maqsadlari bilan belgilanadi [2;78-b.].

Oqni qoradan ajrata olmaydigan yoshlar islomga qarshi boshlangan axborot urushining qurboniga aylanib, o‘zlari bilib-bilmay begona mamlakat maxsus xizmatlarining “beshinchi kalonnasi”ga aylanib, “boshqariladigan to‘qnashuvlar”ga amaliy hissalarini qo‘shmoqda. Afsuski, ko‘pchilik yoshlar nozik chegara chizig‘ini anglamay, shunday targ‘ibotlarga uchib, diniga, dindoshlariga, o‘z xalqi va mamlakatiga qarshi isyon qilishgacha boryapti.

Bundan tashqari, global tarmoqda inson ma’naviyati va axloqiga butunlay yot bo‘lgan va eng xatarli illatlarni o‘z ichiga olgan “ommaviy madaniyat”ni singdirishga urinish kuchaymoqda. Yoshlarni xudbin va loqayd kimsalarga aylantirish, axloqiy buzuqlik va zo‘ravonlikni targ‘ib qilish, bir jinsli nikoh, zino, giyohvandlik, oilani muqaddas bilmaslik, erkin bo‘lish kabi zararli illatlarni yoyishni asosiy maqsad qilib olgan bu “madaniyat” jamiyatdagi ma’naviy hayotni izdan chiqaradi, yoshlar axloqiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatadi [3;52–53-b.].

Shuningdek, ekstremistlar tabiatan ishonuvchan, tashqi ta’sirga moyil bo‘lgani uchun ayollar bilan ishlashga ham alohida e’tibor bilan qaraydilar. Millat va mamlakatning kelajagi bo‘lgan yoshlar tarbiyasi ko‘p jihatdan ayollarga bog‘liq. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, ekstremistlarning ayollarga bo‘lgan e’tibori ularning e’tiqodini o‘zgartirish orqali farzandlari dunyoqarashini ham tegishli yo‘nalishda shakllantirish, millat va jamiyatning ertangi kunini muayyan yo‘singa solishga bo‘lgan intilish bilan belgilanishini ham ta’kidlash zarur.

So‘nggi paytlarda ayollardan “kamikadze” xukkushlarni tayyorlash ham ko‘payib borayotgani kuzatilmoqda. O‘rganishlar natijasi terrorchilar ayollarga nisbatan bunday hollarda ong va xulqni modellashtirish, psixotexnik vositalar yordamida dasturlash, narkotik yoki psixotrop moddalar bilan “ishlov berish”dek

manfur usullardan foydalanayotganliklarini ko‘rsatmoqda. Natijada bunday ayol irodasi zaif, ongiga singdirilgan buyruq va vazifani bajaradigan, undan boshqa hech narsani ko‘rmaydigan va hech narsadan tap tortmaydigan mavjudotga aylanadi.

Statistik ma’lumotlarga qaraganda, Shri Lankada uzoq yillar davomida faoliyat ko‘rsatib kelgan “Tamil ilamni ozod etish yo‘lbarslari” terrorchi tashkilot o‘zining amalga oshirgan terrorchilik harakatlarining deyarli 70 foizida ayollardan foydalangani ham bunday xulosalarning o‘rinli ekanini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, ayollardan “kamikadze”larni tayyorlashning boshqa jihatlari ham mavjud. Xususan, Sharq ayollarining uzun milliy libos kiyishi, ro‘mol o‘rashi, homiladorligi va boshqa sabablarga ko‘ra, tekshiruv-nazorat vaqtlarida, ko‘pincha, to‘xtatilmasligi bois portlovchi moslamani yashirish imkonyati bo‘ladi [1;102–103-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, voqelik shuni ko‘rsatmoqdaki, aqidaparast oqimlar o‘zlarining g‘arazli maqsadlariga erishish yo‘lida, asosan, yoshlar va ayollarga alohida e’tibor qaratmoqda. Chunki yoshlar vatanimiz kelajagi, millatimiz ertangi kuni, taraqqiyotini belgilab beruvchi kuch bo‘lsa, ayollarimiz oila asosini saqlovchi va farzandlarimizning bosh tarbiyachilaridir. Hozirgi kunda farzandlarimiz dunyoning o‘tkir, faol, uddaburon, vatanparvar yoshlarga aylanishi, ularni fidoiylik, vatanparvarlik, tadbirkorlik, millatparvarlik, sadoqatga o‘rgatish ko‘p jihatdan ota-onalarga bog‘liq. Bu borada, albatta, ota-onaga yordam berishda butun jamoatchilik: mahalla mas’ullari birgalikda faol ishlashlari kerak. Biz yoshlarimiz ongi va ruhiyatini zaharli mafkuralardan qat’iyat bilan himoya qilsak, har qanday g‘arazgo‘y kuchlar mamlakatimiz mustaqilligi va uning porloq kelajagiga rahna sola olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Hasanboyev O‘. O‘zbekistonda davlat va din munosabatlari: diniy tashkilotlar, oqimlar, mafkuraviy kurashning dolzarb yo‘nalishlari. Toshkent, Toshkent Islom universiteti, 2014.

(2). Yo‘ldosheva M. Mafkuraviy tahdidlarning namoyon bo‘lishi va ularning oldini olish yo‘llari. Toshkent, Toshkent Islom universiteti, 2011, 78-bet.

(3). Amin Yahyo Muhammad. Internetdagi tahdidlardan himoya. Toshkent, “Movarounnahr”, 2016, 52–53-betlar.

(4). Toshkent Islom universiteti Islomshunoslik ilmiy tadqiqot markazi. Diniy bag‘rikenglik va mutaassiblik. Toshkent, Toshkent Islom universiteti, 2009.

Tajibayev Muxiddin Abdurashidovich (Jizzax Politexnika instituti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti v.b.; e-mail: muxiddin494949@mail.ru)

SINERGETIKA BARCHA FANLARDA QO‘LLANILISHI LOZIM BO‘LGAN YANGICHA UMUMFALSAFIY METODOLOGIYADIR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada sinergetik dunyoqarash paradigmasiga yangicha yondashuvni shakllantirish, ushbu sohada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning saviyasini yanada boyitish, globallashuv jarayonlarining jadallashuvi dunyoqarashga tashqi ta’sirlarning kuchayishi dunyoqarash strukturasining shakllanishiga ta’sir etuvchi institutlarning (elementlarning) uzviy hamkorligini ta’minlash borasidagi ishlar haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *sinergetika, dunyoqarash, sistema, taraqqiyot, o‘z-o‘zini tashkillashtirish, tizim, sinergetik dunyoqarash, ijtimoiy tizim, strategiya, ochiqlik.*

Таджибаев Мухиддин Абдурашидович (доцент кафедры «Общественные науки» Джизакского политехнического института; e-mail: muxiddin494949@mail.ru)

СИНЕРГЕТИКА – ЭТО НОВАЯ ОБЩЕФИЛОСОФСКАЯ МЕТОДОЛОГИЯ, КОТОРАЯ ДОЛЖНА ПРИМЕНЯТЬСЯ ВО ВСЕХ НАУКАХ

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы формирования нового подхода к парадигме синергетического мировоззрения, дальнейшего повышения уровня научных исследований в этой области, усиления внешнего влияния на мировоззрение процессов глобализации, формирования структуры мировоззрения, а также необходимость обеспечения тесного взаимодействия институтов (элементов), влияющих на формирование структуры мировоззрения.*

Ключевые слова: *синергетика, мировоззрение, система, развитие, самоорганизация, система, синергетическое мировоззрение, социальная система, стратегия, открытость.*

Tajibayev Mukhiddin Abdurashidovich (Associate Professor, Department of "Social Sciences", Jizzakh Polytechnic Institute; e-mail: muxiddin494949@mail.ru)

SYNERGETICS IS A NEW GENERAL PHILOSOPHICAL METHODOLOGY THAT SHOULD BE APPLIED IN ALL SCIENCES

Annotation. *This article discusses the formation of a new approach to the paradigm of a synergistic worldview, the further enrichment of the level of scientific research in this area, the strengthening of external influences on the worldview of globalization processes, the formation of a worldview structure, and the need to ensure the close cooperation of institutions (elements) that influence the formation of a worldview structure.*

Key words: *synergetics, worldview, system, development, self-organization, system, synergetic worldview, social system, strategy, openness.*

Kirish. Murakkab tizimlarning o‘z-o‘zini tashkil etishi haqidagi sinergetik g‘oyalar bugungi kunda tadqiqotlarning turli yo‘nalishlariga, shu jumladan, ijtimoiy-gumanitar sohaga ham kirib bormoqda. Tabiiy va ijtimoiy tizimlarni murakkab o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi tizim sifatida o‘rganish murakkab ko‘p qirrali tadqiqotdir. Uni amalga oshirish uchun ushbu sohadagi mutaxassis bugungi kunda o‘z-o‘zini tashkil qilish tushunchasi sifatida sinergetika nima ekanligi haqida keng tasavvurga ega bo‘lishi kerak.

Dunyoqarash nuqtayi nazaridan, sinergetika ba’zan «global evolutsionizm» yoki «evolutsiyaning universal nazariyasi» sifatida tushuniladi. Shunday ekan, sinergetikada davr qonuniyatlari va tizimli rivojlanish asoslarini yaratish uchun o‘ziga “universal boshqaruv nazariyasi”ning yangi mexanizmlarini yaratish maqsadga muvofiq.

Shuni ta’kidlash kerakki, sinergetika, dastlab, fanlararo yondashuv sifatida vujudga keldi. O‘z-o‘zini tashkil etish jarayonlarini tartibga soluvchi tamoyillar bir xil bo‘lgani (tizimlarning tabiatidan qat’i nazar) va ularni tavsiflash uchun umumiy matematik apparat mos bo‘lishi kerak.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sinergetika (qad. yunon. συν–moslik ma’nosini bildiruvchi prefiks va ἔrgón – «faoliyat») ma’nolarini ifodalaydi. “Sinergetika – o‘z-o‘zini tashkil qilish jarayonlarini va eng xilma-xil tabiatdagi tuzilmalarning paydo bo‘lishi, saqlanishi, barqarorligi va parchalanishini o‘rganadigan fan”.[1] Fikrimizcha, sinergetika tadqiqot sifatida fanlarning integratsiyalashuvi, o‘zini-o‘zi takomillashtirish asnosida tabiat voqea-hodisalari bilan birga voqelikdagi jarayonlarni tadqiq etadi.

Sinergetikaning tadqiqot sohasi aniq belgilanmagan va uni cheklash qiyin, chunki uning qiziqishlari tabiatshunoslikning barcha sohalariga taalluqlidir. Uning umumiy xususiyati har qanday qaytarib bo‘lmaydigan jarayonlarning dinamikasini hisobga olish va fundamental innovatsiyalarning paydo bo‘lishidadir. Sinergetikaning matematik apparati nazariy fizikaning turli bo‘limlaridan: nochiziqli muvozanatli termodinamika, falokat nazariyasi, guruhlar nazariyasi, tenzor analizi, differensial topologiya, muvozanatsiz statistik fizikadan birlashtirilgan.

Shu o‘rinda o‘z-o‘zini tashkil etish jarayonining xususiyatlari ko‘rsatib o‘tish lozim bo‘ladi. Ular quyidagilardan iborat:

1) o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi tizim termodinamik muvozanat holatini himoya qiladi;
2) o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi tizimning negentropiyasi axborotdan foydalanish bilan ta’minlanadi;
3) o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi tizim tashqi kuchlarga qarama-qarshilikda ifodalangan funksional faollikka ega;
4) o‘z-o‘zini tashkillashtiruvchi tizim holatini tanlash imkoniyatiga ega;
5) harakatlarning maqsadga muvofiqligi;
6) tizimning gomeostazi va unga bog‘liq bo‘lgan moslashuvchanligi.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘z-o‘zini tashkillashtirishning hal qiluvchi omili tizim va atrof-muhit o‘rtasidagi ijobiy aloqa halqasining o‘zini-o‘zi shakllantirishidir. Shu bilan birga, tizim o‘z-o‘zini tashkillashtira boshlaydi va uni atrof-muhit tomonidan yo‘q qilish tendensiyasiga qarshi turadi. Masalan, kimyoda bu hodisa avtokataliz deb ataladi. Noorganik kimyoda avtokatalitik reaksiyalar juda kam uchraydi, ammo molekular biologiya sohasidagi so‘nggi o‘n yilliklarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ijobiy qayta aloqa halqalari hayotning asosi hisoblanadi. Shu ma’noda tabiatning rivojlanish tarixi tobora murakkab tizimlarning shakllanish tarixidir. Buni qarangki, sinergetikaning fan doirasidagi holati hozirgacha aniqlanmagan. Mazkur masala bo‘yicha turli nuqtayi nazarlar mavjud. “Sinergetika, ko‘pincha, tor ma’no-

[1] Тўраев Б.О. Синергетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши. Тошкент, “Наврўз”, 2017, с. 12–13.

da nazariy fizikaning o‘ziga xos sohasi sifatida va keng ma’noda umumiy ilmiy metodologiya yoki, hatto madaniyat metodologiyasi va yangi dunyoqarashning asosi sifatida talqin qilinadi”.[1]

Tahlil va natijalar. V.I.Arshinov va V.Y.Vousexovich ushbu masala bo‘yicha turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilib, bugungi kunda sinergetika quyidagicha tushuntirganligini jadvalda ko‘rishimiz mumkin:

1. Paradigma – g‘oyalar, tamoyillar, obrazlar, g‘oyalar tizimi, ehtimol, undan vaqt o‘tishi bilan fundamental ilmiy nazariya yoki umumiy ilmiy nazariya, hatto dunyoqarash ham vujudga keladi.

2. Tizimlarda sodir bo‘ladigan jarayonlarning nochiziqliligi, ochiqligi, o‘zgaruvchanligi, muvozanatsizligi g‘oyalari bilan birlashtirilgan bir qator xususiy ilmiy nazariyalar (fizika, kimyo, biokimyo, biologiya, sotsiologiya, psixologiya va boshqa fanlarda).

3. Umumiy ilmiy nazariya (u hali ham rivojlanib bormoqda), ya’ni dissipativ tuzilmalar nazariyasi (Prigojin ma’nosida) yoki o‘z-o‘zini tashkil etuvchi tizimlar nazariyasi (Xaken ma’nosida) yoki xaos dan tartibga o‘tuvchi jarayonlar nazariyasi sifatida bo’ladi.

4. Yangi dunyoqarash, fanda haligacha hukmron bo‘lgan tafakkurni yengib, yuzaga kelayotgan, o‘tish davri, beqaror, fraktal shakllar, obrazlar asosida tafakkurni tasdiqlovchidir.

Demak, fikrimizcha, sinergetik paradigma istiqbollariga erishish optimistik tarafdan qaraganda kelajakdagi umumiy ilmiy konsepsiya sifatida ham, yangi dunyoqarashning boshlanishi sifatida ham yondashilsa, maqsadga muvofiq bo‘lar ekan.

M.V.Sapronov sinergetikani sinergetik yondashuv va sinergetik paradigmaga ajratadi. «Sinergetik yondashuvni biz agar metod yoki konsepsiya talqini sifatida ko‘radigan bo‘lsak, sinergetik paradigma bu «muammolarni qo‘yish va hal qilish uchun muayyan modellarni taqdim etadigan yangi dunyoqarash» vazifasini bajaradi. Shuningdek, muallifning sinergetik yondashuv va sinergetik paradigmaning qiyosiy tahlilini olib borganligini aytishimiz mumkin. Taqqoslash chizig‘i sifatida esa ularni qo‘llashning mohiyati, maqsad, vazifalari, shartlari va qo‘llanilish usuli hamda metodologik va kognitiv tamoyillariga alohida e’tibor qaratganligini ko‘rishimiz mumkin.

Sinergetikaning statusiga oid qarashlarning xilma-xilligiga binoan, hozirgi vaqtda to‘liq izchil nazariya, o‘z-o‘zini tashkil etish jarayonining to‘liq modeli, ishlab chiqilgan metodologiya, hatto uning konseptual apparati ham aniqlanishi va konkretlashtirilishi lozim.

Sinergetikaning ko‘p jihatlari to‘liq rivojlanmaganligiga qaramay, uni postnoklassik fanning metodologiyasi deb aytish mumkin. V.Tuzovning qarashida “Sinergetika borliqning universal shakllarini, obyektiv voqelikning o‘z-o‘zini tashkil etish qonuniyatlarini o‘rganib, metodologik funksiyani bajaradi degan to‘xtamga kelgan”.[2] Ko‘rinib turibdiki olim sinergetika qonuniyatlari va tushunchalari asosida kognitiv faoliyat mobaynida boshqariladigan talablarni nazarda tutgan.

Biroq sinergetika qoidalarini bilish metodi tamoyillariga o‘tkazish ishlari endigina boshlanmoqda.

Shunga qaramay, sinergetika yangi falsafaga aylanishi mumkinligi haqidagi fikrlar bildirilgan. Albatta, sinergetika falsafiy umumlashtirish darajasiga yetishi mumkin, lekin bu falsafaning o‘rnini bosa oladi degani emas, ayniqsa, u, asosan, obyektlarning miqdoriy xususiyatlarini ko‘rib chiqadi.

Bugungi kunga kelib zamonaviy kompyuter texnikasi orqali matematik modellashtirishning zamonaviy yutuqlarini e’tirof etgan holda aytish joizki, yakkahon bo‘lgan falsafa fani bilan tenglasha boshlagan, bilishning prinsipial yangi nazariyasi va metodologiyasi shakllanayotganligini mutafakkir G.A.Kotelnikov ta’kidlab o‘tgan. Shunday bo‘lsa-da, ba’zilar esa “sinergetika maqomi haqidagi bunday nuqtai nazar kuchli asosga ega emas, deb hisoblaydi”.[3]

---

[1] Поддубный, Н.В. Синергетика: диалектика самоорганизующихся систем. Белгород, Белгород. гос. ун-та, 1999, 351 с.

[2] Тузов В.В. Синергетика как методология исследования процессов самоорганизации сложных систем. Библиосфера. 2007, №.1, с. 52–53.

[3] Тузов, В.В. Язык синергетики и философии в контексте современной культуры. Языки культуры: история и современность. Сб. науч. тр., СПб., СПбГИЭУ, 2001, с. 30–40.

Falsafa va sinergetikadagi uyg‘unlik borasida hamda mazkur tushunchalarning umumiy, prinsipial xususiyatlari to‘g‘risida ko‘pgina olimlar to‘xtalib o‘tishgan. Jumladan, N.V.Poddubniy fikricha, dialektikaning metodologik rolini sinergetikaga o‘tkazganli, yoki V.N.Sadovskiy va Karl Popperlar esa dialektikaning metodologik roliga shubha bilan qaraganligi, shuningdek, R.F.Abdeev va I.V.Arshinovlar esa sinergetikada dialektikaning ba’zi qoidalarini tasdiqlash, chuqurlashtirish va aniqlashtirishni topishga uringanliklarini aytishimiz mumkin.

Xulosa va takliflar. Shu o‘rinda biz N.V.Poddubniyning quyidagi “dialektika va sinergetika yagona metodologiyaning bir-birini to‘ldiruvchi ikkita tarmog‘i ekanligi haqidagi g‘oyani”[1] ilgari surganligini ko‘rish mumkin.

Bu masala bo‘yicha sinergetikani dialektikani chuqurlashtirish vositasi deb hisoblaydiganlarning nuqtayi nazari ham Poddubniyning pozisiyasi ham haqli ko‘rinadi, chunki ular bir-biriga zid emas.

Sinergetikaning metodologik statusiga nisbatan xulosa shuki, bu muammoni hal qilish yangi yo‘lning boshida turibdi. Biroq, shunga qaramay, pessimizm uchun hech qanday sabab yo‘q. Murakkab tizimlarning o‘z-o‘zini tashkil etish jarayonlarini o‘rganishda sinergetikaning evristik roli aniq.

Har qanday tadqiqot bilish obyektining u yoki bu tomonini o‘rganishga qaratilgan. Bunday holda, ko‘pincha, tadqiqot vositalarining butun arsenalidan foydalanish talab qilinmaydi. Metodologiyada faqat tadqiqot maqsadiga erishish uchun zarur bo‘lgan metodlarigina qo‘llanilishi, shuningdek, metodologiyaning tarkibiy qismlari esa bir-biriga qanday va qay darajada mos kelishi har doim ham muhim sanalmaydi. Sirasini aytganda, Kognitiv muammoni bartaraf etish uchun ba’zi vaqtlarda metodologiyadan uning faqat ma’lum qismini yoxud ba’zi bir yo‘nalishini olish bilan kifoyalansa bo‘ladi. Hozirgi kunga kelib esa tizimli yondashuv, axborot yondashuvi va sinergetik yondashuv tushunchalari aynan shuni isbotlab bermoqda. Bu tushunchalar qisman bo‘lishiga qaramay, ulardan tadqiqot ishlarida unumli foydalanish maqsadga muvofiq tarzda kechadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Курдюмов С.П., Князева Е.Н. Синергетика: нелинейность времени и ландшафты коэволюции. – Москва, “КомКнига”, 2007, с. 19.

(2). Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулук). Т., “Янги аср авлоди”, 2015, 98-бет.

(3). Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2021, 67-бет.

(4). Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 24 январь. xs.uz.

(5). https://lex.uz/ru/docs/5841063#5842914

(6). Локк Дж. Сочинения. В 3 т. Пер. с англ. и лат. Т. 3. Ред. и сост., авт. примеч. Субботин А.Л. М., “Мысль”, 1988, с. 414.

(7). Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи” газетаси, 2018 йил 28 декабрь.

(8). Темур тузуклари. Т., Ўзбекистон НМИУ, 2019, 83-бет.

(9).https://yuz.uz/news/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-oliy-majlis-va-ozbekiston-xalqiga-murojaatnomasi 2022 yil 20 dekabr.

(10). Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., “Янги аср авлоди”, 2019, 182-бет.

(11). Тўраев Б.О., Эргашева М.Х., Рахмонов Б.У., Мўминова З.О., Очилов Ж. Синергетика 2. Моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши. Т., “Наврўз”, 2022, 243-бет.

(12). Бозоров. Синергетик парадигма. Монография. Тошкент, “Тафаккур”, 2010, 78-бет.

Mahkamova Dilfuza Jo‘raqulovna (Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi mutaxassisi, Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti mustaqil izlanuvchisi)

IJTIMOIY JIHATDAN EHTIYOJMAND TOIFALARNI QO‘LLAB-QUVVATLASH O‘ZBEK XALQINING MILLIY-MA’NAVIY QADRIYATI SIFATIDA

Annotatsiya. *Maqolada ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarni qo‘llab-quvvatlash o‘zbek xalqining milliy-ma’naviy qadriyati sifatida davom etib kelayotgani, bu esa an’ana, urf-odat sifatida turmush tarzimizdan alohida o‘rin egallagani, mahalla, qo‘ni-qo‘shnichilik, qarindosh-urug‘chilik munosabatlarida yaqqol namoyon bo‘layotgani turli misollar asosida ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, mamlakatimizda “Inson qadri uchun” tamoyili asosida ijtimoiy himoya sohasida amalga oshirilgan islohotlar yoritilgan.*

[1] Поддубный, Н.В. Синергетика: диалектика самоорганизующихся систем. Белгород, Белгород. гос. ун-та, 1999, 351 с.

Kalit so‘zlar: *taraqqiyot strategiyasi, “Avesto”, xayr-ehson, qadriyat, saxovat, an’analar, muruvvat.*

ПОДДЕРЖКА СОЦИАЛЬНО-УЯЗВИМЫХ СЛОЁВ НАСЕЛЕНИЯ- НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНАЯ ЦЕННОСТЬ УЗБЕКСКОГО НАРОДА

Аннотация. *В статье научно анализируется тот факт, что поддержка социально уязвимых слоев населения продолжает оставаться национальной и духовной ценностью узбекского народа, занявшей особое место в нашем быту как традиция и обычай, ярко проявляющейся в добрососедских, соседско-родственных отношениях на различных примерах. Также освещаются реформы, реализуемые в сфере социальной защиты в нашей стране на основе принципа “Ради ценности человека”.*

Ключевые слова: *стратегия развития, “Авеста”, благотворительность, ценность, щедрость, традиции, доброта.*

SUPPORT OF SOCIALLY DISADVANTAGED CATEGORIES AS A NATIONAL-SPIRITUAL VALUE OF THE UZBEKISTAN PEOPLE

Annotation. *The article scientifically analyzes the fact that supporting socially vulnerable groups continues to be a national and spiritual value of the Uzbek people, which, as a tradition and custom, occupies a special place in our way of life, is clearly manifested in neighborhood, neighborhood, and kinship relations based on various examples. It also covers the reforms implemented in the field of social protection in our country based on the principle of "For the Value of Man".*

Keywords: *development strategy, “Avesta”, charity, value, generosity, traditions, kindness.*

Kirish. O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridayoq aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj tabaqasi vakillariga katta ahamiyat qaratila boshlandi. Ular uchun qulay turmush sharoiti yaratish, bandligini ta’minlash, ta’lim olishlari va sport bilan shug‘ullanishlari uchun imkoniyat yaratib berish kabi muhim vazifalar belgilandi. Jamiyatda ularga bo‘lgan munosabat o‘zgardi, muammolarini hal etishning turli samarali yo‘llari ishlab chiqildi.

Ehtiyojmandlarga ko‘mak berish xalqimizning milliy-ma’naviy qadriyati sifatida qaralar ekan, uning asoslarini o‘rganish, tarixiy ahamiyatini yanada keng ochib berish va bugungi hayotimizdagi o‘rnini ko‘rsatish, qo‘ni-qo‘shni, qarindosh urug‘chilik munosabatlarida hech qanday qonun yoki qoida bilan belgilanmagan ko‘mak turlarini tahlil qilish dolzarb sanaladi. Bu esa O‘zbekistonda ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarni qo‘llab-quvvatlash siyosatini tarixiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish, ma’naviy asoslarini o‘rganish va tahlil qilish, sohada olib borilayotgan islohotlarning mohiyatini ochib berish zaruratini taqozo etadi.

Shaxs ma’naviyatidan tarixiy xotira, rasm-rusum va diniy qadriyatlarning o‘rin olishi, inson bolasining o‘z ota-onasi, qarindosh-urug‘i, qo‘ni-qo‘shnilari bilan aloqasi, bunday ijtimoiy munosabatlar sadoqat, hurmat, ishonch, vijdon va erkinlik singari tasavvur va tuyg‘ularning muxrlanishi, bularning barchasi ma’naviyatni ham oziqlantiruvchi va ifodalovchi ijtimoiy omillardir.

So‘nggi yillarda ana shunday omillarni ro‘yobga chiqarish va tarbiyalash shart-sharoitlari vujudga keldi. Tafakkuri keng, inson va insoniyat haqida chuqur ma’lumotli va ma’rifatli shaxsgina o‘z millati va mamlakatining taqdiri va ravnaqi yo‘lida butun aqliy va ruhiy imkoniyatlarini safarbar etishi, taraqqiyot uchun xalal berayotgan nuqson va xatolardan iztirob chekishi mumkin. Bunday kechinmalar yig‘indisi esa yuksak ma’naviyat, tafakkur va dunyoqarash natijasi sifatida ijtimoiylashib boradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ma’lumki, ehtiyojmandlar va ularga munosabat masalasi azaldan insonlar e’tiborini tortib kelgan. Xususan, bu masala antik davr mualliflarining e’tiborini jalb qilganligi haqidagi ma’lumotlar yetarlicha bo‘lib, hozirgacha yetib kelgan. Imkoniyati cheklanganlarga nisbatan dastlabki munosabatlar diniy-mifologik qarashlar zaminida shakllangan. Masalan, Omen Seriyes Summa Izbu (miloddan avvalgi 2000-yil) bashoratlarida qadimgi Mesopatamiyada inson yoki hayvonlarning biror jismoniy kamchilik bilan tug‘ilishi holati bilan bog‘liq vaziyatlarni tasvirlagan [1]. Konfutsiy, Chjuan Szinning qarashlarida ham nogironligi bo‘lgan insonlarning ijtimoiy mavqeini falsafiy tahlil qilishga asosiy e’tibor qaratilgan. “Avesto”da ham nogironlik masalalariga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Undagi qarashlar o‘sha davr ruhidan kelib chiqqan holda belgilanib, nogironlikni davolash, uning oldini olish, aholi orasida tibbiy madaniyatni oshirish ham yoritilgan.

Mustaqillik yillarida yaratilgan adabiyotlarda asosan masalaning ijtimoiy jihatlari keng yoritilgan. M.A.Usmonova keksalar va imkoniyati cheklangan shaxslarni ijtimoiy himoya qilishning huquqiy asoslarini tadqiq etgan bo‘lsa, F.J.Yormatov respublikadagi ijtimoiy himoya masalasi, jumladan janubiy viloyatlar misolida tahlil qilgan. P.Z.Xoshimov, L.N.Radjapova aholini ijtimoiy himoya qilishning nazariy asoslarini tahlil qilgan bo‘lsa, H.Y.Xoliqulova O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarni himoya qilish

siyosatini 1991–2014-yillar misolida, H.Yuldashev qishloq aholisining sosial-iqtisodiy himoyasini, M.X. G‘aniyev aholi farovonligini oshirish va kambag‘allikni qisqartirish yo‘nalishlarini, N.Zokirova aholini sotsial himoya qilish tizimini takomillashtirishni O‘zbekiston Respublikasi oilalari misolida tahlil qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishida aholining ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalari (yolg‘iz keksalar, nogironligi bo‘lgan shaxslar, muomalaga layoqatsiz va muomala layoqati cheklangan fuqarolar, ijtimoiy ahamiyatga molik kasalliklarga chalingan shaxslar hamda yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalar)ni qo‘llab-quvvatlash o‘zbek xalqining milliy-ma’naviy qadriyati sifatida davom etib kelayotgani, an’ana, urf-odat sifatida turmush tarzimizdan alohida o‘rin egallagani, mahalla, qo‘ni-qo‘shnichilik, qarindosh-urug‘chilik munosabatlarida yaqqol namoyon bo‘layotganini turli misollar asosida ilmiy tahlil qilindi. Shuningdek, insoniylik, ezgulik va bag‘rikenglik bo‘lgan xalqimizda saxovat, yelkadoshlik, insonparvarlik, vatanparvarlik tuyg‘ulari asrlar mobaynida shakllanib kelgani, jumladan ijtimoiy jihatdan ehtiyodmand toifalarni qo‘llab-quvvatlash tarixiy aniq asoslarga ega ekani o‘rganildi. Xalqimiz yuksak ma’naviyatining namunasi bu shaxsning jamiyat bilan o‘zaro aloqasida ekani, ya’ni qariyalarga mehr-muruvvat, boquvchisini yo‘qotganlarga beg‘araz yordam berish, kam ta’minlangan insonlarga, nogironlarga, yetim-yesirlarga yordam qo‘lini cho‘zish kabilar bilan ifodalanishi ilmiy manbalar asosida boyitildi.

Tahlil va natijalar. Qadimiy manbalarning guvohlik berishicha, azaldan O‘zbekiston hududida yashab kelgan aholi vakillari tomonidan muhtoj odamlarga g‘amxo‘rlik ko‘rsatish, ko‘mak berish, xayriya va homiylik qilish an’anaga aylangan. Bundan ko‘rinadiki, xalqimiz azaldan, beva-bechoralar, yetim-yesirlar, nochor va nogironlarga madad qo‘lini cho‘zishni insoniy burch hisoblagan. Muhtojlarga yordam berish, saxovat ko‘rsatish, ularni turmush tarzi yaxshilanishiga hissa qo‘shish ajdodlarimiz tomonidan davom ettirilib kelinayotgan an’analardan hisoblanadi. Ular qadimdan to bizning davrimizgacha insonparvarlik va odamiylikning yuksak ko‘rinishi sanalib, qadriyat darajasiga ko‘tarilgan.

Zardushtiylikning muqaddas kitobi “Avesto”da inson huquqlarining ustuvorligi, insonlarning jamoa bo‘lib yashash tarzi, ular, shuningdek davlat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar, jamoa hayoti bilan bog‘liq masalalarni birgalikda hal etish tartibi qayd etilgan [2].

Shu o‘rinda hazrat Alisher Navoiyning

Kimki bir ko‘ngli buzuqning xotirin shod aylagay,

Oncha borkim, Ka’ba vayron bo‘lsa obod aylagay,

deya aytilgan so‘zlarini eslashning o‘zi maqsad ezgulik bo‘lsa, ortidan ulug‘ ajr ham namoyon bo‘lishiga ishora bergandek [3].

Inson qadri, baxt-saodati, farovonligi hamma davrlarda buyuk ajdodlarimiz ta’limotlari, ilm va ijodining bosh mazmuni bo‘lib kelgan. Imom Buxoriy tarixga muhrlab ketgan muqaddas hadislardan tortib, Abu Nasr Forobiy ta’limotlari, Abu Ali ibn Sino va Abu Rayhon Beruniy qarashlari, Sohibqiron Amir Temur davlatchilik nazariyasi, Alisher Navoiyning gumanistik g‘oyalari, jadidchilik harakati namoyondalari fikru qarashlari mohiyatida ham insonparvar davlat tuzish maqsadi yotadi.

Amir Temur hamisha inson manfaatlarini kuchaytirishga intilib, irqi, millati, dini va kelib chiqishidan qat’i nazar, insonlarning bir butun hududda yashashi mumkinligi to‘g‘risidagi “yagona makon” g‘oyasining ilk tashabbuskori edi. Alisher Navoiy ijodi zamirida, avvalo, inson va uning qadr qimmati turadi. Mutafakkir nazdidagi komil inson pok qalbi va niyatlari, ezgu so‘zi va amali bilan ham xalqqa foyda keltirishi kerak. El-yurt manfaati uchun kurashadigan kishilarni haqiqiy inson, deb ataydi [4].

Farobiyning “Fozil shahar odamlari qarashlari” asarida bayon etilgan quyidagi fikrlarni keltirishimiz mumkin: “har bir inson o‘z tabiati bilan shunday tug‘ilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko‘p narsalarga muhtoj bo‘ladi, uning bir o‘zi bunday narsalarni qo‘lga kirita olmaydi, ularga egalik qilish uchun kishilik jamoasiga ehtiyoj tug‘iladi... Shu sababli yashash uchun zarur bo‘lgan, kishilarni bir-birlariga yetkazib beruvchi va o‘zaro yordamlashuvchi ko‘p kishilarning birlashuvi orqaligina odam o‘z tabiati bo‘yicha intilgan yetuklikka erishuvi mumkin. Bunday jamoa a’zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishmoq uchun zarur bo‘lgan narsalarni yetkazib beradi... Shuning uchun inson ko‘paydi va yerning aholi yashaydigan qismiga o‘rnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi”. Kishilar o‘zaro bir-birlariga yordam berishib, tinch-totuv yashasalar, maqsadga muvofiq bo‘ladi, zero shu asosda jamiyatda har bir shaxs erkinligi hamda umumiy osoyishtalik hukm suradi [5].

Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asarida ko‘rsatilishicha, podsho adolat o‘rnatishda sobitqadam bo‘lishi kerak, kambag‘al va beva-bechoralarga yordam berish, muhtojlarga davlat xazinasidan nafaqalar ajratish, xayr–ehson harakatini qo‘llab–quvvatlashi lozim [5].

Atoqli jadid ma’rifatparvari Abdulla Avloniy insonga ta’rif berar ekan, “…olamning yaratilishidan maqsad insondir. Inson butun borliqning ko‘rki va sharafidir. Butun mavjudod insonga xizmat qilishi kerak: inson uning sohibidir. Chunki insonning aqli bor. U shu aql yordamida ilm egallaydi, ilmi tufayli dunyoni boshqaradi”, deydi [6].

Azaldan o‘zbek mahallalari chinakam milliy qadriyatlar maskani bo‘lib kelgan. O‘zaro mehr-oqibat, axillik va totuvlik, ehtiyojmand, yordamga muhtoj kishilar holidan xabar olish, yetim-yesirlarning boshini silash, to‘y-tomosha, hashar va ma’rakalarni ko‘pchilik bilan bamaslahat o‘tkazish, yaxshi kunda ham, yomon kunda ham birga bo‘lish kabi xalqimizga xos urf-odat va an’analar avvalambor mahalla muhitida shakllangan va rivojlangan.

Mamlakatimizda ehtiyojmandlarga yordam berish, bemorlar holidan xabar olish, o‘zgalar ko‘magiga muhtoj, ko‘ngli o‘ksik, harakati cheklangan, nogironligi bo‘lgan shaxslarning hurmatini joyiga qo‘yish, qadrlash, mehr-muruvvat ko‘rsatish, ijtimoiy-siyosiy hayotga jalb etish davlat va jamiyatning bugungi kundagi ustuvor vazifalari hisoblanadi. Aslida, bunday ezgu ishlar asrlar davomida yurtimiz ahli uchun havas qilishga arzigulik an’ana bo‘lib kelgan. Ushbu qadriyat bugungi kunda yangi ko‘rinish va zamonaviy mazmun-mohiyatni o‘zida mujassamlashtirgan shakllarda qayta jonlandi. Yanada sayqallandi, rivojlandi, takomillashdi [7]. Zero, barqaror taraqqiyotga avvalo insonni qadrlash va e’zozlash, aholining bugun yaxshi yashashi uchun shart-sharoit hozirlash, aholining kelajakka yuksak ishonchi va mas’uliyatini anglash orqali erishish mumkin.

Xalqimizga xos xislatlar haqida so‘z ketganda, muruvvat va mehr-oqibat, saxovatpeshalik alohida tilga olinadi. Chindan ham, bu kabi insoniy fazilatlar yurtdoshlarimizning orzu-o‘ylari, kundalik ishlari, niyatlari bilan uyg‘unlashib ketgan.

Ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarni qo‘llab-quvvatlash xalqimizga xos azaliy qadriyat sifatida qaralar ekan, avvalo, “qadriyat” tushunchasiga to‘xtalib o‘tsak.

Qadriyat – inson va jamiyat ma’naviyatining tarkibiy qismi, olamdagi voqealar, hodisalar, jarayonlar, holatlar, sifatlar, talab va tartiblarning qadrini ifodalash uchun ishlatiladigan tushuncha [8].

Milliy qadriyat – har bir millatning o‘zligini saqlaydigan va sha’nini ulug‘laydigan urf-odatdir.

Xalqimizning ma’naviy merosi, an’analari, urf-odatlari, adabiyoti, san’ati bilan umuminsoniy qadriyatlarning milliy darajada namoyon bo‘lish shakllari islomiy qadriyatlar bilan bog‘lanib ketgan. Ular millatimizning tarixiy rivojlanish jarayonida avloddan avlodga o‘tib kelayotgan madaniy xususiyatlar va jihatlarda o‘z aksini topadi. Jannatmonand yurtimiz va dono xalqimizning buyuk tarixi, betakror qadriyatlari borki, ular milliy va diniy an’analarni asrlar davomida o‘zida ifoda etib keladi. Mazkur qadriyatlarni hech qanday kuch, tashviqot va taqiqlar o‘zgartirolmaydi, chunki bu millatimizning ajralmas qadr-qimmatiga aylanib ketgan. Bu yurtimizda doim keng nishonlanib kelayotgan diniy bayramlar — ikki iyd bayramidir. Ushbu kunlarda muhtojlarga yanada ko‘proq mehr-oqibat, xayr-saxovat ko‘rsatish xalqimizga xos fazilat.

Urf-odat – an’analar sifatida umumxalq tomonidan qabul qilingan tartib-qoida; rasm-rusum, tamoyillar jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olib, ularda o‘z ifodasini topadi.

An’analar – qadimdan insoniyat hayoti, turmushi, mehnati va ibratli hayot saboqlari bo‘lib, avloddan avlodga, o‘tmishdan kelajakka meros bo‘lib qoladigan, barcha tadbirlarda namoyon bo‘ladigan ijtimoiy faoliyat mahsulidir. Marosimlar esa an’analar va urf-odatlarning amaliy ko‘rinishidir. An’analar va urf-odatlar milliy, madaniy, maishiy, ijtimoiy-siyosiy va diniy bo‘lib, milliy qadriyatlarning ajralmas qismidir [9].

“**Ehson**” deganda, odatda, birovga biror ne’matni berish va fazlu karam ko‘rsatish tushuniladi. Lekin “ehson” so‘zi lug‘atda “yaxshilik qilish, ezgulik ko‘rsatish” ma’nolarini ham anglatadi. Haqiqatan, biror kishiga bir narsani ehson qilsangiz yoki unga biror yaxshilik ko‘rsatsangiz, bundan dilingiz ravshan tortadi, ruhiy xotirjamlik yuzaga keladi, o‘zgalarga manfaat yetkazganingizdan xursand bo‘lasiz. Ehson qilingan kishi ham o‘ziga ko‘rsatilgan yaxshilikdan sevinadi, dilida sizga muhabbat paydo bo‘ladi, agar sizga keki bo‘lsa, unutadi. Shu tariqa jamiyatda kishilar o‘rtasida totuvlik, hurmat-ehtirom paydo bo‘ladi, dushmanchiliklar barham topadi, osoyishtalik va farog‘at barqaror bo‘ladi [10].

Saxovat nima? Kishidan hech narsani (yordamini, mehnatini) ayamaydigan, kishiga g‘amxo‘rlik qiladigan, mehribon odam saxiy deyiladi. Saxovat qo‘lini cho‘zmoq oliyhimmat bilan yordam qo‘lini cho‘zmoqdir [11].

Alisher Navoiy hazratlari shunday deydilar:

Buki sanga Tengri ato ayladi,
Qism karam birla saxo ayladi.
Judu saxovat chog‘i buxl etmagil,

Shukr zamoni dog‘i buxl etmagil [12].

Saxovat, alloma Badruddin Ayniyning izohlashicha, “Haqdorga tegishli narsani berish, o‘z molidan hech bir evazsiz sarflashdir. Bu eng ulug‘ chiroyli xulqlardan biri. Baxillik esa buning aksidir” [12].

Saxiylik insonga baxt-saodat keltiradigan va o‘zgalarning sevimli kishisiga aylantiradigan xislatdir. Mehr-muruvvat, hamjihatlik, saxiylik xalqimiz ardoqlagan, asrlar osha amal qilib kelayotgan go‘zal fazilat hamdir. Xayr-saxovat, saxiylik insonlar o‘rtasida mehr-oqibat rishtalarining mustahkamlanishiga, o‘zaro hurmat va totuvlikning ortishiga xizmat qiladi. Donolar aytganidek, “Aqlning qadri odob bilan, boylik qadri saxovat bilan oshadi” [12].

Ta’kidlash joiz, savob, degan so‘zning ma’no-mazmuni keng. U to‘g‘ri ish, sog‘lom fikr, ezgulik, mukofot va oqilona yechim ma’nolarini bildiradi, odatda, odamlarning ezgulikka tayangan solih amallariga nisbatan qo‘llaniladi. Raqamli tizim ham shunday ishlarni qilishi mumkinligini hayotning o‘zi ko‘rsatib kelmoqda.

Shu o‘rinda aytish joiz, Ramazon oyi yaxshilik, saxovat qilish, yordam, ko‘mak oyidir. Manbalarda yozilishicha “Ramazon” arabcha so‘z bo‘lib, u “qizimoq”, “qizib cho‘g‘ bo‘lmoq” “isimoq” ma’nosini anglatadi. Ramazon oyida muhtojlar yod olinib, ehtiyojmandlarga har doimgidan ko‘proq madad beriladi, nogironligi bo‘lgan shaxslar, yolg‘iz keksalar holidan xabar olinib, xayru exson qilinadi.

Qo‘ni-qo‘shnichilik. Qo‘shnining haqqi uning uyi yaqinligiga qarab turli darajada bo‘lar ekan. Eng yaqin qo‘shnining haqqi eng ko‘p bo‘lar ekan. Agar qo‘shnilarimizdan biriga biror-bir hadya qiladigan bo‘lsak, bizga eng yaqin bo‘lgan qo‘shnimizdan boshlashimiz yaxshi bo‘lar ekan. Xalqimizda ham “yon qo‘shni – jon qo‘shni” degan maqoli ushbu hadisi sharifning haqligini tasdiqlaydi. Demak, qo‘shnimizga yaxshilik qilishda, hadya berishda eshigi eng yaqinroq bo‘lgan qo‘shnidan boshlash kerak ekan. “O‘zi to‘q bo‘lib, qo‘shnisi och qolgan odam mo‘min emas” hadisidan ham qo‘shnimizga qanday munosabatda bo‘lishimiz kerakligini bilsak bo‘ladi. Demak, bir kishi o‘zi to‘q bo‘la turib, qo‘shnisi och va nochor o‘tirsa, uning bu holidan xabar olmasa, u kishining iymoni komil emasligiga dalolat qilar ekan. Mo‘min kishi doimo qo‘shnisining holidan xabardor bo‘lib, uning och va nochor qolishidan juda ehtiyot bo‘lishi lozim ekan [13].

Yuqoridagi ko‘rsatib o‘tilgan tahlillar mintalitetimizga xos bo‘lgan mehribonlik, saxiylik va hojatbarorlik, inson qadrini ulug‘lash, savob, solih amal, insoniylik, ezgulik va bag‘rikenglik, saxovat, yelkadoshlik, insonparvarlik, vatanparvarlik singari ezgu tushunchalar zamirida ehtiyojmandlarga beg‘araz yordam berish, kam ta’minlangan insonlarga, nogironlarga, yetim-yesirlarga yordam qo‘lini cho‘zish amalda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Bunday jarayonda jamiyatda farovonlik ko‘rsatkichi oshishiga, insonlar o‘rtasidagi mehr-oqibat an’analarini davom ettirilishiga, ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarning turmush sifati yaxshilanishiga erishiladi.

Inson qadri ulug‘lanayotgan yangi O‘zbekistonda yolg‘iz qariyalar, pensioner, nogironlar hamda mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ular holidan xabar olish, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish uchun barcha zarur shart-sharoit yaratilmoqda. Ijtimoiy sohaga jamoatchilik e’tiborini kuchaytirish, manzilli ijtimoiy himoyani kafolatlash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

2020–2021-yillardagi koronavirus pandemiyasi paytini yodga olsak, birinchi navbatda ishsiz, ijtimoiy himoyaga muhtoj, ishsiz qatlam nisbatan ko‘proq qiynaldi. Ayniqsa, mavsumiy va kunlik ishlarda mehnat qilib, oilasini tebratayotgan insonlarning oilasi ko‘makka ehtiyoj sezdi. Saxovatpesha insonlar ko‘p, kimdir oziq-ovqat, kimdir dori-darmon bilan qiynalgan insonlarga yordam berganiga ko‘p bor guvoh bo‘ldik. Bir-biriga e’tibor va g‘amxo‘rlik ko‘rsatish kabi eng olijanob fazilatlar xalqimizning yuragida, qalbida azaldan mujassamligi mana shu qiyin lahzalarga yana bir bor namoyon bo‘ldi. Yurtdoshlarimiz ana shunday sinovli kunlarda o‘zaro jipslashib, muhtojlarga mehr-saxovat bilan yordam ko‘rsatib, qadimdan qadrlanib kelgan oliyjanob fazilatlari, azaliy an’analarini namoyon etdi.

O‘zbekistonda aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, uning har bir qatlami muammolarini tub ildizlarini aniqlash va maqsadli yordam ko‘rsatish, ayniqsa kambag‘allikni kamaytirish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlar olib borilmoqda. “Temir daftar”, “Ayollar daftari”, “Yoshlar daftari”, “Mahallabay” va “Xonadonbay” ishlash usullari aynan shu maqsadda joriy etildi. Shu asosda muammoga oid mavhum ko‘rsatkichlar emas, balki yordam va ko‘makka muhtoj har bir oila va fuqaroning, xotin-qizlar, yoshlarning muammolari o‘z joyida aniq o‘rganilmoqda, ular vaqtida va samarali hal etilmoqda.

Keksalar, nogironlar, og‘ir ahvolga tushib qolgan insonlarni qo‘llab-quvvatlash, ularga mehr va muruvvat ko‘rsatish kabi ezgu an’analar bugungi kunda yangicha ma’no-mazmun, amaliy harakatlar bilan boyib, takomillashib bormoqda. Bu borada, ayniqsa, “Obod qishloq”, “Obod mahalla”, “Besh muhim tashabbus”, “Har bir oila – tadbirkor”, “Yoshlar – kelajagimiz” kabi dasturlar o‘z ijobiy natijasini bermoqda [14].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ijtimoiy himoyani “Ijtimoiy davlatda hech kim e’tibordan chetda qolmaydi, o‘z muammolari bilan yolg‘iz tashlab qo‘yilmaydi” [15], deya lo‘nda ifoda etgan. Bu o‘zbek xalqiga xos jamoa bo‘lib yashash qadriyatining ayni o‘zidir.

Yurtimizda aholi manfaatlarini ta’minlash, ayniqsa, yolg‘iz keksalar, pensioner va nogironligi bo‘lgan fuqarolarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ular holidan xabar olish, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish uchun barcha zarur shart-sharoit yaratilgan. Binobarin, inson va uning manfaatlari ustuvor sanalgan mamlakatimizda olib borilayotgan oqilona siyosat zamirida ham aholi turmushini yanada farovon etish, ehtiyojmandlarga ko‘-maklashish kabi ulug‘vor maqsadlar mujassam.

Xulosa va takliflar. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, ehtiyojmandlarga ko‘mak berish xalqimizning milliy-ma’naviy qadriyati sifatida qaralar ekan, uning asoslarini o‘rganish, tarixiy ahamiyatini yanada keng ochib berish va bugungi hayotimizdagi o‘rnini ko‘rsatish, qo‘ni-qo‘shni, qarindosh urug‘chilik munosabatlarida hech qanday qonun yoki qoida bilan belgilanmagan ko‘mak turlarini tahlil qilish dolzarb sanaladi. Bu esa O‘zbekistonda ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarni qo‘llab-quvvatlash siyosatini tarixiy nuqtayi nazardan tadqiq qilish, ma’naviy asoslarini o‘rganish va tahlil qilish, sohada olib borilayotgan islohotlarning mohiyatini ochib berish zaruratini taqozo etadi. Mamlakatimizda har bir sohadagi islohotlarning ma’naviy jarayonlarga chambarchas holda rivojlanishi insonlarni munosib hayot kechirishi, qadriyatlarning davomiyligiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). H.Y.Xoliqulova. O‘zbekistonda imkoniyati cheklangan shaxslarni himoya qilish siyosati (1991–2014). Dissertatsiya, Toshkent, 2018.

(2). Erkin Ernazarov. Inson huquqlari – oliy qadriyat. http://pravacheloveka.uz/uz/news/human-rights-are-the-highest-value.

(3). Abdulaziz Rustamov. Nogironligi bo‘lgan shaxslarning orzulari ehtiyoji bilan bog‘liq. https://uza.uz/uz/posts/nogironligi-bolgan-shaxslarning-orzulari-ehtiyozhi-bilan-bogliq_458122

(4). Minhojiddin Mirzo. Yangi O‘zbekiston xalqi buyuk maqsad yo‘lida bitta qalbga aylandi. https://oyina.uz/kiril/article/1589

(5). M.P.Yunusova. Sharq va G‘arb mutafakkirlari siyosiy munosabatlar va institutlarni erkinlashtirish to‘g‘risida https://www.ilmiyxabarnoma.uz/article/961783359738/pdf

(6). Alisher Inoqov. Tashna ko‘ngillarga ulashilgan mehr. https://yuz.uz/news/tashna-kongillarga-ulashilgan-mehr

(7). Xudoyberdi Xaknazarov. Yangi O‘zbekistonda inson qadr-qimmati va xalq manfaatlari – oliy qadriyat. https://uzconsulate-aktau.kz/uz/2024

(8). Qadriyat. https://oyina.uz/kiril/teahause/2691

(9). Ruxsora Ruziyeva. Urf-odat va an’analar – milliy qadriyatlarni shakllantiradigan mezon sifatida. Scientific progress volume 2/ISSUE 4/2021 ISSN: 2181-1601

(10). Muzaffar Qosimov. Ehson va sadaqa – savob omili. https://xojabuxoriy.uz/?p=2230

(11). Abdumutal domla Otaboyev. Saxovat haqida. https://imon.uz/news.php?slug=saxovat-haqida

(12). Muhammadi Qorayev. Saxovat – shukr alomatidir. http://old.muslim.uz/index.php/quran/item/3102-sakhovat-shukr-alomatidir

(13). Olim Jo‘rayev. Qo‘shnilarga yaxshilik qilish. https://old.termiziy.uz/post/view/88

(14). Xudoyberdi Xaknazarov. Yangi O‘zbekistonda inson qadr-qimmati va xalq manfaatlari – oliy qadriyat. https://uzconsulate-aktau.kz/uz/2024

(15). Konstitutsiyaviy islohotlarimizning bosh maqsadi – inson qadri, xalq manfaatini amalda ta’minlashdir. https://uza.uz/uz/posts/konstituciyaviy-islohotlarimizning-bosh-maqsadi-inson-qadri-xalq-manfaatini-amalda-taminlashdir_383081

Mamayusupov Umidjon Kurbanovich (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti “Gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD); e-mail: umamayusupov10@mail.com)

BASHORAT QILISHDA ILMIY TALQINNING O‘RNI

Annotatsiya. *Maqola bashorat qilish jarayonida ilmiy talqinning o‘rnini o‘rganishga bag‘ishlangan. Bashorat ilmiy bilishning asosiy elementlaridan biri bo‘lib, ilmiy modellar va nazariyalarni haqiqiy voqealar bilan bog‘lashi, ilmiy talqin esa ma’lumotlarni tahlil qilish, ularning ma’nosini ochib berish, shuningdek, kelajak hodisalarini bashorat qilishda muhim rol o‘ynashi falsafiy tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *bilish, kelajakni ilmiy bilish, epistimalogiya, futurologiya, bashorat, ilmiy bashorat, talqin, interpretatsiya.*

Мамаюсупов Умиджон Курбонович (доцент Ташкентского университета информационных Технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий, доктор философии в области философских наук (PhD); e-mail: umamayusupov10@mail.com)

РОЛЬ НАУЧНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ В ПРЕДВИДЕНИИ

Аннотация. *Статья посвящена изучению роли научной интерпретации в процессе прогнозирования. Прогнозирование является одним из основных элементов науки, связывая научные модели и теории с реальными событиями, а научная интерпретация играет важную роль в анализе данных, раскрытии их смысла, а также в прогнозировании будущих событий.*

Ключевые слова: *познание, научное познание будущего, эпистемология, футурология, предвидение, научное предвидение, интерпретация.*

Mamayusupov Umidjon Kurbanovich (Associate Professor of Tashkent University of Information Thechnologies named after Muhammad al-Kharizmi Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences (PhD); e-mail: umamayusupov10@mail.com)

THE ROLE OF SCIENTIFIC INTERPRETATION IN PREDICTION

Annotation. *The article is dedicated to studying the role of scientific interpretation in the forecasting process. Forecasting is one of the main elements of science, connecting scientific models and theories with real events, and scientific interpretation plays an important role in analyzing data, revealing their meaning, as well as predicting future events.*

Keywords: *cognition, scientific knowledge of the future, epistemology, futurology, foresight, scientific foresight, interpretation.*

Kirish (Introduction). Ilm-fan taraqqiyotida bashorat qilish muhim o‘rin tutadi. Ilmiy nazariyalar va modellarning muhim vazifasi mavjudki, ular faqat hozirgi voqealarni tushuntiribgina qolmay, kelajak hodisalarini ham oldindan bilishi kerak bo‘ladi. Biroq bashorat jarayoni ma’lumotlarning to‘planishi va tahlili bilan cheklanib qolmaydi, u ilmiy talqinni talab etadi.

Ilmiy talqin – bu ma’lumotlarning ma’nosini ochib berish, ularning ilmiy g‘oyalarga muvofiqligini baholash va ular asosida xulosa chiqarishni o‘zida ifoda etadi.

Ilmiy talqin mavjud ma’lumotlarni tushunish, tahlil qilishga, balki kelajakni bashorat qilish va ilmiy nazariyalar orqali oldindan ko‘rishga yordam beradi. Kelajakni ilmiy bilish, ya’ni, futurologiya yoki kelajak tadqiqotlari sohasida talqin epistemologik asosni ta’minlaydi. Mazkur tushunchalar o‘zaro dialektik bog‘liq bo‘lib falsafa va texnologik taraqqiyotning chorrahasida joylashgan desak, albatta, mubolag‘a bo‘lmaydi. Ya’ni, ilmiy talqinlar orqali ilmiy bashoratlarning ishonchlilik darajasini oshirish mumkin bo‘ladi.

Insoniyatning uzoq yillik hayotiy tajribalaridan ma’lumki, bashorat ilm-fanning hal qiluvchi elementlaridan bo‘lib, tabiyot fanlari bilan uzviy aloqadorlikda rivojlanadi. Fizikada nyuton mexanikasi kelajak harakatlarini bashorat qiladi, biologiyada evolusiya nazariyasi turlar o‘zgarishini oldindan aytib beradi. Biroq har qanday bashorat ma’lumotlarni talqin qilishga asoslanadi. Talqin bo‘lmagan joyda ma’lumotlar faqat raqamlar to‘plami bo‘lib va mavhum ma’lumotlardan iborat bo‘lib qoladi.

Bugun insoniyat o‘z kelajagini qurmoqda, bu jarayon, eng avvalo, o‘tmishni, o‘tgan bosqichlarni obyektiv baholashdan boshlanishi, tabiiy. Xuddi shuning uchun ham hozirgi ijtimoiy zaruriyat va ehtiyojlar mazkur mavzu yuzasidan muhokama yuritishni taqozo etmoqda. Darvoqe, Nisshe aytganidek “kelajakni yaratayotgangina o‘tmish ustidan hukm chiqarishga haqli” [1;198-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ilmiy adabiyotlarda boshqa turli ilmiy bilish shakllari kabi bashorat va talqin tushunchalarining o‘zaro bog‘liq jihatlari ham o‘rganilgan.

Falsafada bashorat, ko‘pincha, talqin bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Masalan, Jan-Pol Sartr va Martin Xaydegger kabi ekzistensialist faylasuflar talqinni inson mavjudligining muhim qismi sifatida talqin qiladi. Xaydegger fikricha, talqin – bu insonning dunyodagi o‘z o‘rnini anglashi va uni qabul qilishi bilan bog‘liq, deb hisoblaydi. Sartr esa talqinni erkinlik va mas’uliyat bilan chambarchas bog‘laydi: inson o‘ziga ishonmasa, o‘z tanlovi uchun javobgarlikni his qila olmaydi [2].

Atrofimizda kechayotgan ijtimoiy jarayonlarning hozirgi holatidan kelib chiqib bashorat va talqin tushunchalarining mohiyatini tarixiy va ijtimoiy jihatdan bog‘liq jihatlarini falsafiy tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, mazkur mavzudagi tahlilning asosiy maqsadi talqin va bashoratning inson hayotidagi o‘rnini chuqurroq tushunish va uning turli sohalar va jamiyatga ta’sirini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iboratdir.

Mazkur mavzu doirasidagi tahlillar mazkur masalaga oid ko‘plab manbalarni o‘rganishni talab qiladi. Chunki aksariyat ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlarda talqin tushunchasi bilan deyarli bir ma’noda qo‘llaniladigan interpretatsiya va germenevtika tushunchalarini ham uchratishimiz mumkin. Shu boisdan

ularning mazmun mohiyati, o‘zaro aloqadorlik xususiyatlari va farqli jihatlarini ham qiyosiy tahlil qilish o‘rganilayotgan mazumizning mohiyatini to‘laroq yoritilishiga xizmat qiladi.

Mazkur “Interpratatsiya”, “Germenevtika” va “Talqin” tushunchalari, haqiqatdan ham, ko‘p hollarda bir-biriga yaqin ma’nolarga ega bo‘lib, o‘zbek tilida, umuman, inson tafakkuri va bilish jarayonida muhim o‘rin tutadi. Ushbu tushunchalarning mazmun-mohiyati va o‘zaro aloqadorligini tushunish uchun avval har birini alohida ko‘rib chiqib, so‘ngra ularning umumiy va farqli jihatlariga to‘xtalib o‘tishimiz lozim bo‘ladi.

Falsafa qomusiy lug‘atida talqinga jahon adabiyotshunosligida mavjud matnni tushunish va tushuntirish jarayonini ifodalovchi tushuncha [3;388-b.], degan ta’rif beriladi. Xuddi shu manbada interpratatsiya – biror narsaning ma’nosini, tub mohiyatini ochib berish, tushuntirish, deya izohlanadi [4;169-b.]. Yana shu manbaaga murojaat qilganimizda, biz o‘rganayotgan mavzu ma’nosini beruvchi so‘z germenevtika tushunchasiga duch kelamiz. Germenevtika–matnlarni tahlil qilish nazariyasi bo‘lib, tarixiy-falsafiy fan doirasida matnlarni nazariy asoslovchi va metodologik tushuntiruvchi soha [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Germenevtika G‘arbda, dastlab, qadimgi Yunon shoirlarining asarlarini, keyinchalik, Injilni talqin qilish ta’limoti sifatida maydonga kelgan. Hozirgi vaqtda «intrepretatsiya» so‘zlari mazmuniga mos keladi. Intrepretatsiya biror narsaning ma’nosini, tub mohiyatini ochib berish, tushuntirish ma’nosini ifodalab, ilmiy nazariyalarni ular tatbiq qilinadigan sohalari bilan qiyoslashda, nazariyalar qurilishining turli usullarini ta’riflashda, nazariyalar o‘rtasidagi nisbatning bilish jarayonidagi o‘zgarishlarni ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Talqin mavjud matnni tushunish va tushuntirish jarayonini ifodalovchi tushuncha sifatida har soha olimlari o‘zlariga mos ravishda qo‘llaydi. Shu ma’noda mazkur istilohning iste’mol doirasi qatiy chegaralab qo‘yilgan emas.

Demak, ularning o‘zaro aloqadorlik va umumiy jihatlari haqida fikrimiz har uchala tushunchaning mohiyati tushunish va tushuntirishga bilan bog‘liq bo‘lib, har qanday kelajak hodisalarini oldindan bilish tushunish va tushuntirishga asoslananadi.

Tushuntirish va tushunish (talqin qilish)ning o‘zaro nisbati to‘g‘risida so‘z yuritar ekan, Vrigt mazkur tushunchalarni farqlagan ma’qul deb ko‘rsatadi. Bu farqni u quyidagilarda ko‘radi: «Bu nima?» degan savolga javob berish talqin qilishning natijasidir. Aytaylik, namoyish nima uchun sodir bo‘ldi yoki inqilobga nima «turtki» berdi? degan savollarga javob berar ekanmiz, biz sodir bo‘layotgan hodisalarni nisbatan tor ma’noda tushuntirishga harakat qilamiz.

Bundan tashqari, bu ikki omil o‘zaro bog‘liq va ma’lum tarzda bir-biriga tayanadi... Bir darajadagi tushuntirish, ko‘pincha, dalillarni yanada yuqori darajada talqin qilishga zamin hozirlaydi» [6;164-b.].

Ilmiy talqin – insonning olamni bilishga, idrok etishga yo‘naltirilgan aqliy faoliyatining bir yo‘nalishi usuli sifatida barcha davrlarda mutafakkirlar diqqatini jalb etib kelgan. Suqrot, Platon va Aristotel asarlarida fikrlash talqin qilish, ta’birlash va sharhlashni mantiq fani darajasiga ko‘taradi [7;164-b.].

Forobiy ilmiy bilimlar his-hayojondan uzoq bo‘lishi va obyektiv talqinga tayanishi lozimligini ta’kidlaydi [8;28-b.]. Haqiqat talqinga asoslangan ilmiy bilimlar tufayli, deb yozadi. Forobiyning fikricha, “mantiq aqlni to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi va ...xatolardan saqlaydi” [9;40-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ma’lumki, bashoratning dastlabki shakli–sezgi, ishora, kundalik tajribaga asoslangan odatdagi (intuitiv) bashorat hisoblanadi. “Ko‘p asrlik hayotiy tajriba asosida odamlar u yoki bu hodisalarni kundalik hayotda qonuniy takrorlanishini anglab yetadilar hamda ularni bir-biriga taqqoslashni o‘rganadilar. Jumladan, qaldirg‘ochlar yer bag‘irlab uchsa, ob-havo tez orada yomonlashishini kutish ma’lum. Oddiy odamlarning kuzatuvchanligi, ijodiy zehni kelajakni prognoz qilishning o‘ziga xos shakli – xalq alomatlarida o‘z ifodasini topadi. Odamlar ob-havodagi o‘zgarishlarni va ularning hosilga ta’sirini asrlar osha kuzatib keladilar, hayvonlar, qushlar, qurt-qumursqalarning ma’lum xulq atvoriga, kunchiqar va kunbotar mahallarda quyoshning tusiga, bulutlarning shakliga qarab ob-havoni bashorat qilishga odatlangan” [10;57-b.].

Demak, ko‘ryapmizki qadimdan odamlar tabiat hodisalarini tushunish, ya’ni, talqin qilash asosida hayotiy tajribalariga asoslanib kelajakni bashorat qilishni o‘rganganlar.

Bashorat shakllari orasida mifologik, diniy va ilmiy bashoratlar alohida o‘rinni egallaydi.. Mifologik bashoratda kelajak haqida folbinlik, shamanizm, turli afsona va rivoyatlar muhim ahamiyatga ega. Qizig‘i shundaki, garchand insoniyatning ba’zi vakillari ushbu bashorat shakli sohiblarini tanqid va masxara qilib kelgan bo‘lsalar-da, aynan ana shu yo‘nalishdagi bashoratlarda uchar jismlar, g‘oyibona, simsiz muloqot vositalari, koinot hamda Yer kurrasining turli joylarini ko‘rish, ko‘rsatish asboblari haqidagi tasavvurlar aks etgani, ular bugungi kunning voqeligiga aylangani hech kimni ajablantirmaydi.

Diniy bashoratda Yaratganning hamma narsani oldindan bilishi va ilgaridan belgilab qo‘yishi, “vahiy kelishi”, oldindan aytish shaklida nomoyon bo‘ladi. Masalan, islomda hamma narsa oldindan belgilangan-

ligi haqidagi aqida bashoratning muhim jihatlaridan biridir. Muhammad alayhissalom ta'limotiga ko'ra, dunyoda hech narsa Olloh irodasidan tashqarida mavjud bo'lmagan va mavjud bo'lishi mumkin emas. "Har bir jon Ollohning izmi bilan va aniq belgilab qo'yilgan muddatda o'ladi" [11;145-b.].

Zamonaviy fanda ilgari surilayotgan ilmiy bashoratlarda insoniyat uchun nafaqat o'tmish, balki zamonning istalgan davrlarini aniq bashorat qilishda ehtimoliy va tasodifiy omillar ustuvor o'rinni egallamoqda. Bunda kelajakdagi o'zgarishlar va taraqqiyot bosqichlari bir necha yo'nalishning biridan borishi mumkin bo'lib, arzimagan va kuchsiz bo'lib ko'ringan kichik bir o'zgarish nafaqat kelajak haqidagi tasavvurlarni, balki uning manzarasini ham tubdan o'zgartirib yuborishi mumkin. Shuning uchun ham ularning faoliyati natijalarini oldindan bashorat qilish qiyin hisoblanadi. Shu boisdan ilmiy bashoratlar ilmiy bilim va tajribalarga asoslangan holda voqelikning o'zgarishi va rivojlanishi qonuniyatlarini hisobga olgan holda chiqariladigan ilmiy jihatdan asoslangan xulosalardir.

Inson talqini ma'lumotlar tahlilida muhim bo'lib, u qaror qabul qilishni sifatli ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Ilmiy tadqiqotlarda talqin ilmiy natijalarning ilmiy oqibatlarini tushuntirishga yordam beradi. Kelajakni bashorat qilish ilmiy tadqiqotning tamoyili bo'lib, ma'lumotlarni ilmiy kontekstda sharhlaydi va ilmiy gipoteza bilan muvofiqligini baholaydi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqorid keltirilgan fikrlardan xulosa qilib aytganimizda inson tafakkurida talqining o'rni juda muhim bo'lib, kelajakni ilmiy bilishda markaziy o'rin tutadi, chunki u bashoratni epistemologik asoslaydi va germenevtik yondashuv orqali ma'nolarni ochib beradi. Talqin jarayoni orqali insonlar voqealarni anglaydi, o'z fikrlarini shakllantiradi va hayotdagi muhim qarorlarni qabul qiladi. Shuningdek, psixologik jihatdan ham insonning hissiyotlariga ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni, talqin tafakkur jarayonining ajralmas qismi bo'lib, insonlarning hayotidagi har bir voqea va hodisani qanday qabul qilishiga ta'sir qiluvchi asosiy omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Ницше Ф. Сочинения в двух томах. Т.1, М., "Мысль", 1990, с. 198.

(2). Heidegger M. (1927). Being and Time. Harper & Row.

(3). Фалсафа қомусий луғат. «Шарқ», Тошкент, 2004, 388-бет.

(4). Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования. М., "Наука", 1986, с. 164.

(5). Папов П.С, Стяжкин.Н.И. Развитие логических идей от античности до эпохи Возрождения. М., МГУ, 1974, с. 27.

(6) . Фаробий Абу Наср. Рисолалар. Т., "Фан", 1975, 28–40-бетлар.

(7). Саифназаров И., Қосимов Б., Никитченко Г. Фаннинг фалсафий масалалари. Тошкент, "Янги аср авлоди", 2004, 57-бет.

(8). Алоуддин Мансур. Ўзбекча изоҳли таржима. Қуръони карим. Тошкент, "Чўлпон", 1992, 145-бет.

Norliyev Rustam Ibragimovich (Termiz davlat Pedagogika instituti "Falsafa va ma'naviyat asoslari" kafedrasi mudiri, falsafa fanlari nomzodi, dotsent; e-mail: norliyevr@mail.ru)

AXLOQIY QADRIYATLARNING SHAXS SHAKLLANISHIGA TA'SIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada axloq ilmining shaxs shaklanishiga ta'siri ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Maqolada shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, uning jamiyat hayotidagi o'rni, shuningdek, tarbiya va ta'lim jarayonlarida axloqiy qadriyatlardan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada falsafiy yondashuvlar asosida axloqiy qadriyatlarning inson xulq-atvori va dunyoqarashiga ta'siri haqida ilmiy xulosalar keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *axloqiy qadriyatlar, odam, shaxs, inson, shaxsiyat shakllanishi, ma'naviyat, tarbiya, falsafa, ijtimoiy falsafa.*

Норлиев Рустам Ибрагимович (Термезский государственный педагогический институт, заведующий кафедрой «Философия и основы духовности», кандидат философских наук, доцент; e-mail: norliyevr@mail.ru)

ВЛИЯНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. *В данной статье анализируется влияние науки нравственности на формирование личности с социально-философской точки зрения. Рассматриваются вопросы духовно-нравственного развития личности, её роль в жизни общества, а также использование нравственных ценностей в воспитании и образовательных процессах. Статья представляет научные выводы о влиянии нравственных ценностей на поведение и мировоззрение человека с философской точки зрения.*

Ключевые слова: *нравственные ценности, человек, личность, формирование личности, духовность, воспитание, философия, социальная философия.*

Norliyev Rustam Ibragimovich (Termiz State Pedagogical Institute Head of the Department of Philosophy and Foundations of Spirituality, Philosophy Candidate (PhD), Associate Professor; e-mail: norliyevr@mail.ru)

THE INFLUENCE OF MORAL VALUES ON PERSONALITY DEVELOPMENT

Annotation. *This article analyzes the influence of moral science on personality formation from a socio-philosophical perspective. It examines the spiritual and moral development of an individual, their role in social life, and the use of moral values in educational and upbringing processes. The article provides scientific conclusions on the impact of moral values on human behavior and worldview from a philosophical perspective.*

Keywords: *Moral values, human, person, personality, personality development, spirituality, upbringing, philosophy, social philosophy.*

Kirish (Introduction). Axloq olamda faqat insonlar uchun mavjud bo‘lgan asosiy tushunchalardan biridir

Inson turli nuqtayi nazardan qarash mumkin bo‘lgan va ko‘plab qarama-qarshi xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan murakkab mavjudotdir. Shu sababli ham ko‘plab ilmiy fanlar insonni o‘z nuqtayi nazaridan o‘rganib, baholagan. Masalan, antropologiya, biologiya, psixologiya, falsafa, san’at kabi ilmiy fanlar insonga faqat o‘z manfaatlari doirasida baho bergan. Holbuki, inson o‘zining moddiy-jismoniy xususiyatlaridan tashqari, ruhiy-ma’naviy xususiyatlarni ham o‘zida mujassam etgan mavjudotdir. Ma’naviy qadriyatlarni o‘zida mujassam etgan din bularning barchasidan farqli ravishda insonni har tomondan o‘rganadi.

Bu ma’lumotlarga asoslanib aytish mumkinki, inson o‘z aqli va tafakkuridan foydalanadigan, atrof-muhitga qiziqish bildiruvchi, ko‘rgan va eshitgan narsalaridan ta’sirlanib, undan ibrat oladigan mavjudotdir. Shu ma’noda, inson juda foydali bo‘lishi mumkin, lekin u juda zararli ham bo‘lishi mumkin. Inson o‘ziga, oilasiga, atrof-muhitga, jamiyatga foyda keltirishi uchun, avvalo, o‘zining ijobiy tomonlarini rivojlantirishi va saqlab qolishi muhim ahamiyatga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Abu Nasr Forobiy o‘zining “Fozil odamlar shahri” asarida insonni ideal fazilatlarga ega bo‘lgan mavjudot sifatida ko‘rsatib, uning jamiyatdagi o‘rni, ijtimoiy mas’uliyati, ma’naviy kamoloti muhimligini ta’kidlaydi. Asarda insonning axloqiy-ma’naviy fazilatlarini rivojlantirish orqali jamiyat barqarorligini ta’minlash mumkinligi ko‘rsatilgan [1].

Najmiddin Komilovning “Tasavvuf” nomli kitobida esa insonning ichki dunyosi, ma’naviy poklanish va ma’naviy kamolot masalalariga alohida urg‘u berilgan. Muallif insonning o‘z-o‘zini anglash, ichki ehtiroslarni nazorat qilish va ma’naviy yuksalish yo‘llarini tasavvufiy yondashuv nuqtayi nazaridan tahlil qiladi. Bu nuqtayi nazar Forobiy ta’riflagan ideal inson tushunchasi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, insonning ma’naviy kamoloti uning jamiyatdagi foydali faoliyati bilan uyg‘unligini ko‘rsatadi [3].

V.F.Poshnevning “Insoniyat tarixining boshlanishi to‘g‘risida” asarida insoniyat tarixining boshlanishi va uning jamiyatdagi rivojlanish jarayonlari ko‘rib chiqilgan. Asarda insonning tabiiy va ijtimoiy rivojlanishi ilmiy asosda tahlil qilingan, insonning jamiyatdagi o‘rni va tarixiy tajribadan saboq olish zarurati ko‘rsatilgan [6].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Axloqiy qadriyatlarning shaxs shakllanishiga ta’sirini ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilishga bag‘ishlangan ushbu maqolada ilmiy tadqiqotning germenevtik tahlil, sinergetik tahlil, analiz, sintez kabi metodlaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Axloq arabcha so‘z bo‘lib, “xarakter, tabiat, fe’l-atvor” ma’nolarini bildiradi va odamlarni “yaxshi” yoki “yomon” deb belgilovchi, ularning jamiyatdagi xatti-harakatlari va o‘zaro munosabatlarini tartibga solish uchun qo‘llaniladigan qoidalar tizimidir. Etika esa jamiyatda mavjud bo‘lgan axloq haqida fikr yuritish, uning qoidalarini o‘rganish va muayyan xulosalarga kelish jarayonidir. Shu nuqtayi nazardan, axloq tushunchasi nafaqat etikadan kengroq, balki undan ancha oldin mavjud bo‘lgan tushuncha hisoblanadi [2;78-b.].

Odamlarning tashqi ko‘rinishi, aql-zakovati, kognitiv qobiliyati va axloqiy qadriyatlari bilan bir-biridan farq qilganidek, xatti-harakatlari ham farqlanadi. Binobarin, istaklar, intilishlar, his-tuyg‘ular va ularni ifodalash usullari ham farqlanadi. Misol uchun, ba’zi odamlar boshqalarga ishonadi, boshqalari esa ishonmaydi, ba’zilari sabrli, boshqalari esa sabrsiz va shoshqaloq, ba’zilari uyatchan, boshqalari esa tashabbusni o‘z qo‘liga oladi. Bu farqlarning barchasi odamlar o‘rtasidagi shaxsiy farqlar mavjudligini ko‘rsatadi. Odamlarni bir-biridan ajratib turuvchi xususiyatlar majmuyi ularning shaxsiyatini tashkil qiladi.

Shaxsning rivojlanishiga ta’sir qiluvchi omillar, odatda, irsiyat va ijtimoiy muhit hisoblanadi. Irsiy omillarga ota-onadan genetik jihatdan meros bo‘lib qolgan shaxsiy xususiyatlar kiradi. Atrof-muhit omillari kengroq bo‘lib, xatti-harakatlarga ta’sir qiluvchi barcha genetik bo‘lmagan omillarni qamrab oladi. Atrof-muhit omillari, birinchi navbatda, oila, din, ta’lim, madaniyat, tengdoshlar va do‘stlar, ommaviy axborot vositalari, axloq, qadriyatlar, urf-odatlar va an’analarni o‘z ichiga oladi [3;132-b.].

Irsiyat va atrof-muhit omillarini butunlay ajratish nihoyatda qiyin. Bu omillarning har biri insonga har xil ta’sir ko‘rsatadi va shaxsni har xil darajada va shaklda shakllantiradi. Inson o‘z hayoti davomida bir qancha bosqichlarni bosib o‘tib, doimo rivojlanib boruvchi mavjudotdir. Shu munosabat bilan, inson hayoti go‘daklik, bolalik, o‘smirlik, kamolot, o‘rta va qarilik kabi rivojlanish davrlariga bo‘linadi. Go‘daklik va bolalik davri juda muhim, chunki ular rivojlanishning birinchi bosqichidir, keyingi davrlarning shakllanishi asosan ushbu bosqichlar bilan belgilanadi. Inson bolaligida ko‘rgan, eshitgan, o‘rgangan hamma narsa keyingi hayotida namuna sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday ekan, farzandning sevgi, hurmat, mehr-oqibat, ezgulik, halollik, saxovat kabi qadriyatlar mavjud bo‘lgan va amalda tatbiq etiladigan muhitda tarbiyalanishi juda muhimdir. Chunki bu qadriyatlar, keyinchalik, uning shaxsini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Yer yuzidagi insonni qadriyatlarsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Qadriyatlarning kuchi va ta’siri har bir insonning shaxsiyatiga qarab o‘zgarishi mumkin. Bularning barchasi qadriyatlarning inson shaxsiyatiga ta’sir qiluvchi muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Albatta, insonga faqat moddiy mavjudot sifatida qarash mumkin emas. Shuningdek, uning ichki tuzilishga, o‘zining “men”iga ega ekanligini ham unutmaslik kerak. Bundan tashqari, inson o‘zini umuminsoniy qadriyatlar bilan boyitishi lozim. Buni faqat ma’naviy tuyg‘ularni kuchaytirish orqali amalga oshirish mumkin [4;19-b.].

Inson ma’naviy, ruhiy va axloqiy jihatdan sog‘lom bo‘lishi uchun u asosiy umuminsoniy qadriyatlarga ega bo‘lishi va bu qadriyatlarni qabul qilgan holda, ularni o‘z xatti-harakatlarida aks ettirishi kerak. Zero, axloqiy qadriyatlarning mavjudligi va ularning amalda qo‘llanilishiga nafaqat shaxs, balki jamiyat tinchligi, osoyishtaligi ham bog‘liq. Chunki jamiyatlar madaniyati va sivilizatsiyasini tashkil etuvchi iymon, san’at, tarix, ilm-fan, axloq, din, til kabi asosiy unsurlarning har biri qadriyatdir. Qadriyat inson va jamiyat uchun eng katta sig‘imli tushunchalardan biridir. Qadriyatlar inson tomonidan yaratilganligi sababli, ular unga xos bo‘lgan tushuncha xarakterini oladi. Turli xil xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan qadriyatlar insoniyatning o‘zi kabi uzoq tarixga ega. Ular o‘zgarmasdir, chunki ular o‘rganiladi va avloddan avlodga o‘tadi. Aql va irodaga ega komil mavjudot bo‘lgan inson har doim va hamma joyda axloqiy qadriyatlarga ehtiyoj sezadi. Chunki axloqiy qadriyatlar shaxs va jamiyat uchun “eng muhim” shartlar sifatida qabul qilinadi. Din, huquq va axloqiy qadriyatlarsiz odamlar tinch-totuv va baxt-saodatda birga yashay olmaydi, tinch jamiyat qura olmaydi. Jamiyatda “nima yaxshi, nima yomon” degan umumiy tushuncha bo‘lmasa, odamlar o‘rtasida tartib, barqarorlik, osoyishtalik va tinchlik o‘rniga tartibsizlik hamda nizolar hukm suradi [5;109-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). Xulosa qilib shuni ta’kidlash kerakki, axloqiy qadriyatlar shaxsning shakllanishida markaziy rol o‘ynaydi. Shaxs nafaqat tug‘ma xususiyatlar natijasi, balki tarbiya, ma’naviy muhit va ijtimoiy tajriba ta’sirida rivojlanadigan murakkab jarayondir. Bolalik va o‘smirlik davrida sevgi, hurmat, halollik, saxovat, rahm-shafqat kabi axloqiy qadriyatlarni munosib qabul qilish insonning kelajakdagi xulq-atvori va shaxsiy fazilatlarini belgilaydi. Zamonaviy dunyoda axloqiy qadriyatlarga yetarlicha e’tibor bermaslik yosh avlodning maqsadsiz va ma’naviy zaif bo‘lib rivojlanishiga olib keladi. Shu nuqtayi nazardan, shaxs va jamiyat barqarorligi hamda insonning ruhiy va ma’naviy salomatligi uchun axloqiy qadriyatlarni tarbiyalash, ularni hayotga tatbiq etish, yosh avlodda shakllantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi “Xalq merosi” nashriyoti, 1993.

(2). Capra F. The turning point: science, society, and the rising culture. Chicago. Bantam Books, 1983, 563 p.

(3). Komilov N. Tasavvuf. Toshkent, “Movarounnahr”, 2009, 447-bet.

(4). Peter L. The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. Publisher: Open Road Media, 2011, 284 p.

(5). Григорьян Б.Т. Философская антропология. Критический очерк. Москва, “Мысль”, 1982, 188 с.

(6). Пошнев В.Ф. О начале человеческой истории. Москва, 1974, 419 с.

Rasulova Shoira Azizovna (Farg‘ona davlat universiteti katta o‘qituvchisi)

O‘ZBEKISTONDA AYOLLARNING IJTIMOIY MAVQEYI, MILLIY SHART-SHAROITLARI VA XUSUSIYATLARI

Annotasiya. *Mazkur maqolada O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy mavqeyini belgilovchi milliy shart-sharoitlar, tarixiy, madaniy va ijtimoiy omillar tahlil qilinadi. Unda ayollarning jamiyatdagi roli, huquqiy asoslar, ta’lim, sog‘liqni saqlash, mehnat bozori va oilaviy munosabatlardagi o‘zgarishlar milliy mentalitet va an’analarga tayanib yoritilgan. Shuningdek, ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning teng huquqli ishtirokini ta’minlash borasidagi davlat siyosati va amalga oshirilayotgan islohotlarga e’tibor qara-tilgan va O‘zbekiston jamiyatida gender tengligi va ayollar mavqeining mustahkamlanishidagi xususiy yo‘nalishlarni ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *ayollar ijtimoiy mavqeyi,ayollarning jamiyatdagi roli, ijtimoiy faollik, milliy mentalitet, gender tenglik, ayollar huquqi, oilaviy munosabatlar.*

Расулова Шоира Азизовна (старший преподаватель Ферганского государственного университета)

НАЦИОНАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ И ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПОЛОЖЕНИЯ ЖЕНЩИН В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. *В статье анализируются национальные условия, исторические, культурные и социальные факторы, определяющие социальный статус женщин в Узбекистане. В ней обсуждается роль женщин в обществе, правовые основы, изменения в образовании, здравоохранении, рынке труда и семейных отношениях на основе национального менталитета и традиций. Также в ней уделяется внимание государственной политике и проводимым реформам, направленным на повышение социальной активности женщин и обеспечение их равноправного участия, а также раскрываются конкретные направления гендерного равенства и укрепления положения женщин в узбекском обществе.*

Ключевые слова: *социальный статус женщин, роль женщин в обществе, социальная активность, национальный менталитет, гендерное равенство, права женщин, семейные отношения.*

Rasulova Shoira Azizovna (Senior lecturer at Fergana State University)

NATIONAL CONDITIONS AND CHARACTERISTICS OF THE SOCIAL STATUS OF WOMEN IN UZBEKISTAN

Annotation. *This article analyzes the national conditions, historical, cultural and social factors that determine the social status of women in Uzbekistan. It discusses the role of women in society, legal frameworks, changes in education, healthcare, the labor market and family relations based on national mentality and traditions. It also focuses on state policy and ongoing reforms aimed at increasing women's social activity and ensuring their equal participation, and reveals specific areas of gender equality and strengthening the position of women in Uzbek society.*

Keywords: *social status of women, role of women in society, social activity, national mentality, gender equality, women’s rights, family relations.*

Kirish (introduction). Ayollar jamiyatning ajralmas qismi bo‘lib, ularning ijtimoiy hayotdagi mavqeyini aniqlash har bir davlatning sotsial taraqqiyot darajasini ko‘rsatuvchi muhim omillardandir. O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy mavqeyini shakllantiruvchi omillar ko‘p qirrali bo‘lib, ular milliy urf-odatlar, tarixiy rivojlanish bosqichlari, diniy qadriyatlar hamda zamonaviy siyosiy-ijtimoiy islohotlar bilan bevosita bog‘liqdir.

Tarixiy jihatdan qaralganda, O‘zbekiston hududida yashab kelgan xalqning madaniy merosida ayollarning oila va jamiyatdagi o‘rni muhim bo‘lgan. An’anaviy jamiyatda ayol avvalo onalik, turmush o‘rtog‘i, ro‘zg‘or bekasi sifatida ko‘rilgan bo‘lsa-da, ayrim tarixiy davrlarda ularning siyosiy va iqtisodiy hayotdagi ishtiroki ham kuzatilgan. Ayniqsa, temuriylar davrida ayollar ilm-fan, madaniyat va davlat boshqaruvida ham faol qatnashganliklari tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Mustaqillikdan keyingi davrda O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularning huquq va erkinliklarini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Ayollarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan qonunchilik bazasi mustahkamlandi. Jumladan, “Ayollar va erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi qonun, shuningdek, gender tenglikni ta’minlash bo‘yicha milliy strategiyalar va dasturlar qabul qilindi.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda ayollar ta’lim, sog‘liqni saqlash, davlat boshqaruvi, tadbirkorlik va boshqa sohalarda faol ishtirok etmoqda. Ayniqsa, oliy o‘quv yurtlarida tahsil olayotgan ayollar sonining ortib borayotgani, ularning ilmiy va ijtimoiy faoliyatga bo‘lgan qiziqishining oshgani kuzatilmoqda. Biroq

hududlar kesimida ayollarning imkoniyatlari va faolligi turlicha bo‘lib, bu milliy, diniy va ijtimoiy muhit xususiyatlari bilan belgilanadi.

Adabiyotlar tahlili va metod (Materials and methods). “O‘zbekistonda “2030-yilgacha bo‘lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi Milliy maqsad va vazifalar” doirasida ustuvor maqsadlardan biri sifatida “Gender tenglikni ta’minlash va barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish” belgilangan” [1]. Shuningdek, O‘zbekiston jamiyatida gender tengligini to‘liq ta’minlash yo‘lida hali-hanuz ayrim muammolar mavjud. Jumladan, ayollar mehnat bozorida diskriminatsiyaga uchrashi, oilaviy zo‘ravonlik holatlari, ayrim ijtimoiy stereotiplarning saqlanib qolishi kabi masalalar dolzarbligicha qolmoqda. Shu bois ayollarning ijtimoiy mavqeyini yuksaltirish uchun faqat huquqiy choralar emas, balki keng ko‘lamli madaniy-ma’rifiy ishlar, jamoatchilik ongini o‘zgartirishga qaratilgan dasturlar muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy mavqei milliy shart-sharoitlar va tarixiy-madaniy omillar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, bugungi islohotlar jarayonida ularning faolligi va ta’sir doirasi tobora kengayib bormoqda. Bu esa jamiyatda barqarorlik, taraqqiyot va inson huquqlarining ta’minlanishida muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda.

“Xotin-qizlar harakatining ijtimoiy mavqeini mustahkamlash, bandlikni ishlab chiqarish va noishlab chiqarishga yo‘naltirish, tug‘ilishga munosabat, siyosiylashtirish va ijtimoiylashuv darajasi ma’nosida o‘z taqdirini o‘zi belgilashga asoslangan yangi sifat darajasiga o‘tish; ayollarning ijtimoiy-madaniy makonidagi saylovdagi mavqeyi, ommaviy ongda (ayollar) o‘z-o‘zini yo‘naltirish uchun kuchli motivatsiyaning tarqalishi, bozorga yo‘naltirilganlik tizimida yetakchilik, martaba munosabati, o‘z-o‘zini tarbiyalash, oilaviy ahvol, shuningdek, millat salomatligi va genofondi uchun to‘liq mas’uliyatning namoyon bo‘lishi bilan izohlanadi” [5].

Muhokama (Discussion). O‘zbek jamiyatining tarixiy shakllanish jarayonida ayollarning ijtimoiy mavqei muhim o‘rin egallagan bo‘lsa-da, bu mavqe turli davrlarda o‘zgaruvchan bo‘lgan. An’anaviy patriarxal tuzumlar, diniy e’tiqodlar va madaniy qadriyatlar ayollarni ko‘proq oilaviy doirada ko‘rishga intilgan. Shu sababli ularning keng ijtimoiy hayotdagi ishtiroki, ko‘p hollarda, cheklangan. Ammo zamonaviy O‘zbekiston sharoitida bu holat keskin o‘zgarib bormoqda.

Mustaqillikdan so‘ng ayollar mavqeini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi. Gender tengligi, ayollar huquqlarini ta’minlash, ularning davlat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirish borasida muhim islohotlar amalga oshirildi. Ayniqsa, qonunchilik bazasining takomillashuvi, xotin-qizlarga oid maxsus komissiyalar va qo‘mitalarning faoliyati, xotin-qizlarni ijtimoiy va iqtisodiy hayotga jalb etish bo‘yicha dasturlar bu sohada sezilarli natijalar berayotgani kuzatilmoqda.

Biroq real holatda ayollarning ijtimoiy faolligi, huquqiy ong darajasi, iqtisodiy mustaqilligi hududlar kesimida turlicha. Bu esa O‘zbekiston jamiyatining ko‘p qirrali, etnomadaniy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan notekisligidan dalolat beradi. Ayrim hududlarda hanuzgacha patriarxal stereotiplar, ayollar mehnatini past baholash, gender asosidagi kamsitish holatlari mavjud. Bundan tashqari, ayollar orasida kasb tanlashdagi erkinlik, siyosiy jarayonlardagi vakillik, oilaviy bosim va gender zo‘ravonlik holatlari ham dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Shuningdek, madaniy va ma’naviy omillar bu jarayonda ikki xil rol o‘ynaydi: bir tomondan, ular ayollarni qadrlash, hurmat qilish an’analarini mustahkamlasa, boshqa tomondan, ularning ijtimoiy erkinligiga ruxsat bermaydigan konservativ cheklovlarni ham saqlab qoladi. Shu sababli gender tenglikni ta’minlashga qaratilgan yondashuvlar nafaqat qonunchilik, balki ijtimoiy ongni o‘zgartirish, ta’lim, OAV va madaniyat orqali amalga oshirilishi zarur.

Umuman olganda, O‘zbekistonda ayollar mavqeyi bo‘yicha yutuqlar mavjud bo‘lsa-da, ularni mustahkamlash uchun tizimli va chuqur ijtimoiy yondashuv talab etiladi. Bu borada davlat, fuqarolik jamiyati institutlari, ta’lim tizimi va ommaviy axborot vositalarining o‘zaro hamkorligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Natijalar (Results). So‘nggi yillarda jamiyatdagi o‘zgarishlarga hamohang O‘zbekistonda xotin-qizlarni qo‘llabquvvatlash borasida alohida e’tibor berilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrda “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-562-qonuni qabul qilinganligi ayollarning jamiyatdagi mavqeini yanada ko‘tardi.

Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlarini ta’minlashning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

▪qonuniylik;

▪demokratizm;

▪xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi;
▪jins bo‘yicha kamsitishga yo‘l qo‘yilmasligi;
▪ochiqlik va shaffoflik [2].

“Erkak va ayollar tengligi g‘oyasini yunon olimi Antifont o‘z asarlarida qo'llagan holda: «Tabiat barchani: ayollarni ham, erkaklarni ham teng qilib yaratadi, lekin odamlar insonlarni tengsiz holatga soluvchi qonunlarni ishlab chiqishadi», deb ta’kidlagan. Sharq qomusiy olimlardan Abu Nasr Forobiy “Fozil odamlar shahri” asarida tenglik hukm surgan davlatni fozillikka intilgan davlat sifatida qayd etgan bo'lsa, 1791-yilda Olimpiya De Guj tomonidan tayyorlangan fuqarolik va ayol huquqi deklaratsiyasida ilk bor ayollarning erkin fikrlash va o‘z fikrini bildirish huquqiga ega ekanligi e’tirof etilgan [6].

“2018-yil 2-fevraldagi “Xotin-qizlarni qo‘llabquvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-53-25-farmoni aynan gender tenglik siyosatini shakllantirgan holda ijrosi bilan bog‘liq masalalarga aniqlik kiritdi [3].

2019-yil 7-martdagi “Xotin-qizlarning mehnat huquqlarining kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4235-qarori ham xotin-qizlarga oid davlat siyosatida muhim qadam bo‘lib kelmoqda [4].

Xulosa (Conclusion). O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy mavqeyini belgilovchi omillar – tarixiy meros, milliy an’analar, diniy qadriyatlar va zamonaviy islohotlar bilan uzviy bog‘liqdir. Mustaqillik yillarida gender tengligini ta’minlash, ayollarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan huquqiy va institutsional asoslar yaratildi. Ayollar ta’lim, sog‘liqni saqlash, iqtisodiyot, siyosat va boshqa sohalarda faol ishtirok etmoqda, ularning ijtimoiy faolligi ortib bormoqda.

Shu bilan birga, ayrim hududlarda saqlanib qolgan ijtimoiy stereotiplar, mehnat bozoridagi tengsizlik va ma’naviy-ma’rifiy yondashuvlarning yetarli darajada emasligi bu boradagi muammolar saqlanib qolayotganini ko‘rsatadi. Ayollar mavqeyini mustahkamlash uchun huquqiy choralardan tashqari, jamiyat ongini o‘zgartirishga, gender madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan kompleks yondashuv zarur.

Umuman olganda, ayollarning ijtimoiy mavqeyini yuksaltirish nafaqat demokratik jamiyat qurish, balki mamlakatning barqaror va izchil rivojlanishini ta’minlashda muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). 2022–2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo‘yicha Milliy dastur. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi PF-87-farmoniga 1-ilova.

(2). O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrda “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida”gi O‘RQ-562-qonuni, 4-modda.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev. “Xotin-qizlarning mehnat huquqlarining kafolatlarini yanada kuchaytirish va tadbirkorlik faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4235-qarori. 07.03.2019. https://lex.uz/ru/docs/-4230944

(4). Sh.Ubaydullayeva. O‘zbekistonda tibbiyotning akusher-ginekologiya yo‘nalishi taraqqiyotida xotin-qizlarning o‘rni. “Samo qalqonlari”, harbiy-ilmiy jurnal, 2023, 8-son (6).

(5). Сухомлинова, М.В. Социальная активность женщин как фактор устойчивого развития общества: на материалах конкретных социологических исследований в Узбекистане. Дисс.автор., Россия, 2004.

(6). https://oltinsoy.uz/uz/blog/gender-tengligi/426

Sanaqulov Abror Nazarovich (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti “Gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

IJTIMOIY TARMOQLARNING JAMOATCHILIK FIKRI SHAKLLANISHIGA TA’SIRI

Annotatsiya. *Maqolada ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikri shakllanishiga ta’siri yoritilib, ular axborot va g‘oyalarni tez tarqatish, muloqot hamda fikr almashish imkonini berishi, virusli kontentning hissiy ta’siri, ijtimoiy tendensiyalarni shakllantirishdagi ahamiyati va ijobiy-salbiy jihatlari tahlil etilgan. Shuningdek, axborot muhitining shaxsiylashuvi va “axborot kapsulasi” effekti obyektiv fikrlashga ta’siri yoritilgan. Feyk xabarlar hamda manipulyasiya usullari orqali dezinformatsiya tarqatilishi xavfi ko‘rsatilib, ijtimoiy tarmoqlar jamoatchilik fikrini shakllantirishda kuchli omil sifatida baholangan hamda undan mas’uliyat bilan foydalanish zarurati asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy tarmoq, jamoatchilik fikri, virusli kontent, axborot kapsulasi, feyk xabar, dezinformatsiya, manipulyasiya, tanqidiy fikrlash, axborot xavfsizligi.*

Санакулов Аброр Назарович (доцент Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий, доктор философии в области философских наук (PhD)

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ

Аннотация. *В статье раскрывается влияние социальных сетей на формирование общественного мнения. Отмечается, что они обеспечивают быструю передачу информации и идей, создают возможности для общения и обмена мнениями. Анализируется эмоциональное воздействие вирусного контента, его роль в формировании социальных тенденций, а также положительные и отрицательные стороны данного явления. Освещается влияние персонализации информационной среды и эффекта «информационной капсулы» на объективность мышления. Показан риск распространения дезинформации через фейковые новости и манипулятивные методы. Социальные сети рассматриваются как мощный фактор формирования общественного мнения, при этом обосновывается необходимость ответственного их использования.*

Ключевые слова: *социальные сети, общественное мнение, вирусный контент, информационная капсула, фейковые новости, дезинформация, манипуляция, критическое мышление, информационная безопасность.*

Sanaqulov Abror Nazarovich (Associate Professor of Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Kwarizmi Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences (PhD)

THE INFLUENCE OF SOCIAL NETWORKS ON THE FORMATION OF PUBLIC OPINION

Annotation. *The article reveals the impact of social networks on the formation of public opinion. It is noted that they ensure the rapid transmission of information and ideas, create opportunities for communication and exchange of opinions, and analyze the emotional impact of viral content, its significance in shaping social trends, as well as the positive and negative aspects of this phenomenon. The influence of the personalization of the information environment and the "information capsule" effect on the objectivity of thinking is also highlighted. The risk of spreading disinformation through fake news and manipulative methods is shown, while social networks are considered a powerful factor in shaping public opinion, and the need for their responsible use is substantiated.*

Keywords: *social networks, public opinion, viral content, information capsule, fake news, disinformation, manipulation, critical thinking, information security.*

Kirish (Introduction). So‘nggi o‘n yilliklarda ijtimoiy tarmoqlar global axborot makonining ajralmas qismi, eng muhim kommunikativ platformasiga aylandi. Ular endilikda shunchaki muloqot vositasi emas, balki jamoatchilik fikrini shakllantirish, boshqarish va hatto manipulyatsiya qilishning kuchli quroliga aylanib bormoqda. Shu bois raqamli kommunikatsiya bugungi kunda siyosiy, madaniy va ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga chuqur kirib bordi.

G‘arb olimlari bu hodisani “digital public sphere”, ya’ni “raqamli jamoatchilik maydoni” deb ataydilar [1]. Habermas o‘zining mashhur “The Structural Transformation of the Public Sphere” asarida kommunikatsiya texnologiyalari va ommaviy axborot vositalari jamoatchilik ongiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini tahlil qilib, yangi media “fikr erkinligining yangi o‘lchovini” vujudga keltirganini ta’kidlaydi.

Hozirgi raqamli davrda ijtimoiy tarmoqlar jamoatchilik faolligini oshirish, axborot almashinuvi va erkin fikr almashuv jarayonlarini jadallashtiruvchi muhim kommunikatsiya vositasiga aylandi. Shu bilan birga, ular dezinformatsiya, kognitiv manipulyatsiya va psixologik ta’sirning asosiy kanallaridan biriga aylanib, axborot xavfsizligiga jiddiy tahdid tug‘dirmoqda. Ayniqsa, milliy va ma’naviy qadriyatlarga zid g‘oyalar, yolg‘on xabarlar hamda sun’iy ijtimoiy qarama-qarshiliklarning tarqalishi jamiyat barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda repost va retvit kabi funksiyalar axborotning zanjirsimon tarqalishini kuchaytirib, “virusli effekt”ni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, ular nafaqat ma’lumot tarqatish, balki tezkor aloqa va fikr bildirish imkonini yaratib, faol muloqot muhitini shakllantiradi. Natijada ijtimoiy tarmoqlar, bir tomondan, jamoatchilik faolligini kuchaytiradi, biroq, boshqa tomondan, manipulyativ axborotlarning tez tarqalishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Avvallari, jamoatchilik fikri, asosan, an’anaviy ommaviy axborot vositalari orqali – televizor, radio, gazeta va jurnallar orqali shakllansa, bugungi kunda yangi axborot texnologiyalari va raqamli platformalar unga ustunlik qilmoqda. Bu o‘zgarishlar jamoatchilikning axborot manbalariga bo‘lgan qiziqishini oshirib, fikrlar xilma-xilligini ham kuchaytirdi. Shu bilan birga, axborot oqimining o‘ta tezligi va ko‘pchanlikligi ba’zan noaniqliklar, noto‘g‘ri ma’lumotlar va hatto soxta xabarlarning tarqalishiga sabab bo‘lib, jamoatchilik fikrini shakllantirishda yangi muammolarni yuzaga keltirmoqda [2;14-b.].

Ayniqsa, axborot maydonida yolg‘on ma’lumot tarqatish, ijtimoiy ongni zaharlash va manipulyatsiya qilish, milliy-ma’naviy qadriyatlarni yemirish, ularga zid axloqiy me’yorlarni singdirish, milliy mentalitetga yot bo‘lgan begona qadriyatlarni targ‘ib etish, xalqning tarixiy xotirasini o‘zgartirish yoki soxtalashtirish va ijtimoiy ixtiloflar keltirib chiqarish kabi xavf-xatarlar tobora kuchayib bormoqda. Bunday sharoitda ijtimoiy tarmoqlarda tarqaladigan ma’lumotlar orasida noto‘g‘ri yoki adashtiruvchi axborotning mavjudligi jiddiy tahlil talab etadi. Chunki tekshirilmagan yoki haqiqatga mos kelmaydigan ma’lumotlar juda tez tarqaladi va natijada foydalanuvchilar ongida noto‘g‘ri qarashlar hamda ijtimoiy stereotiplar shakllanishiga olib keladi. Shu bois, ijtimoiy tarmoqlarda axborot almashinuvi ikki tomonlama xususiyatga ega: bir tomondan, u g‘oya va fikrlar erkin muomalasini ta’minlaydi, ikkinchi tomondan esa foydalanuvchilardan internetda tarqatilayotgan ma’lumotlarga nisbatan tanqidiy va ongli yondashuvni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy axborot muhitining ajralmas qismi sifatida jamoatchilik fikri shakllanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. U.Lippman va G.Tard jamoatchilik ongining tashqi axborot manbalari orqali shakllanishini nazariy jihatdan asoslab bergan bo‘lsa, M.Maklyuen ommaviy kommunikatsiya vositalari axborotning mazmunidan ko‘ra uning shaklini belgilaydi, deb ta’kidlagan.

Zamonaviy tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlar faqat ma’lumot tarqatish vositasi emas, balki insonning hissiy reaksiyasi va ijtimoiy munosabatlarini yo‘naltiruvchi psixologik mexanizm sifatida ham baholanadi. Berger va Milkman fikricha, virusli kontent ko‘pincha kuchli hissiy ta’sir uyg‘otgani uchun tezroq tarqaladi. S.Vosugiy, D.Roy va S.Aral [3;1149 p.] esa feyk xabarlar haqiqiy ma’lumotlarga nisbatan 70% tezroq tarqalishini aniqlagan.

A.Sharikov [4;44 c.] fikricha, ijtimoiy tarmoqlar “axborot maydoni ustidan nazoratni demokratlashtirgan bo‘lsa-da, shu bilan birga manipulyatsion xavf-xatarlarni ham oshirgan”. Uning tadqiqotlarida ijtimoiy tarmoqlar orqali jamoatchilik kayfiyatini sun’iy ravishda o‘zgartirish, “siyosiy trendlar”ni yaratish, soxta axborot oqimlari yordamida ijtimoiy ongni boshqarish mexanizmlari ochib berilgan. Shuningdek, Belorussiyalik olim T.Petrushina [5;56 c.] jamoatchilik fikrining virtual muhitda shakllanishini “axborot psixologik jarayon” sifatida baholaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikri shakllanishiga ta’siri zamonaviy global axborot makonida murakkab, ko‘p omilli va tarmoqlashgan ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida namoyon bo‘lmoqda. Mazkur jarayonni o‘rganish bir yo‘nalishli yondashuv bilan cheklanmasdan, balki turli ilmiy paradigmalar va metodologik yondashuvlarning integratsiyasini talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqotning metodologik asosini integrativ, ko‘p komponentli yondashuv tashkil etdi. Ushbu yondashuv doirasida sotsiologik tahlil, psixolingvistik izlanishlar va kontent-tahlil usullari uyg‘unlashtirildi. Natijada ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik ongiga ko‘rsatadigan ta’siri tizimli, kompleks va ko‘p qirrali tarzda tadqiq etildi.

Olib borilgan tadqiqot jarayonida ijtimoiy tarmoqlarda axborotning tarqalish xususiyatlari, foydalanuvchi reaksiyalari va jamoatchilik fikrining shakllanish mexanizmlari tahlil qilindi. Sotsiologik yondashuv ijtimoiy faollik, ishonch darajasi va axborot ishtirokiga ijtimoiy tarmoqlarning ta’sirini baholash imkonini berdi. Psixolingvistik uslub yordamida esa matn va vizual kontentning semantik tuzilishi, emotsional tarkibi va ular foydalanuvchi ongida hosil qiladigan assotsiativ mexanizmlari o‘rganildi. Shu bilan birga, kontent-tahlil ijtimoiy tarmoqlarda tarqaluvchi axborot oqimlarini mavzular, konnotatsiyalar va manipulyativ elementlar bo‘yicha empirik tasniflash imkonini berdi.

Tadqiqotning nazariy poydevori zamonaviy kommunikatsiya va ommaviy ong nazariyalari bilan boyitildi. U.Lippmanning “public opinion” nazariyasi jamoatchilik ongining shakllanishida OAV va zamonaviy kommunikatsiya texnologiyalarining markaziy o‘rnini ko‘rsatadi. M.Maklyuenning “media – bu xabar” g‘oyasi orqali axborot uzatish vositasining o‘zi mazmunga faol ta’sir etuvchi psixologik omil sifatida talqin qilindi. E.Parizerning “Filter Bubble” konsepsiyasi esa algoritmik filtrlash natijasida foydalanuvchilar faqat o‘z e’tiqodiga mos axborot maydonida yashashi, bu esa “echo-chamber” effektini kuchaytirishini asoslab berdi. Mazkur uch nazariya tadqiqotning ilmiy-analitik asosini mustahkamlab, ijtimoiy tarmoqlar muhitida axborot oqimlari va ong manipulyatsiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni izohlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotda miqdoriy va sifatiy tahlil usullari o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Miqdoriy tahlilda foydalanuvchi faolligi, repostlar soni, reaktsiyalar (layklar, izohlar) dinamikasi, trendlar va axborotning tarqalish tezligi statistik ko‘rsatkichlar asosida baholandi. Sifatiy tahlil esa axborotning semantik tarkibi, kontekstual ma’nosi, emotsional ifodasi va til birliklarining manipulyativ potensialini o‘rganishga yo‘naltirildi.

Psixolingvistik tahlil natijasida ijtimoiy tarmoqlarda joylashtirilgan matnlarning kognitiv qabul jarayonlari o‘rganililib, foydalanuvchilarda paydo bo‘ladigan emotsional reaksiyalar – ishonch, shubha, ta-

shvish, befarqlik yoki agressiya kabi holatlar kommunikativ ta’sirning psixologik mexanizmlari sifatida baholandi. Ushbu yondashuv ijtimoiy tarmoqlarda axborotning qabul qilinishi va unga nisbatan shakllanadigan hissiy javoblarning jamoatchilik fikri shakllanishidagi o‘rnini ilmiy asosda ochib berdi. Tadqiqot metodologiyasi ijtimoiy, psixologik va kommunikativ yondashuvlarning integratsiyasiga tayanib, raqamli jamoatchilik maydonida axborot oqimlari, kognitiv manipulyatsiya mexanizmlari hamda jamoatchilik fikri shakllanish qonuniyatlarini aniqlashga xizmat qildi. Ushbu metodologiya ijtimoiy tarmoqlarning axborot jamiyatidagi rolini kompleks tarzda yoritib, axborot xavfsizligi va media madaniyat sohasida yangi ilmiy yo‘nalishlar uchun nazariy asos yaratadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and Results). Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jamiyatda jamoatchilik fikrining shakllanishida markaziy o‘rin egallamoqda. Ular endilikda nafaqat axborot almashish vositasi, balki fuqarolarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy qarashlarini belgilovchi, ularni ma’lum yo‘nalishlarga safarbar qiluvchi psixologik-madaniy maydonga aylanib bormoqda. Ayniqsa, tarmoqdagi axborot oqimlarining tezligi, algoritmik filtrlash tizimlari va kontentni shaxsiylashtirish mexanizmlari natijasida foydalanuvchi ongida shakllanayotgan fikrlar ko‘p hollarda muvozanatsiz va biryoqlama shaklda tarqalmoqda.

Aniqlanishicha, ijtimoiy tarmoqlarda virusli content, ya’ni tez tarqaluvchi, kuchli hissiy ta’sirga ega axborot – jamoatchilik fikrini shakllantirishda alohida o‘rin tutadi. Quvonch, g‘azab yoki hayrat kabi emotsiyalarni qo‘zg‘atuvchi postlar foydalanuvchilarning e’tiborini tez jalb etadi, muhokamalarning faollashishiga va ayrim hollarda ijtimoiy qarorlar qabul qilinishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu jihatdan, virusli kontent ijtimoiy tarmoqlarda yangi trendlar va ijtimoiy tendensiyalarni shakllantiruvchi kuchli kommunikativ vositaga aylanmoqda.

Biroq virusli kontentning ta’siri har doim ham ijobiy bo‘lmaydi. U noto‘g‘ri yoki manipulyativ ma’lumotlarni tez tarqatishi, salbiy emotsiyalarni kuchaytirishi hamda destruktiv xatti-harakatlarni rag‘batlantirishi mumkin. Bu holat jamiyatda ishonchsizlik, konflikt va axloqiy beqarorlikni kuchaytiradi. Shu sababli, virusli kontentni iste’mol qilish va tarqatishda tanqidiy fikrlash madaniyatini rivojlantirish, ishonchli axborot manbalarini ajrata bilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, kontentning shaxsiylashtirilishi (personalizatsiya) foydalanuvchi qiziqishlariga mos ravishda axborot filtrlari yaratadi. Algoritmlar inson uchun qulay axborot muhitini shakllantirsa-da, bu holat “axborot kapsulasi” effektini keltirib chiqaradi. Natijada foydalanuvchi faqat o‘z e’tiqodi va qarashlariga mos ma’lumotlarni qabul qiladi, muqobil fikrlar esa e’tibordan chetda qoladi. Bu esa dunyoqarashning torayishiga, ijtimoiy muvozanatning buzilishiga va fikrlar polaryatsiyasiga olib keladi.

Feyk xabarlar va manipulyativ axborot usullari ham jamoatchilik fikrini boshqarishning muhim vositasiga aylanmoqda. Ular, ko‘pincha, shov-shuvli sarlavhalar, hissiy tasvirlar va qisman haqiqatga asoslangan ma’lumotlar orqali foydalanuvchilarda kuchli psixologik ta’sir uyg‘otadi. Bunday jarayonlar natijasida jamiyatda ishonchsizlik, ijtimoiy segmentatsiya va yolg‘on ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilinishi kuzatilmoqda. Shu bois foydalanuvchilar turli manbalardan axborot olish, tahliliy yondashuvni rivojlantirish va media savodxonlikni oshirish orqali axborot muvozanatini ta’minlashi lozim.

Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlar jamoatchilik fikrini shakllantirishda ziddiyatli, ikki tomonlama ta’sirchanlikka ega. Bir tomondan, ular ochiqlik, erkin fikr almashinuvi va fuqarolik faolligini kuchaytiradi, ikkinchi tomondan, dezinformatsiya, manipulatsiya hamda kognitiv buzilish orqali ongni boshqarish vositasiga aylanadi. Shu sababli ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikriga ta’siri faqat texnologik emas, balki ijtimoiy-psixologik, madaniy va axloqiy jarayon sifatida ham tahlil qilinishi lozim.

Raqamli kommunikatsiya makonida axborot xavfsizligi, mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlash madaniyatini rivojlantirish ijtimoiy barqarorlik, fuqarolik mas’uliyati va ma’naviy immunitetning asosiy kafolati hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy tarmoqlarni faqat axborot tarqatish vositasi emas, balki ijtimoiy ongni shakllantiruvchi murakkab psixologik-informatsion tizim sifatida chuqurroq o‘rganish zarurati yuzaga kelmoqda.

Xulosa va takliflar (Conclusion and Recommendations). Ijtimoiy tarmoqlar bugungi globallashuv davrida jamoatchilik fikrini shakllantirishning eng ta’sirchan va murakkab mexanizmlaridan biriga aylandi. Ularning asosiy xususiyati – ikkiyoqlama ta’sirdir: ijobiy tomondan, ular fuqarolarning axborotga tezkor kirish imkoniyatini oshirib, interaktiv muloqot, ijtimoiy faollik va erkin fikr almashinuv uchun yangi maydon yaratadi; salbiy tomondan esa algoritmik filtrlash, virusli kontent va feyk xabarlar orqali axborot manipulatsiyasi, kognitiv chalg‘itish va ijtimoiy qutblanish xavfini kuchaytiradi. Natijada ijtimoiy tarmoqlar jamoatchilik fikrini nafaqat shakllantiradi, balki uni boshqarish va yo‘naltirish qudratiga ham ega bo‘lib bormoqda. Bu holat zamonaviy kommunikatsiya tizimining asosiy paradokslaridan birini ifodalaydi: ochiq ax-

borot maydoni, bir vaqtning o‘zida, axborot xavfsizligiga tahdid manbayi ham bo‘lishi mumkin. Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, foydalanuvchilarning katta qismi ijtimoiy tarmoqlarda olgan ma’lumotni tekshirmasdan tarqatadi, bu esa jamoatchilik fikrining ishonchlilik darajasini sezilarli darajada pasaytiradi. Shu sababli jamoatchilik fikrining barqarorligini ta’minlash hamda axborot maydonida sog‘lom kommunikativ muhitni shakllantirish uchun quyidagi ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ilgari surildi:

Birinchidan, axborot kompetensiyasini oshirish – har bir foydalanuvchida tanqidiy fikrlash, manba ishonchliligini tahlil qilish va dalilga asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish lozim.

Ikkinchidan, ta’lim tizimida media va raqamli savodxonlikni oshirish maqsadida umumta’lim, o‘rta-maxsus va oliy ta’lim muassasalarida “mediasavodxonlik”, “kiber etika” va “kiber huquq” bo‘yicha maxsus modullarni o‘qitish zarurati yuzaga kelmoqda.

Uchinchidan, faktcheking infratuzilmasini takomillashtirish – ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan axborotni avtomatik monitoring qilish, dezinformatsiyani erta aniqlashga xizmat qiluvchi algoritmik tizimlarni joriy etishni talab etadi.

To‘rtinchidan, davlat, NNT va mediahamkorligini kuchaytirish – fuqarolarda axborot immunitetini mustahkamlashga qaratilgan tarbiyaviy, ma’rifiy hamda tashviqot kampaniyalarni muntazam tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Beshinchidan, psixologik xavfsizlikni ta’minlash – ijtimoiy tarmoqlardan me’yordan ortiq foydalanish natijasida yuzaga keluvchi ruhiy zo‘riqish, ijtimoiy taqqoslash sindromi va depressiv kayfiyatlarni kamaytirishga xizmat qiluvchi psixologik yordam mexanizmlarini shakllantirish lozim.

Mazkur chora-tadbirlarning barchasi shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikriga ta’siri faqat kommunikativ jarayon bilan cheklanmay, balki murakkab ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida namoyon bo‘ladi. Zero, ular inson ongiga, emotsional holatiga va qadriyatlar tizimiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois mazkur muammoni tadqiq etishda sotsiologik, psixologik va kommunikativ yondashuvlarning integratsiyasi muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, ijtimoiy tarmoqlar zamonaviy jamiyatda fikr erkinligi va ijtimoiy mas’uliyat o‘rtasidagi muvozanatni shakllantiruvchi muhim omilga aylangan. Ularni oqilona va maqsadli qo‘llash axborot xavfsizligi ta’minlash, ijtimoiy barqarorlik va demokratik qadriyatlarning institutsional rivojlanishini ta’minlovchi fundamental omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Habermas J. (1989). The Structural Transformation of the Public Sphere. MIT Press., Castells, M. (2015). Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age. Polity Press.

(2). Сарибаева Н. (2025). Современные тенденции формирования общественного мнения в Узбекистане. Восточный журнал истории, политики и права, 5 (06), 14–21. https://doi.org/10.37547/supsci-ojhpl-05-06-03.

(3). Vosoughi S., Roy D., & Aral S. (2018). The spread of true and false news online. Science, 359(6380), p. 1146–1151.

(4). Шариков А. (2020). Социальные сети как фактор влияния на общественное сознание. Вестник МГУ, 5(12), с. 41–49.

(5). Петрушина Т. (2021). Виртуальные коммуникации и формирование общественного мнения. Минск, БелГУ.

Xakimov Alisher Olimjonovich (Muxammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti “Gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD); e-mail: alisherxakimov874@gmail.com)

SHARQ ALLOMALARINING FALSAFA VA SO‘FIYLIK TALIMOTIDAGI O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada islom ma’naviyatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan tasavvuf va uning kengroq falsafiy kontekstidagi ifodasi – tasavvuf tushunchalari ilmiy tahlil qilingan. Maqolada “Tasavvuf” atamasining paydo bo‘lishi, ularning etimologiyasi, tarixiy-ma’naviy manbalari hamda falsafiy mazmuni ochib berilgan. Shu bilan birga, islom ta’limoti doirasidagi zohidlik tendensiyalarining tasavvufga aylanish jarayoni o‘rganilgan. Shuningdek, maqolada tasavvufning inson ongi, qalbi va nafsini tarbiyalashdagi roli, uning aqliy va irfoniy yo‘nalishlari, shuningdek, tasavvuf va tasavvufning mutafakkirlar tomonidan izohlanishi hamda ularning islom falsafasi bilan o‘zaro bog‘liqligi hamda tasavvufning nafaqat diniy, balki falsafiy va madaniy jarayon sifatidagi o’rni yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *falsafa, islom falsafasi, ratsionalizm, Sharq aristotelchiligi, Forobiy, Ibn Sino, irratsionalizm, murosa, teologik va falsafiy ta’limot, so‘fiylik ta’limoti, so‘fiylik falsafasi, irfon falsafasi, kalom falsafasi, diniy-falsafiy, diniy-falsafiy ta’lim.*

Хакимов Алишер Олимжонович (доцент Ташкентского университета информационных Технологий имени Мухаммада ал-Хоразмий доктор философии в области философских наук (PhD); e-mail: alisherxakimov874@gmail.com)

МЕСТО ВОСТОЧНЫХ НАУК В ФИЛОСОФИИ И СУФИЗМЕ

Аннотация. *В данной статье научно анализируются концепции суфизма, одного из важных направлений исламской духовности, и его выражение в более широком философском контексте – суфизме. В статье раскрывается возникновение термина «суфизм», его этимология, историко-духовные истоки и философское содержание. Одновременно изучается процесс трансформации аскетических тенденций в рамках исламского учения в суфизм. В статье также рассматривается роль суфизма в воспитании человеческого ума, сердца и души, его интеллектуальные и мистические направления, а также интерпретация суфизма и суфизма мыслителями и их взаимосвязь с исламской философией, а также роль суфизма как не только религиозного, но и философско-культурного процесса.*

Ключевые слова: *философия, исламская философия, рационализм, восточное аристотелизм, Аль-Фараби, Ибн Сина, иррационализм, компромисс, теолого-философское учение, суфийское учение, суфийская философия, философия познания, философия теологии, религиозно-философское, религиозно-философское образование.*

Xakimov Alisher Olimjonovich (Associate Professor of Tashkent University of Information Thechnologies named after Muhammad al-Kharizmi Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences (PhD); e-mail: alisherxakimov874@gmail.com)

THE PLACE OF EASTERN SCHOLARS IN PHILOSOPHY AND SUFISM

Annotation. *This article scientifically analyzes the concepts of Sufism, one of the important directions of Islamic spirituality, and its expression in a broader philosophical context – Sufism. The article reveals the emergence of the term "Sufism", its etymology, historical and spiritual sources and philosophical content. At the same time, the process of transformation of ascetic tendencies within the framework of Islamic teachings into Sufism is studied. The article also discusses the role of Sufism in educating the human mind, heart and soul, its intellectual and mystical directions, as well as the interpretation of Sufism and Sufism by thinkers and their interconnection with Islamic philosophy, and the role of Sufism as not only a religious, but also a philosophical and cultural process.*

Keywords: *philosophy, Islamic philosophy, rationalism, Eastern Aristotelianism, Al-Farabi, Ibn Sina, irrationalism, compromise, theological and philosophical teaching, Sufi teaching, Sufi philosophy, philosophy of knowledge, philosophy of theology, religious-philosophical, religious-philosophical education.*

Kirish. Sharq allomalari Forobiy va Ibn Sino Sharq aristotelizmi va islom rasional tafakkurining yirik namoyandalari bo‘lish bilan birga, shuningdek, diniy-falsafiy tafakkur maydoniga katta sur’at va shiddat bilan kirib kelayotgan teologik-falsafiy ta’limot – tasavvufga nisbatan ham befarq bo‘lmaganlar. Muallifning ta’kidlashicha, Forobiy va Ibn Sino tasavvuf diniy ta’limotini falsafiylashtirish va falsafa ilmini diniylashishtirish masalasida katta hissa qo‘shishgan. Bu ikki buyuk mutafakkirning falsafiy tafakkuri nafaqat Tasavvuf g‘oyalarining ta’siridan xoli bo‘lmagan, balki irfon falsafasining shakllanishida ham faol ishtirok etgan. Umuman olganda, Forobiy va Ibn Sinoning ilmiy faoliyati falsafa va tasavvuf o‘rtasidagi ixtiloflar va ziddiyatlarni bartaraf etish, ular o‘rtasida murosa-yu madora o‘rnatish orqali bu ikki rasional va irrasional tafakkur tarzida o‘zaro uyg‘unlik va muvozanatni yuzaga keltirish uchun xizmat qilgan.

Islom Payg‘ambari Muhammad (s.a.v.)ning sahobalari davrida kurtak ochib, tobe’inlari davrida “zuhd” shaklida vujudga kelgan tasavvuf ta’limoti tobe’a tobe’inlar davrida “Tasavvuf” nomi bilan g‘oyaviy va ilmiy kurashlar maydoniga chiqdi. IX asrga kelib, tasavvuf islomdagi Kalom ilmidan keyingi ikkinchi kuchli ilohiyotshunoslik oqimiga aylandi. Butun Musulmon Sharqida aql bovar qilmaydigan darajadagi tezlik bilan kengayib, rivojlanib borayotgan tasavvuf ta’limoti bu davrga kelib, falsafa ilmining ham qarshisidan chiqdi. Endi falsafa ilmining Fiqh va Kalom ilmlari misolidagi ikkita emas, balki Tasavvuf nomli uchinchi qudratli muxolifi ham, agarchi hali nazariy jihatdan pishib yetmagan bo‘lsa-da, bahs-munozaralar maydonida javlon ura boshlagan edi.

Asosiy qism. Falsafa Islom tafakkuri hududiga kirib kelganida shariat va tariqat ahli bu hududning haqiqiy sohiblari bo‘lib olishga ulgurgan edilar. Shu paytgacha xonaqoh va chillaxonalardan chiqmay, Payg‘ambar sunnati va o‘z an’analariga qat’iy rioya qilib kelayotgan va “haqiqatni aqldan tashqari bir kuch, irrasional mavjudlik deb, unga mushohada orqali yetishishni asosiy vosita deb bilgan tasavvuf falsafaga qarshi kurashga chiqdi” [11;57-b.]. Natijada so‘fiylar sunnat-u an’ana, xonaqohu chillaxonani ham qo‘yib,

din arkonlari va aqidaviy masalalar xususida o‘ylaydigan bo‘lib qolishdi. Tasavvuf peshvolari, bir tomondan, aql, mantiq va falsafaning qo‘li kalta, oyog‘i cho‘bin (yog‘ochoyoq), shuning uchun u Haq tolibini maqsudiga yetkashizga ojizlik qiladi, Haqiqatga esa faqat qalb qanoti bilan etishish mumkin, deb hisoblashsa, ikkinchi tomondan, shariat dogmalaridan tashqariga – erkin taxayyul va tafakkur kengliklariga chiqishga, olam va odam mohiyatiga botin ko‘zi bilan nazar tashlashga intilar edilar. Buning uchun ularga zarur vositalar – uslub va usullar, mizon va me’yorlar, kategoriya va qonuniyatlar, bir so‘z bilan aytganda, ilmiy laboratoriya yetishmas edi. Ana shunday bir vaziyatda yangi mehmon – Aflotun vv Aristotel falsafalarining qorishmasidan hosil bo‘lgan yangicha tafakkur tarzining qo‘qqisidan paydo bo‘lishi ular uchun ham hayot, ham mamot masalasiga aylandi. Yog‘ solingan chiroq – tayyor, chiroqning piligi – tayyor, gugurt ham to-pilgan, faqat ana shu gugurtni chaqib, pilikni yoqish qolgan edi, xolos.

Bu borada Forobiy Allohning borligi va birligiga e’tiqod qiluvchi faylasuf sifatida shunday deydi: “Birinchi borliq, boshqa mavjudotlarning borligi uchun birinchi sabab har qanday nuqsondan uzoqdir. Uning borligi eng oliy va eng mukammal borliq va eng azaliy va boqiy borliqdir va uning borligidan yuqoriroq va azaliyroq mavjudot bo‘lishi mumkin emas. Uning borligi uchun uning mohiyati yetarlidir... U o‘z mohiyati bilan o‘zidan boshqa har narsadan farq qiladi va uning uchun bo‘lgan borliqning undan o‘zgasi uchun bo‘lishi mumkin emas” [12;5–6-b.].

Bu haqda Ibn Sino shunday deydi: “Birinchi borliqning o‘xshashi, qarama-qarshiligi, jinsi va fasli yo‘q, shuning uchun ham unga hech qanday chegara belgilab bo‘lmaydi. Uni faqat o‘tkir aql orqali tan olish mumkin.

Bu siddiqlarning boshqa vujudlardan unga emas, balki Allohdan boshqa mavjudotlarga keltiradigan qat’iy dalilidir” [13;146–147-b.].

Al-Kindiyning falsafiy maktab yarata olmagani falsafaning Forobiygacha bo‘lgan katta kamchiligi bo‘lsa, ikkinchi nuqsoni Muhammad Zakirayo Roziy edi. Roziy, Islom olamida tug‘ilib kamol topgan bir faylasuf sifatida, albatta, Xudoning borligini inkor qilmagan, ruhning abadiyligini ham tan olgan. U “Xudoning va ruhning abadiyligini isbot talab qilmaydigan o‘z-o‘zidan ravshan haqiqat deb qaraydi” [8;122-b.]. Lekin Roziy o‘z davrining Koperniki edi. U “o‘zining ratsionalistik muhokamalariga bo‘ysunib, Vahiy tushunchasini va payg‘ambarlarning Xudo va inson orasidagi vositachilik rolini inkor etadi. U payg‘ambarlik haqida ikkita xulosani chiqaradi: 1) Xudo bergan ne’mat – aql haqiqatni bilish va topishga yetarli bo‘lgani sababli payg‘ambarlikka hojat yo‘q; 2) (payg‘ambarlik) ziyon keltiradi, chunki u xalqlar o‘rtasida qonli urushlar, ziddiyatlar va o‘zaro dushmanlikni keltirib chiqaradi, zero, bir xalq vahiy tushgan deb o‘zini boshqalardan afzal hisoblaydi, boshqasi esa bu baxtdan mahrum xalq sifatida kamsitiladi” [8;122-b.]. Roziy o‘zining “Moba’d ut-tabi’a” nomli asarida besh rukn – Materiya, Makon, Zamon, Ruh va Parvardigor xususida Platon izidan borgan holda fikr yuritadi. Ko‘rinib turganidek, u “falsafada an’anaviy arastuchilik maktabidan farq qiladigan yangi yo‘l ochgan, e’tiqod masalasida esa Vahiy va payg‘ambarlik hodisasiga qarshi bo‘lgan” [11;62-b.]. Natijada u Aristotel maktabidan chetga chiqib ketgani uchun faylasuflarning qattiq tanqidiga uchragan bo‘lsa, Vahiy va nubuvvatni inkor etgani uchun islomdagi barcha mazhablarning qarshiligiga uchrab, uni dahriy deb e’lon qilinishiga olib keldi. Shu sababli falsafa islom olamida badnom bo‘lgan, Shariat ruknlariga mutlaqo mos kelmaydigan fikriy mexanizm sifatida yo‘qlikka mahkum etilgan edi.

Din va ilm, tasavvuf va falsafa o‘rtasida murosa-yu madora qilish oson ish emas edi. Ammo Forobiyning ishini biroz osonlashtiradigan holat ham bor edi. Gap shundaki, “Islom olami Forobiydan ancha oldin boshqa xalqlar va madaniyatlar bilan tanishgan edi. “Ilk fanlar” va boshqa asarlar bilan tanishuv tarixi “muallimus soniy” tug‘ilishidan ikki yuz yil oldin yuz bergan. Bundan tashqari, Forobiydan yuz yil oldin Abu Ya’qub ibn Is’hoq Kindiy falsafani jiddiy o‘rganishga kirishgan edi, boshqa olimlar esa falsafiy asarlarni arab tiliga tarjima qilish bilan chegaralanardilar” [11;65-b.].

Al-Kindiy falsafa dunyosiga oldinroq kirib kelgan va “Forobiy bilan Kindiy orasida farq bor. Bu shunda ko‘rinadiki, Forobiy yangi yo‘l ochgan o‘zining yangi maktabiga asos solgan faylasuf bo‘lsa, Kindiy o‘zlashtirilgan fikrlarni tadqiq etgan olimdir. Musulmonlar ham, musulmon bo‘lmaganlar ham Forobiyni “ikkinchi muallim” deyishlari, islom falsafasining asoschisi deyishlari bejiz emas. Bunday shon-shuhrat uning falsafa sohasidagi alohida mumtoz mavqeyi borligini bildiradi. Boshqa mutafakkirlar o‘zlarining ulug‘vorliklari, g‘oya va muhokamalar olamida yangi yo‘llar ochganligiga qaramay, bunday unvonga sazovor emaslar, chunki ular Forobiy dasturxoni atrofida o‘tirgan kishilardirlar” [11;65-b.].

Din va falsafa o‘rtasidagi munosabatlarga ilk marta kirishgan kishi iskandariyalik yahudiy faylasuf Filon (er.oldin 25-er.ning 40-yillari) edi. Uning bu boradagi mushohadalari Forobiyga muqaddas kitoblar va Yunon falsafasi bir xil haqiqat ustida bahs yuritadilar, degan xulosa chiqarishga undadi. Filonning fik-

richa, “Muqaddas kitobning zohiriy koʻrinishiga sodiq qolgan holda, uning ichki ruhiy ma’nosini ham esdan chiqarmaslik kerak. Shu tariqa, u birinchi boʻlib Vahiy va aql, falsafa va dinni yarashtirish sari birinchi qadamni qoʻydi” [2;527–528-b.].

Filon “Aristotel kabi Xudoni sifatlardan xoli, oliy mavhum vujud deb hisoblamagan. Filonning Xudosi butun tabiiy hodisalar shaxs oʻlaroq yaratilmagan, mutlaq, hech narsaga bogʻliq boʻlmagan holda mavjud boʻlib, lomakon va lozamon, jami ahvol, af’ol va ashyoni qamrab oladigan, faqat mushohada bilangina idrok etiladigandir, uni ilmiy bilish orqali idrok etish mumkin emas” [2;528-b.]. Forobiyga Filon aytgan yoʻldan borishining hojati qolmagan edi. Negaki, islom dinining oʻzi Tavhidning (Alloh ta’oloning birligi) eng oliy choʻqqisi, Forobiy esa musulmon hakimi sifatida Tavhid tarafdori edi.

Forobiy diniy falsafasida “ilm un-nafs va metafizika asosida asosida qurilgan hamda siyosat va axloq bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan “Vahiy” masalasi eng muhim qismni tashkil etadi. Forobiy “Nubuvvat”ni ilm un-nafs va psixologiya nuqtayi nazaridan kamroq talqin etdi, chunki uni, asosan, pastki va yuqori olam oʻrtasidagi aloqa vositasi deb bilardi. Uning fikricha, Paygʻambar “Madinayi fozila”da ham siyosat va ham axloq uchun kerak. Nabiy faqat ilohiy maqomga egaligi uchun emas, balki jamiyatga ta’sir koʻrsata olishi jihatidan ham qadr-qimmat va ahamiyatga egadir” [4;55–56-b.].

Islom falsafasi tarixida ilk marotaba “Fusus ul-hikam” asarida (keyinchalik, Muhyiddin Ibn al-Arabiy (m.1165 – 1240) ham xuddi shu nomda asar yozadi) nomi bilan asar yozishni ham Forobiy boshlab bergan. U bu asarda falsafa – rasionalizm va tasavvuf – irrasionalizmni bir-biriga yaqinlashtirishga harakat qiladi. Shu maqsadda “rasional dalillarni e’tirof etib, aniq gʻoyalarni bayon etish orqali soʻfiylarning maqsadga erishish yoʻllarini falsafaning rasional bilimlarini chuqurlashtirishga koʻmaklashuvchi vosita deb baholaydi” [11;71-b.]. Forobiy falsafani tasavvufga, tasavvufni falsafaga olib kirdi va shu yoʻl bilan soʻnib borayotgan Mashshoiyun falsafiy maktabini ham, Kalom va falsafa ilmlari qarshisida ojizona turgan tasavvufga ham najot yoʻlini koʻrsatdi.

Shu oʻrinda “Sharq Aristotelizmining yirik namoyandasi hisoblangan Forobiyning tasavvufga qanday aloqasi bor?” degan savol tugʻiladi. Gap shundaki, Forobiy axloqiy masalalarda Aristotelga ergashsada, tabiatan Platon gʻoyalariga yaqin boʻlgan, Islom tasavvufiga ixlos bilan qaragan. Boshqacha aytganda, “kitoblariga qarab aytish mumkinki, uning tasavvufga mayli boʻlgan, oʻz ta’limotida soʻfiylar usullaridan foydalangan va soʻfiy singari hayot kechirgan. Sayfuddavlaning soʻfiylar kiyimida uning janozasida ishtirok etgani haqidagi rivoyat buni tasdiqlaydi. Uning kitoblari bizga shuni hikoyat qiladiki, Abunasr mashhur boʻlishga intilmagan. Haqiqatga xizmat qilish uning uchun hamma narsadan baland turgan” [10;30-b.].

Forobiyning tasavvufga boʻlgan qiziqishi haqida eronlik olim Ahmad Tamimdoriy shunday yozadi: “Forobiy nafaqat siyosat va falsafa bilan shugʻullandi, balki tasavvufda ham yuksak darajaga erishdi. Buni uning oddiy asketik turmush tarzini kechirgani misolida yaqqol koʻrish mumkin. Peripatetik falsafa (mashoiyun; Musulmon sharqi faylasuflari; Sharq aristotelizmi namoyandalari – J.X.) prinsiplari asosida yaratilgan “Fusus ul-hikam” kitobi diniy mistika nazariyasi (irfon) yoʻnalishini belgilab beradi” [7;12-b.].

Forobiy borliq haqiqatini idrok etish masalasida Aristotelning aqliy doirasidan chiqib, irfoniy tafakkur kengliklariga chiqadi va “Fusus ul-hikam”ning uchinchi bobida “haqiqatni qalb orqali anglash” masalasi xususida soʻz ochadi: “Oromga erishgan ruhning kamoloti – bu “Birinchi haqiqat”ni mushohada etish boʻlib, uni faqat qalb bilan anglash mumkin.

Va ushbu qalbga, ya’ni, soflik va valiylikka erishgan qalbga tushadigan Haq nuri porlashiga teng “Birinchi haqiqat”ni mushohada etish qalb halovatining oliy darajasidir” [6;117-b.]. Asarning yigirma yettinchi bobida Forobiy Yunon falsafasining sifatida izdoshi emas, balki zamondoshi – ulugʻ mutasavvif Hakim at-Termiziy singari fikrlaydi: “Sening tanangni berkitadigan kiyimingdan boshqa sening jisming ham pardadir. Bas, uni ham bartaraf et, oʻshanda (janobi Haq bilan) qoʻshilasan. Oʻshanda sen nima bilan mashgʻulsan, deb soʻramaydilar. Ammo agar u erda oʻzingni tahqirlangan deb topsang, unda shoʻring qurisin. Ammo agar maqsad maqsad sohiliga sihat-salomat yetib olsang, sen baxtiyorsan. Garchand bu yerda ham sen oʻz vujuding bilan chegaralangan boʻlsang-da, ammo oʻzingni jismdan xoli his qilasan, goʻyoki seni samoviy qasrda qabul qilishganday halovat sezasan. Shunda hech bir koʻz koʻrmaganni koʻrasan, hech bir quloq eshitmaganni eshitasan, hech bir odam qalban sezmaganini sezasan.

Shunda Parvardigor huzurida soʻz bergin va Uning sari yolgʻiz, hech kimsasiz qaytganingga qadar bu soʻzingda turgin” [6;135-b.]. Asarda Forobiy bobdanbobga soʻfiyona tafakkur bilan bogʻlanib boraveradi: qalb, qalbiy idrok, tajalliy (qalbning porlashi), oʻz nafsi bilan kurashish, ilohiy muhabbat...

Forobiy “Kitob al-huruf” asarida falsafaning dinga nisbatan birlamchiligini ta’kidlab, “bu xuddi inson oʻzi foydalangan quroldan afzal boʻlganiday gap” [9;132-b.], desa-da, falsafani din xizmatiga topshi-

radi. Ya'ni, u falsafa orqali din mohiyatini chuqurroq tushunish mumkin, degan fikr asosida ish ko'rib, shariat va irfonni falsafa usullari orqali sharhlab beradi.

Forobiy "Fozil odamlar shahri"da o'z vazifalarini sog'lom tana va uyg'un harakatlar bilan bajaruvchi fazilatli shahar a'zolarini tasvirlar ekan, mutasavviflar kabi hodisa va mohiyat o'rtasida bog'lanishni o'rnatishga intiladi [14;88-b.].

Ahmad Tamimdoriyning yozshishicha, Ibn Sino, haqiqatan ham, "Aristotel izdoshi edi, ammo bu qadimgi Yunon mutafakkiriga ko'r-ko'rona taqlid emas edi. Ibn Sino uning ta'limotini rivojlantirdi, platonizm (Platon – Aflotun maktabi) va neoplatonizm (Plotin va uning izdoshlari – yangi aflotunchilar – J.X.) g'oyalaridan foydalanish orqali yangi falsafiy tizim yaratishga harakat qilar ekan, Aristotel ta'limotidagi ko'pgina mavhum holatlarni tushuntirishga ham muvaffaq bo'ldi. "Ash-Shifo" kitobining mantiq masalalariga bag'ishlangan qismida u o'z falsafasini "Hikmat ul-Mashriqiya" (Sharq hikmati – J.X.) deb atadi" [7;14-b.].

Ibn Sino ham "Vujud" masalasida Forobiy g'oyasini davom ettiradi: olam va undagi bor narsalar mavjud bo'lish imkoniyatiga ega, ammo bunda o'zidan o'zi bor bo'lgan Vujudga muhtojdirlar [7;15-b.].

Vahdat ul-vujud falsafasining asoschisi Shayx ul-akbar Muhyiddin Ibn al-Arabiy (1165-1240) ta'limotida "vujud" (Borliq) bilan "olam" tushunchalari ikki alohida, mustaqil falsafiy kategoriya hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, olam vujud bo'lolmaydi. Demak, u Mutlaq Vujuddan bir narsadir: "Olam Haqning ayni o'zi emas. U butunlay Haq vujudida zohir bo'lgan bir narsadir" [5;227-b.].

Ibn Sino borliq masalalariga alohida ahamiyat bergan. U, jumladan, o'zining "Kitob ash-Shifo" nomli asarining "Borliq va uning sabablari haqida" degan bobida "Borliq, ko'pincha, kishilarga sezgilar orqali qabul qilishi mumkin bo'lgan jismlar borlig'i bo'lib tuyulishi mumkin, narsalarni sezgilar orqali qabul qilib bo'lmaydigan mohiyatini esa ular tasavvur eta olmaydilar va uni real mavjud deb hisoblamaydilar. Lekin ayrim olimlar mohiyat mavjudligini fahmlaydilar", deydi. Ibn Sino o'zining emanasiya (tajalliy – jilolanish) nazariyasida Olloh bilan borliqning o'zaro birligi haqidagi g'oyani o'rtaga tashlaydi. Emanasiya nazariyasiga ko'ra, Quyoshdan nur ajralib chiqqani kabi, Parvardigordan butun borliq, shu jumladan, tabiat ajralib chiqadi.

Ibn Sinoning irfoniy borliqshunosligi quyidagi xulosalardan iborat:

1. "Avvalgi sabab, Azaliy sabab bo'lmaganda edi, aql bovar qiluvchi narsa (ashyo)lar ham bo'lmas edi" [1].

2. Azaliy sabab mohiyati jihatidan mutlaq sof, ezgulik demakdir.

Aksar vahdat ul-vujudchi olimlar nuqtayi nazaridan, Alloh ta'olo borliqdagi mavjudotlarni yo'qdan bor qilgan emas, balki O'zidan yaratgan. Ammo ahli Sunna val-jamoa mutakallimlari nuqtayi nazaridan, Alloh ta'olo olamdagi barcha mavjudotlarni yo'qdan bor qildi, ya'ni, yo'qdan yaratdi.

Ibn al-Arabiy va uning izdoshlari talqin etagan Vahdat ul-vujud falsafasi olamdagi barcha mavjudotlar – moddiy va nomoddiy, jonli va jonsiz ashyolar birlashib, butun bir Mutlaq Vujudni tashkil etadi, degan fikrga asoslangan ta'limot emas. Aksincha, Vahdat ul-vujud ta'limoti Borliq yagona mavjudlikdan iborat, bu yakka-yagona mavjudlik Allohdir, degan fikrga asoslangan. Ya'ni, bu ta'limotning negizida shirk yoki dahriylik emas, balki Tavhid g'oyasining eng oliy namunasi yotadi. Boshqacha aytganda, "Vahdat ul-vujud nazariyasiga ko'ra, olam Mutlaq Zoti mukarram – Haq taoloning o'z husnu jamoli, qudrat va sifatlarini namoyon etish istagidan paydo bo'lgan. Ya'ni, Haq taolo o'z-o'zini tanish uchun Borliqni yaratdi. Borliq go'yo ko'zgu bo'lib, Haq jamoli, ilmu hikmati unda aks etadi, jilolanadi. Shundan ushbu ta'limotning muhim qismi bo'lgan tajalliy g'oyasi ham kelib chiqadi. Mutlaq Ruh – olamning joni, olamdagi barcha o'zgarish, qonuniyatlar, ziddiyat va kelishuvlar, moddaning harakati, jismlarning o'zaro aloqa-munosabati, muvozanat va nizomlar, tartib-qoidalar, o'sish-ulg'ayish va emirilish – hamma-hammasida Haq taoloning ishtiroki, amri bor. Borliqning eng kichik zarrasidan koinotgacha jami ashyolar Mutlaq Ruh nazorati, boshqaruvi ostidadir. Shu asosda butun olam yagona Ruhi Mutlaqning ishtiroki bilan mavjud, borliq esa Ruhi Mutlaqqa bog'liq holdagina mavjud. Demak, haqiqiy va abadiy vujud Uning O'zi, moddiy olam esa abadiy emas, u foniy yoki Mutlaq Ruhning xayoli, xolos" [3;3-b.].

Ibn Sinoning umr nihoyasida yozgan asarlaridan uning Tasavvuf ta'limotiga ancha qiziqib qolgani ma'lum bo'ladi. Aslida, bu ta'limot allomani butun umr o'ziga jalb etib kelgan ko'rinadi. Chunki ulug' mutafakkirning "Hay ibn Yaqzon", "Risola fit-tayr", "Risola fil-ishq" va ayniqsa, "Ishorot va tanbehot" kabi falsafiy asarlari va ba'zi bir she'riy parchalarida ilohiy ishq va irfoniy tafakkur shu'lalari barq urib turadi. Ibn Sino yorug' olamda bor-yo'g'i 57 yil umr ko'rdi. Kim biladi, balki uzoqroq umr ko'rganida edi, Imom G'azzoliy faqihlarning masalabozlikni kasb etgan doirasidan mu'taziliylar va botiniylarning qidam va hudus (olamning qadimiyligi va yaratilganligi) to'g'risida, Qur'onning maxluq (yaratilgan) va g'ayrimax-

luq (yaratilmagan) ekanligi... xususida boshlab bergan uzundan uzoq bahs-munozaralarini muhokama etish va ularga qarshi dalillar qidirishdan boshi bo‘shamaydigan mutakallimlarning sershovqin yig‘inlariga, oxir-oqibat so‘fiylarning ishq xilvatxonasiga kirib borgani kabi, ehtimol, bir kunmas bir kuni tasavvuf olamiga yuz tutgan bo‘lardi.

Xulosa. “Vahdat” (birlik) va “kasrat” (ko‘plik), “jam’” (deduksiya) va “tafriqa” (induksiya)... kabi o‘nlab istilohlar, ayni paytda, falsafadagi kategoriyalarni ifoda etadi. Shu nuqtayi nazardan, ularni “irfoniy kategoriyalar”, “tasavvufiy kategoriyalar” yoki “irfoniy-falsafiy” kategoriyalar deb atash mumkin. Bundan keyin so‘fiylar, agarchi o‘zlarini “faylasuf” deyishdan qattiq tiysalar-da, Inson va Xudo, Olam va Odam, Borliq va Yo‘qlik, Hayot va O‘lim haqida faylasufona ko‘z bilan nazar tashlaydigan bo‘ldilar. Eng muhimi, Forobiy ta’limotidan so‘ng tasavvuf ham Mashsho maktabi (Sharq aristotelizmi, peripatetiklar) va Kalom falsafasi (Mu’taziliya, Ash’ariya) singari islom falsafasining uchinchi yo‘nalishiga aylandi. Al-Forobiy va Ibn Sino falsafiy tafakkur olamida uzoq yo‘llarni bosib keldilar: Suqrot, Platon, Aristotel, Plotin, Al-Kindiy, Roziy. Ammo ularga taqlid qilmadilar, falsafada o‘z so‘zlarini aytdilar, o‘z maktablarini yaratdilar. Bu ikki ulug‘ siymoni “Sharq aristotelizmi namoyandalari”, deyish ham erish tuyuladi. Buni hali qayta ko‘rib chiqish kerak. Negaki, ularning yo‘li Suqrotdan Roziygacha, Neoplatonizmdan tasavvufgacha bo‘lgan muxtalif yo‘llarning qo‘shilish va birlashish nuqtasi – irfon bo‘sag‘asi edi. Irfon esa Inson va Borliq mohiyatini va, nihoyat, Borliqdagi barcha narsalarning Yaratguvchisini ma’rifat etish, ya’ni, bilish va anglash falsafasi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абу Али ибн Сино. Ишқ ҳақида рисола. Маҳкам Маҳмудов ва Зайниддин Баҳриддиновлар таржимаси./kh-davron.uz 03.01.2018.

(2). Капелстон. Торихи фалсафа. Жилди 1. Таржумаи Сайид Жамолиддин Минавий. Теҳрон, “Суруш”, 1368.

(3). Комилов Нажмиддин. Ибн Арабий Абдураҳмон Жомий талқинида. Жаъфар Холмўминов. Жомий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. Тошкент, “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2008.

(4). مدکور، ابراهیم بومی. در باره ی فلسفه ی اسلامی، روش و تطبیق آن. / ترجمه عبد الحمید آیتی. - تهران: امیر کبیر، ۱۳۶۰.

(5). ابن العربي، محيي الدين. الفتوحات المكيه. ج 3، تحقيق عثمان يحيي، مصر، 1392 ه.

(6). آملي، سيد حيدر. جامع الاسرار و منبع الانوار. تهران، 1347 ه.ش.

(7). Тамимдари Ахмад. История персидской литературы. Санкт-Петербург, Петербургское Востоковедение, 2007, с. 235.

(8). فخری، مجد. جریان های فلسفی در جهان اسلام. - تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲.

(9). فارابی، ابونصر. کتاب الحروف. بیروت: دارالمشرق، ۱۹۹۰.

(10). خدیوجم، حسین. مقدمه. / فارابی، ابونصر. احساءالعلوم. - تهران: انتشارات علم و فرهنگ، ۱۳۶۴.

(11). Хотамий, Саййид Муҳаммад. Ислом тафаккури тарихидан. Тарж. Н.Қодирзода, Тошкент, “Минҳож”, 2003, 287-бет.

(12). فارابي، ابو نصر. آراء أهل مدينة الفاضلة. قدم له و علق عليه ألبير نصري نادر. ط. ٢. - بيروت: دارالمشرق، ١٩٨٦. - ص. ٥-٦.

(13). ابن سينا، حسين ابن عبدالله. الاشارات والتنبيهات. ج. ٣. - قم: نشرالبلاغه، ١٣٧٥. - ص. ١٤٦-١٤٧.

(14). Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, “Наука”, 1970, с. 430.

Saurov Ravshonbek Ruslanbek o‘g‘li (Toshkent Xalqaro universiteti “Huquqiy fanlar” kafedrasi dotsenti. f.f.d. (DSc); e-mail: ravshonbek.saurov@gmail.com)

DAVLAT XIZMATLARI TIZIMINING HUQUQIY VA INSTITUTSIONAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada, Bugungi Yangi O‘zbekistonda davlat boshqaruvi tizimida mutlaq yangi tizim davlat xizmatlarining shakllantirilayotgani, uning afzalliklari, oldingi davlat boshqaruv tizimlaridan farqi va ushbu davlat xizmatlarini rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar ochib berilgan. Undan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat xizmatini rivojlantirish agentligining tarkibi, maqsad va vazifalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *dinamizm, karyera tartibi, davlat boshqaruvi, davlat xizmati, xalq manfaatlari, yuksak professionalizm.*

ПРАВОВЫЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ

Аннотация. *В данной статье раскрывается формирование совершенно новой системы государственных услуг в современном Новом Узбекистане, ее преимущества, отличия от прежних систем государственного управления и нормативные акты, направленные на развитие этих государ-*

ственных услуг. Кроме того, описаны состав, цели и задачи Агентства по развитию государственной службы при Президенте Республики Узбекистан.

Ключевые слова: *динамизм, карьерный порядок, государственное управление, государственная служба, общественный интерес, высокий профессионализм.*

LEGAL AND INSTITUTIONAL FEATURES OF THE CIVIL SERVICE SYSTEM

Annotation. *This article reveals the formation of a completely new system of public services in modern New Uzbekistan, its advantages, differences from the previous systems of public administration and regulations aimed at the development of these public services. In addition, the composition, goals and objectives of the Agency for the Development of Civil Service under the President of the Republic of Uzbekistan are described.*

Key words: *dynamism, career order, public administration, civil service, public interest, high professionalism.*

Kirish (Introduction). Zamonaviy jamiyatlar taraqqiyotining dinamik xususiyatlari, avvalo, davlat boshqaruv tizimiga yangi-yangi talablar qo‘yayotganida namoyon bo‘lmoqda. Mohiyatan dinamik hodisalar bo‘lgan jamiyat va uning taraqqiyoti davlat boshqaruv tizimini mudom takomillashtirib borishni toqazo qiladi. Unda, albatta, davlat tamonidan amalga oshiriladigan servis-xizmatlar va jamiyatning hayot tarzini rivojlanishi uchun qilinadigan har qanday omillar muhim hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Platonning kratologik qarashlaridagi despotiya, aristokratiya va demokratiya bir-birini inkor qilib keluvchi boshqarish usullari ekanini aytganida, boshqaruv tizimiga dinamizm xosligidan kelib chiqqan [1]. Demak, dinamizm bugungi boshqaruv tizimiga xos hodisa emas, u mudom jamiyat hayoti va taraqqiyotining atributi bo‘lib kelgan. Abu Nasr Forobiy, Nizomulmulk, N.Makiavelli, J.Lokk, Sh.Montyoske, I.Kant, Gegel, I.Bentam, G.Toro kabi faylasuflarning ijtimoiy hayot va taraqqiyot haqidagi qarashlarida boshqaruvning dinamik xususiyatlariga oid e’tiborli fikrlar mavjud. Ular tarixiy-falsafiy meros konteksida alohida tadqiq etilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolani yozishda qiyosiy tahlil, induktiv va deduktiv, analiz va sintez, tizimlilik, mantiqiylik, uzluksizlik kabi usul va tamoyillardan foydalanilgan. Shuningdek, mavzuni yoritishda xorijiy adabiyotlar va mahalliy manbalarning tahliliy materiallariga murojaat qilingan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Bugun Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan tub o‘zgarishlar davlat boshqaruvida mutlaq yangi tizim davlat xizmatlarining shakllantirilayotgani bilan bog‘liqdir. Shu paytgacha Respublikamizda boshqaruv tizimi lavozimlarni taqsimlash tamoyiliga qurilgan edi. Bu tamoyil o‘tgan o‘n yilliklarda avtokratizm va valuntarizmga yo‘l ochib berdi, natijada boshqaruvda oshno-og‘aynichilik, mansablarni sotib olish va korrupsiya ildiz otdi. Kadrlar professionalizmi, bilim va tajribalari, ishchanligi emas, balki tepaga sodiqligiga qarab u yoki bu lavozimga qo‘yilgan. To‘g‘ri, ba’zi joylarda ochiq saylov tartibi qo‘llanildi, bu usul demokratik boshqaruv shakli bo‘lib ko‘rindi, biroq butun boshqaruv tizimida karyera tartibining joriy etilmagani sababli boshqaruvdagi islohotlar kutilgan natija bermadi.

Karera tartibi, yuridik fanlari doktori, Xalqaro iqtisodiyot va diplomatiya universitetining professori Iso Hamedovning ta’kidlashicha, meritokratiya tamoyiliga asoslanadi, ya’ni davlat xizmatchisidan yuksak professionalizmni, siyosatga aralashmaslik, xizmatga sodiqlik va mas’ullik, qonunga itoatkorlik, pog‘onama pog‘ona o‘sishga intilish kabilarni talab etadi [2]. Karyera tamoyili joriy etilmaguncha davlat xizmatchilarini adolatga, qonunga, mas’ullikka da’vat etish oddiy, samarasiz yondashuv bo‘lib qolaveradi.

“Davlat xizmatlari haqida”gi qonunning loyihasi 2017-yili umumxalq muhokamasiga qo‘yilgan. U O‘zbekiston Adliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilib, 2018-yil 21-mayda interaktiv davlat xizmatlari yagona portalida e’lon ham qilingan. Ommaviy axborot vositalarida bildirilayotgan fikrlar ushbu loyihaga oiddir. Bundan ma’lum bo‘ladiki, qonun hali yetarli darajaga yetkazilmagan, bu bo‘shliqni hozir Prezident farmonlari va qrorlari to‘ldirmoqda.

Qonunning asosiy maqsadi davlat xizmatlarini amalga oshirishning yangi tizimini yaratish, barcha davlat boshqaruv pog‘onalari va institutlarida xizmatchilarni karyera tamoyiliga muvofiq shakllantirish, ularda professional va yuksak axloqiy normalarga intilishni tarbiyalashni nazarda tutadi. Davlat xizmatchilari va amaldorlarga bunday talablarning aksariyati Konfutsiy, Forobiy, Nizomulmulk, Alisher Navoiy, Bobur, As-Samarqandiy asarlarida ham uchraydi. Masalan, Xitoy mutafakkiri Konfutsiy davlat xizmatchilarining pog‘onama-pog‘ona ko‘tarilishi tizimini ishlab chiqqan [3]. Forobiy esa davlat rahbari bo‘ladigan kishiga qator fazilatlarga ega bo‘lishni shart qilib qo‘yadi [4]. Xullas, davlat boshqaruvi va xizmatchilari

mudom tafakkur ahli kuzatuvchi ostida bo‘lgan, siyosiy faoliyatidan xabardorlari esa ular amallarini sinchiklab tahlil qilgan, ideal davlat arbobi modelini yaratgan.

Qonun loyihasida davlat xizmatlari bilan davlat fuqarolik xizmatlari aynan voqelikdan sifatida keltirilgan. Unda davlat xizmatlari institutlariga harbiy xizmatlar, ichki ishlar organlari faoliyati, sudlar, diplomatiya va deputatlar kiritiladi. Biroq davlat fuqarolik xizmatlari institutlariga nimalar kiritilishi mavhum qolgan. I.Xamedovning yozishicha, sudlar va deputatlar alohida huquqiy mavqega ega bo‘lgani uchun ularni davlat xizmatchilari qatoriga qo‘shmaslik kerak [2]. Tadqiqotchining e’tirozlarida jon bor, chunki deputatlar davlat xizmatchilari emas, hatto Oliy Majlis deputatlari asosiy faoliyatidan ozod bo‘lib, qonunchilik yoki senatorlik vazifalarini bajarganlarida ham, konstitutsion mavqega ko‘ra, xalq saylagan va uning talablarini bajaradigan vakildir.

Davlat xizmati deganda O‘zbekiston fuqarolarining davlat organlari va tashkilotlaridagi ommaviy manfaatlarga muvofiq amalga oshiriladigan, professional haq to‘lanadigan faoliyat turidir. Bu faoliyat davlat boshqaruv tizimiga, uning institutsional talablari va xususiyatlariga mos bo‘lishi lozim. Masalan, ichki ishlar organlari xodimlarining institutsional xususiyatlari jamiyatda huquqiy qadriyatlarni, fuqarolarda qonunga itoat etish normalarini shakllantirish kabilarda aks etadi. Ichki ishlar xodimlarining institutsional talablarga mosligi yuqoridagi funksiyalarini to‘la bajarishiga qarab o‘lchanadi. Ammo bu institutsional talablari va xususiyatlar barcha davlat xizmatchilari uchun umumiy bo‘lgan karyera tartiblari bo‘lishini rad qilmaydi. Xodim o‘z mehnati, professionalligi, xalq manfaatlariga sodiqligi, o‘zining ijtimoiy burchlarini to‘la bajarishi kabi ibratli fazilatlari bilan eng yuqori karyeraga ham chiqishi mumkinligiga ishonishi kerak. Xizmatlari tufayli yuqori karyeraga erishish mumkinligi xodimni ma’naviy-axloqiy va kasbiy takomilining asosini tashkil etmog‘i kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzurida 2019-yili Davlat xizmatlarini rivojlantirish agentligi tashkil etilgan. Davlat boshlig‘ining 2019-yil 3-oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi [5] 5843-qarorida karyera tartibini joriy etish tilga olinadi. Karyera qilish davlat xizmatchilari faoliyatiga xos jihatdir. Qarorda davlat xizmatchilarining karyera qilishga imkon beradigan shart-sharoitlar yaratilishi zarurligi ko‘rsatilgan. Bunga agentlik qoshidagi “El-yurt umidi” jamg‘armasi, Davlat xizmatini rivojlantirish jamg‘armasi, agentlik filiallari, Prezident huzuridagi davlat boshqaruvi akademiyasi yordam berishi kerak. Agentlik mamlakatimizda kadrlar siyosatini amalga oshirish uchun barcha boshqaruv tizimlari bilan aloqalar o‘rnatadi, kadrlarni joy joyiga qo‘yish va tanlash qayta o‘qitish, xorijiy davlatlarda malaka oshirish ishlarini tashkil etishdan qatnashadi.

Ko‘rinib turibdiki, Davlat xizmatini rivojlantirish agentligi ancha keng tizimga va kadrlarga ega. Demak, davlat boshqaruv tizimining o‘zi murakkab. Uning kadrlarga bo‘lgan ehtiyojini qondirish, eng muhimi, kadrlarni tanlash, ulardagi karyera istaklarini hisobga olgan tarzda yangi tizim yaratishdir.

Agentlik vazifasi ham rang-barangdir. Asosiy vazifalarga quyidagilar kiradi:

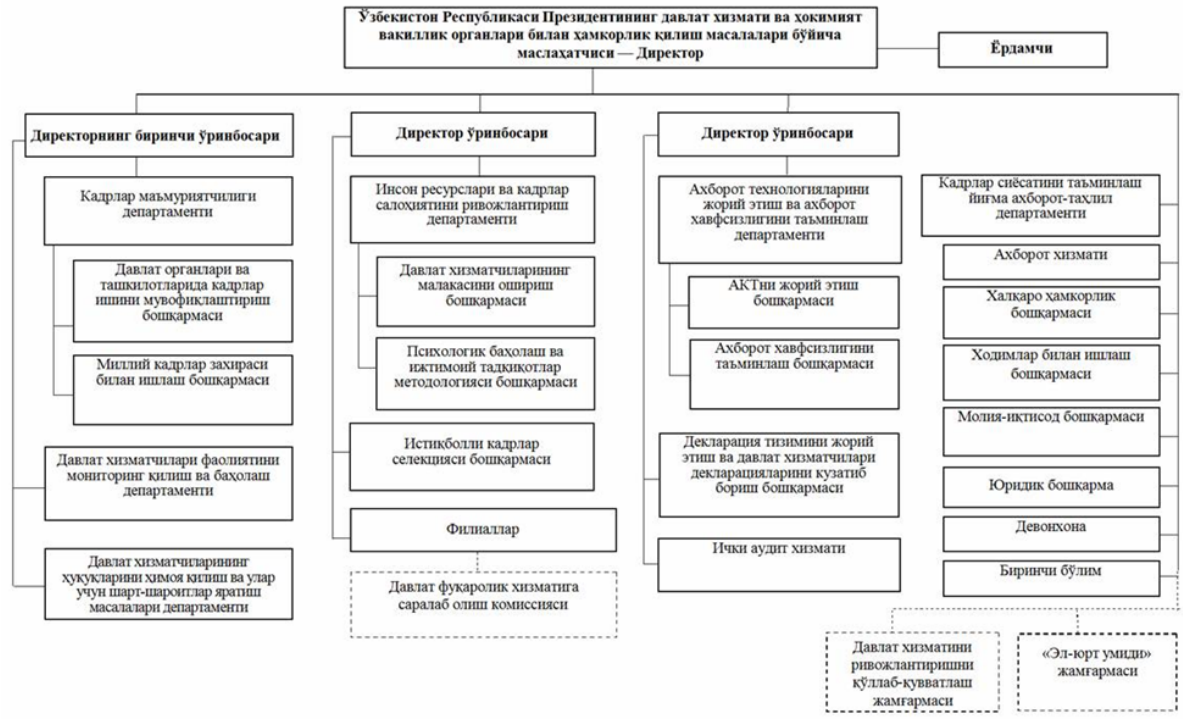

– davlat fuqarolik xizmatini transformatsiya qilishnigg g‘oyaviy platformasini ishlab chiqish;
– boshqaruvda davlatning kadrlar borasidagi yagona siyosatini hayotga joriy etish;
– davlat xizmatlarini monitoring qilish, ularni rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish;
– kadrlar zaxirasini boshqarish, davlat xizmatchilari lavozimlarining davlat reestrini olib borish;
– davlat xizmatchilari qonuniy talablari va huquqlarini himoya qilish kabilardir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Shuni qayd etish kerakki, lavozimlar bo‘yicha boshqarish tizimi endi eskirdi, u karyera tartibi bilan almashtirilishi kerak. Boshqarishni lavozim tizimi emas, balki yuksak professionalizmga va boshqaruv sirlari, texnologiyasidan xabardorlikni va ularni hayotga tadbiq etish xususiyatlari belgilashi kerak. Boshqaruv tizimlari o‘zgarishi mumkin, ammo karyera tartiblaridan o‘tgan mutaxassis davlat boshqaruvida o‘zining barqaror o‘rni va mavqega ega bo‘ladi. Kadrlar qo‘nimsizligi davlat boshqaruvidagi nosozlik, nomukammallik belgisidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Платон. Сочинения. Том 3, часть 1, М., “Мысль”, 1973, с. 278–281.
(2). Колумнисты. Политика. 2020, 19 июня.
(3). История китайской философии. М., “Прогресс”, 1989, с. 186–189.
(4). Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Т., А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993, 207–211-бетлар.
(5). https://lex.uz/search/all?actnum=5843&lang=3

Uralov Azamat Begnarovich (filologiya fanlari doktori (DSc), professor, Sirdaryo viloyat pedagogik mahorat markazi "Tillarni o'qitish metodikasi" kafedrasi mudiri),
Nazarova Mavluda Uktamovna (Sirdaryo viloyat pedagogik mahorat markazi "Tillarni o'qitish metodikasi" kafedrasi katta o'qituvchisi)

O'ZBEK TILI MORFEMIKASIDA SHAKL VA MAZMUN NOMUTANOSIBLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada til tizimida shakl va mazmunning o'zaro munosabati, ularning vaqt omili bilan bog'liq dinamik harakati tahlil qilinadi. Til belgilari nutqiy lahza va kommunikativ vaziyat ta'sirida o'zgarib, til taraqqiyotining ichki mexanizmini shakllantirishi asoslab beriladi. Shakl va mazmun o'rtasidagi nomutanosibliklar tilning evolutsion rivojlanishida muhim o'rin tutishi ko'rsatiladi. Tadqiqotda mazkur jarayonning sinxron va diaxron tahlili asosida til birliklarining o'zgaruvchan tabiati yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *shakl, mazmun, nomutanosiblik, til tizimi, belgi, sema maydoni, analitik shakl, diaxron tahlil, sinxron tahlil, til taraqqiyoti, ichki omil, nutqiy vaziyat.*

Уралов Азамат Бегнарович (доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой методики преподавания языков Центра педагогического мастерства Сырдарьинской области),
Назарова Мавлуда Уктамовна (старший преподаватель кафедры методики преподавания языков Центра педагогического мастерства Сырдарьинской области)

ДИСБАЛАНС ФОРМЫ И СОДЕРЖАНИЯ В МОРФЕМИКЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация*. В данной статье анализируется взаимосвязь формы и содержания в системе языка, их динамическое движение во времени. Обоснованы изменения языковых знаков под влиянием речевого момента и коммуникативной ситуации, формируя внутренний механизм развития языка. Приведены факты того, что дисбаланс между формой и содержанием играет важную роль в эволюционном развитии языка. Исследование проливает свет на природу изменения языковых единиц на основе синхронного и диахронического анализа этого процесса.*

Ключевые слова: *форма, содержание, дисбаланс, языковая система, знак, семантическое поле, аналитическая форма, диахронический анализ, синхронный анализ, развитие языка, внутренний фактор, речевая ситуация.*

Uralov Azamat Begnarovich (Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Language Teaching Methods at the Center of Pedagogical Skills of the Syrdarya Region),
Nazarova Mavluda Uktamovna (Senior Lecturer at the Department of Language Teaching Methods at the Center of Pedagogical Skills of the Syrdarya Region)

FORM-CONTENT IMBALANCE IN THE UZBEK LANGUAGE MORPHEMICS

Annotation. *This article analyzes the relationship between form and content within the language system and their dynamic interaction over time. Changes in linguistic signs under the influence of speech context and communicative situations are examined, revealing the internal mechanisms of language development. The study demonstrates that the imbalance between form and content plays a significant role in the evolutionary development of language. It also highlights the nature of change in linguistic units through both synchronic and diachronic analysis.*

Keywords: *form, content, imbalance, language system, sign, semantic field, analytical form, diachronic analysis, synchronic analysis, language development, internal factors, speech situation.*

Kirish. Ma'lum bir ma'noning to'liq shakllanmaganligi yoki uning o'rnini bosuvchi boshqa shaklning mavjudligi natijasida tildagi ma'no va shakl o'rtasida turli nomutanosibliklar yuzaga keladi. Bunday holatda ma'no ifodalovchi shakl ikki xil ko'rinishda namoyon bo'lishi mumkin. Natijada mazkur shakllar orqali ifodalangan ma'nolar tekis yoki notekis tarzda rivojlanadi.

Ayrim fe'llarning shakllanishi va ularning ma'no ifodalash jarayonida kuzatiladigan nomutanosibliklarni semantik jihatdan farqlash ba'zan muayyan qiyinchilik tug'diradi. Shunga qaramay, ularning nutqdagi ishlatilishida ma'lum izchillik kuzatiladi.

Adabiyotlar tahlili. Nomutanosiblik faqat shaklga emas, ko'proq mazmun jihatiga tegishli. Sabab shundaki, so'z o'zi ifodalayotgan mazmundan tashqari matn tarkibida qo'shimcha ma'nolarni ham ifodalaydi. Bu holat morfologik shakllar tizimidagi affikslar orasida ham sodir bo'lishi mumkin. A.G'ulomov [1] o'z tadqiqotlarida *-lar* affiksining an'anaviy ko'plik shaklini ifodalashdan tashqari, matn tarkibida u orqali yuzaga chiqadigan yigirmadan ortiq semantik ma'no turlarini aniqlab bergan. Olimning ta'kidlashicha, mazkur affiks ko'plik ma'nosidan tashqari, hurmat, umumlashtirish, jamoaviylik, nisbiy ko'plik, emotsional-ekspressivlik kabi ko'plab semantik yuklamalarni ham ifodalay oladi. Shu fikrni Sh Rahmatullayev-

ning ishlari [2] ham tasdiqlaydi. U *-lar* affiksining turli kontekstlarda subyektiv-emotsional, ijtimoiy-kommunikativ hamda stilistik ma'nolarni ham anglata olishini qayd etadi.

Tilshunoslik tarixida til belgilarining mazmun tomoni inkor etilmagan bo'lsa-da, til qurilishi sathlari va ularga xos birliklarni o'rganish ko'proq tashqi, shakl tomoniga asoslanganligi tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilgan: "O'tgan asrning 30-yillaridan boshlab Praga lingvistik to'garagi a'zolari tilshunoslikda hukm surib kelayotgan an'anaga tanqidiy baho berdilar va lingvistik birliklar faqat shakliy tuzilishgagina emas, balki mazmuniy tuzilishga ham ega ekanligini, bu ikki tuzilish birliklarining o'zaro munosabatlari, ko'pincha, asimmetrik xarakterga ega ekanligini bayon qildilar. Bunday fikr ilk bor chex olimi S.O. Karsevskiy tomonidan 1929-yilda bayon qilindi" [3;9-b.].

Shundan so'ng tilshunoslikda shakl va mazmun o'rtasidagi nomutanosiblik masalasi alohida ilmiy yo'nalish sifatida o'rganila boshladi. Tadqiqotchilar til tizimida shakl va mazmunning har doim ham birbiriga to'liq mos kelmasligi, ya'ni shaklning mazmunga xizmat qilishi, mazmun esa o'z navbatida yangi shakllarning vujudga kelishiga turtki bo'lishi haqidagi fikrlarni ilgari surdilar.

Bu yondashuv til birliklarining dinamik va o'zgaruvchan tabiatini, shuningdek, morfologik, leksik va semantik sathlarda shakl-mazmun nisbatining nisbiyligini ko'rsatadi. Natijada tilshunoslikda nomutanosiblik hodisasini tizimli tahlil qilish, uni sinxron va diaxron nuqtayi nazardan o'rganish zarurati yuzaga keldi.

Bu haqda S.O.Karsevskiy shunday yozadi: "Belgi va ma'no bir-birini to'liq qoplamaydi. Ularning chegarasi barcha nuqtalarda muvofiq kelmaydi: bir va ayni o'sha belgi bir necha funksiyaga ega bo'lsa, bir va ayni o'sha ma'no bir necha belgi bilan ifodalanadi. Har qanday belgi bir vaqtning o'zida potensial "omonim" va "sinonim"dir, ya'ni u ikki qatordagi fikriy hodisalarning chatishuvidan paydo bo'lgan" [4,85-b.]. S.Karsevskiyning uqtirishicha, agar belgilar o'zgarmas bo'lib, faqat bir vazifa bajarganda edi, til yorliq (etiketka)larning oddiy yig'indisidan iborat bo'lib qolar edi. Ikkinchi tomondan, konkret vaziyatlarda til belgilari shu darajada o'zgarib, ma'no-mohiyatini yo'qotish darajasiga yetsa, bunday tilni tasavvur qilish qiyin, albatta. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, lingvistik belgining mohiyati bir vaqtning o'zida ham o'zgarmas, ham harakatchan bo'lishi zarur. Konkret vaziyatga moslashish zarurati tufayli belgi qisman o'zgarishga uchrashi mumkin; boshqa bir qismining doimiyligi tufayli esa belgi o'ziga xos ayniyatlilik, teng kelish va muvofiqlikni saqlab qolishi talab etiladi [4;85-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. To'liqsiz fe'l ishtirokida shakllangan o'tgan zamon shakli o'tgan zamonning asosiy ko'rsatkichi bo'lgan *-di* affiksiga nisbatan ma'no jihatidan farqlanadi. Garchi shakl jihatdan o'xshash bo'lsa-da, ularning semantik maydonida ayrim tafovutlar mavjud. Shu bois nafaqat shakl va markaziy ma'no, balki ma'noviy periferiyaning ham o'ziga xos xususiyatlarini kuzatish mumkin.

Masalan: *borgan+di – borgan edi* shakllarida zamon ifodalanishida ikki xil shakl ko'zga tashlanadi.

Mazmun jihatidan esa quyidagi semantik tafovut seziladi: *borgandi* – harakatning yaqin orada, tezda sodir bo'lganligini bildiradi; *borgan edi* – harakatning ancha ilgari, nisbatan uzoq muddat avval amalga oshganligini bildiradi, bunda sekinlik ehtimoli mavjud. *borgan+mish* – harakatning sodir bo'lganlik ehtimoli yuqori, biroq to'liq aniqlik yo'q; *borgan emish* – harakatning sodir bo'lganlik ehtimoli past, uning haqiqatga mosligi noma'lum.

Ushbu misollar shuni ko'rsatadiki, semantik maydon bir xil ma'no ifodalashga xizmat qilayotgan bo'lsa-da, to'liqsiz fe'l tarkibidagi ma'no semasida intensifikatsiya alomati mavjud. Shu jihatdan mazkur shakllar tizimida markaz va periferiyaning semantik nomutanosibligi aniqlanadi.

Bunday nomutanosiblik holatlarini analitik fe'l shakllarida ham kuzatish mumkin. Masalan, *o'qib chiqdi* va *o'qidi* birliklarini qiyoslaganda, farqni yuzaga keltiruvchi *-ib chiq-* analitik shakli *o'qidi* fe'liga nisbatan ma'no doirasining kengayishiga xizmat qilmoqda. Analitik shakl bu yerda nafaqat grammatik shakl sifatida, balki mazmuniy-funksional vosita sifatida ham fe'lning semantik tuzilmasini boyitadi.

Tahlil natijalari. Aslida, fe'lning markaziy sema maydoni analitik shakllar yordamida kengayadi va aniqlik kasb etadi. Masalan, *aytdi* va *aytib ko'rdi* shakllarini tahlil qilamiz: *aytdi* shaklida harakat bir martalik, natijaning mavjudligi yoki muhimligi shart emas; *aytib ko'rdi* shaklida esa reaksiya kutilishi, ya'ni javob olish ehtimoli mavjud bo'lib, harakatning kommunikativ yo'naltirilganligi kuchayadi. Umuman olganda, analitik shakllarning yetakchi fe'lga qo'shilib kelishi fe'llarning semantik maydonini kengaytiradi, shu bilan birga, harakatning ifodalanish jarayonini aniqlashtiradi. Masalan, *aytdi* shaklida harakat umumiy mazmunga ega bo'lsa, *aytib ko'rdi* shaklida harakat aniq vaziyatga yo'naltirilgan, natijasi esa subyekt tomonidan eksperimental yoki sinov xarakterida baholanadi.

Tilning markaziy va mustaqil birliklaridan biri bu so'z hisoblanadi. So'z haqida fikr yuritilganda, avvalo, uning ikki jihati – shakl va mazmunni o'zaro bog'liq holda tahlil etish maqsadga muvofiqdir. Tilshu-

noslik adabiyotlarida so‘zni o‘rganish murakkab hodisa ekanligi ko‘p bor ta’kidlangan. So‘zning shakliy jihati, ya’ni uning tovush, bo‘g‘in, morfem tuzilishi hamda til tizimidagi strukturaviy o‘rni so‘zning tashqi tomonini belgilasa, mazmun tomoni – leksik, ko‘chma va grammatik ma’nolar majmuyi – uning ichki mohiyatini tashkil etadi.

Shakl va mazmun munosabati masalasi tilshunoslikda nomutanosiblik atamasi bilan bevosita bog‘liqdir. So‘zning morfem tarkibida yuz beruvchi o‘zgarishlar, morfemalarning almashishi, qisqarishi yoki kengayishi, ko‘pincha, so‘z ma’nosining o‘zgarishiga sabab bo‘ladi. Aksincha, ma’nodagi o‘zgarishlar ham so‘z shaklining yangilanishini, ya’ni yangi formalarning vujudga kelishini taqozo etadi.

So‘z tarkibidagi o‘zgarishlarning yuzaga chiqishida leksemaning morfemaga, morfemaning esa fonemaga ko‘rsatadigan ta’siri muhim o‘rin tutadi. So‘zning birinchi qismi ikkinchi qismga yoki aksincha, ikkinchi qism birinchi qismga ta’sir o‘tkazishi mumkin. Shuningdek, vaqt o‘tishi bilan (diaxron jarayonda) so‘z tarkibining o‘zgarishi yoki bir xillashuvi, shuningdek, shu so‘zga o‘xshash, yoki aynan bir xil birliklarning paydo bo‘lishi tildagi turli nomutanosiblik shakllarining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Til tizimidagi bunday hodisalar natijasida ko‘p ma’nolilik, shakldoshlik, zid ma’nolilik kabi semantik jarayonlar yuzaga keladi. Mazkur hodisalar, bir tomondan, tilning tarixiy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, bugungi til tizimida yangi birliklarning shakllanishi va semantik yangilanish jarayonining tabiiy natijasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Til tizimida asosiy va markaziy mavqega ega bo‘lgan shakl doimo nutqiy lahza va nutqiy vaziyat bilan uzviy aloqada bo‘ladi. Shu sababli u doimiy harakat va o‘zgarish holatida namoyon bo‘ladi. Til tizimidagi belgi va ishoralar tizimi ham aynan shu nutqiy lahza va kommunikativ vaziyat ta’sirida turlicha ko‘rinishga ega bo‘lib, bu jarayon tilning ichki rivojlanish mexanizmlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, vaqt omili shakl va mazmunning ajralmas qismi sifatida ularning o‘zaro munosabatini belgilab turadi. Har bir davrda shakl va mazmun o‘zining o‘ziga xos nomutanosibliklarini vujudga keltiradi. Bu holat tildagi evolutsion jarayonning tabiiy natijasi bo‘lib, yangi shakllarning yuzaga kelishi va eski birliklarning semantik yangilanishi orqali ifodalanadi. Shunday qilib, til tizimidagi shakl hamda mazmun munosabatining dinamik xarakteri tilning tarixiy taraqqiyotida vaqt va kontekst omillarining uzluksiz ta’siri ostida shakllanib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Аюб Ғуломовнинг илмий мероси. 1–5-китоблар, Тошкент, 2005–2009.

(2). Раҳматуллаев Ш. От лексемага қўшиладиган баъзи форма ясовчилар ҳақида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1975, 2-сон.

(3). Маҳмудов Н.М. Биобиблиография (сўз боши муаллифлари А.Нурмонов, А.Умаров). Тошкент, 2010, 9-бет.

(4). Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. В кн.: Звегинцев В.А. История Языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II, М.,1965, с. 85.

Tangriyeva Lobar Nasriddinovna (O‘zbekiston Milliy universiteti “Fransuz filologiyasi” kafedrasi tadqiqotchisi; e-mail: lobar.tangriyeva@list.ru)

MATN LINGVISTIKASIDA KOGEZIYA VA KOGERENTLIK KATEGORIYALARINING O‘ZARO FARQLANISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada matn bog‘liqligini ta’minlovchi asosiy kategoriyalardan hisoblangan kogeziya va kogerentlik, ularning matn tahlilida tutgan o‘rni, o‘zaro farqli jihatlari haqida so‘z yuritiladi. Maqolaning maqsadi – matn lingvistikasida kogeziya va kogerentlikning kategoriya sifatida o‘rganilishini tadqiq etish va ularning matn bog‘liqligini ta’minlashdagi ishtirokini ko‘rib chiqishdan iborat. Mazkur atamalar tilshunoslikka oid turli qarashlarda turlicha ifodalansada, matn tahlili borasida olib borilgan tadqiqotlar kogeziya va kogerentlik matn yaxlitligining asosiy kategoriyalari ekanligidan dalolat beradi.*

Kalit so‘zlar: *matn lingvistikasi, kogeziya, kogerentlik, kategoriya.*

Тангриева Лобар Насриддиновна (исследователь кафедры французской филологии Национального университета Узбекистана; e-mail: lobar.tangriyeva@list.ru)

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ КАТЕГОРИЙ КОГЕЗИИ И КОГЕРЕНТНОСТИ В ЛИНГВИСТИКЕ ТЕКСТА

Аннотация. *В данной статье рассматриваются когезия и когерентность как одни из основных категорий, обеспечивающих связность текста, их роль в анализе текста, а также различия между ними. Цель статьи заключается в исследовании когезии и когерентности как категорий текстовой лингвистики и рассмотрении их участия в обеспечении связности текста. Несмотря*

на то, что данные термины по-разному интерпретируются в различных лингвистических подходах, исследования в области анализа текста свидетельствуют о том, что когезия и когерентность являются основными категориями целостности текста.

Ключевые слова: *лингвистика текста, когезия, когерентность, категория.*

Tangriyeva Lobar Nasriddinovna (Researcher at the Department of French Philology, National University of Uzbekistan; e-mail: lobar.tangriyeva@list.ru)

THE DISTINCTION BETWEEN COHESION AND COHERENCE CATEGORIESIN TEXT LINGUISTICS

Annotation. *This article discusses cohesion and coherence as fundamental categories that ensure textual connectedness, their role in text analysis, and the distinctions between them. The aim of the article is to investigate cohesion and coherence as categories within text linguistics and to examine their contribution to maintaining textual unity. Although these terms are expressed differently across various linguistic perspectives, research in text analysis indicates that cohesion and coherence represent the key categories of textual integrity.*

Key words: *text linguistics, cohesion, coherence, category.*

Kirish (Introduction). XX asr oxiri va XXI asr boshlarida tilshunoslikda matnning mohiyati va o‘ziga xos belgilarini aniqlash masalasiga alohida e’tibor qaratildi. Buning sababi esa matn lingvistikasi degan yangi sohaning shakllanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq. Matn lingvistikasi o‘z tadqiqot doirasida universal matn kategoriyalarini ajratish va tavsiflash muammosini asosiy yo‘nalishlardan biri sifatida ko‘radi. “Kategoriya” tushunchasi, dastlab, qadimgi yunon mantiq ilmida paydo bo‘lgan bo‘lib, bugungi kunda falsafa fanlari doirasida u quyidagicha izohlanadi: “Insonning dunyoga munosabatining umumiy usullarini anglash shakllari bo‘lib, ular tabiat, jamiyat va tafakkurning eng umumiy va muhim xususiyatlari hamda qonuniyatlarini aks ettiradi” [12;184-b.].

Tilshunoslikda “kategoriya” tushunchasi, asosan, grammatika bo‘limida keng qo‘llaniladi va bugungi kunda “grammatik kategoriya” atamasi kamida ikki asosiy ma’noda ishlatiladi. Birinchisi: grammatik kategoriya – bu bir xildagi va o‘zaro qarama-qarshi grammatik ma’nolar tizimi bo‘lib, u ularni ifodalovchi vosi-talar (ya’ni, grammatik shakllar) tizimi bilan birgalikda tushuniladi [11;102-b; 3;119-b.]. Ikkinchisi: “grammatik kategoriya umumlashtirilgan grammatik ma’no sifatida ham tushuniladi. Masalan, qaratqich kelishigi (родительный падеж), tushum kelishigi (дательный падеж) va h.k.lar muayyan grammatik ma’nolardir, holbuki, umumiy “padej” tushunchasi grammatik kategoriya sifatida qaraladi. Hozirgi kunda aynan grammatik kategoriyani umumlashgan ma’no sifatida tushunish ko‘proq ommalashgan” [8;7-b.]. Shu munosabat bilan ta’kidlash joizki, mantiqiy jihatdan qaralganda, grammatik kategoriya tushunchasi morfologiya va sintaksis sohasidagi olimlar tomonidan ancha keng qo‘llaniladi. Vaholanki, ayrim mualliflar bu tushunchani matn darajasidagi hodisalarga ham tatbiq etadilar.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Rus tilshunosligida ilk bor mant kategoriyalarini ajratib, tizimli ravishda tavsiflagan olim I.R.Galperin bo‘lgan va uning bu ishlari hozirda eng ko‘p iqtibos keltiriladigan asar “Текст как объект лингвистического исследования”da keltirilgan. Muallif universal kategoriyalarni grammatik kategoriyalar sifatida belgilaydi va ularni “ma’lum bir grammatik tushunchani ifoda etuvchi shakllarning umumlashgan sinfi” deya ta’riflaydi [1;15-b.].

Olim matnning asosiy kategoriyalari sifatida quyidagilarni keltiradi: axborotlilik, kogeziya (ya’ni, bog‘liqlik), kontinuum (ya’ni, davomiylik), bo‘linuvchanlik, matn bo‘laklarining avtosemantiyasi, retrospeksiya, prospeksiya, modallik, integratsiya va yakunlanganlik.

M.N.Kojina, L.R.Duskayeva va V.A.Salimovskiylar o‘zlarining hamkorlikdagi ishlarida matn kategoriyalari sifatida bog‘liqlik, mantiqiylik va yaxlitlikni sanab o‘tadilar [4;15-b.]. G‘arb tilshunoslaridan V.Dressler va R.Bogrand o‘z tadqiqotlarida yettita shunday kategoriyalar (kogeziya, kogerentlik, intensionallik, muvofiqlik, axborot berish, vaziyatga xoslik, matn ichidagi bog‘liqlik) haqida to‘xtalib o‘tadilar [14;323-b.].

Matn lingvistikasida kogeziya va kogerentlik kategoriyalarining o‘zaro farqlanishi haqida so‘z ketar ekan, bu kategoriyalarning yangi tushuncha emasligini alohida ta’kidlab o‘tish kerak. Matn lingvistikasida chuqur ma’no va muallif fikrini talqin qilishda qo‘llaniladigan kogeziya va kogerentlik atamalariga g‘arb tilshunoslarining tadqiqotlarida juda keng o‘rin berilgan. Rus tilshunosligiga g‘arb tadqiqotchilarining ishlari orqali kirib kelgan ushbu tushunchalar rus tilshunoslari tomonidan yetarlicha tadqiq qilinmagan. Buning asosiy sabablaridan biri kogeziya va kogerentlik tushunchalarining har doim ham bir-biridan aniq farqlanmaganligidadir [7;28-b.]. Misol uchun, olimlar L.Y.Grinevskaya, O.V.Zimina va V.B.Kiselevalar tomonidan yozilgan «Текст как доминирующая единица перевода» nomli maqolada mazkur ikki atama

sinonimlar sifatida ishlatilgan: «О понятии когерентности (когезии) текста пишут многие лингвисты <…>. Понятие когезии (когерентности) имеет широкое трактование и представляет собой соотнесенность составляющих текст компонентов» [2;39-b.].

Ushbu atamalarning g‘arb tilshunosligiga kirib kelishida olimlar M.A.K.Hallidey va R.Hasanning hissasi katta. Ular birinchilardan bo‘lib o‘zlarining «Когезия в английском языке» («Cohesion in English») nomli kitobida kogeziya tushunchasiga ta’rif bergan [15;374-b.]. Yana bir tadqiqotchi Teun Van Dijk esa o‘zining matnga oid tadqiqotida biror matnning kogerentligi undagi mikrostruktura (gaplarning darajasi) va makrostruktura (gapdan gapga o‘sib boradigan va umumiylik hosil qiladigan mavzu) o‘rtasida hosil bo‘ladigan aloqalarda o‘z aksini topadi, degan fikrni ilgari surgan. Bu vaziyatda mikrostrukturada kogeziya, makrostrukturada esa kogerentlik namoyon bo‘ladi, deya ta’kidlaydi u [16;7-b.].Olimlar V.Dressler va R.Bograndlarning fikricha, kogeziya va kogerentlik tushunchalarini bir-biridan farqlash matnning ichki va tashqi tuzilishini alohida-alohida ko‘rib chiqishda namoyon bo‘ladi [14;89-b.]. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib aytadigan bo‘lsak, kogeziya matnning ichki – leksik-grammatik bog‘liqligini ta’minlasa, kogerentlik shu bog‘liqlik asosida muallif fikrini o‘quvchiga tushunarli qilib yetkazishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Badiiy hamda badiiy bo‘lmagan matnlar uchun eng asosiy va ko‘p qatlamli (murakkab) kategoriya bu bog‘liqlik kategoriyasidir, chunki u matnning alohida elementlarini yagona, yaxlit va yakunlangan tuzilma holida birlashtiradi. Matn lingvistikasida ikki xil bog‘liqlik turi ajratiladi: 1) mahalliy bog‘liqlik, ya’ni kogeziya; 2) umumiy (global) bog‘liqlik, ya’ni kogerentlik. Hajmi katta bo‘lgan matnlarni tahlil qilishda butun matn darajasidagi bog‘liqlik bilan uning segmentlari (bo‘laklari) ichidagi bog‘liqlikni ajratib ko‘rsatish zarur bo‘ladi. Matn bir nechta segment (bo‘lak)lardan tashkil topgan bo‘lib, har bir segment ichki bog‘liqlikka ega bo‘lsa ham, bu holat matnning butunligicha kogerent ekanini anglatmaydi. Shuningdek, matnning biror segmentida kogeziya (mahalliy bog‘liqlik) yetishmasligi, butun matnni “bog‘liq emas” deb baholashga asos bo‘la olmaydi.

Ko‘plab tadqiqotchilar hanuzgacha matn tahlilida kogeziyaning muhimligini ta’kidlasalar, boshqa bir guruh olimlar matn kogerentligi matnning o‘z imkoniyatlariga qay darajada bog‘liq bo‘lsa, uning interpretatoriga (qabul qiluvchisiga) ham shu darajada bog‘liq, degan fikrni ilgari suradilar.

Kogeziya bu alohida xabarlar, faktlar, harakatlar va boshqa komponentlarning o‘zaro bog‘liqligini, mantiqiy ketma-ketligini ta’minlovchi maxsus bog‘lanish turidir. N.A.Nikolina V.Dressler tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarga asoslangan holda shunday deydi: kogeziya – bu lokal bog‘lanish (ya’ni, lokal kogerentlik) bo‘lib, u chiziqli bog‘lanish shaklida namoyon bo‘ladi, asosan, til vositalari orqali formal ravishda ifodalanadi [10;48-b.]. Bunday bog‘lanish quyidagilarga asoslanadi: olmoshlar orqali so‘zni almashtirish, leksik takrorlar, bog‘lovchilar mavjudligi, grammatik shakllarning muvofiqligi va boshqalar.

Ma’lum bir matn kogerentlik shartlariga to‘la mos kelishi uchun u quyidagi to‘rtta asosiy qoidaga bo‘ysunishi kerak: 1) ma’lumotlar izchilligi; 2) matndagi fikrlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik; 3) leksik maydon; 4) o‘zaro moslik [13;45–46-b.].

Ma’lumotlar izchilligi qoidasiga, asosan, matndagi ma’lumotlar gapdan gapga yangilanib, kommunikativ qiziqish uyg‘otishi juda muhim. Agar matnda bir xil ma’lumot har xil ko‘rinishda takrorlanaversa, bu holat o‘quvchining o‘qilayotgan matnga bo‘lgan qiziqishi asta-sekin pasayishiga va oxirida butunlay yo‘qolishiga olib keladi. Matnga yangi ma’lumot kiritishda o‘sha ma’lumotni ifoda etayotgan gap ikki qismdan iborat bo‘lishi kerak: mavzu va asos qilib olingan ma’lumot.

Matndagi fikrlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik qoidasiga ko‘ra, bir fikrdan ikkinchi fikrga o‘tishda aniqlik bo‘lishi kerak. Bu mantiqiy bog‘liqlik matnda gap ketayotgan bir mavzudan boshqa bir mavzuga ko‘chib yurishga to‘sqinlik qiladi. Odatda, mazkur bog‘liqlik paragraflar o‘rtasida hosil bo‘ladi, ya’ni matndagi birinchi paragraf yakunidagi ma’lumotlar ikkinchi paragraf boshidagi ma’lumotlar haqida to‘xtaladi. Eng muhimi, har bir paragrafda yangi fikr yoki asosiy fikrga qo‘shimcha ma’lumotlar keltirilishi shart.

Kogerentlik shartlarining uchinchi qoidasiga ko‘ra, matn leksik maydonga ega bo‘lishi kerak. Bu atama matn hosil bo‘lishida ishtirok etgan so‘zlar yig‘indisini anglatadi. Mazkur so‘zlar yig‘indisi yozilayotgan matn turiga va unda talqin qilinayotgan mavzuga mos bo‘lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, badiiy matnda adabiy uslubga oid jilvador so‘zlar, ilmiy matnda o‘ziga xos termin va tushunchalarni qo‘llash talab etiladi. Matnni yozishda ushbu qoidaga amal qilmaslik kogerentlikning buzilishi va (yoki) uning tushunarsiz bo‘lishiga olib keladi. Yozilayotgan har bir matn ikki turdagi leksik maydonga ega bo‘lishi kerak. Bular: lokal (muayyan) leksik maydon va umumiy leksik maydon.

Kogerentlik shartlariga mos kelishning so‘nggi qoidasiga ko‘ra, matndagi gaplar va paragraflar o‘zaro mos kelishi kerak. Bu moslik fe’l zamonlari va kishilik olmoshlarini to‘g‘ri qo‘llash bilan bir qatorda, mavzuni to‘g‘ri qo‘llash bilan ham xarakterlanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ta'kidlash joizki, tilshunoslikda "kogeziya" va "kogerentlik" atamalari turlicha talqin qilinadi. Masalan, X.Kox kogeziyani "matnga oid hodisa", kogerentlikni esa "mental hodisa" sifatida talqin etadi [5;2-b.]. Shu yondashuvga ko'ra, kogeziyaga faqat matnning o'zi egalik qilishi mumkin, kogerentlik esa faqat fikrlar va ma'nolar doirasida mavjud bo'ladi. Boshqacha aytganda, matnda kogeziyani hosil qiluvchi til vositalari ishlatilgan bo'lishi mumkin, ammo mazmunan u hech qanday kogerentlik (ya'ni, tushunarli, mantiqiy izchillik) ni ta'minlamaydi. Ya'ni, matn shaklan bog'langan (kogeziv) bo'lishi mumkin, lekin ma'nosiz (nokogerent) bo'lish ehtimoli ham mavjud.

E.S Kubryakova esa kogeziyani ko'proq lingvistik darajada, kogerentlikni esa kognitiv qabul qilish, ya'ni anglash, tushunish jarayoni bilan bog'laydi. Kichik hajmli matnlar (prototipik matnlar) kogerentlikni kuchliroq namoyon etadi, chunki ular to'liq semantik birlikni tezda taqdim etadi, deydi olim [6;160-b.].

I.R.Galperinning ta'kidlashicha, kogeziya grammatik, leksik va stilistik bog'lovchilar orqali yuzaga keladi. Kogerentlik mazmunning ichki mantiqiy tuzilmasi, ya'ni fikrlarning tartibli rivojidir [1;140-b.].

T.V.Matveyevaning fikricha, matnni tashkil etuvchi funksional-semantik kategoriyalar ham kogeziya (chiziqli izchillik) va kogerentlik (mazmuniy konstruksiya)ni uyg'un holatda saqlaydi. Kogerentlik bu matn segmentlari o'rtasidagi semantik maydonlarning uzviyligidir [9;172-b.].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, quyida kogeziya va kogerentlikning o'zaro farqlanishiga oid jadvalni keltirishni lozim topdik.

№	Ko'rsatkich	Kogeziya (lokal bog'liqlik)	Kogerentlik (global bog'liqlik)
1.	Aniqlanish darajasi	Matnning alohida segmentlarida (jumlalar, paragraf ichida)	Matnning umumiy tuzilmasi va mazmuniy butunligida
2.	Asosiy vositalari	Til birliklari: olmoshlar, bog'lovchilar, leksik takrorlar, parallel konstruksiyalar	Mavzu izchilligi, mantiqiy rivojlanish, kontekstual bog'lanish
3.	Ko'rinish shakllari	Grammatika va sintaksisga asoslangan formal vositalar	Mazmuniy uzviylik, tushunchalar uyg'unligi
4.	Tadqiqot vositasi sifatida	Mahalliy sathdagi izchillikni aniqlash uchun	Butun matn darajasidagi semantik yaxlitlikni baholash uchun
5.	Yo'qligi nimani anglatadi?	Segment darajasida izchillik buzilgan bo'lishi mumkin	Matn umumiy mantiqiy yaxlitlikka ega emas degan xulosa chiqmaydi
6.	Namoyon bo'lishi	Ko'zga ko'rinadigan formal birliklarda	Konseptual va mazmuniy bog'lanish orqali
7.	Matn turi misollari	So'zlashuv matnlari, dialoglar, xabarnomalar	Hikoyalar, dramalar, ilmiy maqolalar, publitsistik matnlar

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Matn lingvistikasida kogeziya va kogerentlik kategoriyalarining o'zaro farqlanishi bo'yicha olib borilgan kichik bir tahlildan kelib chiqib xulosa qiladigan bo'lsak, bu ikkala kategoriya matnni xarakterlovchi asosiy aspekt sifatida zamonaviy tilshunoslikda keng o'rganilmoqda. Matnning yaxlit bir hosila sifatida vujudga kelishida, uning ravonligini ta'minlashda asosiy kategoriyalar sifatida kogeziya va kogerentlikning ahamiyati juda katta. Bu ikki kategoriya bir-birini to'ldirgan holda grammatik, leksik va stilistik qoidalarga asoslangan, mantiqan bog'langan yaxlit bir ma'lumotni matn ko'rinishida o'quvchiga yetkazishga xizmat qiladi. Matnning asosiy kategoriyalari sifatida kogeziya va kogerentlikning qamrovi kengligini hisobga olgan holda, ularning matn bog'liqligida tutgan o'rni masalasida chuqurroq izlanishlar olib borilishi zarur deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981, 15 с; 140 с.

(2). Гриневская Л.Е., Зимина О.В., Киселева В.Б. Текст как доминирующая единица перевода // Лингводидактические аспекты перевода в процессе подготовки переводчиков. Материалы международного научно-практического семинара 15 ноября 2005 года. Иркутск, 2006, 39 с.

(3). Камчатнов А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание. М., "Флинта: Наука", 1999, 119 с.

(4). Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. 2-е изд. М., "Флинта: Наука", 2010, 15 с.

(5). Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа. В.А,Кох. Новое в зарубежной лингвистике. М., "Прогресс", 1978, вып.VIII, 2 с.

(6). Кубрякова Е.С., Александрова О.В. О контурах новой парадигмы знания в лингвистике. Структура и семантика художественного текста. Доклады VII Международной конференции. М., "Академпресс", 1999, 160 с.

(7). Литневская Е.И., Литневская О.А. К определению текстообразующих признаков когезии и когерентности. Вестник Московского университета. Серия 9, Филология, 2015, № 6, 28 с.

(8). Маслов Б.А. Морфология современного русского литературного языка. Стерлитамак. Изд-во СГПИ, 2001, 7 с.

(9). Матвеева Т.В. Функциональные стили в аспекте текстовых категорий. Синхронно-сопоставительный очерк. Свердловск, изд-во Урал, ун-та, 1990, 172 с.

(10). Николина Н.А. Филологический анализ текста. М., "Академия", 2003, 48 с.

(11). Норманн Б.Ю. Грамматика: общие вопросы. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. Под общ. ред. А.Е.Супруна. Мн., "Выш. шк.", 1995, 102 с.

(12). Философский словарь (ФС). Под ред. И.Т.Фролова. М., "Политиздат", 1991, 184 с.

(13). Alkhatib M. La cohérence et la cohésion textuelles: problème linguistique ou pédagogique? Didáctica. Lengua y literatura. 2012, vol. 24, 45–46 c.

(14). De Beaugrande R.-A., Dressler W. Introduction to Text Linguistics. London, 1981, 323; 89 p.

(15). Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London, 1976, 374 p.

(16). Van Dijk, Teun A. Le texte. dans Dictionnaire des littératures de langue française, tome III, Bordas, 1984, 7 p.

Radjabova Dilnoza Anvarovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU dotsenti, f.f.f.d (PhD); dilnozaradjabova@gmail.com)

QIMMATBAHO TOSH VA MA'DAN NOMLARI LINGVISTIKANING O'RGANISH OBYEKTI SIFATIDA

Annotatsiya. *Ushbu maqolada onomastika sohasi doirasida qimmatbaho toshlar va ma'dan nomlarining lingvistik tadqiqoti tahlil qilinadi. Onomastika atoqli otlarning kelib chiqishi, rivojlanishi, funksional va lingvistik xususiyatlarini o'rganadi. Maqolada, ayniqsa, qimmatbaho toshlar, qurollar, musiqa asboblari kabi noyob madaniy obyektlarning nomlarini o'z ichiga olgan "xrematonimlar" tushunchasi va uning yetarli darajada o'rganilmagani ta'kidlanadi. Xulosa qilib qimmatbaho tosh va ma'dan nomlarini onomastika doirasida chuqur tadqiq qilish zarurligi aytiladi.*

Kalit so'zlar: *onomastika, atoqli otlar, xrematonimlar, qimmatbaho toshlar, ma'danlar, tilshunoslik.*

Раджабова Дилноза Анваровна (доцент ТУИТ имени Мухаммада ал Хоразми, д-р фил. по филол. наук; dilnozaradjabova@gmail.com)

НАИМЕНОВАНИЯ ДРАГОЦЕННЫХ КАМНЕЙ И МИНЕРАЛОВ КАК ОБЪЕКТ ИЗУЧЕНИЯ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация. *В статье рассматривается лингвистическое изучение собственных имен, с особым вниманием к названиям драгоценных камней и минералов в рамках ономастики. Изучение ономастики включает происхождение, развитие и функционально-лингвистические особенности имен. В статье выделяется особое значение «хрематонимов» – имен ценных культурных объектов (драгоценные камни, оружие, музыкальные инструменты и т.д.), которые недостаточно изучены в узбекской и мировой лингвистике. В заключении предлагается необходимость изучения названий драгоценных камней и минералов для углубления узбекских лингвистических исследований.*

Ключевые слова: *ономастика, собственные имена, хрематонимы, драгоценные камни, минералы, лингвистика.*

Radjabova Dilnoza Anvarovna (Associate professor at TUIT named after Mukhammad al Khwarazmi, doctor of philosophy (PhD) in philological sciences; dilnozaradjabova@gmail.com)

NAMES OF PRECIOUS STONES AND MINERALS AS AN OBJECT OF LINGUISTIC STUDY

Annotation. *This article explores the linguistic study of proper names, focusing specifically on precious stones and mineral names within the field of onomastics. The study of proper names covers their origin, development, and functional and linguistic features. The article highlights the particular importance of "chrematonyms"– names of valuable cultural objects such as precious stones, weapons, musical instruments, and tools which remain understudied in both Uzbek and global linguistics. It concludes by proposing the necessity to study precious stones and mineral names as part of onomastics to enrich Uzbek linguistic research.*

Keywords: *onomastics, proper names, chrematonyms, precious stones, minerals, linguistics*

Kirish. Biz kundalik hayotda har kuni atoqli otlarga duch kelamiz. Atoqli otlar insonlarni, geografik va kosmik jismlarni, hayvonlar, ma'naviy va moddiy madaniyatning turli obyektlarini nomlash uchun xizmat qiladi. Atoqli otlarning funksional va lingvistik o'ziga xosligi tilshunoslikning alohida bo'limi – ono-

mastikaning shakllanishiga olib keldi. Atoqli otlarning qiziqarli jihati shundaki, ularda lingvistik va ekstralingvistik omillar eng yaqin aloqada bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tilshunoslikda “onomasiologiya” va “onomastika” terminlari mavjud. Onomasiologiya tilshunoslikning narsalar, tushunchalar va g‘oyalar nomlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadigan bo‘limi bo‘lib, bu soha tilning nominativ funksiyasini o‘rganishda alohida o‘rin tutadi. Onomastika esa atoqli otlarni o‘rganuvchi leksikologiyaning mustaqil bo‘limidir [1;543-b.].

Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘atida *onomastika* (yun. onomastika *nom qo‘yish san’ati*) tilshunoslikning atoqli otlarni o‘rganuvchi bo‘limi va atoqli otlar majmui (tizimi) deb izohlanadi [2;75-b.]. Tilshunoslikning onomastika sohasi atoqli otlarning mohiyati, ularning funksional o‘ziga xosligi, kelib chiqishi, rivojlanishi, tilning barcha darajalari bilan bog‘liqligini o‘rganadi. Shuningdek, bu soha onomastika fanining amaliy va nazariy ahamiyati, uning boshqa fanlar bilan aloqalarini o‘rganish bilan ham shug‘ullanadi. Onomastika tarixiy, geografik, etnografik, madaniy, sotsiologik komponentlarni o‘z ichiga oladi, gumanitar fanlar, yer va koinot fanlari majmuasi bilan chambarchas bog‘liq.

O‘zbek tilshunos olimi B.Yo‘ldoshev fikriga ko‘ra, har qanday atoqli otlarni, ularning paydo bo‘lish va o‘zgarish tarixini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi onomastika bo‘lib, tilshunoslik sohalari ichida nihoyatda qimmatli tadqiqot sohasi hisoblanadi. Onomastika fani tildagi mavjud onomastik tizimlarni aniqlash va o‘rganishni maqsad qilib qo‘yadi [3;12-b.]. Demak, har qanday fan o‘zining tadqiq obyektiga ega bo‘lgani kabi, onomastikaning tadqiqot obyekti bu tildagi har qanday atoqli ot tiplaridir.

Oxirgi yillarda o‘zbek tilshunosligining alohida bo‘limi bo‘lgan “Onomastika” (“Nomshunoslik”) da ham talab va zaruriyat sabab yangi ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi va bu sohada ancha yutuqlarga erishildi. O‘zbek onomastikasi fani, uning tarkibiy qismlarining rivojlanishida H.Hasanov, B.Ahmedov, S. Qorayev, E.Begmatov, T.Enazarov, N.Husanov, T.Nafasov, T.Rahmatov, N.Uluqov, O.Begimov, N. Begaliyev, A.Turobov kabi olimlarning hissasi katta. Biroq onomastika sohasida amalga oshirilgan yirik ilmiy va amaliy ishlarga qaramasdan, o‘z tadqiqini kutayotgan bir qator masalalar mavjud. Shu kunga qadar o‘zbek onomastikasida xrematonimlar, mifonimlar, gemeronim, faleronimlar, geonim, dokumentonimlar, oronim, patronom, digtonim, ergonimlar kabi bir qator onomastik birliklar maxsus to‘planmagan yoki kam tahlil qilingan.

E.Begmatov o‘z kitobida o‘zbek tili makroko‘lami va unga kiruvchi onomastik nomlarni belgilaydi va shunday yozadi: “22 ta onomastik makroko‘lam materiallari o‘zbek nomshunosligida turli darajada o‘rganilgan. Chunonchi, o‘zbek tilidagi toponimlar (ayniqsa, oykonim, gidronimlar), antroponimlar nisbatan qoniqarli o‘rganilgani tufayli, ularni ifoda qiluvchi terminlar ma’nosi ma’lum darajada tushunarli. Ammo tilga olingan makroko‘lamlarga kiruvchi atoqli otlarning aksariyati o‘zbek tilshunosligida hali o‘z tadqiqotchilarini kutmoqda” [4;39-b.]. Ko‘rinib turganidek, onomastik birliklarni, jumladan, xrematonimlarni tadqiq etish o‘zbek nomshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, kuzatish, tavsiflash, tasniflash, umumlashtirish, kognitiv tahlil usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Nomshunoslik, ayniqsa, jahon tilshunosligida turli jihatlardan tadqiq etilgan. Onomastika sohasi bo‘yicha bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida O. Vostokov, Y.Grot, A.Selishchev, A.Sobolevskiylar ham tilshunoslikning bu bo‘limi haqida qiziqarli tadqiqot ishlarini nashr etishgan. Biroq onomastikaning zamonaviy shaklda vujudga kelishi va uning tilshunoslikning eng rivojlangan sohalardan biriga aylanishi XX asrning 50–60-yillariga to‘g‘ri keladi. O‘tgan asrning 70-yillarida rus olimlaridan A.A.Beletskiy, A.V.Superanskaya, V.A.Nikonova, Y.A.Karpenko va boshqalar onomastika sohasini tadqiq etishgan.

Jumladan, rus tilshunosligida A.V.Superanskaya onomastik birliklarni o‘rganilayotgan obyektiga ko‘ra bir-biridan farq qiluvchi tarmoqlarga ajratadi va ularni quyidagicha izohlaydi: antroponimlar (shaxs nomi); zoonimlar (hayvon nomi); toponimlar (geografik joy nomi); xronimlar (tarixiy zamon va davrlar nomlari); xrematonimlar (qimmatbaho tosh, qurollarning nomlari); fitonimlar (o‘simlik nomlari) . Boshqa tilshunos olimlarning tadqiqot ishlarida onomastikaning yana: etnonimlar (xalq va qabila nomlari); karabonimlar (kema, qayiq nomlari); pragmatonimlar (odamlar amaliy faoliyati natijalari va tovar nomlari); teonimlar (turli diniy tasavvurlar bo‘yicha xudolar, ma’budlar nomlari); kosmonimlar (fazoviy bo‘shliq hududlari, galaktika, burj nomlari); realionimlar (avval va hozir mavjud bo‘lgan obyektlarning nomlari); mifonimlar (to‘qima obyektlarning nomlari) kabi tarmoqlari ajratiladi [5;18-b.].

Ammo izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, onomastikaning alohida sohasi bo‘lgan xrematonimlar nafaqat o‘zbek tilshunosligida, balki jahon tilshunosligida ham yetarlicha o‘rganilmagan. Qimmatbaho tosh va ma’-

dan nomlarining lingvomadaniy, psixolingvistik, tibbiy, sotsiopragmatik va boshqa jihatlardan tadqiqi bugungi fanlar integratsiyasi davrida maxsus o‘rganishni taqozo etmoqda.

Avvalo, xrematonim izohiga murojaat etaylik. “Moddiy madaniyat obyektlarining o‘ziga xos nomlari”, deb yoziladi vikipediya lug‘atida. Chex filologi Milan Garvalikning ta’kidlashicha, slavyan onomastik terminologiyasida bu “ma’lum bir hududga bog‘liq bo‘lmagan, inson tomonidan yaratilgan narsaning nomi” deb ta’riflanadi [6;8-b.]. Ingliz filologi A.Rum (Room, 2006) xrematonimlarni “ma’lum bir qiymatga ega bo‘lgan yagona madaniy obyektlar” (unique cultural objects of value) deb ta’riflaydi.

Onomastika nazariyasi bilan shug‘ullangan rus lingvisti V.D.Bondaletov xrematonimlar tarkibiga moddiy madaniyat buyumlari nomlari, fan va texnika obyektlarining nomlari (musiqa asboblari, qimmatbaho tosh, zargarlik buyumlari, paroxodlar, kosmik kemalar), shuningdek, ma’naviy madaniyat asarlari nomlari (kitoblar, jurnallar, musiqiy dasturlar va boshqalar)ni kiritadi.

A.V.Superanskayaning onimlarga bergan tasnifi tilshunoslikda yaxshi ma’lum bo‘lib, uning fikriga ko‘ra xrematonimlar qurol nomlari, idishlar, qimmatbaho tosh va zargarlik buyumlari, musiqa asboblari nomlari va boshqalarni o‘rganadi [7;368-b.].

Olim Ernst Begmatov o‘zbek onomastikasi makroko‘lamlari anglatadigan tushunchalarni izohlar ekan, xrematonimlarni quyidagicha izohlaydi: ”Xrematonim – xalq tarixi, madaniyati uchun ahamiyatli bo‘lgan noyob qurollar, asbob-uskunalar, san’at va musiqa asarlarining bir donasiga berilgan atoqli ot” [4; 40-b.].

Jahon, rus, o‘zbek tilshunoslarining xrematonimlarga bergan izohlaridan kelib chiqib, xrematonimlar mikroko‘lamini quyidagicha belgilash mumkin:

Xrematonimlar mikroko‘lami

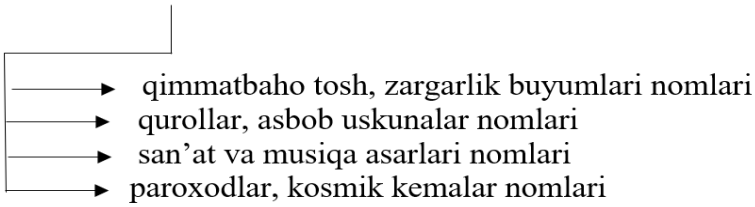

Demak, xrematonimlar xalq tarixi madaniyati uchun ahamiyatli bo‘lgan qimmatbaho toshlar, noyob qurollar, asbob-uskunalar, san’at va musiqa asarlarining bir donasiga berilgan atoqli otdir. Tadqiqotimiz obyekti bo‘lgan qimmatbaho tosh va ma’danlarning biriga atab qo‘yilgan nomlar onomastikaning xrematonimlar bo‘limida o‘rganiladi degan xulosaga kelish mumkin.

Onomastik ko‘lamda xrematonimlar, ya’ni, jonsiz narsa nomlari, shuningdek, qimmatbaho tosh va minerallar, zargarlik buyumlari nomlari muhim o‘rin tutadi. Moddiy madaniyat obyekti bo‘lgan qimmatbaho toshlar nafaqat minerolog, geograf, geologlar, balki tilshunoslar uchun ham katta qiziqish uyg‘otadi. Qimmatbaho tosh, ayniqsa, yirik olmoslarning nomlari ma’lum an’analarga ega bo‘lgan onomastika fanining bir bo‘g‘inidir.

Xulosa va takliflar. Demak, xrematonimlar–moddiy-madaniyat predmetining nomini, shu jumladan, qurol, musiqa asbobi, zargarlik buyumlari, qimmatbaho toshlar, idishlar nomini, korxona, muassasa, tashkilotlar, tarixiy voqealar, bayramlar, matbuot organlari, adabiyot va san’at asarlari, poyezdlar, teatrlar, do‘konlarni nomlaydigan onimlar bo‘limidir. Bu ma’lum bir (moddiy yoki intellektual) qiymatga ega bo‘lgan, inson tomonidan yaratilgan yagona madaniy obyektning atoqli nomi. Tilshunoslikda onomastikaning tosh nomlarini o‘rganuvchi tarmog‘ini litosonim (yunoncha “litos”–tosh, “onoma”–nom)lar atamasi bilan nomlash maqsadga muvofiqdir.

Bizning nazarimizda, umumiy holatda narsa, tushuncha, g‘oya nomlari, shu jumladan, qimmatbaho, yarim qimmatbaho hamda ma’dan nomlari onomasiologiyada tadqiq etilsa, qimmatbaho, yarim qimmatbaho hamda ma’dan nomlarining biriga atab qo‘yilgan nomlar esa onomastikaning xrematonimlar sohasida o‘rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е., М., “Просвещение”, 1976, 543 с.

(2). Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент, ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2002, 75-бет.

(3). Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. Услубий қўлланма, Самарканд, 2011, 12-бет.

(4). Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. Тошкент, “Фан”, 2013, 39-бет.

(5). Radjabova D.A Ingliz va o‘zbek tillarida qimmatbaho tosh va ma’dan nomlarining lingvomadaniy xususiyatlari. Fil.fan.fals.dok… diss., T., 2025, 18-бет.

(6). Гарвалик М. К вопросу о современной ономастической терминалогии. “Вопросы ономостики”, № 4, 2007, с. 8.

(7). Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М., Книжный дом “Либроком”, 2009, 368 с.

Turaxodjayeva Moxidil Obidjonovna (Qo‘qon universiteti Andijon filali IT va ijtimoiy gumanitar fanlar fakulteti “Ingliz filologiyasi” kafedrasi dotsenti v.b. (PhD)

O‘ZBEK TIBBIY TERMINOLOGIYASI: SHAKLLANISHI, RIVOJLANISHI VA ZAMONAVIY HOLATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda boshqa tillardan, ayniqsa, yunon, lotin, arab, fors va rus tillaridan atamalar qanday o‘zlashtirilgani ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada tibbiy atamalarning xalq orasidagi nomlanishi, ularning pragmatik xususiyatlari, zamonaviy tibbiyotda xalqaro terminlarning tutgan o‘rni, shuningdek, o‘zbek tilining tibbiy atamalar tizimidagi o‘zgaruvchanligi yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar:*tibbiy terminologiya, yunon-lotin terminlari, o‘zlashma so‘zlar, termin tizimi, til ta’siri.*

УЗБЕКСКАЯ МЕДИЦИНСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ: СТАНОВЛЕНИЕ, РАЗВИТИЕ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются этапы формирования и развития узбекской медицинской терминологии, а также анализируется заимствование терминов из других языков, в частности, греческого, латинского, арабского, персидского и русского. Особое внимание уделено народным названиям заболеваний, прагматическим особенностям терминов, роли международных терминов в современной медицине и динамике узбекской терминологической системы.*

Ключевые слова: *медицинская терминология, греко-латинские термины, заимствованные слова, терминологическая система, языковое влияние.*

UZBEK MEDICAL TERMINOLOGY: FORMATION, DEVELOPMENT AND MODERN CONDITION

Annotation. *This article explores the historical stages of formation and development of Uzbek medical terminology. It provides a theoretical analysis of how terms were borrowed from other languages, especially Greek, Latin, Arabic, Persian, and Russian. The study also focuses on the pragmatic features of medical terms, folk naming of diseases, the importance of international terminology in modern medicine, and the dynamic nature of the Uzbek medical terminology system*

Keywords: *Medical terminology, Greco-Latin terms, borrowed words, terminological system, linguistic influence.*

Kirish. Til nafaqat aloqa vositasi, balki har qanday soha, ayniqsa, fan va texnikaning rivojlanish darajasining ayni manzarasi hisoblanadi. Tibbiyot sohasi esa inson hayoti va salomatligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgani uchun, unda qo‘llaniladigan terminologiyaning aniq, izchil va tizimli bo‘lishi talab qilinadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o‘zbek tibbiy terminologiyasining o‘ziga xos tarixiy yo‘li, shakllanish bosqichlari va bugungi kundagi holati nafaqat tilshunoslik, balki milliy tibbiyotimizning mustaqilligi va istiqbali uchun ham ahamiyatli masaladir. Tibbiy terminologiya har qanday jamiyatda sog‘liqni saqlash tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Tibbiyot fanining chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lishi natijasida bu sohadagi terminlar ham turli davrlar va madaniyatlar orqali shakllanib kelgan. O‘zbek tilidagi tibbiy atamalar ham qadimdan turli tillar, jumladan, yunon, lotin, arab, fors-tojik, rus tillarining lingvistik va madaniy ta’siri ostida boyib bordi. Ushbu maqolada o‘zbek tibbiy terminologiyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, boshqa tillardan atamalarning qanday o‘zlashtirilgani, terminlarning xalq orasidagi nomlanishi, ularning pragmatik xususiyatlari va zamonaviy tibbiy leksikadagi o‘zgaruvchanlik masalalari yoritiladi.

O‘zbek tibbiy terminologiyasining ildizlari ming yillik tarixga ega bo‘lib, ular Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy kabi buyuk olimlarning asarlarida o‘z ifodasini topgan. Ular davrida yaratilgan va asosan arab va fors tillarining ta’sirida shakllangan tibbiy atamalar boy meros hisoblanadi. Keyingi davrlarda, ayniqsa, Rossiya imperiyasi va Sovet Ittifoqi tarkibida bo‘lgan davrlarda, o‘zbek tibbiy tiliga rus tilining kuchli ta’siri ko‘rsatildi, ko‘plab terminlar to‘g‘ridan to‘g‘ri transkripsiya qilinadi yoki o‘zbekcha grammatik qurilmalar bilan qo‘llanila boshladi. Mustaqillikning ilk yillari bilan birga, o‘zbek tilini, jumladan, tibbiy terminologiyani boyitish va milliy asosda qayta qurish zarurati yuzaga keldi

Bugungi kunda o‘zbek tibbiy terminologiyasi qayta shakllantirish va takomillashtirish bosqichida. Ta’lim sohasida, darsliklar va qo‘llanmalarda, shifoxonalarda va ilmiy tadqiqotlarda yangi terminlarning joriy etilishi kuzatilmoqda. Biroq bu jarayon bir qator muammolarsiz emas: turli manbalarda bir xil tushuncha uchun turli atamalarning qo‘llanilishi (sinonimiya), ba’zi yangi terminlarning tushunarsizligi, amaliyotda yangi va eski (ruscha asosdagi) terminlarning bir vaqtning o‘zida qo‘llanilishi kabi qiyinchiliklar hali ham mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tibbiyotga oid dastlabki yozma ma’lumotlar Zardushtiylarning “Avesto” asarida uchraydi, xususan, “Vendidad”ning sakkiz bobida sog‘liqni saqlashga doir fikrlar mavjud. Keyinchalik, Abu Ali ibn Sino, Abu Bakr Roziy, Beruniy, Jurjoniy kabi allomalar tomonidan yozilgan ilmiy meroslar o‘zbek tibbiy terminologiyasi taraqqiyotida katta rol o‘ynadi. Ayniqsa, Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan “Dorush-shifo” asari ham muhim manbalardan biri sanaladi. Yunon-lotin tili asosidagi terminlar esa butunjahon tibbiyotining umumiy lug‘atiga aylangan. G‘arb olimlari, xususan G.O. Vinokur, D.S.Lotte, A.A.Reformatskiylarning asarlari terminologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqishda asosiy manbalar hisoblanadi. O‘zbek tilshunosligida esa R.Doniyorov va boshqa tadqiqotchilar terminologik tizimlarning o‘zlashuvi, milliylashuvi va rivoji bo‘yicha ilmiy tahlillarni amalga oshirgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-taqqosloviy, lingvistik-analitik hamda deskriptiv usullar qo‘llanildi. Asosiy e’tibor o‘zbek tibbiy terminlarining kelib chiqishi, o‘zlashuvi, semantik o‘zgarishi va zamonaviy tibbiy nutqdagi qo‘llanishiga qaratildi. Tahlil jarayonida qadimiy yozma manbalar, ilmiy asarlar, terminologik lug‘atlar, shuningdek, xalq tibbiyotida qo‘llaniladigan atamalar solishtirildi. Shuningdek, xalq tilida kasalliklar qanday nomlanishi, ushbu nomlarning ilmiy terminlar bilan aloqadorligi va semantik tafovutlari ham tadqiq etildi. Terminlar tarkibida uchraydigan arabcha, forscha, ruscha va lotincha o‘zlashmalarning miqdoriy va ma’no jihatdan tahlili o‘tkazildi.

Tahlil va natijalar. Tibbiy terminologiya bu tibbiyot sohasida keng qo‘llaniladigan ilmiy tushunchalar va atamalar tizimidir. U tibbiyot fani va amaliyotining ajralmas qismi bo‘lib, kasallik nomlari, dori vositalari, inson organizmi a’zolari va davolash usullarini ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tibbiy termin tizimi deganda kasbiy tibbiyot sohasida faol qo‘llaniladigan tushuncha nomlari majmuyi tushuniladi. Ushbu tizimda kasallik nomlari alohida o‘rin egallaydi. Chunki tibbiyot ilmining asosiy vazifasi kasalliklarni davolash, inson umri davomiyligini uzaytirish, bemorlarni tushkunlikdan chiqarish, ularning hayot tarzini yaxshilash va shu kabi oliyjanob ishlarni amalga oshirishdan iboratdir.Tibbiyot sohasi vakillari yaxshi biladilarki, kasallik nomlari, tana a’zolari, dorivor vositalar va davolash usullarining ko‘pchilik terminlari yunon va lotin tillaridan kirib kelgan. Shu boisdan O‘zbekiston va MDH davlatlarining tibbiyot oliy o‘quv yurtlarida “Lotin tili va tibbiy terminologiya” fani fundamental fanlar qatorida o‘qitiladi. Talabalar birinchi kursdayoq tibbiy atamalar tizimini o‘rganishni boshlaydilar. Bu esa ularning yuqori kurs-lardagi klinik fanlarni o‘zlashtirishida yordam berib, kasbiy faoliyatida samarali natijalar berib kelmoqda. Lotin tili, dastlab, Italiyadagi Latium viloyatida yashagan lotin qabilasining tili bo‘lgan. Rim imperiyasi kengayishi bilan bu til butun Yevropa, Shimoliy Afrika va O‘rta Yer dengizi xalqlariga tarqalib, davlat tili darajasiga ko‘tarilgan. Shu sababli ko‘plab sohalar, jumladan, tibbiyot ham lotin tili orqali ilmiy asoslangan. Yunoniston esa qadimdan ilm-fan markazi sifatida tanilgan. Ayniqsa, yunonlarning tibbiyoti, falsafasi va dini Rim madaniyatiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Shu ikki madaniyat uyg‘unlashuvi natijasida yunon-lotin terminologiyasi shakllangan. Bu terminologiya bugungi zamonaviy tibbiy atamalar tizimining poydevori hisoblanadi [1]. Rus tili terminologiyasi ham, asosan, yunon va lotin tillari ta’sirida rivojlangan. VI asrdan boshlab Kiev Rusi va Vizantiya o‘rtasidagi aloqalar tufayli rus tiliga ko‘plab yunoncha ilmiy tushunchalar kirib kelgan. Xristianlik qabul qilinishi bu jarayonni yanada kuchaytirgan. Keyinchalik, rus tili orqali o‘zbek tiliga ham ko‘plab ilmiy va tibbiy terminlar o‘tdi [2]. XX asr boshlarida tibbiy terminologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqishda D.S.Lotte, G.O.Vinokur, A.A.Reformatskiy kabi olimlar muhim hissa qo‘shgan. Ular terminlarning xalqaro standartlarda bo‘lishi, yagona tizimga solinishi va ilmiy aniqligini ta’minlash yo‘lida katta ishlar olib borganlar [3]. Tibbiy terminlar quyidagi bosqichlardan iborat deb ayta olamiz: Qadimiy bosqich – “Avesto”, qadimgi xalq tabobati, zardushtiy qarashlar; O‘rta asrlar – Ibn Sino, Roziy, Beruniy kabi allomalar orqali arabcha va forscha atamalarning o‘zlashuvi, Ilmiy uyg‘onish davri – yunon-lotin terminlarining xalqaro fan tiliga aylanishi, Sovet davri – rus tili orqali ko‘plab ilmiy tushunchalarning joriy qilinishi, Mustaqillik va zamonaviy davr – o‘zbek tilidagi milliy atamalarni yaratish, mavjudlarini milliy kontekstga moslashtirish jarayonining faollashuvi. Terminologik tizim doimiy o‘zgaruvchan bo‘lib, unda ayrim terminlar eskirsa, yangilari esa yangi ilmiy tushunchalarni ifodalash uchun yaratilmoqda. Ayniqsa, xalqaro standartlar (JST, ICD va boshqalar) ta’siri ostida zamonaviy tibbiy atamalar tizimi shakllanmoqda. Bugungi kunda tibbiy terminologiya dinamik tizim hisoblanadi. Yangi ilmiy kashfi-

yotlar, texnologiyalar va davolash usullarining paydo bo‘lishi yangi terminlarning kirib kelishiga sabab bo‘lmoqda. Shu bilan birga, eski terminlardan ba’zilari asta-sekin amaliyotdan chiqib ketmoqda. O‘zbekistonda ham tibbiy terminologiya xalqaro tajribalar asosida boyib bormoqda va ilmiy izlanishlarda alohida yo‘nalishga aylanmoqda [4].

Tibbiy terminlar tizimi – qadimiy madaniyatlar merosi va zamonaviy ilmiy taraqqiyotning mahsuli. Uning shakllanishida yunon va lotin tillari asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan, keyinchalik, rus va ingliz tillari ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Bugungi kunda esa o‘zbek tibbiy terminologiyasi xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashib, milliy ilm-fan rivojiga xizmat qilmoqda.

Xulosa. Tibbiy terminologiya ichida kasallik nomlari alohida o‘rin egallaydi. Chunki tibbiyotning asosiy maqsadi kasalliklarni aniqlash va davolash, inson umrini uzaytirish hamda hayot sifatini yaxshilashdir. Kasallik nomlarini to‘g‘ri tushunish va qo‘llash shifokor faoliyatida beqiyos ahamiyatga ega. Ko‘pgina tibbiy atamalar qadimgi yunon va lotin tillaridan kirib kelgan. Masalan, “cardiologia” (yurak haqidagi fan), “neurologia” (asab tizimi haqidagi fan), “gastritis” (oshqozon yallig‘lanishi) kabi terminlar qadimiy ildizlarga ega. Shu boisdan O‘zbekiston va MDH davlatlari tibbiyot oliy o‘quv yurtlarida “Lotin tili va tibbiy terminologiya” fani fundamental fanlar qatorida o‘qitiladi. Talabalar birinchi kursdan boshlab ushbu tizimni o‘zlashtirishni boshlaydilar va bu ularga yuqori kurslarda klinik fanlarni o‘rganishda katta yordam beradi. Tibbiy terminologiya nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Har bir shifokorning yozma hujjatlari, tashxis qo‘yish jarayoni, retsept yozishi va ilmiy faoliyati terminlarsiz tasavvur etilmaydi. Shuningdek, xalqaro ilmiy maqolalar va klinik tadqiqotlar aynan lotincha va yunoncha atamalar asosida yuritiladi. Shu sababli tibbiy terminlar tizimini puxta bilish shifokorlarning kasbiy savodxonligi va amaliy samaradorligini oshiruvchi muhim omildir. Tibbiy terminlar tizimi bu so‘zlar majmuasi emas, balki tibbiyot fanining nazariy rivoji va amaliy faoliyatining ajralmas qismidir. Terminologiya tufayli ilmiy izlanishlar, tashxis va davolash jarayonlari yagona standart asosida amalga oshiriladi va xalqaro hamkorlik imkoniyatlari kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining rasmiy veb-sayti. Tibbiyot sohasi o‘quv dasturlari. [URL]: https://edu.uz

(2). “Tibbiyot.uz” – O‘zbekiston tibbiyot portali. Maqolalar va yangi terminlar to‘plami. [URL]: https:// tibbiyot. uz

(3). Nosirova S. (2021). Mustaqillik davri o‘zbek tibbiy terminologiyasidagi o‘zgarishlar. “Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences” jurnali, 1(4), 210–218-betlar.

(4). Hojiev A. (1998). Terminologik muammolar: til, tarix, manba. Toshkent, “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” nashriyoti, 180-bet.

(5). Akhmedov R. (2019). Tibbiy terminologiya asoslari. Toshkent, “Tibbiyot” nashriyoti.

(6). Karimova D. (2020). “Tibbiy terminlarning o‘rni va ahamiyati”. “Tibbiyot” jurnali, 2-son, 45–49-betlar.

(7). Dorland’s Illustrated Medical Dictionary. (2021). 33rd edition. Philadelphia: Elsevier.

(8). O‘zbekiston davlat Tibbiyot instituti. (2022). Lotin tili va tibbiy terminologiya dasturi. Samarqand: SDTI matbuoti.

(9). World Health Organization (WHO). (2021). International Classification of Diseases (ICD-11). Geneva: WHO Press.

Berdiyorova Raxima Karimovna (Qarshi davlat universiteti “Fakultetlararo ingliz tili” kafedrasi katta o‘qituvchisi; e-mail:@gmail.com)

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARDA ALLUZIYA HODISASI

Annotatsiya. *Frazeologik birliklarda ham alluziya hodisasi kuzatilishi mumkin. Alluziya faqat tadqiq qilinayotgan frazeologik birliklarning barqarorligi sababli ishlatilishi mumkin. Frazeologik birlikning an’anaviy strukturasidan, unda barqaror predikativ oborotlarni struktur tashkil qilish o‘zgartirilgan (ularning nutq frazeologizmiga tez-tez aylanishi) uning semantikasidan chekinish kuzatiladigan nutq oborotlari tildagi mavjud barqaror oborotlarni sira bartaraf qilmaydi. Aksincha, ular mavjud va dastlabki frazeologizm bilan faqat ichki bog‘lanishning saqlanganligi sababli ma’lum konnotatsiyalarni tashiydi. Buning hisobiga esa ekspressivlik kuchayadi.*

Kalit so‘zlar: alluziya hodisasi, ellips, uzual frazelogizm, frazeologik birlik (FB), konstruksiya, qayta o‘zgartirish, stilistik effekt.

ЯВЛЕНИЕ АЛЛЮЗИИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

Аннотация. *Явление аллюзии наблюдается и во фразеологических единицах. Аллюзия может быть использована только благодаря устойчивости исследуемых фразеологических единиц.*

Речевые обороты, в которых наблюдается отход от традиционной структуры фразеологизма, при котором изменяется структурная организация устойчивых предикативных оборотов (частое их превращение в речевые фразеологизмы) и их семантика, вовсе не устраняют существующие в языке устойчивые обороты. Напротив, они несут в себе определённые коннотации благодаря сохранению лишь внутренней связи с исходным фразеологизмом. Благодаря этому повышается экспрессивность.

Ключевые слова: *аллюзия, эллипс, общеупотребительная фразеология, фразеологическая единица, конструкция, перефразирование, стилистический эффект.*

THE PHENOMENON OF ALLUSION IN PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation. *The phenomenon of allusion can also be observed in phraseological units. Allusion can be used only due to the stability of the phraseological units under study. Speech turns, in which there is a departure from the traditional structure of a phraseological unit, in which the structural organization of stable predicative turns is changed (their frequent transformation into speech phraseologisms), and its semantics, do not at all eliminate the existing stable turns in the language. On the contrary, they carry certain connotations due to the preservation of only the internal connection with the existing and original phraseologism. And due to this, expressiveness increases.*

Key words: *allusion, ellipsis, common phraseology, phraseological unit, construction, restatement, stylistic effect.*

Kirish. So‘z kiritish, almashtirish, qisqartirish frazeologik birliklarni okkazional qayta hosil qilishning eng keng tarqalgan usullardan biridir. Semantik “deformatsiyaning” bunday turida frazeologizmning ekspressivligi ancha ifodali, yuqori ekspressiyaga ega bo‘lgan FBning komponentlaridan birini almashtirish orqali oshiriladi. Komponentlarni almashtirishda frazeologizmning strukturasi, asosan, o‘zgarishsiz qoladi, biroq uning ma’nosi turli, ba’zida sezilarli o‘zgarishlarga uchraydi. Shu bilan birga, o‘zgarishlar FBning uning pragmatik maqsadga qaratilgan signifikativ jihatiga ham daxl qilishi mumkin, ham qo‘shimcha stilistik yoki ma’noviy ma’lumotni kiritishi mumkin. Frazeologik birliklar shaklan qanday o‘zgartirilgan bo‘lsa ham, odamlar xotirasida chuqur iz qoldiradi, ularning “in’ikosi” qabul qilayotganning ongida paydo bo‘ladi, okkazional qayta hosil qilinishning samarasi o‘zaro munosabatga, matn qayta hosil qilingan FB (frazeologik birlik) bilan qayta hosil qilinmagan frazeologik prototip aloqasiga asoslangan. Almashtirishning pragmatik imkoniyati – ekspressivlikni kuchaytirishdan tortib to frazeologik birlikni boshqa tonallikka o‘tkazishgacha – juda yuqori. “Ifoda plani” va “mazmun plani” o‘rtasida aloqaning mavjudligi FB leksik komponentlari tarkibidagi farqlarga va u bilan o‘zaro munosabatdagi okkazional birlikka ularning konnotativ ma’nolaridagi va ularning denotativ ma’nolaridagi farqlar mos keladi [1;13-b.].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qayta hosil qilingan FBning qo‘llanishida matn yoki muloqotning maqsadlari va vazifalariga muvofiq FB konnotatsiyasini aniqlaydigan qismi katta rol o‘ynaydi. Butunlay qayta anglangan FBlarning komponentlarini almashtirish ularning ichki shaklini va ular bilan hosil qilingan obrazni jonlantiradi, bu bilan adresatning tavsiflanayotgan obyektga emotiv baholash munosabatini keltirib chiqaradi, odatdagi FBga kiritilgan pragmatik potensiyani intensivlashtirib, susaytirib yoki butunlay o‘zgartirib yuboradi.

Ta’kidlash lozimki, misollar tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, alluziya hodisasi frazeologik birliklarda ham ko‘p qo‘llanishi kuzatilgan. Frazeologiyaga nisbatan qo‘llanilganda alluziya tadqiqotchilar [Vyalseva, Novikova, Boldireva L.M., Nachischione A.S., Kunin A.V.] tomonidan u yoki bu frazeologizmga havola, uning qismini butun frazeologik oborot o‘rnida qo‘llash, deb tushuniladi. Ko‘plab frazeologik tadqiqotlarda bu usul qisqartirish yoki frazeologik ellips deb ataladi [2;4-b.].

Xalq tomonidan yaratilgan, barcha ijtimoiy guruhlarning nutqida keng qo‘llaniladigan, til sohiblariga yaxshi ma’lum bo‘lgan frazeologik birliklar o‘zlarining barqarorligi sababli odamlarning xotirasida uzoq saqlanadi; bularning hammasi ularga havola qilish va suhbatdoshga tushunarli bo‘lish imkonini beradi.

Alluziya fazeologiyaga nisbatan qo‘llanilganda frazeologizm tarkibidagi shunday o‘zgarishni ifoda etadiki, u mulohazada qisman qatnasha olsa yoki hatto umuman mavjud bo‘lmasa ham, biroq shamasi yoki atrofdagi matn orqali uning implitsiatsiya qilingan ma’nosi xotiraga keladi va odatdagi ushbu frazeologizmga kiritilgan ekspressivlik va konnotatsiyalarni hosil qilishda ma’lum rol o‘ynaydi. Masalan: *I have no patience with the modern neurotic girl who jazzes from morning till night, smokes like a chimney, and uses language which would make a Billings gate fish woman blush* [7;5-b.].

Tahlil va natijalar. FB – *to talk Billings gate* – bozorchi xotinga o‘xshab so‘kinmoq. Alluziyalar ham: 1) frazeologizm sintaktik strukturasi leksik tarkibining hammasini yoki bir qismini saqlab qolgan holda o‘zgarishlarga; 2) qisqartirishga, ya’ni frazeologizmning qismini ishlatishga asoslanishi mumkin;

alluziyaning bu toifasi so‘z-lovchining til tejamkorligiga intilishi bilan oldindan belgilanadi, biroq so‘z-lovchi uni, albatta, tushunishadi, deb ishonchi komil. Ba’zida qisqartirish shu darajada kuchli bo‘ladiki, faqat mulohazaning semantik yadrosi qoladi (saqlanadi). Alluziyaning shunday holatlari mavjudki, FBning matndagi *“qorilib ketishi”* shu darajada murakkabki, hatto semantik yadroni ham ajratib ko‘rsatish mushkul, biroq shunga qaramasdan, frazeologizmning mavjudligi qabul qiluvchi tomonidan sezib turiladi, chunki til birligining boshlang‘ich ma’nosi yoki o‘zgacha ifoda qilish orqali yoki shunday bo‘lsa-da, boshlang‘ich frazeologik oborot bilan ichki bog‘lanishni saqlab qoladigan yangi ma’no bilan beriladi.

Yuqorida ko‘rsatilgan holat ikki vaziyatda amalga oshadi:

1) komparativ oborot nominativ yoki aksincha bo‘lib qolishi mumkin. Masalan, *Miss Howard nodded grimly.*

“True enough! Afraid I said some things to Emily she will not forget or forgive in a hurry. Do not mind if they have only sunk in a bit. Probably water off a duck’s back, though. I said right out. “You’re an old woman Emily and there’s no fool like an old fool...” [6;14-b.].

FB – like watery off a duck’s back – suv yuqtirmaydi, hech narsa (gap) ta’sir qilmaydi, hech pisand qilmaydi, parvoyiga keltirmaydi; surbet, beg‘am, ya’ni barcha noxushlik inson tomonidan idrok qilinmaydi, uni xafa qilmaydi, g‘ozdan suv sirpanib tushib ketgani kabi, undan ham tushib ketadi. Ekspressivlik ichki shakl bilan yaratilayotgan obraz orqali amalga oshirish yo‘li bilan erishiladi. Loqayd “terisi qalin” odamning bahosi salbiy. So‘zlovchi bunday fe’l-atvorga salbiy, ma’qullanmagan munosabatni ifoda etadi. Ko‘rib chiqilayotgan frazeologizmga kiritilgan konnotatsiya, odatda, keltirilgan matnda saqlanib qoladi. Kuchaytirish: to sink in – ongiga yetib borish va “suv yuqtirmaydi, hech narsa (gap) ta’sir qilmaydi, hech pisand qilmaydi, parvoyiga keltirmaydi; *surbet, beg‘am*” frazeologik shaklini qarama-qarshi qo‘yish hisobiga sodir bo‘ladi.

Charchoq darajasi keyingi misolda beriladi: *All the excitement and anxiety of the last two days had left me little better than a limp rag* [8:182-b.]. *FB – as limp as rag – juda charchagan, horg‘in, so‘lg‘in, qattiq charchagan, g‘origan, tinkasi qurigan, holdan toygan, surobi to‘g‘rilangan.* Qiyoslang*: He stretched and said, “My God, I’m tired. The fever has left me limp as a rag. I think I’ll go to bed”* [7;3 p.];

2) keyingi misolda stilistik distributsiya, buzilgan alluziya kuzatiladi. Odatda, *Queen Ann is dead* frazeologizmi ancha ilgari ma’lum bo‘lgan ma’lumotga javob hisoblanib, so‘zlovchining suhbatdoshiga kinoyali munosabatini aks ettiradi. Keltirilgan misolda ekspressivlik obrazning shartli belgilarini qiyosiy oborot yordamida izohlash, dead – haddan tashqari eskirgan komponentining ma’nosini kuchaytirish hisobiga kuchayadi. *Pattison ... who believed that a University should exist for pure learning and research inevitably seems as dead as Queen Ann.* Keyingi misolda ham sintaktik o‘zgarish kuzatilib, bunda strukturaning g‘ayrioddiyligi orqali mulohazaning pragmatik samarasi kuchaytiriladi.

“*Extraordinary child”, said Miss Griffith, looking after her. “Bone lazy.Spends her time mooning about. Must be a great trial to poor Mrs.Symmington* [5;21-b.]. *Lazybeggar /bones yoki dog /so‘zl. dangasa, tanbal, ishyoqmas, yalqov, soyaparvar; bekorchi, bekorchi xo‘ja; yaramas, takasaltang.*

Adresant (Miss G.) o‘zining xarakterlanayotgan obyektga (yosh qizga) uning vaqtni bema’ni o‘takazayotgani sababli, tabiiyki, bunday fe’l-atvorni ma’qullamay, o‘z emotiv baholash munosabatini qo‘llab-quvvatlaydi. Lazybone frazeologizmining pragmatik imkoniyati sintaktik qurilishning o‘zgachaligi hisobiga ortadi.

Shunday qilib, FB ma’nosining pragmatik komponenti nutqda, muloqot jarayonida, faqat ifodalanayotgan frazeologizm qisman qo‘llanilganda namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, hamma qabul qilgan berkitilgan pragmatik ma’lumot matnning kommunikativ yuklanganligiga qarab yoki to‘liq amalga oshadi, yoki okkazional pragmatik ma’nolarni namoyon qilib, qandaydir o‘zgarishlarga uchraydi. Frazeologizm strukturasidagi o‘zgarish esa ko‘p hollarda yuklangan pragmatik samarani kuchaytiradi xolos.

Frazeologik birlikni qisqartirish (ellips) frazeologizmda okkazional qisqartirilgan birlikni uning to‘liq komplektli analogi bilan o‘zaro bog‘lanishini aniqlashga imkon beruvchi leksik-semantik o‘zakning mavjudligi sharofati bilan mumkindir. Qisqartirilgan frazeologik birlikning ma’nosi tushunarli bo‘lib qolishining sababi assotsiativ aloqalarning muntazamligidir. Frazeologik komponentlarga ma’lum kontekstual ko‘chma ma’nolarning yuklanganligi tor matndan /FBdan/ ayrim komponentlarni ajratib olish va ularni yangi matnga joylash imkonini beradi, unda FB bilan assosiatsiya sababli ularning tegishli ko‘chma mazmunlari saqlanib qoladi.

Ko‘pincha, bunday qisqartirishlar til vositalarini tejash maqsadida, aytilmagan shama bo‘yicha tushunilishi mumkin degan umidda qo‘llaniladi. Quyida keltirilgan misolda the butcher, the baker, the candlestick maker – hazil. – turli kasb egalari, turli-tuman kishilar, qurama xaloyiq frazeologik birligining qis-

qartirilishi kuzatiladi.

Unfortunately, one cannot entirely dispense with modern men. One is forced to have some kind of truck with butchers, bakers, milkmen, and greengrocers [8;10-b.].

Frazeologik birlik ma'nosining konnotativ jihati *the fiddle – stick* maker komponentlarini qisqartirish va boshqa kasblarni kiritish orqali kengayadi. Frazeologizmning qisman asliga muvofiqlashuvi kuzatiladi: turli kasb egalari ma'nosi saqlanib qoladi va odamlar ularsiz kifoyalanmaydigan bu turli kasblar (qassob, nonvoy, sut sotuvchi kishi, ko'kat sotuvchi kishi) aniqlashtiriladi, chunki turmush sharoiti uni bu kishilar bilan ma'lum munosabatga kirishishga majbur qiladi. Frazeologizm turmush vaziyatiga mos ravishda o'z-gartirilgan – hozirgi sharoitlarga yaqinlashtirilgan, modernizatsiya qilingan. Ko'plik sonining qo'llanilishi oborotning mazmunini yanada umumlashtiradi.

Ayniqsa, maqollarning, keng tarqalgan mulohazalarning qisqartirilishi ko'p kuzatiladi. Shu bilan birga, uning birinchi (ancha yengillashtirilgan variant) yoki ikkinchi qismi ishlatilishi mumkin.

Poirot 1ookeed at him thoughtfully. "I am very anxious; Messieurs that lie should not be arrested." Japp was regarding Poirot with comical perplexity. "Can't you go a little further, Mr.Poirot? A wink is as good as a rod – from you. You've been on the spot – and the Yard doesn't want to make any mistakes, you know" [6;94-b.].

Keltirilgan misolda maqolning ikkinchi qismi *a win'k as good as a nod to a blind horse* ishlatilgan, shama tushunarli, uni uzoq tushuntirish kerak emas. Lug'atlarda u hazil deb qayd qilingan. Ko'rilayotgan matnda maqolning qismi yangi konnotatsiyalar bilan quyidagi ma'noga ega bo'ladi: Puaro bezovtaligini ko'rsatadi va shubhalanayotgan shaxsni politsiya tomonidan hibsga olish kerak emas, deb hisoblaydi, bu bilan komissar Djappda taajjublanish uyg'otadi. U Puarodan arzimagan bo'lsa ham, tushuntirish berishni iltimos qiladi, chunki Puaro tomonidan beriladigan bu tushuntirish Puaroning qobiliyatlarini yuqori ba-holaydigan Skotlend Yard uchun foydali bo'ladi. Eksplitsit ifodalangan Puaroning qobiliyatlarini ijobiy baholash bilan bir qatorda, iboraning qisqartirilgan *to a blind horse* qismi Skotlend Yardning xodimlarini salbiy tavsiflaydi, Skotlend Yardning o'zi, baho, ochig'i, uning mavqeyi sababli Djapp tomonidan aytib bo'lmaydi: u yuqori unvoni bo'lmagan Skotlend Yardning xodimi, u tomonidan bunday mulohazalar uni haqoratlagan Skotlend Yardning obro'sini pasaytiruvchilar sifatida qabul qilinishi mumkin.

Puaroning qobiliyatlariga hurmat va o'zining qobiliyatlariga hamda Skotlend Yardning qobiliyatlari-ga kamsitish munosabati implitsiatsiya qilingan to a blind horse bilan ta'kidlanadi. Bunday qisqartirishni biz keyingi misolda ham uchratamiz:

Then, for the second time, I'm not to be taken into custody?"

"We always like to give a man plenty of rope", said Superintendent Battle. "Very delicately put," said Anthony. "Without unduly stressing the end ofthe proverb" [9;150-b.].

Ushbu misolda *give smb. enough rope and he'll hang himself* –"Ahmoqqa arqon ber, u qanday osilish kerakligini o'zi topib oladi", degan maqol qisqartirilgan. Yoki *"Careful man.What's your motto? Plenty of rope, eh? I've taken a leaf out of your book. I've? given M.Lemoine plenty of rope. I've not denied his accusations. But, all the same, I'm afraid he's going to be disappointed. You see I always believe in having something up one's sleeve. Anticipating that some little unpleasantness might arise here, I took the precaution to bring a trump card along with me. It – or rather he –is upstairs"* [9;204-b.].

Qisqartirishni okkazional qayta hosil qilishni eng murakkab usullaridan deb hisoblash mumkin, chunki idrokning, mulohazaning barcha ma'nosini tushunish asosida frazeologizm mohiyati uning murak-kab psixosemantik jarayonlari bilan bog'liq.

Frazeologik birliklar ma'lumotni kompressiya qilishning eng qudratli vositasi hisoblanadi. Bu gu-ruhda eng ko'p kompressiya, shuningdek "quyiltirilgan ma'no" yanada ko'proq to'planadigan misollar jamlanadi. Bunga o'xshash allyuziyalar, ko'pincha, sarlavhalarda uchraydi, chunki qisqalik, lo'ndalik, mazmunga boylik ularning o'ziga xos xususiyatlaridir. Masalan: *Long shadows* – A. Kristining "ELephants can remember" romanidagi bobning nomidir. To'liq frazeologik birlik Old sins have long shadows. G. Djeymsning romani *"The Golden Bowl" deb ataladi [FB –The golden bowl is broken];* Louis L'Amourning romani *"No Traveller Returns" [*Qiyoslang*: The Undiscovered country from whose bourne no traveller returns].*

Sarlavhaning pragmatik ahamiyati aniq, bekorga uni "ishonchga mikrolingvistik yo'l-yo'riq" deb qa-rashmaydi [1;89-b.]. Sarlavha ishonchni rag'batlantirib qolmay, ma'lum tarzda bu ishonchni yo'naltiradi ham. Frazeologik birlik bilan ifodalangan sarlavhaning pragmatik vazifasi adresat tomonidan uning g'oya-lar bilan, butun matnning mavzusi bilan frazeologizmni obrazli o'zgartirish, uning barcha qo'shimcha ma'-nolarini idrok qilish bilan bog'liqligini koddan chiqarish bilan amalga oshiriladi. Qabul qiluvchi ongida to'-

liq oborotning xotirlanishi muallifning asosiy fikrini, butun matnning mazmunini ochib berish imkonini beradi.

Xulosa. Shunday qilib, alluziya faqat tadqiq qilinayotgan frazeologik birliklarning barqarorligi sababli ishlatilishi mumkin. Frazeologik birlikning an'anaviy strukturasidan, unda barqaror predikativ oborotlarni struktur tashkil qilish o'zgartirilgan (ularning nutq frazeologizmiga tez-tez aylanishi) uning semantikasidan chekinish kuzatiladigan nutq oborotlari tildagi mavjud barqaror oborotlarni sira bartaraf qilmaydi. Aksincha, ular mavjud va dastlabki frazeologizm bilan faqat ichki bog'lanishning saqlanganligi sababli ma'lum konnotatsiyalarni tashiydi. Buning hisobiga esa ekspressivlik kuchayadi.

Foydalanilgan adabıyotlar ro'yxati:

(1). Азнаурова Э.С. Прагматика художественного слова. Ташкент, 1988, 38 с.

(2). Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1996.

(3). Mamatov E.A. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. Toshkent, 1991, 264-bet.

(4). Начисчионе А.С. Окказиональное стилистическое использование фразеологических единиц (на материале произведений Дж.Чосера). Дис. … канд. филол. наук, Москва, 1976, 203 с.

(5). Christie A. The Moving Finger. London, 1971, 160 p.

(6). Christie A. The Mysterious Affair at Styles. London, 1974, 190 p.

(7). Christie A. Murder on the Orient Express. Glasgow, 1980, 191 p.

(8). Christie A. The Man in the Brown Suit. London, 1974, 90 p.

(9). Christie A. The Secret of Chimneys. London, 1974, 220 p.

Xidirov Otabek Jo'raboyevich (f.f.f.d. (PhD), Jizzax davlat Pedagogika universiteti dotsenti)

O'ZBEK TILIDAGI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TERMINLARINING QOMUSIY-LEKSIKOGRAFIK TAHLILI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek tilidagi axborot texnologiyalari terminlarining qomusiy –leksikografik talqini hamda lug'atlarda aks ettirilishi va berilishi muammolari tahlilga tortilgan.*

Kalit so'zlar: *axborot, texnologiya, lingvistika, tilshunoslik, termin, leksika, semantika, morfologiya, ,tafakkur, tushuncha, leksikografiya, lug'at.*

ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКО-ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНОВ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Проблемы задачи и разделения тестов информационных технологий были проанализированы в этой статье.*

Ключевые слова: *информация, технология, лингвистика, языкознание, термин, лексика, семантика, морфология, созерцание, понятие,лексикография, словарь*.

ENCYCLOPEDIC AND LEXICOGRAPHIC ANALYSIS OF INFORMATION TECHNOLOGY TERMS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. *The problems of the challenge and division of information technology tests of information technology in this article have been analyzed in this article.*

Keywords : *Information, technology, linguistics, linguistics, term, lexics, semantics, morphology, contemplation, dictionary, dictionary.*

Kirish. Lug'atchilik so'nggi o'n yillikda yangi texnologiyalar, korpus lingvistikasi va sun'iy intellekt vositalari bilan uzviy integratsiyalashib, leksikografik amaliyot va nazariyani tubdan yangilamoqda. Tadqiqotchilar mazkur sohani tilshunoslikning eng tez o'sayotgan va tez o'zgarayotgan yo'nalishi deya ta'kidlashmoqda.

Lug'atlar har qanday xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotini aks ettiruvchi noyob lingvokulturologik fenomen hisoblanadi. Ular tilning ichki tizimini tartibga solish, normativ holatini mustahkamlash hamda ma'no doirasini aniqlashdan tashqari, jamiyatning tarixiy xotirasi va sivilizatsion yuksalishining ham muhim guvohnomasi vazifasini bajaradi. Boshqacha aytganda, lug'at til birliklarini sanab-hisoblash bilan cheklanib qolmaydi, balki xalqning mental modeli, dunyoqarashi va hayot tarzi haqidagi ma'lumotlarni ham saqlaydigan vositadir.

Lug'atlar tuzilishdagi leksik birliklar paradigmasi, ya'ni, semantik tarmoq, sinonimiya, antonimiya va boshqa munosabatlar – milliy tafakkur tuzilishini ko'rsatadi. Masalan, ma'lum bir atama qanchalik rivojlangan soha, kasb yoki dunyoqarashga taalluqli bo'lsa, lug'atning strukturaviy yadrosida shunchalik faol namoyon bo'ladi. Demak, lug'at tili nafaqat leksik boylik, balki jamiyatning g'oyaviy-kognitiv ustuvorlik-

lari, qadriyatlari iyerarxiyasi va tarixiy-ishoraviy kodlari ham o‘qiladi. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy leksikografiya nafaqat alfavit tartibida saqlash funksiyasini, balki bilimlarni raqamli shaklda indekslash, multimedia misollar bilan boyitish va foydalanuvchi ehtiyojiga mos adaptiv interfeyslar yaratish vazifasini ham bajaradi. Natijada lug‘at bosma manbadan bilimlar infratuzilmasiga aylanadi. U tilni o‘rganish, ilmiy tadqiqot, madaniy diplomatiya, hatto strategik rejalashtirish uchun ham fundamental tayanch rolida namoyon bo‘ladi.

Qisqasi, lug‘at millatning o‘tmishi va bugunini tutashtirgan, madaniy unsurlarini saqlovchi va kelajak uchun konseptual yo‘l xaritasi bo‘lib xizmat qiluvchi suveren epistemik resursdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Istiqlol yillarida o‘zbek tili taraqqiyotining dolzab muammolari tilshunoslik nazariyasi va amaliyotida ustuvor masala bo‘lib kelmoqda. Ayniqsa, leksik qatlamga doir tadqiqotlar miqyosi va ilmiy salmog‘i boshqa sathlardan ancha baland, zero, leksika jamiyat tafakkuri, madaniy tajribasi hamda innovatsion voqelikni tezda aks ettirish qobiliyati bilan ajralib turadi. Turmush voqeligiga hamohang yangiliklar – atamalar, neologizmlar va individual-avtorlik obrazlari – avvalo leksik fondda ro‘yobga chiqadi va shu tarzda tilning dinamik salohiyatini kengaytiradi.

Innovatsiya jarayoni, tabiiyki, tafakkur – til dialektikasida kechadi. Moddiy va ma’naviy borliqdagi o‘zgarishlar inson tafakkurida konseptual shaklga keladi, so‘ng lisoniy birliklar vositasida mustahkamlanadi. Biroq bu munosabatda tafakkurni mutlaq ideal deb ko‘rsatib, tilni unga *shakl* sifatidagina qarash qonuniyatni soddalashtirish bo‘lar edi. Professor Sh.Safarovning ta’kidlashicha, *noverbal tafakkurning* qanaqa tarzda vujudga kelishini ilmiy jihatdan tasavvur etish mushkul, chunki borliq haqidagihar qanday fikrni inson faqat lisoniy shakllar orqali idrok etadi. Demak, tafakkurni o‘z ifodalash vositasi – tildan ajratib qo‘yish ilmiy-falsafiy nuqtayi nazardan og‘ish hisoblanadi. Ular o‘zaro ta’sir va mutanosiblikda shakllanib, ma’naviy taraqqiyotni belgilaydi [1;270-b.].

Mustaqillik davri o‘zbek leksikologiyasida ushbu o‘zaro bog‘liqlik ikki asosiy yo‘nalishda yoritilmoqda. Birinchisi – tilning nominativ funksiyasi: yangi siyosiy-iqtisodiy munosabatlar, texnologik va institutsional jihatlarni belgilash zarurati, lug‘at tarkibida tezkor terminologik qavat hosil qiladi. Masalan, *inkluziv sammit, digital transformatsiya, frinlanser* kabi tafovutli manbaga ega birliklar qator amaliyot sohalarini nomlaydi. Ikkinchi yo‘nalish – tilning kognitiv funksiyasi: neologizmlar orqali yangi konseptlar melioratsiyasi, ularning o‘zaro paradigmatik-sintagmatik munosabatlarda tartib topishi va miyada tezkor neyroleksik o‘zaro bog‘lanmalar hosil qilishi. Bu jarayon tinglovchi va o‘quvchining kognitiv xaritasini takomillashtirib, ijtimoiy ongda innovatsiyaning semantik *anklavlarini* bunyod qiladi.

Shu bois istiqlol davri leksikani tadqiq etish, faqat sun’iy tarzda yaratilgan so‘zlar statistikasini emas, balki ularning konseptual aloqalar tizimini, kommunikativ foydalanish diapazonini va madaniy semiotikasini qamrab olishni talab etadi. Bunday kompleks yondashuv tilning dinamikasi orqali jamiyatning iqtisodiy strategiyasi, huquqiy modernizatsiyasi va axloqiy qadriyatlar hajmi haqida ham mulohaza yuritish imkonini beradi.

Umuman olganda, til va tafakkurning mutanosibligidagi har qanday nomuvofiqlik mustaqil mamlakat sivilizatsion rivoji uchun tahlikali bo‘lishi mumkin. Shunga muvofiq, leksik jarayonlarni monitoring qilish va ilmiy asosda boshqarish milliy til siyosatining tamal toshi bo‘lib qolmoqda.

Tahlil va natijalar. Tilshunoslar lug‘atlarning ahamiyatini funksional va pragmatik xususiyatlariga ko‘ra turlicha vazifalar asosida belgilaydilar. Shunga qaramay, ulardan eng muhimlari sifatida *ona tili va boshq tillarni* o‘rgatish, ona tilini tasvirlash va me’yorlashtirish, tillar va madaniyatlararo munosabatni ta’minlash, til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish kabilar ustuvor tendensiyalar sanaladi [2;125].

Axborot texnologiyalariga oid terminlar neologik so‘zlar qatoriga kirishi va uning tilimizda adaptatsiya hosil qilishi hamda shakllanishi muhim yo‘nalishlarni belgilab beradi. Yangi yo‘nalishning maqsadi neologizm, ya’ni mazkur terminlarga oid lug‘atlarni tuzishdan iborat. Y.Jdanovaning yozishicha, har xil turdagi lug‘atlarda neologizmlarning namoyon bo‘lishi yangi leksik birliklarning qo‘llanilishining turli bosqichlarini aks ettiradi. Birinchi marta foydalanishda qayd etilgan, shuningdek, vizuallik va okkazionallikning ajralish chizig‘ida joylashgan so‘zlar yillik lug‘atlarga, ma’lum saralanishlar asosida esa o‘n yillik lug‘atlarga qo‘shiladi. Faol qo‘llanishda bo‘lganlari esa dinamik lug‘atlarda qayd etiladi, natijada uzus va leksikografiyada barqarorlashgan so‘zlar adabiy tilning izohli lug‘atlariga kiritiladi [3;391-b.]. Dinamika lug‘atlarning leksika uchun ahamiyati yuqori, uning yuksak namunasi sifatida “XXI asr boshlarida rus tilining izohli lug‘ati. Aktual leksika” nomli lug‘at alohida e’tirof etiladi [4;1136-b.].

G.Slyarevskaya tahriri ostidagi seriyali uchta izohli lug‘at: Толковый словарь русского языка конца XX века, Языковые изменения [5;944-b.]; Толковый словарь русского языка начала XXI века [6; 1136-b.]da leksikadagi dinamik jarayonni davrlar kesimida qiyosiy tahlil va talqin etish imkoniyati mavjud.

Bu izohli lug‘atlar tilning XX asr oxiri, XXI asrning eng so‘nggi yillari va XXI asr boshlaridagi faol qo‘llaniladigan so‘zlarni qamrab olgan. Lug‘atga kiritilgan so‘z batafsil va turlicha ma’lumotlarga ega. N. Lukyanovaning lug‘atga bergan taqrizida ta’kidlanganidek, unda so‘zning izohli, misollar – iqtiboslar bilan dalillangani, qomusi ma’lumoti, uslubi, qo‘llanish xususiyatlari, etimologiyasi, sinonimi, antonimi, varianti, turg‘un birikmasi, tarixiy kechmishi haqida yetarlicha tushuntirishlar berilgan [https://elibrary.ru/ iafhoz]. Muhimi, lug‘at o‘zlash so‘z semantikasidagi faollashuv, pasayish, qayta jonlanish, eskirish kabi o‘zgarishlarni xronologik tarzda tadqiq etish uchun zamin yaratadi. Shunga ko‘ra, bunday dinamik lug‘atlardan soha mutaxassislaridan tashqari, talaba, ijodkor, jurnalist va tilga qiziquvchilar ham foydalanishi mumkinligi tavsiya etilgan. Aytish lozimki, aynan shunday lug‘atlarni o‘zbek tili leksik bazasi doirasida ham yaratish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri bo‘lishi kerak.

O‘zbek tilida aktual so‘zlarni jamlash ishlari tilshunos olim A.Hojiyev va A.Nurmonovlar rahnamoligida olib borildi. Natijada o‘zbek leksikografiyasi uchun ahamiyati yuqori bo‘lgan “Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati” nashr etildi [7;336-b.].

O‘zbek leksikologiyasida yangi o‘zlashmalarning leksikografik ahamiyati hozirgi bosqichda ilmiy -amaliy kun tartibining markaziy mavzusiga aylandi. Yil sayin iqtisodiy, siyosiy va texnologik globallashuv ortidan kirib kelayotgan kalka, gibrid yoki to‘la o‘zlashgan changalqi birliklar leksik zaxirani tezda boyitmoqda; ularni fiksiy registrlarda faol qo‘llash lug‘atshunoslardan normativ hamda didaktik tavsifni kechiktirmasdan o‘zlashtirishni talab qiladi. Ijtimoiy ehtiyoj va targ‘ibot-matbuot bosimi tufayli shakllangan bu neologizmlar, xususan, internet, moliya-texnologiya, madaniy layf-stayl sohalaridagi anglonimlar – jamiyat tafakkuridagi yangi konseptlar uchun nominativ platforma vazifasini bajarmoqda; shu sababli ularni ilk bosqichdayoq fikriy-semantik qatlamlari, etimologik parametrlari va fonetik-orfografik assimilyatsiya darajasi bilan birga qayd etish zarur. Leksikografik jarayon, avvalo, umumiy izohli va o‘quv izohli lug‘atlar doirasida amalga oshadi. Bunda, birinchidan, yangi birlikning o‘zak ma’nosi va stilistik markirovkasi (rasmiy, razgovor, sohaviy) tiniq belgilanishi; ikkinchidan, uning morfologik o‘sishi (proizvod for-malar, qo‘shimcha yordamida yangilanish) va semantik kengayishi korpus ma’lumotlari asosida tasdiqlanishi talab etiladi. Lug‘at matnida biror o‘zlashma “cashback”, “freelancer” yoki “podkast” sifatida qayd etilayotganda, uning fonetik yozilishi (keshbek, frilanser) va zarurat bo‘lsa, qiyosiy tadqiqot orqali ilova etilgan musulmxona yo tarjimaviy shakli (naf qaytimi, mustaqil ijrochi) ko‘rsatilishi izohli lug‘atning didaktik vazifasini to‘la ta’minlaydi. Ayni vaqtda, Atamalar komissiyasi tasdiqlagan yo‘riqnomalar turli sohaviy standartlarga mos keltirilishining huquqiy asosini yaratayotgani ham leksikografik tizimni institutsional jihatdan quvvatlamoqda.

Mamlakamatimizda til va tafakkurning mushtarakligi, insoniyatning yangiliklarga moslashuvchanligi AT tushunchalarining konseptual shaklga olib kelishiga xizmat qildi. AT tushunchalarini lug‘atlarda shunchaki so‘z va uning izohini keltirish foydalanuvchilarda tushunarsiz holatlarni yuzaga keltiradi. Uning turli sathlardagi aloqalarini lug‘at maqolasida keltirish lug‘atshunosning asosiy vazifasi. Ayniqsa, AT tushunchalarini keltirish murakkab sanaladi. Ularning fonetik, morfologik va kognitiv xususiyatlarini keltirib ta’riflash olimning mahoratiga bog‘liq.

Xulosa. O‘zbek tili lug‘at tarkibini tezkor boyitayotgan axborot texnologiyalari tarmog‘iga doir o‘zlashma birliklarni leksikografik tasvirlash, bugungi kunda ta’lim amaliyoti uchun strategik muhim vazifaga aylandi. Bunda qator o‘ziga xos muammolar yechimini kutib turibdi, ulardan kelib chiquvchi asosiy vazifalarni aniq belgilash esa leksikografiyaning tizimli rivojini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Сафаров Ш. Семантика. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013, 270-bet.

(2). Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Ҳ., Курбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма, Тошкент, 2006, 125-bet.

(3). Жданова Е.А. Лексикографическая фиксация неологизмов в словарях разных типов. Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И.Лобачевского, 2012, № 3-1, с. 391.

(4). Скляревская Г.Н., Ваулина Е.Ю., Ткачева И.О., Фивейская Е.А. Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика. Под ред. Г.Н.Скляревской, Москва, ЭКСМО, 2006, 1136 с.

(5). Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения. Под ред. Г.Н.Скляревской, СПб., “Фолио-Пресс”, 1998, 700 с.

(6). Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия. Под ред. Г.Н.Скляревской, Москва, “Астрель”, 2001, 944 с.

(7). Hojiyev A., Nurmonov A., Zaynobiddinov S., Kokren K., Saidxonov M., Sobirov A., Quronov D. Hozirgi o‘zbek tili faol so‘zlarining izohli lug‘ati. Toshkent, “Sharq”, 2001, 336-bet.

Paimovna Dilfuza Pardayeva (Qarshi davlat universiteti "Rus tili va adabiyoti" kafedrasi dotsenti; e-mail: paradise.dil13@gmail.com)

XX ASR RUS VA O'ZBEK SHE'RIYATIDA AMIR TEMUR OBRAZI VA TEMURIYLAR DAVRINING BADIIY ANGLANISHI

Annotatsiya. *Maqolada Amir Temur obrazi va Temuriylar davrining XX asr rus va o'zbek poeziyasidagi badiiy anglanishi tahlil qilinadi. Tahlil davomida Ivan Buninning "Orda" va "Ugol" she'rlari hamda Muhammad Alining "Sohibqiron" stanslariga murojaat qilinadi. Buyuk sarkarda shaxsiga murojaat qilish orqali shoirlar turli madaniy-tarixiy va falsafiy aktsentlarni ifoda etganlar. Bunin uchun Temur tarixiy vayronagarchilik kuchining ramzi sifatida namoyon bo'lib, uning shuhrati vaqt o'tishi bilan so'nadi va xalqlar fojiasiga aylanadi. Muhammad Ali uchun esa, aksincha, Temur obrazi milliy iftixor, adolat va ma'naviy ulug'vorlik g'oyasi bilan bog'liqdir. Qiyosiy tahlil o'tmishni anglashdagi umumiy motivlarni ham, milliy va estetik an'analar bilan bog'liq tafovutlarni ham ochib beradi. Temur obrazi madaniyatlar kesishgan nuqtaga aylanib, tarixning falsafiy talqini milliy ma'naviy tayanchlarni izlash bilan uyg'unlashadi.*

Kalit so'zlar: *Amir Temur, Ivan Bunin, Muhammad Ali, rus poeziyasi, o'zbek poeziyasi, badiiy anglash, obraz, qiyosiy tahlil.*

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ОБРАЗА АМИРА ТИМУРА И ЭПОХИ ТИМУРИДОВ В РУССКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ XX ВЕКА

Аннотация. *В статье рассматривается художественное осмысление образа Амира Тимура и эпохи Тимуридов в русской и узбекской поэзии XX века. Для анализа внимание обращено стихотворениям Ивана Бунина «Орда» и «Уголь» и стансам Мухаммада Али «Соҳибқирон». Обращение к фигуре великого полководца позволило поэтам выразить разные культурно-исторические и философские акценты. Для Бунина Тимур предстает как символ разрушительной силы истории, чья слава растворяется во времени и оборачивается трагедией народов. Для Мухаммада Али, напротив, образ Тимура связан с идеей национальной гордости, справедливости и духовного величия. Сравнительный анализ выявляет как общие мотивы осмысления прошлого, так и различия, обусловленные национальными и эстетическими традициями. Образ Тимура становится точкой соприкосновения культур, где философское осмысление истории соединяется с поиском национальных духовных опор.*

Ключевые слова: *Амир Тимур, Иван Бунин, Мухаммад Али, русская поэзия, узбекская поэзия, художественное осмысление, образ, сравнительный анализ.*

ARTISTIC REVIEW OF THE IMAGE OF AMIR TEMUR AND THE TIMURID ERA IN RUSSIAN AND UZBEK POETRY XX CENTURY

Annotation. *The article examines the artistic interpretation of the image of Amir Timur and the Timurid era in 20th-century Russian and Uzbek poetry. For analysis, attention was drawn to Ivan Bunin's poems "Horde" and "Coal" and Muhammad Ali's stanzas "Sohibqiron". Addressing the figure of the great commander allowed poets to express various cultural-historical and philosophical accents. For Bunin, Timur appears as a symbol of history's destructive power, whose fame dissolves in time and turns into a tragedy of peoples. For Muhammad Ali, on the contrary, the image of Timur is associated with the idea of national pride, justice, and spiritual greatness. Comparative analysis reveals both common motives for understanding the past and differences due to national and aesthetic traditions. The image of Timur becomes a point of cultural contact where the philosophical understanding of history connects with the search for national spiritual pillars.*

Keywords: *Amir Timur, Ivan Bunin, Muhammad Ali, Russian poetry, Uzbek poetry, artistic interpretation, image, comparative analysis.*

Kirish. Ulug' tarixiy shaxslarning adabiyotda aks etishi faqat o'tmishni tasvirlash emas, balki zamonaviy voqelikni anglashga ham xizmat qiladi. Shoirlar va yozuvchilar tarixiy shaxslarga murojaat qilish orqali jamiyat taqdiri, davlatchilik va inson hayoti haqidagi qarashlarini ifoda etadilar. Shu ma'noda Amir Temur shaxsi nafaqat milliy, balki jahon tarixida ham katta ahamiyatga ega timsol sifatida she'riyatda ko'p qirrali tarzda anglangan. U qudrat va adolat, vayronagarchilik va yangilanish ramzi sifatida turli adabiy asarlarda o'z ifodasini topgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XX asr rus adabiyotida N.Gumilov, V.Bryusov, I.Bunin kabi shoirlar Amir Temur obraziga murojaat qilgan bo'lsalar, o'zbek adabiyotida esa A.Oripov, E.Vohidov,

Muhammad Ali va yana ko‘plab ijodkorlar asarlarida bu obraz o‘z aksini topgan. Turli madaniy va tarixiy kontekstda yaratilgan bu asarlar poetik so‘zning bir xil tarixiy shaxsni turli qirralari bilan yoritish imkoniyatini yaqqol namoyon etadi. Ilmiy adabiyotlarda Temur obrazi ko‘proq tarixiy-siyosiy nuqtayi nazardan o‘rganilgan bo‘lsa, badiiy she’riyatda u milliy g‘urur, davlatchilik, adolat yoki vayronagarchilik ramzi sifatida turlicha anglangan.

Maqolaning maqsadi Ivan Buninning «Orda» va «Ugol» she’rlari hamda Muhammad Alining «Sohibqiron» stanslarida Amir Temur obrazining badiiy anglanishini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot qiyosiy-tahliliy metodga asoslanadi. Manbalar sifatida rus va o‘zbek shoirlari asarlari tanlangan. Obraz tahlilida tarixiy-falsafiy yondashuv, intertekstual aloqalar va adabiy qiyos metodi qo‘llanildi.

Tahlil va natijalar. Amir Temur obrazi rus adabiyotida Sharq haqidagi tasavvurlar hamda Yevropada shakllangan “buyuk zabt etuvchi” timsoli ta’sirida vujudga kelgan. XIX–XX asrlarga kelib, Rossiyada Temur shaxsiga nisbatan ikki xil qarash shakllandi: bir tomondan, u ulkan imperiya qurgan qudratli hukmdor sifatida qabul qilindi, ikkinchi tomondan, u urush va vayronagarchilik ramzi sifatida talqin etildi. Ivan Bunin Amir Temurga murojaat qilar ekan, uni tarixiy voqea emas, balki insoniyat taqdiri haqidagi umumiy falsafiy mulohazalar kontekstida ko‘radi. Uning uchun Temur shaxsi davlatlar va xalqlar hayotidagi zahmatli yo‘l, vayronagarchilik orqali kechadigan tarixiy jarayonning bir qismi edi.

O‘zbek adabiyotida esa XX asrda Amir Temur obrazi murakkab yo‘lni bosib o‘tdi. Sovet davrida uning shaxsiyati, ko‘pincha, salbiy qiyofada, “feodal hukmdor” sifatida tasvirlangan. Biroq 1960–70-yillardan boshlab milliy o‘zlikni anglash jarayoni kuchaygani sari Temur shaxsiga munosabat o‘zgardi. Bu jarayonda uning qudrati, davlatchilik merosi va ma’naviy qimmati qaytadan kashf etildi. Muhammad Alining “Sohibqiron” stanslari shu yo‘nalishning yorqin namunasi bo‘lib, shoir Temurni vayronagarchilik ramzi sifatida emas, balki milliy g‘urur va ma’naviy yuksalish timsoli sifatida talqin etadi.

Ivan Bunin, klassik rus poeziyasi an’analarini meros qilib olgan shoir sifatida, tarixiy voqelikka, ko‘pincha, falsafiy mulohazalar nuqtayi nazaridan qaraydi. Uning «Ugol» (1912) nomli she’rda tarixiy voqea falsafiy ramz bilan uyg‘unlashadi. Yonilg‘idan qolgan qora iz, insoniyat sivilizatsiyalarining o‘tmishdagi vayronagarchilik va urushlaridan qolgan meros singari talqin etiladi. Buning zamirida tarixiy voqelikning takrorlanishi va insonning hirs-istaklari oqibatida keladigan halokat g‘oyasi yotadi. She’rdagi qo‘yidagi misralarini tahlil qilamiz:

Могол Тимур принёс малютке-сыну
Огнем горящий уголь и рубин.
Он мудрый был: не к камню, не к рубину
В восторге детском кинулся Имин. [5;22–23-b.]

Mo‘g‘ul Temur chaqaloq o‘g‘liga
Yonib turgan ko‘mir va yoqut berdi.
U dono edi: toshga, yoqutga emas,
Balkim, bolalik zavqi bilan Imin
tashlandi olovga... (Tarjima bizniki).

Bu sujetda Bunin bolaga ikki «ne’mat» taklif qiladi – qotib qolgan, sovuq yoqut va tirik, yaltiroq ko‘mir. Imin esa, har qanday bola kabi, harakat va issiqlikka intilib, «olovga otlandi», qimmatli toshga emas. “Yonib turgan ko‘mir”– bu sinovning allegoriyasi, tirik olovning kuydiruvchi kuchi. Yoqut esa ko‘mir yonida qimmatbaxo narsa, «ruh» va qonning ramzi sifatida turib, bir paytning o‘zida, ham nazarbop go‘zallikni, ham xavfni ifoda etadi. “Ko‘mir – yoqut” qarshiligi oddiy va qimmatbaxo, issiqlik va yorug‘lik, quvvat va nafosat orasidagi kontrastni kuchaytiradi.

Temur “mo‘g‘ul” (mongol hukmdori) sifatida bolaga sinov – yaltiroq ko‘mirni topshiradi. Uning ‘donoligi” shundaki, u bolaning chidamini tosh yoki yoqut bilan emas, balki tirik olov bilan tekshiradi. Keyin esa Tangrining marhamati namoyon bo‘ladi: “parda… ko‘mir ustiga yotdi” (yonib ketgan terining yupqa pardasi), Yaratgan “kafiga pufladi” va uni sovutdi, demak, chaqaloqni asrab qoldi. Bu epizod Temurning vaqtincha hokimiyati bilan Tangrining abadiy qudratini qarama-qarshi qo‘yadi: inson tanni sinaydi, lekin ilohiy marhamatni hech bir tosh yoki po‘lat bilan ustiga chiqib bo‘lmaydi.

Shu orqali Bunin Temur obrazini ikki yo‘nalishda ko‘rsatadi: bir tarafdan, u hokimiyat va qudrat ramzi, ikkinchi tarafdan, u Xudoning oldida cheklangan imkoniyatga ega inson. Shu jihat obrazga falsafiy chuqurlik va ramziy ma’no bag‘ishlaydi.

Buninning “Orda” (1916) she’rida ko‘chmanchi tabiatning obrazi namoyon bo‘ladi. U qudrat va vayronagarchilik ramzi sifatida talqin etiladi. Temur obrazida nafaqat sarkardaning shaxsiy qiyofasi, balki qonli zabt etuvlar davri ham ifoda topadi, bu jarayonda inson hayoti tarixiy jarayon qonunlariga to‘liq bo‘ysunadi. She’rning satrlaridan bir parcha ko‘rsak:

Ты знала ль в тот вечер, садясь на песок,
Что сонный ребенок, державший твой темный сосок,
Тот самый Могол, о котором
Во веки веков не забудет земля?
Ты знала ли, Мать, что и я
Восславлю его, – что не надо мне рая,
Что я не смиреннее их–Аттилы, Тимура, Мамая… [6;52-b.]
Bilarmiding sen qumga o‘tirgan o‘sha kechada,
Siynangdan sut emgan uyqudagi go‘dak
Zamin abadiy unutmaydigan o‘sha Mo‘g‘ul ekanin?
Men ham ulardan – Attila, Temur, Mamaydan
itoatkorroq emasligimni? (Tarjima bizniki).

Bu satrlarda shoir ona va chaqaloq manzarasini tasvirlaydi. Ona qumga o‘tirgan, qo‘lida esa uyquga ketgan chaqaloq. Biroq Bunin bu bolani oddiy emas, balki “Mo‘g‘ul”, ya’ni kelajakda buyuk hukmdor bo‘ladigan Temur timsoli sifatida ko‘rsatadi. “Zamin abadiy unutmaydigan zot” degan ta’rif orqali shoir uning tarixiy abadiylikka ega shaxs ekanini ta’kidlaydi.

Shoirning o‘zini Attila, Temur va Mamay bilan qiyoslashi ham diqqatga sazovor. U xristiancha itoatkorlik g‘oyasidan voz kechib, “men ulardan kam itoatkor emasman”, deydi va shu orqali “hokimiyat irodasi”ni diniy itoatdan ustun qo‘yadi. Bu yerda shoir tarixiy shaxslarni ismlarini keltirib o‘tar ekan, ruhiy-ma’naviy jihatdan o‘zining ma’naviy “qarindoshlari” sifatida ko‘radi.

Natijada bu parchada ikki muhim ma’no qatlami namoyon bo‘ladi:

1. Ona va bola orqali kelajak hukmdorning mifologik yo‘llanishi.
2. Shoirning o‘zini ham tarixiy qudrat sohiblari qatoriga qo‘yishi, “irodaga asoslangan hayot” g‘oyasini ulug‘lashi.

Bunin uchun Amir Temur shaxsi tarixiy jarayondagi yirik qahramon bo‘lishi bilan birga, hokimiyatning o‘tkinchi ekanini ko‘rsatadigan timsoldir. Hukmdor qanchalik qudratli bo‘lmasin, uning ham umri vaqt qonuniyatiga tobe. Shu jihatdan, shoir Temur obrazini faqat o‘tmish ramzi sifatida emas, balki insoniyat taqdiri haqidagi umumiy qonuniyatlarni anglatadigan obraz sifatida yaratadi.

Amir Temur Muhammad Alining “Sohibqiron” (1996) stanslarida butunlay o‘zgacha talqinda namoyon bo‘ladi. Bu yerda u buyuk davlat arbobi, milliy birlik va iftixor ramzi sifatida tasvirlanadi. Shoir Temurning ma’naviy missiyasiga alohida e’tibor qiladi, uning adolatliligi, xalqlarni boshqara olish mahorati, madaniy meros yarata bilish qobiliyatini ulug‘laydi.

Shirin tushlarimga kirib chiqadi,
Zabt etmoqchi bo‘lib ko‘hna dunyoni,
Qarshining cho‘liga lashkar yig‘adi
Turkistonzaminning buyuk o‘g‘loni. [2;19-b.]

Bu yerda “shirin tushlar” iborasi shoirda metafora sifatida qo‘llanib, orzu va intilishlarni ifoda etadi. Bu faqat tungi ko‘rish emas, balki xalq kelajagi uchun “shirin orzu” – umid va istiqbol manzarasidir. Birinchi satrdagi osoyishtalik ruhi ikkinchi satrda keskin ziddiyatga uchraydi: shirin orzular qonu qiyinchilik va kurash bilan to‘qnashadi. Keyin sujet subyektiv holatdan aniq harakatga o‘tadi. Qarshi cho‘lida qo‘shin to‘planmoqda. Bu geografik nuqta orqali she’r real tarixiy koloritga ega bo‘ladi – gap abstrakt kurash emas, balki Turkistonni ozod qilish yo‘lidagi sa’y-harakatlar haqida boradi. Shoir orzu va hurriyat g‘oyasini ulug‘laydi, shuning uchun ham u tinch osoyishtalikda “shirin tush” ko‘rishi mumkin.

Shoir Temuriylar davrini ham esdan chiqarmaydi. Keyingi satrlarda u Temurning o‘g‘li Shohruh haqida yozadi:

Ko‘ksaroy ichiga kiribdur Shohruh,
Nogahon bir dinor topib olibdur:
“Xayriyat, otamiz sarvatidan bu,
Bizga ham nasiba, qismat qolibdur”. [2;19-b.]

Shohruh – Temurning o‘g‘li va asosiy vorislaridan biri, otasidan keyin Samarqandda hukmronlik qilgan. “Ko‘ksaroy” – Temurning sevimli rangi bilan atalgan, uning asosiy saroyi va davlat qudrati ramzi.

Shohruh topgan dinor esa nafaqat moddiy meros, balki Temuriylar sulolasining “qismati”ni ifodalaydi. “Hayriyat” so‘zi orqali shoir nogahon yetgan omad, taqdir va otalardan qolgan ulush hissini ifodalaydi. Shunday qilib, kichik bir detal – topilgan dinor orqali shoir meros va hokimiyatning avloddan avlodga o‘tishi g‘oyasini badiiy tarzda ko‘rsatadi.

Bu parchada milliy uyg‘onish pafosi yaqqol seziladi: Amir Temur shaxsiga murojaat qilish orqali shoir mustaqillik, kuch va milliy iftixor qadriyatlarini tasdiqlaydi. Muhammad Ali uchun Temur faqat tarixiy shaxs emas, balki odil tartib va davlatchilik qudrati g‘oyasini mujassam etgan arxetipik yetakchi obrazidir.

Ivan Bunin va Muhammad Ali asarlarida Amir Temur obrazi har ikki adabiy an’anada turlicha talqin etilsa-da, ayrim umumiy jihatlarga ham ega.

Umumiy jihatlar:

–har ikki shoir Temur shaxsini butun bir davr ramzi sifatida talqin etadi;

–ular uchun Temur obrazi tarixiy jarayonlarning katta qonuniyatlarini anglash imkonini beradi;

–ikki asarda ham inson va tarix munosabati, shaxsning taqdirga nisbatan ahvoli yoritiladi.

Farqli jihatlar:

– Bunin poeziyasida Temur, asosan, vayronagarchilik va qonli zabt etuvlar ramzi sifatida namoyon bo‘ladi. Unda hokimiyatning o‘tkinchiligi, tarixning shafqatsiz qonuniyatlari asosiy o‘rin tutadi.

– Muhammad Ali she’riyatida esa Temur milliy qudrat, adolat va davlatchilik ramzi sifatida ko‘rinadi. Uning obrazi milliy uyg‘onish va iftixor g‘oyalari bilan bog‘liq.

Shunday qilib, Buninda Temur tarixiy-falsafiy ma’no kasb etsa, Muhammad Alining asarida u milliy g‘urur va milliy uyg‘onish timsoli sifatida yaratiladi.

Xulosa va takliflar. Bunin va Muhammad Ali asarlarida Amir Temur obrazi turli qirralarda namoyon bo‘ladi. Bunin uchun Temur – tarixning vayronagarchilik qonuniyatlarini ifoda etuvchi ramz. Biroq u faqat tanqid obyekti emas: shoir uning qudratidan hayratga tushib, ulug‘ zabt etuvchi sifatida talqin qiladi va «menga jannat kerak emas», deya Attila, Temur va Mamay qatoriga o‘zini qo‘yadi. Muhammad Ali uchun esa Temur milliy kuch, adolat va davlatchilik timsoli, ma’naviy yetakchi obrazidir.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, tarixiy shaxs obrazi adabiyotda milliy an’ana va ijodkor dunyoqarashidan kelib chiqqan holda turlicha talqin etiladi. Amir Temur obrazi esa bu jihatdan rus va o‘zbek she’riyatida madaniyatlararo muloqot nuqtasiga aylanadi. U yerda ham insoniyat taqdiri haqidagi umumiy falsafa, ham milliy uyg‘onish g‘oyalari uyg‘unlashadi.

Taklif sifatida keyingi tadqiqotlarda Temur obrazini nafaqat she’riyatda, balki dramaturgiya va nasriy asarlarda ham keng qamrovli o‘rganish, shuningdek, uning obrazini zamonaviy o‘zbek va rus adabiyotidagi yangi talqinlar bilan taqqoslash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Аскаров А. Тимур и его эпоха. Самарканд, СамГУ, 2002.

(2). Али Муҳаммад. Амир Темур чамани. Т., “Ўзбекистон”, 2006, 216-бет.

(3). Бунин И.А. Полное собрание стихотворений. М., “Наука”, 1995.

(4). Бунин И.А. Стихотворения. М., “Художественная литература”, 1987.

(5). Бунин И. Уголь. https://ilibrary.ru/text

(6). Бунин И. Орда. https://ilibrary.ru/text

(7). Муҳаммад Али. Танланган асарлар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2008.

(8). Гафуров Б.Г. Амир Тимур в мировой истории. Ташкент, “Фан”, 1996.

(9). Ходжанов А. Художественные интерпретации исторических личностей в узбекской поэзии. Ташкент, “Университет”, 2010.

Artikova Yulduz Akmalovna (filologiya fanlari doktori, Xalqaro Nordik universiteti, Toshkent, O‘zbekiston “Ijtimoiy fanlar va jurnalistika” kafedrasi professori v.b.; ortiqovayulduz@gmail.com)

MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASH: TARIX, MOHIYAT VA ASOSIY TUSHUNCHALAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada milliy o‘zlikni anglashning tarixiy shakllanishi, mohiyati va asosiy tushunchalari yoritilgan. Muallif sovet davrida Markaziy Osiyo xalqlarining milliy identifikatsiyasiga bo‘lgan ta’sirlarni, chegaralarning sun’iy bo‘linishi hamda shovinizm g‘oyasining oqibatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, Chingiz Aytmatovning “manqurt” obrazi orqali milliy xotira va qadriyatlarni unutish muammosi izohlanadi. Mustaqillik davrida milliy o‘zlikni tiklash, ta’lim va ommaviy axborot vositalarining bu jarayondagi o‘rni ham ko‘rsatib beriladi. Globallashuv sharoitida milliy identifikatsiyani asrab qolishning dolzarbligi, turli mamlakatlar tajribasi asosida muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *milliy o‘zlikni anglash, millat, atama, mamlakat, aholi, Markaziy Osiyo, tizim, siyosat, boshqaruv usuli, tenglik, ittifoq.*

ПОНИМАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: ИСТОРИЯ, СУТЬ И ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются история формирования национальной идентичности, её сущность и ключевые понятия. Автор анализирует влияние советской политики на идентичность народов Центральной Азии, искусственное разграничение границ и последствия шовинистических идей. Через образ «манкурта» в произведении Чингиза Айтматова раскрывается проблема утраты национальной памяти и ценностей. В постсоветский период акцентируется внимание на восстановлении национальной культуры, роли образования и СМИ. Также подчёркивается актуальность сохранения национальной идентичности в условиях глобализации, с приведением примеров из мировой практики.*

Ключевые слова: *национальная идентичность, нация, термин, страна, население, Центральная Азия, система, политика, метод управления, равенство, союз.*

UNDERSTANDING NATIONAL IDENTITY: HISTORY, ESSENCE AND BASIC CONCEPTS

Annotation*. This article explores the historical development, essence, and main concepts of national identity. The author examines the impact of Soviet policies on the peoples of Central Asia, particularly the artificial delimitation of borders and the consequences of chauvinistic ideologies. The image of the “manqurt” in Chingiz Aitmatov’s work is used to illustrate the loss of cultural memory and values. In the post-independence era, the restoration of national identity, as well as the role of education and mass media in this process, are highlighted. The article further discusses the relevance of preserving national identity in the age of globalization, supported by examples from international experiences.*

Key words: *National identity, nation, term, country, population, Central Asia, system, politics, method of governance, equality, union*

Kirish qism (Introduction). Umuman olganda, O‘zbekiston deb ataluvchi Respublikaning aksar aholisi millatini o‘zbek deb biladi. Ma’lumki, “o‘zbek millati” tushunchasi, “O‘zbekiston” atamasi o‘tgan asrning boshlarida paydo bo‘lgan. Ungacha mamlakatimiz hududida xonliklar va amirliklar mavjud edi. Markaziy Osiyo hududini respublikalarga ajratish jarayonida sovet olimlari tomonidan aholi o‘rtasida so‘rovlar, etnografik izlanishlar olib borilgan. Xorij olimlari tahlillariga tayangan holda, shuni aytish kerakki, bu davrda aholi o‘rtasida o‘zbek millati degan tushuncha mavjud bo‘lmagan ekan. “Markaziy Osiyoda ko‘pchilik o‘z millatini "musulmon" deb ta’riflagan. Boshqa hollarda, asosiy farq geografik joylashuv yoki aholining shahar yoki qishloqda yashashiga ko‘ra ajratilgan. Biroq, asosan, sheva yoki lahjalar millatlarni farqlash uchun asos bo‘lgan. Natijalar, ko‘pincha, bir-biriga zid va chalkash edi. Birgina Markaziy Osiyoda 150 dan ortiq millat va elatlar bo‘lgan. Ayrimlari boshqa millatlar tarkibiga qo‘shib yuborilgan. Natijada yillar o‘tib, millatlar kamayib ketgan”.[1]

Asosiy qism (Main part). Sovet tizimining siyosati ko‘plab millatlar va etnik guruhlarni hisobga olmaslikka harakat qilib, yillar davomida ularning ko‘pchiligi yo‘qolib ketgan. O‘tgan asrning boshlarida yurtimizda aniq millatga dahldorlik, milliy birlashuv “o‘zbek” nomi ostida bo‘lmagan. Aholi millatini so‘raganda o‘zini musulmon deb hisoblagan, xolos. Markaziy Osiyo mintaqasida juda ko‘p millat, etnik guruh-

[1] Халид Адиб (2015). Становление Узбекистана: нация, империя и революция в раннем СССР. Издательство Корнелльского университета, с. 13.

lar asrlar davomida tinch-totuv yashab kelishini asosiy negizi ham shunda. Buyuk Ipak yo‘li joylashuvidagi Markaziy Osiyo hududida yuzdan ortiq millatlarning istiqomat qilishi tabiiy holdir. Turkiston deb ataluvchi bu hududni bir nechta respublikaga ajratish, ularga nom berish nima uchun sovetlarga kerak bo‘lgan? “SSSR tanqidchilari tomonidan Markaziy Osiyo chegaralarini bo‘linishi ularni bo‘ysundirishga urinish sifatida baholangan. Mintaqada sovet gegemonligini saqlab qolishning bir yo‘li sifatida uning aholisini sun’iy ravishda alohida xalqlarga bo‘lish va yetakchi millatiga mansub bo‘lmagan ozchiliklarni har bir davlat ichida qoladigan tarzda chegaralarni chizish maqsad qilingan”.[1] Aslida, Turkiston zaminini bir nechta Respublikalarga ajratishdan maqsad bu yerda yashovchi aholini o‘ziga bo‘ysundirish, oson boshqaruv usuliga ega bo‘lish bo‘lgan. Bunda chegaralar atayin noto‘g‘ri tuzilib, millatlararo ziddiyat paydo bo‘lishi ehtimolida har bir hududda boshqa millat vakillari qolishi nazarda tutilgan.

Bizning xalqimiz, tarixan bir hududda yashab umrguzaronlik qilib kelib, birining boshqasiga nisbatan ayirmachiligi, xusumati, boshqa bir millat bilan ziddiyati bo‘lmaganligini milliy madaniyatimizning o‘ziga xosligi deb atash mumkin. Yurtimizga kelgan mehmonlar xalqimizni mehmondo‘st deb atashini negizida aynan shu spesifik xususiyat mujassamdir. Yurtimizda dinlararo, millat va elatlararo ziddiyatlar bo‘lmagan. O‘zini musulmon deb sanaganlar ham boshqa din vakillarini kamsitishmagan, ularni tayziqqa olishmagan. Eng katta ne’mat sifatida tinchlikni e’zozlagan xalqimizni bunday qadriyatlari hozirgi globallashuv davrida ham qanchalik dolzarbligini e’tirof etish mumkin.

Xalqimizning necha ming yillik o‘ziga xos qadriyatlarini hisobga olib, shuni aytish mumkinki, milliy o‘zlikni anglash bu o‘zini millatini boshqasidan ustun qo‘yish emas. Balki o‘zini kimligini, kimlarning avlodi ekanligini tushunish, ularga munosib bo‘lishga harakat qilishdir. Milliy o‘zlikni anglash – bu shaxs yoki bir guruh odamlarning ma’lum bir millat, madaniyat yoki etnik guruhga mansubligini idrok etishidir. Bu tushuncha o‘z madaniyati, tarixi va an’analarining o‘ziga xosligini anglashni ham o‘z ichiga oladi. Milliy o‘zlikni anglash – odamlarni bir umumiy millat, til, madaniyati orqali birlashtiradigan tushunchadir. Millatning shakllanishida milliy o‘zlikni anglashni yuksaltirish kerak. Milliy o‘zlikni ijobiy ko‘rinishi bu vatanga muhabbat, milliy g‘urur bilan bog‘liq pokiza his-tuyg‘ulardir.

Me’yoridan ziyod o‘z millati bilan faxrlanish, boshqa millatlardan o‘zini ustun qo‘yish shovinizm deb ataladi. Atamaning kelib chiqishi Fransiya tarixining Napoleon davriga borib taqaladi. Hozirgi kunda bu tushunchaga quyidagicha ta’rif berilmoqda:“Shovinizm (frans. chauvinisme) –milliy ustunlik mafkurasi bo‘lib, uning maqsadi dunyoning boshqa xalqlarini kamsitish, ekspluatatsiya qilish va zulm qilish huquqini oqlashdan iborat”,[2] Vaqt o‘tib, o‘zining millatini boshqa millatlardan ustun qo‘yish xususiyati Rossiya imperiyasiga ko‘chib o‘tadi va buyuk rus shovinizmi (rus.: velikorusskiy shovinizm) tushunchasi paydo bo‘ladi. Sovetlar tizimi o‘ziga boshqa xalqlarni tarafdor qilish va ularni o‘zining siyosatiga bo‘ysundirish uchun Rossiya imperiyasiga nisbatan shu atamani ishlatadi. Boshqa millat va elatlarga tenglik asosidagi ittifoq va’da qilinadi. Millatning ziyolilari siyosatga qarshlikda ayblanib, qatag‘on qilinadi, xususiy mulk egalarini barcha mulklari tortib olinadi. Bularning bari yo‘qsillarga tenglik asosidagi to‘kin hayot va’dasi bilan amalga oshiriladi.

Vaqt o‘tgach esa sovet siyosati rus tilini gegemon til sifatida qoldirib, qolgan millat va elatlarni o‘zidan past ko‘rish boshlanadi. “RKP(b) ning 12-syezdida Nikolay Buxarin shunday dedi: "Biz, [etnik ruslar], sobiq buyuk millat sifatida, o‘zimizni boshqalardan pastroq holatda qo‘yishimiz kerak. Faqat shunday siyosat bilan boshqa xalqlarning ishonchini qozonishimiz mumkin”.[3]Stalinning partiya syezdlarida milliy masala bo‘yicha qilgan ma’ruzalarida “buyuk rus shovinizmi Sovet davlati uchun asosiy xavf”[4] deb e’lon qiladi. Ammo vaqt o‘tishi bilan, yangi tashkil etilgan ittifoq hukumatining o‘ta markazlashgan tuzilmalari talablari ta’sirida bu g‘oya unutilib, mahalliy xalqlarning tillari ikkinchi planda qolib, rus tili esa yagona rasmiy tilga aylandi. O‘z millatini boshqa millatlardan ustun qo‘yish, boshqalarni o‘zidan past deb bilish, boshqa xalqlar ustidan to‘la hukmronlikka, ularni o‘z izmida ushlab turishga olib keladi. Millatlarni o‘z tilini, madaniyatini unuttirishga harakat qilinadi. Umumiy til, umumiy madaniyat, umumiy qadriyat va tushunchalar shakllantiriladi. G‘arb mutaxassislari Stalin davridagi siyosatga, qatag‘onlar davriga salbiy baho berishadi. Sovet Ittifoqini mustamlakachi imperiya sifatida baholagan ba’zi tarixchilar SSSRga nisbatan

[1] https/en.wikipedia.org/wiki/National_delimitation_in_the_Soviet_Union
[2] https://ru.wikipedia.org/wiki/Шовинизм
[3] Васильцов С., Обухов С. Русский вопрос и коммунисты России. Политические партии и самосознание нации. М, Изд во ЦИПКР “Русский летописец”, 2006, 44 с.
[4] https/en.wikipedia.org/wiki/Great_Russian_chauvinism

"xalqlar qamoqxonasi" g‘oyasini qo‘llaganlar. Tomas Uinderl shunday deb yozgan edi: "SSSR qaysidir ma’noda eski imperiyadan ko‘ra kattaroq xalqlar qamoqxonasiga aylandi".[1]

Natijalar va muhokamalar (Results and Discussions). Milliy o‘zlikni unutish, o‘z tarixi, madaniyati, qadriyatlarini bilmaslik, Sovet davri adabiyotda aksini topadi. Qirg‘iz adibi Chingiz Aytmatov “Asrga tatigulik kun” asarida to‘qima obraz orqali o‘zligini unutganlarni manqurt deb ataydi va ularni quyidagicha izohlaydi: “Manqurt o‘zining kim ekanini, qaysi urug‘-aymoqdan ekanini, ismini, bolalik kezlarini, ota-onasining kimligini butunlay yoddan chiqargan bo‘lib, o‘zining odamligini ham unutib yuboradi”.[2] Chingiz Aytmatov asaridagi manqurt obrazi o‘zligini unutgan insonlarga nisbatan ishlatiladigan epitet sifatida kundalik tilga kirib keladi. Manqurt so‘ziga o‘zbek tilining izohli lug‘atida quyidagicha ta’rif beriladi: “O‘tmishda, ba’zi ko‘chmanchi xalqlarda, bandi (asir) tushganlarning sochi qirtishlab olingan boshiga yangi so‘yilgan tuyaning bo‘yin terisi qoplanib, terining boshni tobora qattiq qisishi oqibatida xotirasi, aql-idroki, umuman, insonga xos xislat-fazilatlaridan mahrum etilgan shaxs”.[3] Tilda manqurtlarga xos xislat, xususiyatlarga ega odamlarni o‘zligini unutgan, buyruqlarni bajaruvchi odamlarga nisbatan salbiy ma’noda ishlatiladi. Bunday insonlarni boshqaradigan tuzumlar ham qoralanadi. Izohli lug‘atda manqurt so‘zining ko‘chma ma’nosiga ta’rif beriladi: 2. ko‘chma. Ana shunday (manqurtga xos) xislat, xususiyatga ega bo‘lgan shaxs. “Bu tuzum o‘z xalqining tarixini, uning ruhi va urf-odatlarini, o‘z avlod-ajdodlarini bilmaydigan manqurtlarga tayanar edi” (Gazetadan).[4]

Chingiz Aytmatov manqurt obrazi orqali sovet davlatidagi siyosiy tizimga bo‘ysunib, o‘zligini unutgan, milliy madaniyati, qadriyatlari, urf-odatlarinini bilmaydigan, iymon va e’tiqodsiz, faqat buyruqlarni bajaradigan qulsifat odamlar tasvirlagan. Ko‘plab xalqlarning milliy o‘ziga xoslgini unutishi, millatlarning yo‘qolib borishi sovet davlat tizimining salbiy oqibatlaridan biri bo‘lgan. Sovet davlati parchalanib, respublikalar mustaqillikka erishgach, ularning bari o‘z madaniyati, tili, tarixini tiklashga harakat qiladilar.

Sovet davlati parchalanib, O‘zbekiston mustaqilikka erishgach, milliy o‘zlikni anglash, milliy madaniyatni tiklash davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Bu borada ta’lim tizimi, ommaviy axborot vositalari yetakchi o‘rin egalladi, milliy-ma’naviy qadriyatlar tiklanishiga alohida e’tibor qaratildi. Milliy identivlikni tiklash, saqlab qolish va uni ilmiy tafakkur qilishga katta e’tibor qaratilishi bugungi globallashuv davrida yana dolzarb bo‘lmoqda. Nafaqat sobiq sovet davlatlari orasida, balki butun dunyo millat va elatlari uchun axborot asrining eng zaruriy talablari qatorida milliy o‘zlikni saqlab qolish masalasi paydo bo‘lgan. Ayniqsa, media mutaxassislari uchun bu jarayoning ilmiy ildizini tahlil qila olish dolzarb masaladir.

Milliy o‘zlikni anglash jarayoni o‘smirlik davridan boshlanadi, vaqt o‘tishi bilan hayotdagi tajribasi, bilim olishi, dunyoqarashining kengayishi va milliy guruhga mansublik hissi uyg‘unligi bilan bu tushuncha shakllanadi. Milliy o‘zlikni anglash, ma’lum bir guruh odamlarni to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. Buning uchun jamiyatning tashkil etilishi, undagi turmush tarzi, tafakkuri va ijtimoiy psixologiyasini tushunish zarur. Tarbiya, ta’lim va milliy til madaniy o‘zlikning asosidir. Tarbiya va ta’lim tizimi milliy madaniyatni asrab-avaylash va uni keyingi avlodlarga yetkazish borasida yurtimizda ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Bu sa’y-harakatlar millat tilini, uning urf-odatlarini saqlashni ta’minlaydi, yosh avlodning madaniy identifikatsiyasining shakllanishini ta’minlaydi.

Xulosa (Conclusion). Milliy identivlik – vataniga muhabbat, boshqa fuqarolar oldidagi burch kabi tuyg‘ularni ham paydo qiladi. Milliy g‘urur va o‘z mamlakatining o‘ziga xosligini anglash etnik guruhlar o‘rtasidagi totuvlikka turtki bo‘ladi. Misol uchun, Qo‘shma Shtatlarda turli etnik guruhlar umumiy Amerika o‘ziga xosligiga integratsiyalashgan. Aholini milliy g‘urur va AQSHga tegishlilik hissi birlashtirib, etnik nizolarni yumshatishga zamin hozirlaydi. Mamlakat umumiy xavf yoki tabiiy ofatlarga duch kelganda, milliy o‘ziga xoslik yorqin namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, 2001-yil 11-sentabrdagi terraktlardan so‘ng Qo‘shma Shtatlarda vatanparvarlik va milliy o‘zlikni anglashning yuksalishi kuzatilgan. Bu voqealardan so‘ng aholida milliy o‘ziga xoslik hissi kuchayadi.

Bir necha etnik guruhlar yashaydigan mamlakatlarda etnik guruhlar orasida ziddiyatlar bo‘lishi mumkin. Bunday nizolar, odatda, etnomilliy deb ataladi. Mashhur etnomilliy mojarolardan biri Avstraliya

[1] Бекус Н. (1 января 2010 г.). Борьба за идентичность: официальная и альтернативная «белорусскость». Издательство Центрально-Европейского университета, с. 42. ISBN 978-963-9776-68-5.

[2] Ч.Айтматов, Асрга татигулик кун

[3] https://izoh.uz/uz/word/manqurt?ysclid=md1qn7jt9d781689695

[4] https://izoh.uz/uz/word/manqurt?ysclid=md1qn7jt9d781689695

hukumati va Avstraliyaning tub aholisi o‘rtasidagi ziddiyatdir.[1] Avstraliya hukumati Yevropa madaniy qadriyatlarini va ingliz tilini milliy til sifatidagi siyosatini o‘rnatdi. Hukumat deyarli yo‘q bo‘lib ketayotgan aborigen xalqlarining madaniyati, qadriyatlarini va milliy tillarini qo‘llab-quvvatlamadi. Dunyo bo‘yicha immigratsiya kuchayib borayotganligi sababli, ko‘plab mamlakatlar milliy identivlikni rivojlantirish va immigrantlarni qabul qilishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ba’zi mamlakatlar immigrantlarni kutib oluvchi mamlakatga tegishlilik tuyg‘usini rivojlantirishga harakat qilishadi. Misol uchun, Kanada muntazam immigratsiya bo‘yicha dunyoda yuqori ko‘rsatkichga ega. Kanada hukumati migrantlarda Kanadaga tegishlilik hissini shakllantirishga undaydi, Kanadada tug‘ilganlarni ham, immigrantlarni ham birlashtiruvchi milliy o‘ziga xoslik tushunchasi ilgari suriladi.[2]

Dunyo tobora globallashib borar ekan, xalqaro turizm, aloqa va ishbilarmonlik rivojlanmoqda. Odamlar madaniy almashinuv, ta’lim, biznes va boshqa turmush tarzini izlash uchun milliy davlat chegaralarni ko‘proq kesib o‘tishmoqda. Globallashuv qadriyatlar va tajribalarning tarqalishiga yordam beradi va global jamiyat o‘ziga xosligini rag‘batlantiradi. Odamlar kosmopolitizmni qabul qilishlari va o‘zlarini dunyo fuqarolari sifatida qabul qilishlari mumkin. Bu qarashlar milliy identivlikka tahdid solishi mumkin, chunki globallashuv ma’lum bir mamlakatda fuqarolikning ahamiyatini pasaytiradi. Bir qancha tadqiqotchilar mamlakat globallashgan sari vatanparvarlik pasayib borishini aniqladilar. Biroq Turkiya kabi savdo yo‘llari va xalqaro bozorda muhim o‘rinni egallagan mamlakat ham ma’lum darajada etnotsentrizmga bo‘ysunadi. Aholining aksariyati import qilinadigan tovarlardan qolishmaydigan sifatli mahalliy mahsulotlarni afzal ko‘radilar.[3] Bu bilan ular mamlakat iqtisodiyoti rivojlantirishi va ish o‘rinlari yaratilishini tushunadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Авла А., Цихоцка А. (2012). Социальная психология социальных проблем: межгрупповой контекст. Palgrave Macmillan, с. 102–104. ISBN 978-1137272225

(2). Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. T., O‘qituvchi, 2018.

(3). Ачикдилли Г., Земновиц К., Баххаут В. (2018). «Потребительский этноцентризм в Турции: наши лучше, чем их». Журнал международного потребительского маркетинга. 30 (1), p. 5–57. doi:10.1080/08961530.2017.1361882. ISSN 0896-1530. S2CID 168999049

(4). Бекус Н. (1 января 2010 г.). Борьба за идентичность: официальная и альтернативная «белорусскость». Издательство Центрально-Европейского университета, с. 42. ISBN 978-963-9776-68-5.

(5). Васильцов С., Обухов С. «Русский вопрос и коммунисты России» Политические партии и самосознание нации. М., изд во ЦИПКР, “Русский летописец”, 2006, 44 с.

(6). Халид А. (2015). Становление Узбекистана: нация, империя и революция в раннем СССР. Издательство Корнелльского университета, с. 13

(7). Ховард Д. (2000). Социальная психология идентичности (PDF). Ежегодный обзор социологии. 26: 367–393. doi:10.1146/annurev.soc.26.1.367

(8). https://ru.wikipedia.org/wiki/Shovinizm

(9). https/en.wikipedia.org/wiki/Great_Russian_chauvinism

(10). https://izoh.uz/uz/word/manqurt?ysclid=md1qn7jt9d781689695

(11). https/en.wikipedia.org/wiki/National_delimitation_in_the_Soviyet_Union

[1] Ховард, Джудит (2000). Социальная психология идентичности (PDF). Ежегодный обзор социологии. 26: 367–393. doi:10.1146/annurev.soc.26.1.367

[2] Авла, Агнешка; Цихоцка, Александра (2012). Социальная психология социальных проблем: межгрупповой контекст. Palgrave Macmillan. С. 102–104. ISBN 978-1137272225.

[3] Ачикдилли, Гайе; Земновиц, Кристофер; Баххаут, Виктор (2018). «Потребительский этноцентризм в Турции: наши лучше, чем их». Журнал международного потребительского маркетинга. 30 (1), с.45–57. doi:10. 1080/089 61530.2017.1361882. ISSN 0896-1530. S2CID 168999049

Buriyev Xoliddin Ja'farovich (Termiz davlat universiteti o'qituvchisi; e-mail: kholiddinb@gmail.com)

TA'LIM JARAYONIDA AXBOROT XIZMATINI TASHKIL QILISH BO'YICHA XORIJ TAJRIBALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ta'lim sifatini oshirishda axborot xizmatini tashkil qilishning ilg'or xorijiy tajribalari tahlil qilingan. AQSH, Germaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya va Yevropa mamlakatlari oliy ta'lim muassasalarida axborot xizmati tizimining amaliy qo'llanilishi, ta'lim jarayoni sifatini ta'minlashdagi ahamiyati yoritilgan. Bolonya deklaratsiyasi doirasida yagona ta'lim maydonini yaratish, axborot texnologiyalarini o'qitish jarayoniga joriy etish va raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, milliy ta'lim tizimida mazkur tajribalardan foydalanish yo'nalishlari va uning strategik ahamiyati asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar*: ta'lim sifatini oshirish, axborot xizmati, ta'lim jarayoni, raqamli texnologiyalar, Bolonya deklaratsiyasi, xorijiy tajriba, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik menejment.*

Буриев Холиддин Джафарович (преподаватель Термезского государственного университета; e-mail: kholiddinb@gmail.com)

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОЙ СЛУЖБЫ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *В данной статье анализируется передовой зарубежный опыт организации информационной службы для повышения качества образования. Освещены особенности внедрения системы информационного обслуживания в высших учебных заведениях США, Германии, Южной Кореи, Японии и европейских стран, а также её значение в обеспечении качества образовательного процесса. В рамках Болонской декларации рассматриваются вопросы создания единого образовательного пространства, внедрения информационных технологий в процесс обучения и использования цифровых образовательных ресурсов. Кроме того, обоснованы направления применения данного опыта в национальной системе образования и его стратегическая значимость.*

Ключевые слова: *повышение качества образования, информационная служба, образовательный процесс, цифровые технологии, Болонская декларация, зарубежный опыт, компетентностный подход, педагогический менеджмент.*

Buriyev Kholiddin Ja'farovich (Teacher of Termez State University; e-mail: kholiddinb@gmail.com)

FOREIGN EXPERIENCE IN ORGANIZING INFORMATION SERVICES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *This article analyzes advanced foreign practices of organizing information services to improve the quality of education. The paper highlights the implementation of information service systems in higher education institutions of the USA, Germany, South Korea, Japan, and European countries, as well as their significance in ensuring the quality of the educational process. Within the framework of the Bologna Declaration, the creation of a unified educational space, the introduction of information technologies into the teaching process, and the use of digital educational resources are examined. Furthermore, the directions for applying these experiences in the national education system and their strategic importance are substantiated.*

Keywords: *quality of education, information service, educational process, digital technologies, Bologna Declaration, foreign experience, competence-based approach, educational management.*

Kirish. XXI asrda raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda [1]. Axborot xizmatini tashkil etish, uning imkoniyatlaridan foydalanish va innovatsion yechimlarni amaliyotga tatbiq etish ta'lim sifatini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Xorij mamlakatlarida oliy ta'lim muassasalarida axborot xizmati tizimi nafaqat ma'lumotlarni almashish vositasi, balki pedagogik jarayonning samaradorligini baholash va boshqarishning funksional mexanizmi sifatida qo'llanilmoqda.

Rivojlangan mamlakatlar–AQSH, Rossiya, Xitoy, Yaponiya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya kabi davlatlardagi oliy ta'lim tizimida o'qitish sifatini oshirishda axborot xizmatidan foydalanish bo'yicha o'tkazilgan tahlillar mazkur jarayonning o'ziga xos tarzda tashkil qilinayotganligini ko'rsatdi. Ma'lumki, 1999-yil iyun oyida 29 ta Yevropa mamlakatlari vakillari Italiyaning Bolonya shahridagi eng qadimgi universitetlarning birida Bolonya deklaratsiyasini imzolashdi. Ushbu deklaratsiyaga binoan, turli mamlakatlar ta'lim tizimida yagona sifatli o'qitish makonini yaratish, o'xshashlik tizimini tashkil qilish va shu asosda

kompetensiyaviy yondashuvlar asosida o‘quv dasturlarini takomillashtirish, ochiqlik xarakteriga ega bo‘lgan ta’lim tizimini yaratish maqsadi ilgari surildi.

Bolonyadagi deklaratsiya tizimida 50 ortiq mamlakat ishtirok etmoqda. Bu jarayon ishtirokchilari yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, Yevropa tashkilotlari homiyligi ostida tahsil oluvchilar va professor-o‘qituvchilarning kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishga imkoniyat tug‘diruvchi yagona ta’lim muhitini yaratishda axborot xizmatidan foydalanish kabi sa’y-harakatlarni amalga oshirishmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bugungi kunda rivojangan davlatlarda ta’lim tizimini axborotlashtirish keng tarqalgan. Ular, asosan, ta’lim mazmunining tahsil oluvchilarning va ta’lim muassasasi ma’muriyati orasidagi axborot almashinuvi ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda amaliyotga yo‘naltirilgan [2]. Ushbu izlanishda AQSH, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya, Fransiya, Rossiya va boshqa rivojlangan mamlakatlardagi ilg‘or tajribalar tahlil qilinib, ularni milliy ta’lim tizimiga tatbiq etish imkoniyatlari yoritiladi. Tahlil jarayonida axborot almashinuvi quyidagi usullar orqali amalga oshirildi:

Komparativ tahlil – AQSH, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Yevropa mamlakatlarida ta’limda axborot xizmatini tashkil qilish amaliyoti o‘rganildi. Germaniyaning oliy ta’lim tizimi ikki toifaga: institut-Hohshule va universitet – Fachhohshulelarda tahsil oluvchilarning o‘qishlarini davom ettirishga hozirlaydi. Har bir ta’lim muassasasida axborot xizmati tashkil qilingan bo‘lib, ularda bilim o‘zlashtirish va fanlarga oid kompetensiyalarni rivojlantirish; kompyuter savodxonligining rivojlanishini tashxislash; grafik redaktorlar bilan ishlash ko‘nikmalarinining shakllanganlik darajalarini o‘rganish hamda umumiy mental darajadagi ko‘nikmalarning shakllanganlik darajalarini aniqlashga qaratiladi.

Tarixiy tahlil – Bolonya deklaratsiyasi (1999) va uning ta’lim sifatini oshirishdagi roli ko‘rib chiqildi [3]. Ushbu deklaratsiyaga binoan, turli mamlakatlar ta’lim tizimida yagona sifatli o‘qitish makonini yaratish, o‘xshashlik tizimini tashkil qilish va shu asosda kompetensiyaviy yondashuvlar asosida o‘quv dasturlarini takomillashtirish, ochiqlik xarakteriga ega bo‘lgan ta’lim tizimini yaratish maqsadi ilgari surildi. Bugungi kunda Bolonyadagi deklaratsiya tiizimida 50 ortiq mamlakat ishtirok etmoqda. Bu jarayon ishtirokchilari yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash, Yevropa tashkilotlari homiyligi ostida tahsil oluvchilar va professor-o‘qituvchilarning kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishga imkoniyat tug‘diruvchi yagona ta’lim muhitini yaratishda axborot xizmatidan foydalanish kabi sa’y-harakatlarni amalga oshirishmoqda.

Hujjat tahlili. Yevropa va Osiyo mamlakatlarining oliy ta’lim tizimida qo‘llaniladigan axborot xizmati strategiyalari tahlil qilindi. Yevropa mamlakatlarida o‘qituvchilarning oliy ta’limdan keyingi maktabdagi ta’limi malaka oshirishning yetakchi shakli sifatida qaralmoqda. Ushbu holatni e’tirof etgan holda, maktab negizida amalga oshiriladigan ta’lim malaka oshirishning yagona shakli emasligini qayd etish lozim. Bunga misol sifatida Yevropaning Evridika axborot tarmog‘ining ko‘pgina mamlakatlarda malaka oshirish markazlari, pedagogik muassasalar va boshqa oliy ta’lim muassasalarida, katta yoshdagilar ta’limi muassasalarida va pedagoglarning kasbiy birlashmalari negizida olib borilayotgani haqidagi ma’lumotlarini keltirish mumkin.

Sistemali yondashuv. Axborot xizmatining modellashtirish tizimi va uning ta’lim sifatini oshirishga ta’siri ifodalandi. Mazkur mamlakatlarda axborot xizmatining yaxshi yo‘lga quyilganligini, jamoat-davlat tavsifiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Tahlil natijalari quyidagicha:

AQSH tajribasi –oliy ta’lim turining ko‘rinishi – Undergraduate school.da o‘qish imkoniyati yaratilgan. Bakalavr darajasini egallash huquqini beruvchi ushbu ko‘rinishdagi ta’lim muassasalariga kirish uchun umumiy o‘rta ta’lim maktabining 9-sinfi (Secondary shool)ni tamomlaganlar qabul qilinadilar. Ular pedagogik diagnostika natijalari asosida suhbat orqali o‘qish huquqiga ega bo‘ladilar. Talabalarning bilim o‘zlashtirish darajasi kunlik, haftalik, choraklik va yillik tashxislash natijalariga ko‘ra ball asosida jamlanib boriladi. Yuqori ballarga ega bo‘lgan talabalar Undergraduate school ga suhbat orqali qabul qilinadilar. Demak, talabalarning bilim o‘zlashtirishlarini axborot xizmati orqali muntazam ravishda diagnostika qilib borilishi, ularning kelajakda ta’lim olish ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilganligi bilan tavsiflanadi.

Germaniya tajribasi – axborot xizmati institutsional va universitet turlarida turlicha yo‘lga qo‘yilgan. Unda kompyuter savodxonligi, grafik redaktorlar bilan ishlash va umumiy mental kompetensiyalar shakllantirilishiga alohida e’tibor qaratilgan.

Janubiy Koreya tajribasi. Bu mamlakatda oliy ta’lim tizimidagi axborot xizmati har o‘quv yili uchun sifatli ta’lim olish modelini nazariy asoslash, ishlab chiqish va sinovdan o‘tkazish maqsadida tashkil qilinadi. O‘zbekistondagi kabi, maktabdagi malaka oshirish doirasida metodbirlashmalarning doimiy

faoliyati – fan o‘qituvchilarining seminarlari tashkil etiladi. Ularda o‘qituvchilarni yangi elektron dasturlar, darsliklar, qo‘llanmalar va uslublar bilan tanishtirish amalga oshiriladi, o‘qituvchilar o‘z hamkasblari va taklif etilgan mutaxassislardan maslahat olishlari mumkin bo‘ladi.

Yaponiya tajribasi – axborot xizmati pedagogik jamoalar tashabbusi asosida tashkil qilinib, amaliyotga to‘g‘ridan to‘g‘ri yo‘naltiriladi.

Bolonya deklaratsiyasi asosida Yevropa tajribasi. Yagona ta’lim maydoni yaratilib, axborot xizmati ta’lim dasturlarining ochiqligi va kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirilishiga xizmat qilmoqda.

Rivojlangan davlatlarda o‘qituvchilarni kabiy rivojlantirish dasturlarining mazmuni ko‘p qirrali, kengaytirilgan tavsifga ega. Pedagoglarda eng ko‘p qiziqishni AKT uyg‘otadi (bu ko‘p jihatdan ta’limni axbortlashtirish bilan bog‘liq) [4]. An’anaviy ta’limga ham qiziqish hali o‘z kuchini yo‘qotmagan: Koreya Respublikasida o‘qituvchilarning qiziqishini o‘ziga jalb qilayotgan soha AKT emas, balki maktabda o‘qitilayotgan fanlarning maz-muni va o‘qitish metodlaridir. Ta’lim sohasida orqada qolgan davlatlarda malaka oshirish yuzasidan takliflar birmuncha chegaralangan, asosan, didaktika, metodika va o‘qitilayotgan fanning o‘ziga qaratilgan. Lekin hamma joyda ham malaka oshirishning mazmuni joylardagi ta’limning ehtyojlarini o‘zida aks etdiradi. Bu bilan davlat asosiy e’tiborni ta’lim sohasidagi alohida milliy muammolar yechimiga qaratadi (Lyuksemburg, AQSH yoki Germaniyada – chet elliklarni o‘qitish [5]; Germaniya, AQSH, Buyuk Britaniya va Avstraliyada – iste’dodli talabalarni o‘qitish; Shveysariya, Polsha va Buyuk Britaniya – nogiron bolalar integratsiyasi; AQSH va Gollandiyada – intizomni tartibga solish va boshqalar) . Xorijiy tajribalardan ko‘rinishicha, axborot xizmatini tashkil qilish ta’lim sifatini oshirishning universal mexanizmi hisoblanadi [6]. Uning afzalliklari quyidagicha namoyon bo‘ladi:

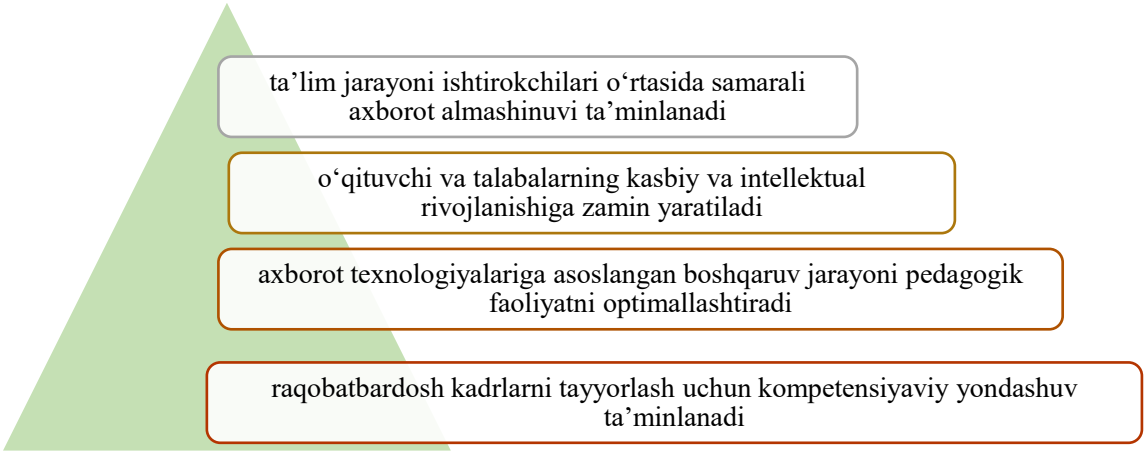

1-rasm. Ta’lim sifatini oshirishning universal mexanizmi afzalliklari.

Rivojlangan mamlakatlardagi ushbu ilg‘or tajribalarni o‘rganish, tahlil qilish va shu asnoda milliy ta’lim tizimida axborot xizmatiga oid metodikalarini yaratish, pedagogik amaliyotga ularni tatbiq etish alohida dolzarblik kasb etuvchi ijtimoiy-pedagogik masalalar sirasiga kiradi [7]. O‘zbekiston sharoitida mazkur tajribalardan quyidagi yo‘nalishlarda foydalanish maqsadga muvofiq:

–pedagogika OTMlarida axborot xizmatini modernizatsiya qilish;

–elektron resurslar va axborot-kommunikatsiya xizmatlaridan keng foydalanish (HEMIS);

–ta’lim sifatini baholash va monitoring qilishda raqamli axborot xizmatidan foydalanish;

–milliy ta’lim tizimini global ta’lim muhitiga integratsiya qilish.

Xulosa. Xorijiy mamlakatlardagi axborot xizmatini tashkil qilish amaliyotining tahliliga yakun yasar ekanmiz, mazkur tajribani bizning ta’lim tizimimiz uchun e’tiborga ega xususiyatlarini ajratamiz: bo‘lajak mutaxassislarning mehnat bozoriga tayyorligini oshirish, ularning qiziqishlari, kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish va ta’lim muassasasining rivojlantirish dasturiga mos keluvchi ishlarni kuchaytirish; ta’lim berish va olish shakllarining xilma-xilligi; muqobil va istiqbolli o‘qitish shakli sifatida masofaviy ta’limni uzluksiz ta’limga tatbiq etish.

Ta’lim sifatini oshirishda axborot xizmatini tashkil qilish va uning ilg‘or xorijiy tajribalarini milliy tizimga tatbiq etish zamonaviy pedagogik amaliyotda dolzarb hisoblanadi. AQSH, Germaniya, Janubiy Koreya, Yaponiya va Yevropa mamlakatlari tajribalari shuni ko‘rsatadiki, axborot xizmati tizimini modellashtirish orqali ta’lim jarayonining sifatini kafolatlash, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va talabalarni global bilim muhitiga moslashtirish mumkin. Shu bois respublika oliy ta’lim muassasa-

larida axborot xizmatini takomillashtirish va uning samarali modelini yaratish ta’lim menejmentining strategik yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanishi lozim. O‘rganilgan barcha mamlakatlarda o‘qituvchilarning malaka oshirishi turli imtiyoz va rag‘batlantirishlar orqali qo‘llab-quvvatlab turiladi. Hukumat o‘qituvchilar tomonidan o‘zgalarning ilg‘or tajribasini o‘rganishni tashkil etish maqsadida mamlakat ichida va chet ellarga xizmat safarlarini uyushtiradi, o‘qituvchilarni uslubiy materiallar bilan ta’minlaydi, malaka oshirish uchun ijodiy ta’tillar beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi PQ–4310-qarori. 2019-yil 7-may.// Lex.uz

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3775-qarori. 2018-yil 5-iyun.//Lex.uz

(3). Кулемин Н.А. Квалиметрический мониторинг управления качеством образования: концепция, технология, модель. Ижевск, 2000, 182 с.

(4). Шаисламова. М.Р. Основы менеджмента и маркетинга. Учебно-методическое пособие. ТУИТ. 2014, 87 с.

(5). Ismadiyarov Y.O‘. Oliy pedagogik ta’lim tizimida innovatsion menejmentni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish. P.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss..., T., 2018.

(6). Muhamedov G‘.I. Pedagogik ta’lim innovatsion klasteri: ehtiyoj, zarurat, natija. “Xalq so‘zi”,15-fevral 2019-yil.

(7). R.Ishmuhamedov. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta’lim samaradorligini oshirish yo‘llari. T,: TDPU, 2005.

Davranova Maxliyo Shamsiddin qizi (Toshkent To‘qimachilik va yengil sanoat instituti o‘qituvchisi; mahliyo.d1506@mail.ru)

RAQAMLI O‘QUV O‘YINLARINI YARATISH: MATEMATIKA TA’LIMIDAGI IMKONIYATLAR

Annotatsiya. *Ushbu maqolada matematika ta’limida raqamli o‘quv o‘yinlarini ishlab chiqishning ilmiy hamda metodik asoslari keltirilgan. Raqamli o‘yinlar yordamida o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, muammoni hal etish qobiliyati va mustaqil izlanish ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, matematik tushunchalarni mustahkamlash, ularga bo‘lgan qiziqishni oshirish va bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish imkoniyatlari tahlil qilingan. Maqolada pedagogik talablar, o‘quv o‘yinlari dizaynida yaratiladigan ketma-ketlikdagi yondashuv va texnik vositalar haqida ma’lumotlar bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli o‘quv o‘yinlari, matematika ta’limi, mantiqiy fikrlash, interaktiv metodlar, texnologik yondashuv, o‘quv dizayni.*

М.Ш.Давранова (преподаватель Ташкентского института текстильной и лёгкой промышленности; mahliyo.d1506@mail.ru)

СОЗДАНИЕ ЦИФРОВЫХ УЧЕБНЫХ ИГР: ВОЗМОЖНОСТИ В МАТЕМАТИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *В статье представлены научно-методические основы разработки цифровых обучающих игр в математическом образовании. Рассматриваются способы развития логического мышления, навыков решения задач и навыков самостоятельной исследовательской работы у учащихся с помощью цифровых игр. Анализируются возможности закрепления математических понятий, повышения интереса к ним и применения знаний на практике. Описываются педагогические требования, последовательный подход к проектированию обучающих игр, технические средства.*

Ключевые слова: *цифровые обучающие игры, математическое образование, логическое мышление, интерактивные методы, технологический подход, педагогическое проектирование.*

M.Sh.Davranova (Lecturer of Tashkent Institute of Textile and Light Industry; mahliyo.d1506@mail.ru)

CREATING DIGITAL EDUCATIONAL GAMES: OPPORTUNITIES IN MATHEMATICS EDUCATION

Annotation. *This article presents the scientific and methodological foundations of the development of digital educational games in mathematics education. The ways of developing logical thinking, problem-solving skills and independent research skills in students with the help of digital games are considered. The possibilities of consolidating mathematical concepts, increasing interest in them and applying knowledge in practice are also analyzed. The article describes pedagogical requirements, a sequential approach to the design of educational games, and technical tools.*

Key words: *digital educational games, mathematics education, logical thinking, interactive methods, technological approach, instructional design.*

Kirish. Hozirgi kunda barcha turdagi ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanilmoqda. Shu jumladan, matematika fanida ham raqamli texnologiyalar keng qo'llanilmoqda. Matematika kabi tushunchalarga boy fanni samarali o'qitish uchun an'anaviy metodlarning o'zi kamlik qiladi. Zamonaviy ta'lim jarayonida interaktiv yondashuvlarning ahamiyati katta. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish, berilgan murakkab masalalarni qiziqarli yo'llar bilan yechish va talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda raqamli o'quv o'yinlari muhim vosita hisoblanadi. O'yin elementlari bilimni mustahkamlash, mavzuni qiziqarli tarzda yoritish va talabalarning motivatsiyasini oshirish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Matematika ko'pchilik uchun qiyin fan bo'lib tuyuladi, lekin o'yin orqali taqdim etilsa, u qiziqarli mashg'ulotga aylanadi. Masalalarni nazariy emas, balki o'yinlar orqali yechish talabalarda real tajriba hissini uyg'otadi. O'yinlar turli darajadagi topshiriqlarni qamrab olishi mumkin, bu esa talabalarning individual tezligiga moslashadi. Raqamli o'yinlar har bir talabaning qobiliyati va tezligiga moslashishi mumkin. Bir talaba murakkabroq masalalarni tezda yecha olsa, boshqasi oddiyroq topshiriqlar bilan shug'illanishi mumkin. Bu usul guruhdagi barcha talabalarni e'tibordan chetda qolmasligini ta'minlaydi. Raqamli o'yinlarning ta'limiy psixologiyaga ta'siri mavjud. Masalan, talaba o'yinda faol ishtirok etadi, shuning uchun matematik topshiriqlarni yechishda chalg'imaslikka o'rganadi. Topshiriqlarni yechish jarayonida xatolarga yo'l qo'yish tabiiy hol, ammo xatolar ko'rsatilib to'g'ri yechish o'rgatilsa, talabani ruhiy bosimdan holi qiladi. O'yinlarda xato talabaga yangidan o'rganish imkoniyatini beradi. Masalan, noto'g'ri yechim topilganda, o'yin to'g'ri usulni ko'rsatib beradi. Bu jarayon talabada "xato – bu jazoga emas, balki bilimga eltuvchi qadam" degan tushunchani shakllantiradi. Oddiy darslarda talaba ko'proq tinglovchi bo'lsa, raqamli o'yinlarda esa u bevosita ishtirok etuvchi sifatida qatnashadi. O'yin jarayonida talabalar raqobat ruhini his qiladilar, bir-birlari bilan bellashib, ko'proq ball yig'ishga intiladilar. Natijalar ham an'anaviy baholashdan farqli o'laroq, darhol ko'rinadi. Shuningdek, jamoaviy o'yinlar hamkorlikni kuchaytiradi, muammolarni birgalikda hal qilish ko'nikmasini rivojlantiradi. Qiyin topshiriqlarni yengib o'tish sabr va qat'iyatni oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Matematika o'zining aniqligi va mantiqiy tuzilishi bilan talabalarni tizimli fikrlashga o'rgatadi. Raqamli o'quv o'yinlari bu jarayonda nafaqat qiziqishni oshiradi, balki murakkab tushunchalarni bosqichma-bosqich o'zlashtirishga yordam beradi. Masalan, tenglamalar yechish, funksiyalar grafigini qurish, geometriya masalalarini modellashtirish kabi mashg'ulotlar interaktiv o'yin shaklida taqdim etilganda, talabalar mavzuni chuqurroq tushunadi. Interaktiv metod – bu o'qituvchi va talaba o'rtasida faol muloqot va hamkorlik asosida bilim berish va o'zlashtirish jarayoni. Bunda talaba bilimni tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni izlash, topish va amalda qo'llashda bevosita qatnashadi. Interaktiv metodlarning asosiy xususiyatlari:

Hamkorlikda o'qitish – o'quvchilar kichik guruhlarda ishlaydi.

Faollik – har bir o'quvchi darsda faol qatnashadi.

Muloqot – savol-javob, bahs-munozara orqali bilim almashiladi.

Ijodkorlik – o'quvchilar yangi g'oyalar yaratadi va fikrlash doirasini kengaytiradi.

Mashhur interaktiv metodlar:

"Aqliy hujum" – tez va erkin fikrlar aytish orqali yechim topish.

"Klaster" – mavzuga oid tushunchalarni guruhlab, xarita shaklida tasvirlash.

"Bahs-munozara" – biror masalani turli nuqtayi nazardan muhokama qilish.

"Rol o'ynash" – turli vaziyatlarda o'zini sinash va tajriba orttirish.

"Insert" – matnni o'qish jarayonida belgilash orqali tushunilgan va tushunilmagan joylarni aniqlash.

"Fishbone" (sabab-oqibat tahlili) – muammoning sabablari va oqibatlari bilan tahlil qilish.

1. "Aqliy hujum".

Qo'llanishi. Masalan, algebra darsida "Kvadrat tenglamani yechish usullari qanday?" degan savol beriladi. Talabalar tezkorlik bilan barcha usullarni sanab o'tadi (formuladan foydalanish, diskriminant, kvadrat ildiz usuli va h.k.).

Foydasi. Talabalarda tez fikrlash, mavjud bilimlarni eslab qo'llash malakasi rivojlanadi.

2. "Klaster".

Qo'llanishi. "Geometriya shakllari" mavzusida asosiy tushunchalarni (uchburchak, to'rtburchak, doira va ularning xususiyatlari) guruhlab, xarita shaklida tuzish.

Foydasi. Murakkab mavzularni vizual tarzda yengilroq tushunish imkonini beradi.

3. "Bahs-munozara".

Qo‘llanishi. Masalan, “Matematikada formulalarni yodlash zarurmi yoki mantiqiy tushunish muhimmi?” mavzusida talabalar ikki guruhga bo‘linib fikr almashadilar.

Foydasi. Talabalar o‘z fikrini asoslashni o‘rganadi, tanqidiy va mantiqiy tafakkur rivojlanadi.

Tahlil va natijalar. Matematikaga mo‘ljallangan raqamli o‘quv o‘yinlarini yaratishda quyidagi tamoyillarga amal qilish tavsiya etiladi:

Ketma-ketlikda qiyinlashib borish – sodda misollardan murakkab masalalarga o‘tish.

O‘zaro bog‘liqlik – har biri avvalgilariga asoslanishi.

Vizualizatsiya – graflar, chizmalar, rangli belgilar yordamida tushuntirish.

Qayta aloqa mexanizmi – talaba xatosini sezib, uni tuzata olishi.

Hozirgi kunda raqamli o‘quv o‘yinlarini yaratishda foydalanishimiz mumkin bo‘lgan ko‘plab vositalar mavjud:

GeoGebra – matematik modellashtirish va interaktiv mashqlar uchun.

Scratch – boshlang‘ich va o‘rta sinf o‘yinlarini yaratishda qulay.

Unity yoki Construct 3 – murakkab grafik va mexanikalarga ega o‘yinlar yaratishda (oliy ta’limda ko‘proq qo‘llash mumkin).

H5P – veb asosidagi interaktiv test va mashg‘ulotlarni yaratish uchun.

Talabalarga darsda o‘zining yo‘nalishidagi tatbiqlardan misollar keltirish har doim qiziqarli bo‘lib kelgan. Buning yordamida darsimizni samarali tashkil etishimiz va talabalarni fikrini jamlay olishimiz mumkin. Ularning mantiqiy fikrlashi faollashadi va darsda ishtiroki ham ortib boradi. O‘quv mashg‘ulotimizda “Matematik sayohat” nomli o‘yin loyihasi va “Bumerang” texnologiyasidan foydalanishimiz mashg‘ulotimizni yanada samarali tashkil etishimizga beqiyos hissa qo‘shadi. Albatta bu bosqichma-bosqich murakkablashib boruvchi tamoyilga xosdir. O‘yin mazmunini real hayotiy vaziyatlarga asoslash mumkin. Masalan, xarid qilishda chegirmalarni hisoblash, vaqtni rejalashtirish va hokazo. Bunday topshiriqlar talabalarga matematika nafaqat darslik uchun, balki kundalik hayotda ham zarurligini anglatadi.

Xulosa. Raqamli o‘quv o‘yinlari matematika ta’limida muhim ahamiyatga ega. Ular yordamida darsni samarali tashkil etish va soddadan murakkabga tomon qiziqarli shaklda yoritib berishimiz mumkin. O‘ziga xos va to‘g‘ri tuzilgan o‘quv dizayni talabaning faolligini oshiribgina qolmasdan mustaqil izlanish ko‘nikmasini rivojlantirib beradi. An’anaviy darslarda, ko‘p hollarda, talabalar mavzuni quruq nazariya sifatida qabul qiladilar, natijada fanga qiziqishi kamayadi. Raqamli o‘yinlar esa bu jarayonni qiziqarli o‘quv mashg‘ulotga aylantiradi. Mening nazarimda, matematika inson tafakkurining eng yuqori ko‘rinishlaridan biridir. Chunki u nafaqat hisoblash yoki formulalarni qo‘llash, balki to‘g‘ri, tartibli va asosli fikrlashni ham talab qiladi. Matematika ta’limida raqamli o‘quv o‘yinlarini keng joriy etish motivatsiyasini oshiradi, ularda mustaqil fikrlashni shakllantiradi va fanni hayotiy misollar bilan bog‘lab beradi. Shu bois matematika o‘qitishda raqamli o‘quv o‘yinlari nafaqat qo‘shimcha vosita, balki ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanishi kerak.

Interaktiv metodlar tayyor bilimni o‘zlashtirish emas, balki bilimni izlash va yaratishga yo‘naltiradi. Natijada matematika oddiy hisob-kitob fanidan ko‘ra, ijodkorlik va hamkorlik talab qiluvchi hayotiy fan sifatida talqin etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

[1]. Azizxo‘jayev A.A. “Ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar”. Toshkent, 2022.

[2]. Polat E.S. “Interaktiv o‘qitish metodlari”. Moskva, 2021.

[3]. Hake R. “Interactive-engagement versus traditional methods”. American Journal of Physics, 1998.

[4]. Becker K. “Digital game-based learning once removed”. British Journal of Educational Technology, 2017.

[5]. Ijtimoiy tarmoqlar.

Djalilova Zarnigor Obidovna (Osiyo Xalqaro universiteti “Fundamental tibbiyot fanlar” kafedrasi professori, Buxoro, O‘zbekiston; e-mail: djalilovazarnigorobidovna@oxu.uz)

SUN’IY INTELLEKT CHATBOTI TIL O‘RGANISH VOSITASI SIFATIDA

Annotatsiya. *To‘rtinchi sanoat inqilobi davrida ta’lim tizimiga ilg‘or axborot-kompyuter texnologiyalarini joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Sun’iy intellekt asosida ishlab chiqilgan chatbot dasturlari til o‘qitish jarayonida innovatsion pedagogik vosita sifatida muhim ilmiy-nazariy va amaliy imkoniyatlarga ega. Ushbu tadqiqotda mavjud ilmiy manbalar tahlili hamda muallif tomonidan yaratilgan chatbot asosidagi ta’limiy platforma kuzatuvlari asosida ularning qo‘llanish imkoniyatlari o‘rganildi. Tadqiqot natija-*

lari chatbotlarning til o‘rganishda virtual o‘qituvchi vazifasini bajarishi va mustaqil ta’lim vositasi sifatida samarali ekanini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, chatbot, til o‘qitish, mustaqil ta’lim, innovatsion texnologiyalar.*

Джалилова Зарнигор Обидовна (профессор кафедры фундаментальных наук, Азиатский Международный университет, Бухара, Узбекистан; e-mail: djalilovazarnigorobidovna@oxu.uz)

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ ЧАТБОТ КАК СРЕДСТВО ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация. *В эпоху Четвёртой промышленной революции важно использовать современные информационные и компьютерные технологии в образовании. Чатботы, основанные на искусственном интеллекте, способны вести текстовый и голосовой диалог и обладают высоким потенциалом в изучении языков. Исследование основано на анализе литературы и наблюдениях за созданной автором платформой. Результаты показали, что чатботы могут выступать как виртуальные преподаватели и как средство самостоятельного обучения. Студенты отмечают их удобство и доступность в любое время, а также чувствуют большую уверенность, чем при взаимодействии с преподавателями.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, чатбот, изучение языка, самостоятельное обучение, инновационные технологии.*

Djalilova Zarnigor Obidovna (Professor, Department of Fundamental Medical Sciences Asia International University, Bukhara, Uzbekistan; e-mail: djalilovazarnigorobidovna@oxu.uz)

EXPLORING ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) CHATBOTS AS A MEDIUM FOR LANGUAGE LEARNING

Annotation. *In the context of the Fourth Industrial Revolution, applying modern information and computer technologies in education is essential. Chatbots, as AI-based programs capable of text or voice interaction, present great potential for language learning. This study reviews existing research and observations on a chatbot-based platform developed by the author. Results show that chatbots can function as both virtual tutors and independent learning tools. Learners prefer them for their accessibility anytime and anywhere, and they feel more confident using chatbots compared to direct interaction with human instructors.*

Keywords: *artificial intelligence, chatbot, language learning, independent learning, innovative technologies*

Kirish. Sanoat inqilobi 4.0 ta’lim sohasida “Ta’lim 4.0” tushunchasini yuzaga keltirib, pedagoglardan zamonaviy texnologiyalarni dars jarayoniga integratsiya qilishni talab etmoqda [1,2,3]. Smartfon, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellektning jadal rivojlanishi ta’lim vositalarini takomillashtirishda yangi vazifalarni qo‘ymoqda. So‘nggi yillarda sun’iy intellekt asosida ishlab chiqilgan ilovalar hayotning deyarli barcha jabhalarida qo‘llanmoqda. Shaxsiy muloqotni almashtiruvchi raqamli aloqa kompyuter vositasida muloqot (CMC) deb yuritiladi [4] va u xabar almashish, elektron pochta, chat, forum, ijtimoiy tarmoqlar hamda chatbotlarni o‘z ichiga oladi [5,6]. Chatbot – sun’iy intellektga asoslangan dastur bo‘lib, matn yoki ovoz orqali foydalanuvchi bilan suhbatlashadi hamda tabiiy tilda intellektual javob qaytaradi [3,5]. Ular umumiy va ta’limiy maqsadlarda ishlab chiqilgan [4,5,6]. Biroq til o‘qitishdagi afzalliklari hali keng miqyosda tadqiq etilmagan. Shu bois ushbu tadqiqot chatbotlarning turlarini va ularning til o‘rganishdagi imkoniyatlarini tahlil qiladi hamda muallif jamoasi yaratgan yapon tilini o‘rgatuvchi chatbot – gengobot tajribasi asosida natijalarni ko‘rib chiqadi.

Metod. Ushbu tadqiqot deskriptiv metod asosida olib borildi. Ma’lumotlarni yig‘ish jarayoni chatbot va uning qo‘llanilishiga oid avvalgi tadqiqotlarni adabiyotlar sharhi orqali amalga oshirildi. Adabiyotlarni tahlil qilish orqali, ayniqsa, ta’limiy maqsadlar, jumladan, til o‘rganish uchun ishlab chiqilgan chatbotlarning turlari aniqlanib, ularning afzallik va kamchiliklari belgilab olindi. Shuningdek, tadqiqot doirasida muallif va jamoasi tomonidan ishlab chiqilgan chatbotga asoslangan til o‘rganish vositasi – Gengobot kuzatuvlari natijalari ham tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Chatbotning asosiy mexanizmi foydalanuvchi tomonidan yuborilgan xabar bilan boshlanadi. Ushbu xabar NLP (Natural Language Processing – tabiiy tilni qayta ishlash) tizimi orqali qayta ishlanadi va chatbot mavjud ma’lumotlar bazasiga muvofiq javob qaytaradi. Masalan, foydalanuvchi “How are you?” deb so‘rasa, chatbot ushbu savolga mos keluvchi javoblarni ma’lumotlar bazasidan qidiradi va “I am fine”, “Great!” kabi javoblarni taqdim etadi.

Chatbot turlari. Ushbu tadqiqotda aniqlangan chatbotlar tuzilishi, maqsadi va auditoriyasiga ko‘ra uch asosiy turga bo‘linadi. Ularning kichik toifalari va vazifalari 1-jadvalda umumlashtirib ko‘rsatilgan.

1-jadval

Chatbot turlari

Kategoriya	Kichik toifa	Vazifasi
Tuzilishi	**Flow chatboti**	Dasturchi tomonidan oldindan belgilangan javoblarga ega bo‘lgan daraxtsimon chatbot. U faqat bazada mavjud savollarga javob qaytaradi. Foydalanuvchini belgilangan yo‘nalishga yo‘naltirish uchun tugmalar, kalit so‘zlar va tayyor iboralardan foydalanadi.
	Sun’iy intellektli	Avvalgi suhbatlar va foydalanuvchi tajribasidan kelib chiqib bilim va qarashlarini yangilaydi hamda erkinroq muloqot qilish imkonini beradi.
	Gibrid	Flow va AI chatbotlari konsepsiyasini birlashtiradi: foydalanuvchini tushunadi va muloqot qiladi, biroq dasturchi tomonidan belgilangan qolip doirasida qoladi.
Maqsadi	**Funksional**	Dasturchi tomonidan belgilangan aniq vazifalarni bajaradi (masalan, ta’lim, shaxsiy yordamchi, eslatma, onlayn do‘kon yordamchisi va boshqalar).
	Ko‘ngilochar	Faqatgina hordiq va o‘yin-kulgi uchun mo‘ljallangan (masalan, o‘yin chatboti, funbot va boshqalar).
Auditoriyasi	**Umumiy**	Umumiy bilimga ega bo‘ladi. Masalan, Apple kompaniyasining Siri yoki Microsoft kompaniyasining Cortana chatbotlari. Ular restoran qidirish, manzillarni topish kabi oddiy savollarga javob bera oladi.
	Ixtisoslashgan	Biror tor sohaga qaratilgan bo‘lib, o‘sha vazifani juda samarali bajaradi (masalan, onlayn buyurtmalarda mijozlarga xizmat ko‘rsatish uchun ishlab chiqilgan chatbotlar).

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, chatbot bir nechta kategoriyaga ega bo‘lib, dasturchining ehtiyojidan kelib chiqib ishlab chiqilishi mumkin. Biroq ta’limiy maqsadlarda yaratilgan chatbotlar, odatda, sun’iy intellekt tuzilmasidan foydalanadi. Umumiy maqsadlar uchun ham sun’iy intellektli chatbotlar ishlab chiqilgan bo‘lib, masalan, MILABOT shular jumlasidandir[1]. MILABOT chuqur mustahkamlashga asoslangan o‘quv chatbot bo‘lib, u mashhur mavzularda matn va nutq orqali insonlar bilan muloqot qilishga qodir. Ushbu tizim tabiiy til generatsiyasi va ma’lumotlarni qayta olishga asoslangan bir nechta modellar majmuasidan iborat bo‘lib, ular qatoriga shablonli modellar, so‘zlar to‘plamiga asoslangan modellar, ketma-ketlikdan ketma-ketlikka (sequence-to-sequence) neyron tarmoqlar hamda yashirin o‘zgaruvchili neyron tarmoqlar kiradi [10]. Til o‘rganishga qaratilgan ta’limiy chatbotlarning tavsifi keyingi kichik bo‘limda yoritiladi.

Chatbotning til o‘rganish va o‘qitishdagi o‘rni. Chatbotlardan o‘qitish va ta’lim jarayonida foydalanish bo‘yicha izlanishlar amalga oshirilgan. Masalan, Freudbot psixologiya talabalari uchun ishlab chiqilgan bo‘lib, u masofaviy ta’lim sharoitida talaba va kontent o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni aniqlashga xizmat qilgan. Tadqiqot natijalari chat-jurnallarning dastlabki tahlili vazifaga oid faoliyat ulushining yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa chatbot texnologiyasi masofaviy va onlayn ta’limda samarali o‘quv vositasi sifatida istiqbolli ekanligini anglatadi [2]. Shuningdek, chatbotlardan foydalanish ilmiy ma’ruza darslarida gumanoyid robotlar bilan taqqoslangan va chatbot asosidagi vizualizatsiya talabalarga ma’ruzani osonroq tushunishda yordam bergani qayd etilgan [3]. Biroq til o‘rganishni rivojlantirish maqsadida chatbotlardan foydalanish va ularni yaratishga oid tadqiqotlarni topish ancha murakkab. Ushbu tadqiqotda til o‘qitish va o‘rganishga oid ilmiy ishlar aniqlanib, ular 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval

Til o‘rganishda chatbotga oid tadqiqotlar

Muallif (yil)	Chatbot nomi	Fan/yo‘nalish	Asosiy e’tibor	Namuna hajmi	Tadqiqot turi
Jia (2004)	–	Ingliz va nemis tili (chet tili sifatida)	Veb-asosli chatbot tizimini chet tilini o‘qitishda qo‘llash	1256	Eksperiment
Fryer (2006)	Cleverbot	Ingliz tili (chet tili sifatida)	Ingliz tilini o‘rganishda chatbotdan vosita sifatida foydalanish	211	Eksperiment va so‘rovnoma
Jia (2009)	CSIEC chatbot	Ingliz tili	Matnli bilim va mulohazaga asoslangan ingliz tilini o‘rganish chatboti	1783	Eksperiment, so‘rov va anketa

Goda (2014)	Cleverbot	Ingliz tili (chet tili sifatida)	Onlayn EFL muhokamasidan oldin chatbotdan foydalanish va tanqidiy tafakkurga ta'siri	130	Taqqoslovchi (eksperimental va nazorat guruhi)
Fryer (2017)	Cleverbot	Ingliz tili (chet tili sifatida)	Ingliz tilini o'rganishda chatbot va inson hamkorlarini taqqoslash	122	Taqqoslovchi (pre-test va post-test)

2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, chatbotga oid tadqiqotlar asosan ingliz tilini o'rganish sohasida amalga oshirilgan. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, chatbot bilan olib borilgan dialoglar, ko'pincha, juda qisqa bo'ladi. Buning sababi, foydalanuvchilar chatbotni inson kabi aqlli deb hisoblamaydilar, chunki ularning javoblari ko'pincha takroriy va mavzu yoki kontekstdan chetda bo'ladi. Shunga qaramay, natijalar ko'plab ishtirokchilar chet tilida muloqot qilishda suhbatdosh sifatida chatbotdan foydalanishga qiziqishini ko'rsatdi. Buning sababi chatbotdan istalgan joyda va istalgan vaqtda foydalanish mumkinligi, inson ona tilida so'zlashuvchi suhbatdoshni topish esa ancha mushkul. Shuningdek, o'quvchilar chatbot bilan muloqot qilish jarayonida o'zlarini inson bilan suhbatdan ko'ra ishonchliroq his qiladilar. Shunday ekan, tabiiy tilni "haqiqatan" tushunib, insoniy muloqotga yaqin dialogni shakllantira oladigan sun'iy intellekt tizimi bilan suhbatlashish o'quvchilar uchun pedagogik jihatdan jozibador bo'ladi [6].

Xulosa. Ushbu tadqiqotda chatbotlarning turlari va ularni til o'rganish vositasi sifatida qo'llash imkoniyatlari tahlil qilindi. Natijalarga ko'ra, chatbot uch turga bo'linadi va ularning afzallik hamda kamchiliklari mavjud. Afzalliklari shundaki, ular o'quvchilarda erkinlik hissini uyg'otadi, materialni cheksiz takrorlashi mumkin, matn va ovoz orqali mashq qilish imkonini beradi hamda til birliklarini kengroq qo'llashga yordam beradi. Shu bilan birga, chatbotlar yangilik jozibasini tez yo'qotadi va texnologik jihatdan takomillashtirilishi lozim. Tadqiqot doirasida muallif tomonidan ishlab chiqilgan Gengobot yapon tili grammatikasini o'rganishda samarali vosita sifatida yuqori salohiyatga ega ekani aniqlanib, uni yanada rivojlantirish zarurligi ta'kidlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Schwab K. (2016). The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum.

(2). Hussin, A.A. (2018). Education 4.0 made simple: Ideas for teaching. International Journal of Education and Literacy Studies, 6(3), p. 92–98.

(3). Hussin, A.A., & Ismail, I. (2019). Teachers' readiness in implementing Education 4.0. Journal of Education and Learning, 13(4), p. 103–113.

(4). Goda, Y., et al. (2014). The use of chatbot before online EFL discussion and the effects on critical thinking. Journal of Educational Technology & Society**,** 17(4), p. 137–147.

(5). Fryer L., & Nakao, K. (2017). The value of using chatbots in English language learning: Comparing chatbot and human task partners. Computer Assisted Language Learning**,** 32(3), p. 1–21.

(6). Abdul-Kader S.A., & Woods, J.C. (2015). Survey on chatbot design techniques in speech conversation systems. International Journal of Advanced Computer Science and Applications, 6(7), p. 72–80.

Axmedov Akmal Yusufovich (FarDU "Pedagogika" kafedrasi o'qituvchisi;
e-mail: akmal0086ahmedov@gmail.com; ORCID ID:0000-0002-3723-1596),
Muhammadjonova Zarnigor Shokirjon qizi (Farg'ona davlat universiteti talabasi)

BO'LAJAK PEDAGOGLARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK VA METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada bo'lajak pedagoglarda kommunikativ kompetentligini shakllantirishning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari tahlil qilingan. Oliy ta'lim tizimini modernizatsiyalash sharoitida pedagogning kasbiy va shaxsiy kompetentligini rivojlantirish, ayniqsa, samarali muloqot o'rnatish qobiliyatini shakllantirish dolzarb masala sifatida ko'riladi.*

Kalit so'zlar*:kommunikativ kompetentlik,vpedagog, psixologik-pedagogik yondashuv, metodologik asos, kasbiy tayyorgarlik, ta'lim tizimi, kompetensiya, kommunikativ ta'sir ko'rsatish, pedagogik mahorat, pedagogik muloqot, kasbiy kompetentlik, kasbiy tayyorgarlik, bo'lajak pedagog.*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются психологико-педагогические и методологические основы формирования коммуникативной компетентности у будущих педагогов. В условиях*

модернизации системы высшего образования развитие профессиональной и личностной компетентности педагога, особенно способности к эффективному общению, является актуальной задачей.

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, будущий педагог, психолого-педагогический подход, методологическая основа, профессиональная подготовка, система образования, компетенция, коммуникативное воздействие, педагогическое мастерство, педагогическое общение, профессиональная компетентность.*

PSYCHOLOGICAL, PEDAGOGICAL, AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS

Annotation. *This article explores the psychological-pedagogical and methodological foundations for developing communicative competence in future teachers. In the context of higher education modernization, enhancing both professional and personal competencies of educators—especially their ability to establish effective communication—is considered a pressing issue.*

Keywords: *communicative competence, future teacher, psychological-pedagogical approach, methodlogical foundation, professional training, education system, competence, communicative influence, pedagogical skill, pedagogical communication, professional competence.*

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-qarori hamda “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi farmoni mazmunida mamlakatimizdagi hozirda mavjud ta’lim tizimini modernizatsiyalash, uzluksiz ta’limni yanada rivojlantirish orqali barkamol, yetuk shaxsni tarbiyalash, uni mutaxassis sifatida shakllantirish, jamiyatda munosib kasbiy-ijtimoiy statusga erishishida oliy ta’lim muassasalarining roli muhim ekanligi qayd etilgan [1].

Oliy o‘quv yurtlaridagi ta’lim-tarbiya jarayonini tubdan isloh qilish, malakali pedagoglar tayyorlash tizimi sifatini oshirish, bo‘lajak pedagoglarning zamonaviy kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarini shakllantirish orqali ularning kasbiy faoliyatga tayyorgarligi va kommunikativ kompetentligini rivojlantirish muhim vazifalardan sanaladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. XXI asr globallashuv, axborot texnologiyalari rivoji va ijtimoiy o‘zgarishlar davri bo‘lib, bu ta’lim tizimiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Ta’limning asosiy shaxsi bo‘lgan pedagogning roli ham sezilarli darajada o‘zgarmoqda.Bugungi kunda pedagog nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsni rivojlantiruvchi, o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, ijodiy izlanishga va hayotga tayyorlovchi murabbiy vazifasini ham bajarishi zarur. Ushbu vazifalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun pedagogdan yuqori darajadagi kasbiy kompetentlik, shu jumladan, rivojlangan kommunikativ kompetentlik talab etiladi.

Kommunikativ kompetentlik – bu shaxsning muloqot jarayonida samarali va maqsadga muvofiq harakat qilish qobiliyati. U muloqotning nazariy bilimlari, amaliy ko‘nikmalari va shaxsiy fazilatlarining yaxlitligini o‘z ichiga oladi. Pedagogik faoliyat kontekstida kommunikativ kompetentlik o‘qituvchining talabalar, hamkasblar va ota-onalar bilan samarali muloqot o‘rnatish, pedagogik vaziyatlarni hal qilish va o‘quv-tarbiya jarayonini optimallashtirish qobiliyatidir. Kommunikativ kompetentli pedagog har bir talabaga individual yondashuvni topa oladi, ularning ehtiyojlarini tushunadi va shaxsiy rivojlanishiga ko‘maklashadi. O‘quv jarayonida turli pedagogik vaziyatlar yuzaga keladi (konfliktlar, o‘zaro tushunmovchiliklar, motivatsiya yo‘qligi va h.k.), bu esa o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida samarali muloqotni ta’minlashni, vaziyatga mos yondashuvni talab qiladi.

Y.F.Maysurazde kompetentlik tushunchasini aniqlashga qaratilgan yondashuvni uchta guruhga bo‘ladi:

☑ Ish boshqarish ko‘nikmasini bilish kompetentligini aniqlash.

☑ Kompetentlik mazmuniga ma’lumotlilik darajasini kiritish hamda mutaxassislik bo‘yicha ish malakasi va mehnat stajini qo‘shish.

☑ Kompetentlikni bilim va amalga tatbiq etish bilan bog‘lash doirasida ko‘rib chiqish.

Kompetentlik muammosiga N.V.Grishina ijtimoiy-psixologik nuqtai nazaridan yondashib, u rahbar kompetentligini “qarama-qarshiliklar tabiatini tushunish, muammolarga nisbatan konstruktiv qarashning shakllanishi yuzaga kelayotgan vaziyatlarni tahlil qilish, ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash hamda ularni boshqarishda deb tushunadi.

M.I.Berestova raxbar kompetentligini yuqori lavozimdagi shaxs vazifalari doirasi sifatida ko‘rib chiqadi hamda u amaliy vazifalarga nisbatan javobgarlikni aniqlaydi. Muallifning fikricha, ijtimoiy-psixologik

kompetentlik quyidagi anglash, boshqarish, nazorat va baholash, o‘ziga o‘zi baho berish funksiyasiga ega. Asosiy va muhimi deb anglash va regulyativ boshqaruvchi funksiyasi deb hisoblaydi hamda ular sterjen vazifasini bajaradi.

Muhokama va natija. Kommunikativ kompetentlik tushunchasi ijtimoiy-psixologik lug‘atda muomalaning turli vaziyatlarida bilim va malakaga asoslangan yo‘nalish deb ko‘rsatilgan.

Ijtimoiy-psixologik adabiyotlarda bu tushunchaning quyidagi umumiy va alohida xususiyatlari ko‘rsatilgan:

☑ Muomalada kompetentlik tushunchasi shaxslar bilan munosabat o‘rnatish va uni qo‘llash qobiliyati darajasi.

☑ Bu qobiliyat shaxsning muomalaga ehtiyoj, o‘ziga ishonish va baho berish kabi chuqur xususiyatlari bilan munosabatini ko‘rsatish.

☑ Bir tomondan, malaka va mahoratini ajratish, boshqa tomondan shaxsni individual-psixologik tavsifnomasini ko‘rsatish, ular shaxslararo munosabatni muvaffaqiyatli bo‘lishiga olib keladi.

☑ Shaxs kompetentligi ko‘p o‘lchamli va ko‘p darajaliligini tushuntirish. Darajalarga ajratishda muomala tomonlari va ularga mos kompetentlikning tarkibiy qismlari olinadi, ya’ni (kognitiv, ekspressiv, o‘zini-o‘zi namoyon qilish interaksion ta’sir ko‘rsatish).

Kommunikativ kompetentlikni tahlil qilishda ba’zi mualliflar faoliyatli nuqtai nazardan yondashadilar. Bunda faoliyatning ichki xususiyatlari hamda mo‘ljalga olish va bajaruvchi qismiga ajratiladi. Shuningdek, kommunikativ kompetentlik ichki zahiralar tizimi sifatida tushuniladi. Kommunikativ faoliyatda muallif boshqaruvchi va bajaruvchilarini ajratib ko‘rsatadi. N.M.Melnikovaning fikricha, shaxs muloqotidagi kompetentlik ko‘p qirrali uyg‘un shaxsning vujudga kelishi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Xorij psixologiyasi shaxs shakllanishida muloqot jarayonining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo‘lishi bilan bog‘liqligi quyidagi atamalar bilan belgilanadi.

☑ Shaxs imkoniyatining kommunikativligi.

☑ Munosabatni tashkil qilishdagi qat’iylik muomalaga tayyorgarlik.

☑ Ta’sir o‘tkazish xususiyatini singdirish qobiliyati.

☑ “Men”-konsepsiyasi – anglash emotsional obraz uning yadrosi bu o‘zini o‘zi hurmat qilish.

Hozirgi kunda pedagogika va psixologiya sohalari inqirozdan chiqish bosqichini boshdan kechirmoqda. Bu davrda insonparvarlikka asoslangan qarashlar yangilanib, insonning jamiyatdagi o‘rni qayta talqin qilinmoqda. Jamiyat va yosh avlodni tarbiyalashga doir maqsadlar zamonaviy qadriyatlarga mos holda ko‘rib chiqilmoqda. Bu esa pedagoglar, ota-onalar va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xulosa. Zamonaviy ta’lim tizimida pedagogning kommunikativ kompetentligini shakllantirish dolzarb vazifa sifatida qaralmoqda. Bu kompetentlik nafaqat bilim berish, balki shaxsiy rivojlanishga ko‘maklashish, o‘quvchilar bilan samarali muloqot o‘rnatish, pedagogik vaziyatlarni hal qilish va ta’lim jarayonini optimallashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy ta’lim tizimini modernizatsiyalashga qaratilgan davlat qarorlari va konsepsiyalar ushbu yo‘nalishda metodologik asoslarni mustahkamlab, bo‘lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini chuqurlashtirishni ko‘zda tutadi.

Shu bois pedagog tayyorlash jarayonida kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik yondashuvlar, psixologik-pedagogik tahlillar va amaliy mashg‘ulotlar tizimi takomillashtirilishi zarur. Bu esa barkamol, kasbiy jihatdan yetuk, jamiyatda munosib o‘rin egallay oladigan pedagog shaxsini shakllantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). X.Ibragimov. “Kommunikativ kompetensiya-bolajak o‘qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayorlashning muhim mezoni sifatida”. “Xalq ta’limi” ilmiy-metodik jurnali, Toshkent, 2022, 1-son, 6-bet.

(2). O.E.Hayitov, N.Sh.Umarova. Kasbiy psixologiya fani.o‘quv-uslubiy. Toshkent, O’zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti, 2016, 47–48-betlar.

(3). N.A.Muslimov (2007). Kasbiy ta’lim o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. Ped.fanl.dokt. ...diss., T., 349-bet.

(4). N.X.Qo‘shvaqtov (2006). O‘quvchilarni milliy ma’naviyat qadriyatlarini o‘rganish va tayyorlashning pedagogik va kompyuterli asoslari. Ped.fan.nomz. diss.,T., 2006.

(5). A.Axmedov. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish texnologiyalari. Pedagogika nazariyasi va tarixi (faoliyat turi bo‘yicha) magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, 2019, 5–6-betlar.

(6). A.Ahmedov. Bo‘lajak o‘qituvchilarda kommunikativ kompetentlikni shakllantirish texnologiyasi. Monografiya, Farg‘ona, FDU “Nusxa ko‘paytirish bo‘limi”, 2023, 19-bet.

(7). Yusufovich A.A., & Alisher o‘g‘li, E.O. (2022). Psychological and pedagogical opportunities for the formation of communicative competence in future teachers. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(6), p. 1157–1161.

(8). Yusufovich A.A. (2022). Developing the communicative competence of future teachers is an effective measurement for self-organization. Academicia. An International Multidisciplinary Research Journal, 12(1), p. 302–304.

(9). Yusufovich A.A. (2022). Developing communicative competence in future psychologists is the most important condition for increasing the quality of education. Science and Innovation, 1(1), p. 572–586.

(10). A.Y.Axmedov. Bo‘lajak psixologlarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish muammosini o‘rganishning nazariy asoslari. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ), (2023).

Sapayeva Zeyvar Jamolatdinovna (Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti; zevarjonsapayeva@gmail.com)

OLIY TA’LIMDA INGLIZ TILINI SUN’IY INTELLEKT YORDAMIDA O‘QITISHDA RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI ANIQLASH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili ta’limida sun’iy intellektdan foydalanish va raqamli kompetensiyalar o‘rganilgan. Natijalar tajriba hamda ishonch darajasi yetarli emasligini ko‘rsatdi. Mualliflar bu yo‘nalishda treninglar, metodik qo‘llanmalar va mas’uliyatli foydalanish bo‘yicha tizimli qo‘llab-quvvatlash zarurligini ta’kidlaydilar.*

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, raqamli savodxonlik, ingliz tili, ta’lim, kompetensiya.*

Сапаева Зейвар Джамолатдиновна (докторант (PhD) Ургенчского государственного университета; zevarjonsapayeva@gmail.com)

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается использование искусственного интеллекта и цифровых компетенций в преподавании английского языка в вузах Узбекистана. Результаты показали недостаточный уровень опыта и уверенности. Авторы подчёркивают необходимость системной поддержки через обучение, методические рекомендации и ответственное использование.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, цифровая грамотность, английский язык, образование, компетенция.*

Zeyvar Jamolatdinovna Sapayeva (PhD candidate, Urgench State University; zevarjonsapayeva@gmail.com)

IDENTIFYING DIGITAL COMPETENCIES IN TEACHING ENGLISH WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HIGHER EDUCATION

Annotation. *This article explores the use of artificial intelligence and digital competencies in English language education at higher education institutions in Uzbekistan. The results indicate that experience and confidence levels are insufficient. The authors emphasize the need for systematic support through training, methodological guidelines, and responsible use.*

Keywords: *artificial intelligence, digital literacy, English language, education, competence.*

Kirish. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar ta’lim jarayonining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt vositalarining tezkor rivojlanishi ingliz tilini o‘qitishda yangi imkoniyatlar ochib bermoqda. Dunyo tajribasida ChatGPT, Grammarly, avtomatik tarjima tizimlari kabi vositalar o‘quvchilarga tezkor yordam berishi, o‘qituvchilar uchun esa darslarni samarali rejalashtirish va baholash jarayonlarini yengillashtirishi mumkinligi ta’kidlanmoqda.

Shu bilan birga, sun’iy intellekt vositalaridan samarali foydalanish uchun o‘qituvchi va talabalar yetarli raqamli kompetensiyalarga ega bo‘lishlari talab etiladi. Raqamli kompetensiya – bu faqat texnik ko‘nikmalar emas, balki tanqidiy fikrlash, axborot xavfsizligi, mas’uliyatli foydalanish va metodik yondashuvni ham o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ingliz tilini zamonaviy metodlar bilan o‘qitishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ammo sun’iy intellekt vositalarini tatbiq etishda o‘qituvchi va talabalar raqamli savodxonligining qaysi darajada ekanligi yetarlicha o‘rganilmagan masalalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili bo‘yicha faoliyat yuritayotgan 30 nafar o‘qituvchi va 6 nafar talabaning raqamli kompetensiyalarini, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish tajribasi va ehtiyojlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning vazifasi o‘qituvchi va talabalar umumiy raqamli savodxonlik darajasini o‘rganish, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishdagi tajribani tahlil qilish, sun’iy intellekt dan foydalanishga nisbatan munosabat va qiyinchiliklarni aniqlash va kelgusida ta’limda sun’iy intellekt integratsiyasi uchun tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. So‘nggi yillarda “raqamli kompetensiya” tushunchasi ta’lim sohasida keng qo‘llanila boshladi. Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu (Digital Competence Framework for Educators) modeli o‘qituvchilarning raqamli ko‘nikmalarini baholash va rivojlantirishda asosiy standart sifatida qabul qilingan. Ushbu model raqamli vositalardan nafaqat texnik foydalanish, balki ularni pedagogik jarayonga samarali integratsiya qilishni ham nazarda tutadi. Shuningdek, UNESCO va CEFR-Comp kabi xalqaro standartlarda ham ta’lim jarayonida raqamli ko‘nikmalarni shakllantirish global ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu hujjatlar o‘qituvchi va talabalarni XXI asr kompetensiyalari – tanqidiy fikrlash, axborot xavfsizligi, hamkorlik va ijodkorlikni rivojlantirishga undaydi. Sun’iy intellektning ta’limdagi o‘rni bo‘yicha xalqaro tadqiqotlar ham keng qamrovli. Masalan, sun’iy intellekt vositalari o‘qituvchilarga dars rejalashtirish va material tayyorlashni tezlashtirish, talabalarga esa avtomatik grammatik tahlil, tarjima va yozma ishlarni takomillashtirish imkonini berishi aniqlangan. Biroq, tadqiqotlar sun’iy intellektdan foydalanishda ayrim muammolarni ham ko‘rsatmoqda. Misol tariqasida etik masalalar (plagiat, yolg‘on ma’lumot), texnik va metodik tayyorgarlik yetishmasligi va o‘qituvchilarda ishonchning pastligi keltirilgan.

Mintaqaviy tadqiqotlar ko‘rsatishicha, O‘zbekiston va Markaziy Osiyoda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish tajribasi endigina shakllanmoqda. Talabalar ko‘proq mustaqil ravishda onlayn tarjimonlar va avtomatik tekshiruv dasturlaridan foydalanayotgan bo‘lsa, o‘qituvchilar, asosan, taqdimot va test tayyorlashda raqamli vositalardan foydalanmoqda. Shu bilan birga, sun’iy intellekt integratsiyasi bo‘yicha rasmiy qo‘llanmalar va treninglar yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmagan. Mazkur adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, raqamli kompetensiya va sun’iy intellekt integratsiyasi bo‘yicha xalqaro yondashuvlar mavjud bo‘lsada, mahalliy o‘qituvchi va talabalar kompetensiyalarini o‘rganishga qaratilgan amaliy tadqiqotlar yetarli emas. Shu sababli ushbu minitadqiqot aynan shu bo‘shliqni qoplashga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot tasviriy tadqiqot uslubida tashkil etildi. Maqsad – oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili bilan shug‘ullanayotgan o‘qituvchi va talabalar o‘rtasida raqamli kompetensiyalar hamda sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish tajribasini aniqlashdan iborat.

Ishtirokchilar. So‘rovnomada jami 36 nafar respondent qatnashdi. Shundan 30 nafar ingliz tili fani o‘qituvchilari (filologik va nonfilologik yo‘nalishlar bo‘yicha), 6 nafar talaba (oliy ta’lim muassasalarida ingliz tilini o‘rganayotgan). Ishtirokchilarning yoshi, tajribasi va umumiy raqamli savodxonligi turlicha bo‘lib, bu natijalarning xilma-xilligini ta’minladi.

3.2. Tadqiqot vositasi. Tadqiqot onlayn shaklda, Google Forms platformasi orqali o‘tkazildi. So‘rovnoma 15 ta savoldan iborat bo‘lib, u quyidagi bloklarni qamrab oldi:

1. Demografik ma’lumotlar (rol, tajriba, raqamli savodxonlik darajasi).
2. Umumiy raqamli kompetensiya (ta’limiy raqamli vositalardan foydalanish darajasi).
3. Sun’iy intellektdan foydalanish tajribasi (qaysi vositalar, qaysi maqsadlarda ishlatilishi).
4. Munosabat va qiyinchiliklar (sun’iy intellekt integratsiyasiga bo‘lgan ishonch, ehtiyotkorlik, muammolar).
5. Trening va qo‘llab-quvvatlash ehtiyoji (sun’iy intellekt bo‘yicha malaka oshirishga bo‘lgan talab).

3.3. Ma’lumotlarni tahlil qilish davomida sifat jihatidan ochiq savollarga berilgan javoblar tematik tahlil qilinib, “foydali tomonlar”, “qiyinchiliklar” va “ehtiyojlar” kabi asosiy kategoriyalarga ajratildi.

Tahlil va natijalar. So‘rovnomada jami 36 nafar respondent qatnashdi, shundan 30 nafari davlat va xususiy oliy ta’lim muassasalari o‘qituvchilari va 6 nafari xususiy va davlat oliy ta’lim muassasalari talabalari edi. Ularning tajribasi va raqamli savodxonlik darajasi turlicha bo‘lib, natijalar xilma-xil ko‘rinishga ega bo‘ldi. Avvalo, ishtirokchilarning o‘zlarini baholashlari ko‘rsatdiki, o‘qituvchilarning katta qismi 3 yilgacha ish tajribasiga ega, nonfilologik yo‘nalish talabalariga ta’lim beradigan ingliz tili fani o‘qituvchilari edi. Ular o‘z raqamli kompetensiyalarini “o‘rta” yoki “yaxshi” deb baholagan.

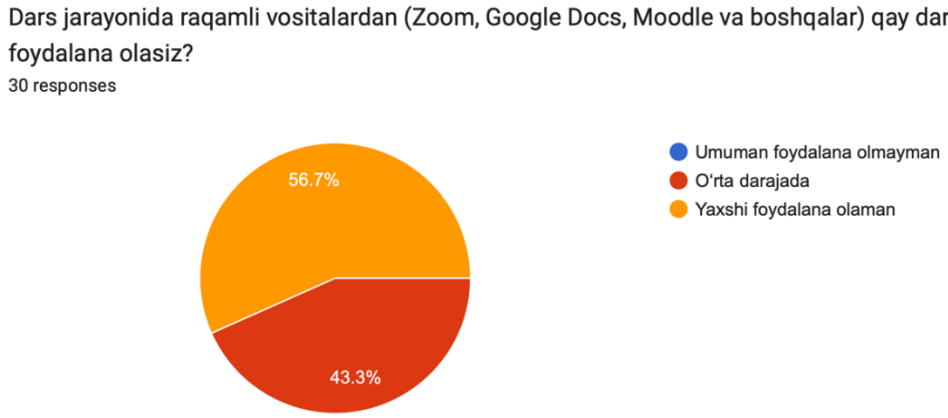

Talabalar esa raqamli vositalardan doimiy foydalanishlarini ko‘rsatishgan. Bu esa talabalar yangi texnologiyalarni tezroq qabul qilishi va ulardan foydalanishda faolroq ekanini ko‘rsatadi.

Raqamli vositalardan foydalanish bo‘yicha o‘qituvchilar ko‘proq videodarslar va elektron kitoblar va resurslardan foydalanishlarini aytishgan.

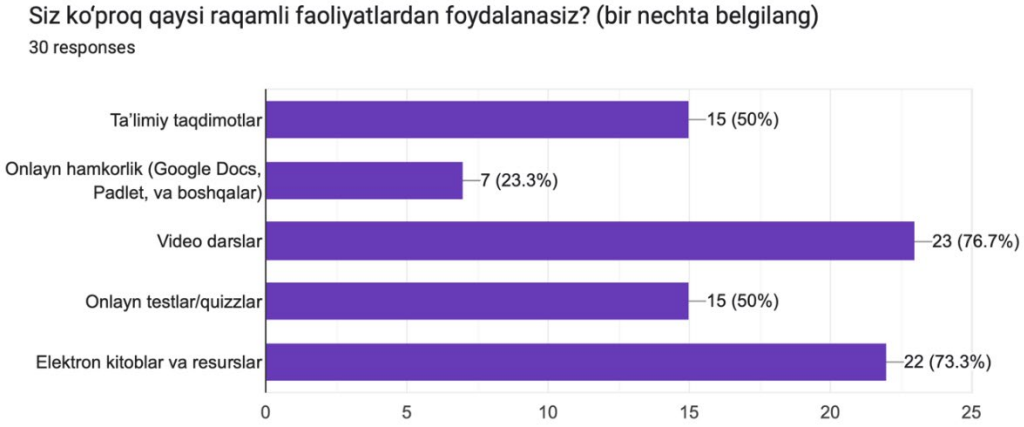

Talabalar esa dars jarayonida ko‘proq videodarslardan foydalanishni afzal ko‘rishgan. Umuman olganda, o‘qituvchi ham, talaba ham asosiy raqamli vositalardan muntazam foydalanayotganini ko‘rish mumkin, biroq foydalanish turlari ularning roli va ehtiyojlariga qarab farqlanadi.

Sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish natijalari ham qiziqarli bo‘ldi. Respondentlarning sezilarli qismi hech bo‘lmaganda bir marta sun’iy intellekt vositalaridan foydalanganini bildirgan. Eng ko‘p tilga olingan vositalar ChatGPT, Grammarly va tarjima dasturlari bo‘ldi.

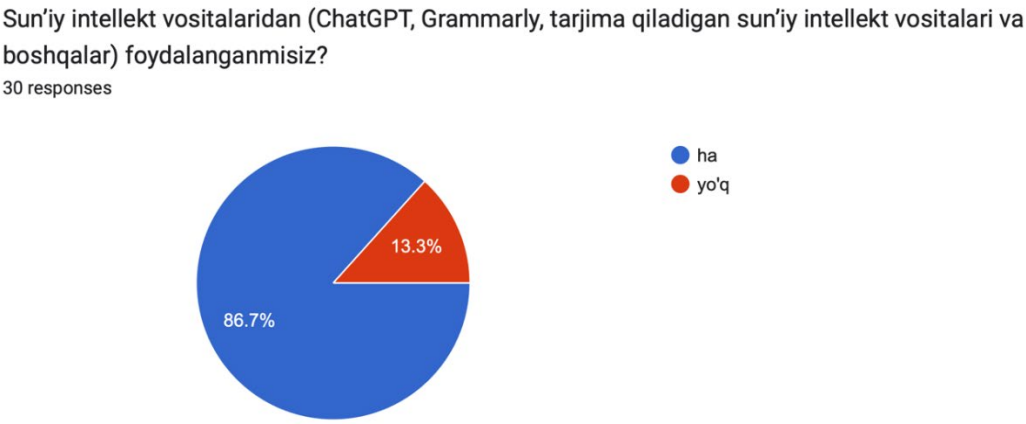

O‘qituvchilar sun’iy intellektdan asosan ma’lumot izlash va tarjima qilishda foydalangan bo‘lsalar, talabalar uni ma’lumot izlashda va tarjima qilishda yordamchi sifatida ishlatganini qayd etishdi.

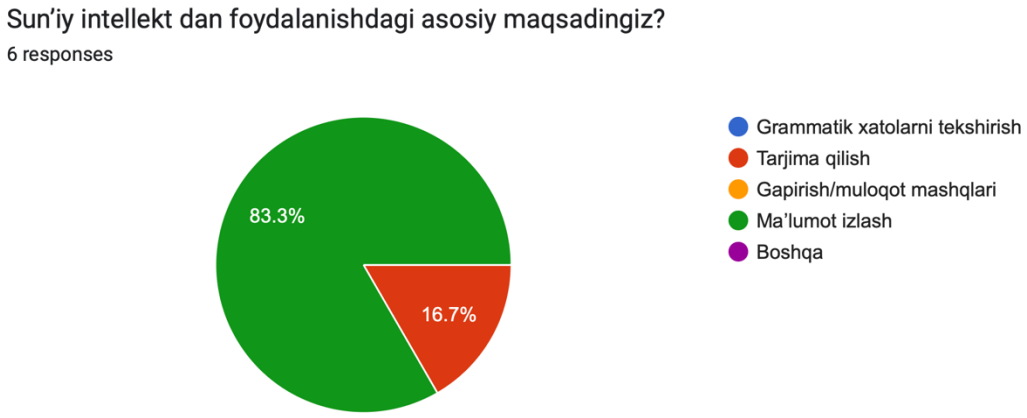

Shu bilan birga, sun’iy intellektdan foydalanishga bo‘lgan ishonch darajasi talabalar orasida biroz yuqoriroq chiqdi. Sun’iy intellekt integratsiyasiga bo‘lgan munosabat ham ijobiy bo‘ldi. Ishtirokchilarning aksariyati “Sun’iy intellekt ingliz tili ta’limi sifatini oshiradi” degan fikrga qo‘shilgan. Ochiq javoblardan ko‘rinishicha, ular sun’iy intellekt vositalarini vaqtni tejash, tezkor fikr-mulohaza olish, materiallarni individuallashtirish va baholash jarayonini yengillashtirish uchun foydali deb hisoblashadi. Shu bilan birga, ayrim xavotirlar plagiat va noto‘g‘ri ma’lumot kabi etik masalalar, metodik tayyorgarlik yetishmasligi, til sifati bilan bog‘liq muammolar bildirildi.

Trening va qo‘llab-quvvatlash ehtiyojlari bo‘yicha deyarli barcha respondentlar sun’iy intellektdan foydalanishda rasmiy tayyorgarlikdan o‘tmaganini ta’kidladilar.

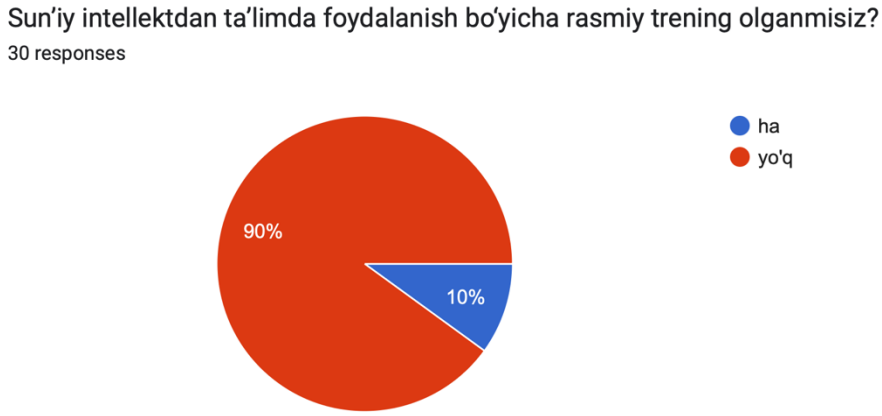

Ularning fikricha, bu borada amaliy seminarlar, qadam-baqadam qo‘llanmalar, hamkasblar bilan tajriba almashish va videodarsliklar juda zarur. Ochiq javoblarda esa mas’uliyatli va etik foydalanish, sun’iy intellekt natijalarini tanqidiy baholash, manbalarni tekshirish va savol tuzish ko‘nikmalari eng muhim kompetensiyalar sifatida qayd etildi. Umuman olganda, natijalar shuni ko‘rsatadiki, ishtirokchilar umumiy raqamli savodxonlikka ega, lekin sun’iy intellekt integratsiyasi bo‘yicha tajriba va ishonch darajasi yetarli emas. O‘qituvchilarda ehtiyotkorlik va ishonchsizlik kuchliroq, talabalar esa faolroq, biroq ular orasida etik risklarni yetarlicha tushunmaslik kuzatildi. Har ikki guruh ham sun’iy intellektdan foydalanishga qiziqadi va uni ingliz tili ta’limida samarali vosita sifatida ko‘rmoqda, biroq bu yo‘nalishda tizimli qo‘llab-quvvatlash, trening va metodik yo‘riqnomalarga ehtiyoj mavjud.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchi va talabalar umumiy raqamli kompetensiyaga ega bo‘lsalar-da, sun’iy intellekt vositalaridan foydalanishdagi tajriba va ishonch darajasida sezilarli farqlar mavjud. Talabalar yangi texnologiyalarni tezroq qabul qilishi, ulardan grammatik yordam, tarjima va yozma topshiriqlar uchun faol foydalanishi bilan ajralib turadi. O‘qituvchilar esa sun’iy intellekt vositalarini ko‘proq dars rejalashtirish va materiallarni tayyorlash jarayonida qo‘llashga moyil. Bu natijalar xalqaro

tad-qiqotlarda keltirilgan kuzatuvlar bilan hamohang, masalan, Holmes (2022) va Luckin (2023) ishlari ham talabalar sun'iy intellektdan faolroq foydalansa-da, o'qituvchilarda ehtiyotkorlik ko'proq uchrashini ko'rsatadi. Munosabatlar jihatidan ham umumiy ijobiy kayfiyat kuzatildi. Aksariyat respondentlar sun'iy intellekt ingliz tili ta'limi sifatini oshirishi mumkin, deb hisoblaydi. Bu esa sun'iy intellektdan foydalanishning potensial imkoniyatlari – tezkor fikr-mulohaza, vaqtni tejash va ta'limni individuallashtirish – xalqaro tajribalarda qayd etilgan afzalliklar bilan mos tushadi. Biroq natijalarda qayd etilgan xavotirlar (plagiat, noto'g'ri ma'lumot, texnik va metodik tayyorgarlik yetishmasligi) ham boshqa tadqiqotlarda uchraydigan muammolar qatoriga kiradi (Zawacki-Richter, 2021). Muhim jihati shundaki, respondentlarning aksariyati sun'iy intellektdan foydalanishda rasmiy trening yoki metodik yo'riqnoma olmagan. Bu esa mahalliy ta'lim tizimida sun'iy intellekt integratsiyasini qo'llab-quvvatlash bo'yicha bo'shliq mavjudligini ko'rsatadi. DigCompEdu yoki UNESCO tavsiyalariga ko'ra, o'qituvchilarni sun'iy intellektdan mas'uliyatli foydalanishga tayyorlash, etik masalalar va tanqidiy fikrlash kabi ko'nikmalarni shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari, shuningdek, sun'iy intellekt integratsiyasi jarayonida talabalar va o'qituvchilar ehtiyojlari turlicha ekanini ko'rsatdi. O'qituvchilar ko'proq metodik qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj sezgan bo'lsa, talabalar uchun, asosan, sun'iy intellekt natijalarini tanqidiy baholash va noto'g'ri ma'lumotlarni aniqlash muhim. Bu farqni hisobga olgan holda, trening dasturlarini har ikki guruh uchun moslashtirish zarur.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijalari xalqaro adabiyotlarda qayd etilgan tendensiyalarni tasdiqlash bilan birga, mahalliy ta'lim tizimida mavjud o'ziga xos holatlarni ham ochib berdi: sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha katta qiziqish mavjud, lekin bu yo'nalishda tizimli yondashuv va qo'llab-quvvatlash yetarli emas.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot natijalari oliy ta'limdagi o'qituvchi va talabalar o'rtasida umumiy raqamli kompetensiya darajasi yetarli ekanini ko'rsatdi, biroq sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish bo'yicha tajriba va ishonch darajasi bir xil emas. Talabalar sun'iy intellekt texnologiyalarini tezroq qabul qilib, grammatik yordam, tarjima va yozma topshiriqlarda faol qo'llayotgan bo'lsa, o'qituvchilar ko'proq dars rejalashtirish va ta'limiy materiallarni tayyorlash jarayonida sun'iy intellektdan foydalanmoqda. Respondentlarning aksariyati sun'iy intellekt ingliz tili ta'limi sifatini oshirishi mumkin, deb hisoblaydi. Shuningdek, ular tezkor fikr-mulohaza olish, vaqtni tejash va o'quv jarayonini individuallashtirish kabi Afzalliklarni qayd etishgan. Shu bilan birga, etik masalalar (plagiat, noto'g'ri ma'lumot) va metodik tayyorgarlik yetishmasligi asosiy xavotirlar sifatida ko'rsatildi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi va talabalar sun'iy intellektdan foydalanishga qiziqish bildirishmoqda, ammo bu jarayonda tizimli qo'llab-quvvatlash, rasmiy trening va metodik yo'riqnomalar yetarli emas. Buning uchun o'qituvchi va talabalar uchun sun'iy intellektdan foydalanishga oid maxsus seminar va amaliy workshoplar tashkil etish, universitetlarda sun'iy intellekt vositalaridan mas'uliyatli va samarali foydalanish bo'yicha rasmiy yo'riqnomalar ishlab chiqish, talabalarda plagiatning oldini olish, manbalarni tekshirish va sun'iy intellekt natijalarini tanqidiy baholash kompetensiyasini shakllantirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). European Commission. (2017). European framework for the digital competence of educators: DigComp Edu. Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2760/159770

(2). Murodova, M.M. (2025). Sun'iy intellekt vositalarining ta'lim jarayonidagi afzalliklari. Science and Education Scientific Journal, 6(1), [152–157-b.] https://cyberleninka.ru/article/n/sun-iy-intellekt-vositasilarining-ta-lim-jarayonidagi-afzalliklari

(3). Rasulova, N., Zaripova, D., & Otaxonova, B.I. (2024). The level of digital literacy among students in Uzbekistan: Assessing skills and perspectives. Asian Journal of Education and Training, 10(4), [205–214-b.] https://www.researchgate.net/publication/387421861_The_Level_of_Digital_Literacy_Among_Students_in_Uzbekistan_Assessing_Skills_and_Perspectives

(4). Holmes W. (2022). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Computers and Education: Artificial Intelligence, 3, 100072. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2022.100072

(5). European University Association. (2021, February 11). Digital learning in Uzbekistan: Challenges and lessons learnt. Expert Voices. https://www.eua.eu/our-work/expert-voices/digital-learning-in-uzbekistan-challenges-and-lessons-learnt.html

(6). Luckin, R. (2023). AI for education: A critical review. Routledge.

(7). UNESCO. (2021). AI and education: Guidance for policy-makers. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000376709

(8). Zawacki-Richter, O., Marín, V.I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – Where are the educators? International Journal of Educational Technology in Higher Education, 16(1), [39-b]. https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0

(9). Redecker, C., & Punie, Y. (2017). European framework for the digital competence of educators (DigComp Edu). Publications Office of the European Union.

(10). Selwyn, N. (2019). Should robots replace teachers? AI and the future of education. Polity Press.

(11). Yuldashev, A., & Karimov, M. (2024). The role of IT and computer science education in Uzbekistan: The impact of UNESCO initiatives. International Journal of Education and Development, 12(3), [45–53-b.].

(12).https://www.researchgate.net/publication/383641791_The_Role_of_IT_and_Computer_Science_Education_in_Uzbekistan_The_Impact_of_UNESCO_Initiatives

Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich (Qoraqalpoq davlat universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti v.b, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori),

Iskakov Bekpolat Baxitovich (Nukus davlat Pedagogika instituti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi" kafedrasi assistenti)

OLIY TA'LIM TIZIMIDA MEDIAMADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING DOLZARB MUAMMOLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta'lim tizimida mediamadaniyatni rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida barcha subyektlarining media savodxonligi, tanqidiy fikrlash hamda axborot bilan ongli munosabatda bo'lish ko'nikmalarini shakllantirish zarurati dolzarb ilmiy muammo sifatida tadqiq qilingan. Shuningdek, oliy ta'limda mediamadaniyatni rivojlantirishning nazariy-metodik asoslari, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari chuqur tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *mediamadaniyat, mediasavodxonlik, axborot madaniyati, oliy ta'lim tizimi, raqamli kompetensiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ta'lim innovatsiyalari, raqamli muhit, axborot xavfsizligi, tanqidiy fikrlash, pedagogik yondashuv, talabalarning mediafaoliyati, axborot etikasi, media ta'lim, zamonaviy ta'lim jarayoni.*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ МЕДИАКУЛЬТУРЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье анализируются вопросы развития медиакультуры в системе высшего образования. В условиях стремительного развития информационных технологий необходимость формирования медиаграмотности, критического мышления и навыков осознанного взаимодействия с информацией у всех субъектов рассматривается как актуальная научная проблема. Также подробно анализируются теоретико-методологические основы развития медиакультуры в системе высшего образования, существующие проблемы и пути их преодоления.*

Ключевые слова: *медиакультура, медиаграмотность, информационная культура, система высшего образования, цифровая компетентность, информационно-коммуникационные технологии, образовательные инновации, цифровая среда, информационная безопасность, критическое мышление, педагогический подход, медиадеятельность студентов, информационная этика, медиаобразование, современный образовательный процесс.*

CURRENT PROBLEMS OF DEVELOPING MEDIA CULTURE IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Annotation. *This article analyzes the issues of developing media culture in the higher education system. In the conditions of the rapid development of information technologies, the need to form media literacy, critical thinking and conscious interaction with information skills of all subjects is studied as an urgent scientific problem. Also, the theoretical and methodological foundations of the development of media culture in higher education, existing problems and ways to overcome them are analyzed in depth.*

Keywords: *media culture, media literacy, information culture, higher education system, digital competence, information and communication technologies, educational innovations, digital environment, information security, critical thinking, pedagogical approach, students' media activities, information ethics, media education, modern educational process.*

Kirish (Introduction). Globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida insonning ijtimoiy faoliyati, tafakkuri hamda qadriyatlari shakllanishida ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarning o'rni tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda axborot oqimining kengayishi, ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri hamda raqamli kontentning tez tarqalishi sharoitida yosh avlodning mediamadaniyatini shakllantirish muhim ijti-

moiy-pedagogik vazifalardan biriga aylandi. Ayniqsa, oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatni rivojlantirish nafaqat talabalarning mediasavodxonligini oshiradi, balki ularni axborot bilan tanqidiy va mas’uliyatli munosabatda bo‘lishga o‘rgatadi. Mediamadaniyat bu insonning axborotni to‘g‘ri qabul qilish, tahlil etish, baholash va undan samarali foydalanish qobiliyatidir. Oliy ta’lim tizimida ushbu ko‘nikmalarni shakllantirish ta’lim sifati, ilmiy tafakkur va shaxsiy rivojlanish bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi. Shu bois mediamadaniyatni rivojlantirish masalasi zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatni rivojlantirish masalasi so‘nggi yillarda ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlarida dolzarb mavzulardan biri sifatida o‘rganilmoqda. Tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mediamadaniyat tushunchasi turli fanlar kesimida, ya’ni, pedagogika, sotsiologiya, psixologiya va axborot texnologiyalari doirasida turlicha talqin etiladi. Xususan, rus olimlari A.V.Fedorov, O.A.Baranova, L.S.Zaznobinalar mediamadaniyatni shaxsning mediavositalari orqali axborotni tanqidiy idrok etish va tahlil qilish qobiliyati sifatida izohlaydi. Ularning fikricha, mediasavodxonlik ta’lim jarayonida mustaqil fikrlovchi, axborotni tahlil qila oladigan va ijtimoiy mas’uliyatni his etadigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi. G‘arb tadqiqotchilari D. Buckingham, H.Jenkins, M.McLuhan esa mediamadaniyatni zamonaviy kommunikatsiya madaniyatining ajralmas qismi, shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasiga ta’sir etuvchi omil sifatida ko‘rsatadi. O‘zbekiston olimlaridan Berdimuratova A.K., G‘affarova G., Ibroximov F., Musayev M., Maksetova M.K., A. Abdullayev, G.Yo‘ldosheva, N.Rahimova, B.Shodmonovlarning ishlarida esa mediamadaniyatni ta’lim jarayonida shakllantirish, raqamli kompetensiyani rivojlantirish va pedagog kadrlarning mediasavodxonligini oshirish masalalari yoritilgan. Ularning tadqiqotlari oliy ta’lim tizimida axborot madaniyatini rivojlantirish va ulardan samarali foydalanish hamda talabalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zaruratiga e’tibor qaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot jarayonida pedagogika, falsafiy, ijtimoiy, siyosiy, tarixiy adabiyotlarni o‘rganish, sinergetik, qiyosiy tahlil, tizimli tahlil, dialektik, tarixiylik va mantiqiylikning birligi, taqqoslash kabi tahlil etish usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Oliy ta’lim tizimi jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi eng muhim ijtimoiy institutlardan biri deya ta’kidlasak hech ham xato bo‘lmaydi. Chunki oliy ta’lim tizimi jamiyatning axborot madaniyatini shakllantiruvchi eng asosiy bo‘g‘in hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim jarayonida axborot texnologiyalari keng joriy etilayotgani mediamadaniyatni rivojlantirish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Mediamadaniyat bu insonning media vositalaridan ongli, mas’uliyatli va tanqidiy foydalanish madaniyati bo‘lib, zamonaviy ta’limning ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda [2:384-b.]. Axborot oqimining tezkorligi va ijtimoiy tarmoqlarning kuchayib borishi yoshlarning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bois oliy ta’lim muassasalari faqat bilim berish bilan cheklanib qolmay, balki talabalarda mediasavodxonlik, axborot etikasi va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishi zarur hisoblanadi. Bu esa mediamadaniyatni rivojlantirishni strategik pedagogik vazifalardan biriga aylantiradi.

Mediamadaniyat tushunchasi keng qamrovli tushunchalardan bo‘lib, u faqat mediatexnologiyalarni bilish bilan cheklanmasdan, balki media orqali uzatilayotgan axborotni tahlil qilish, baholash va undan foydalana olishni ham o‘z ichiga oladi. Bu jihatdan mediamadaniyat axborot madaniyati va raqamli kompetensiya bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi. Oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatni shakllantirishga oid tadqiqotlar tahlili bu sohada muayyan yutuqlarga erishilganini ko‘rsatadi, biroq mavjud kamchiliklar hali ham dolzarb hisoblanadi. Jumladan, ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida media ta’lim bo‘yicha metodik materiallar yetarli emas, o‘qituvchilarning media kompetensiyasi esa turlicha darajada. Pedagogik nuqtayi nazardan mediamadaniyatni rivojlantirish talabalarning ijtimoiy faolligini, ijodiy tafakkurini va mustaqil fikrlashini rag‘batlantiradi. Mediavositalari yordamida o‘qitish jarayoni interaktivlikni kuchaytiradi, ta’limni shaxsga yo‘naltirilgan va qiziqarli shaklga keltiradi.

Oliy ta’limdagi mediamadaniyat jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan pedagoglarning mediasavodxonligiga bog‘liq. Zamonaviy o‘qituvchi nafaqat o‘z fanining mutaxassisi, balki axborotni tahlil qila oladigan, mediavositalar bilan ishlay oladigan shaxs bo‘lishi zarur. Shuning uchun pedagoglar uchun mediakompetensiya kurslari tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab universitetlarda mediasavodxonlik alohida fan sifatida o‘qitilmaydi, balki ayrim kurslar doirasida qisqa mavzularda yoritiladi. Bu esa talabalar orasida mediamuhitni to‘g‘ri anglash, axborotni baholash va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarining sust rivojlanishiga olib keladi.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni hamda “Raqamli O‘zbekiston–2030” strategiyasida ta’limni raqamlashtirish, axborot texnologiyalarini o‘quv jarayoniga tatbiq etish ustuvor yo‘-

nalish sifatida belgilangan. Bu hujjatlar mediamadaniyatni rivojlantirish uchun mustahkam huquqiy asos yaratadi. Mediamadaniyatni rivojlantirishda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Masalan, onlayn o‘quv platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, elektron kutubxonalar va raqamli laboratoryyalar talabalarning media faoliyatini kengaytiradi. Shu bilan birga, bu vositalardan maqsadli foydalanish bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlar ishlab chiqilishi kerak. Tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, oliy ta’lim muassasalarida mediata’lim bo‘yicha yagona konseptual yondashuv mavjud emas. Har bir o‘quv yurti bu borada o‘z ichki imkoniyatlariga tayanadi. Shu bois mediamadaniyatni rivojlantirish milliy ta’lim tizimi miqyosida yagona metodik asosga ega bo‘lishi lozim.

Talabalarning mediamadaniyatini shakllantirishda ularning ijtimoiy faolligini oshiruvchi loyiha va treninglarning o‘rni katta. Medialoyihalar, tanlovlar, blog yuritish, podkast tayyorlash kabi faoliyatlar orqali talabalarda ijodiy tafakkur va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari rivojlanadi. Mediamadaniyatni rivojlantirishning yana bir muhim jihati bu axborot xavfsizligi va axborot etikasi madaniyatini shakllantirishdir. Talabalar internet tarmoqlarida shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, yolg‘on xabarlarni aniqlash va ijtimoiy mas’uliyat bilan foydalanish qoidalarini bilishlari zarur.

Pedagoglar mediamadaniyatni rivojlantirishda nafaqat bilim beruvchi, balki yo‘l-yo‘riq ko‘rsatuvchi mentor rolini bajaradilar. Ular o‘quv jarayonida tanqidiy fikrlash, muloqot madaniyati va axborotga nisbatan ongli yondashuvni shakllantiruvchi faol metodlardan foydalanishlari kerak. Raqamli ta’lim vositalari asosida o‘quv jarayonini tashkil etish mediamadaniyatni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. Masofaviy ta’lim tizimi, onlayn kurslar va virtual treninglar orqali talabalarning axborot bilan ishlash ko‘nikmalari sezilarli darajada ortadi.

Oliy ta’limda mediamadaniyatni rivojlantirishning natijasi sifatida talabalarda axborotlarni tahlil qilish, ularni ishonchlilik nuqtayi nazaridan baholash va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari kuchayadi. Bu esa ularning kasbiy tayyorgarligini va ijtimoiy mas’uliyatini oshiradi. Mediamadaniyatni rivojlantirishning samarali modeli o‘quv dasturlari, pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalarning uyg‘unlashuviga asoslanadi. Bu modelda o‘qituvchi–yo‘naltiruvchi, talaba esa faol ishtirokchi sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlil natijalariga ko‘ra, oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatni rivojlantirish uchun davlat darajasida kompleks dasturlar ishlab chiqish, grantlar va ilmiy loyihalar orqali amaliy tadqiqotlarni kengaytirish lozim. Bu sohada xalqaro hamkorlikni yo‘lga qo‘yish ham muhim ahamiyatga ega.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mediamadaniyatni rivojlantirish faqat texnik yoki axborot jarayoni emas, balki madaniy, axloqiy va ijtimoiy hodisa sifatida baholanishi kerak. U shaxsning umumiy madaniy darajasini, tanqidiy fikrlashini va kommunikativ salohiyatini belgilaydi.

Oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatni rivojlantirish istiqbollari ta’lim sifatini oshirish, raqamli tafakkurga ega mutaxassislarni tayyorlash va jamiyatda axborot madaniyatini yuksaltirish bilan chambarchas bog‘liqdir. Bu yo‘nalishda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar kelajak avlodning mediamuhitda to‘g‘ri yo‘nalishda harakatlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Umumlashtirib aytganimizda, oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatni rivojlantirish masalasi hozirgi davrda ta’lim sifatini oshirish, shaxsning ijtimoiy faolligini kuchaytirish va axborot muhitida to‘g‘ri yo‘nalishda faoliyat yuritish uchun zarur shartlardan biri hisoblanadi. Haqiqattan ham, mediamadaniyat talabaning raqamli tafakkurini, tanqidiy fikrlashini va axborot bilan ongli munosabatda bo‘lish ko‘nikmalarini rivojlantiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mediamadaniyatni rivojlantirish, bir tomondan, o‘qituvchilarning mediakompetensiyasini oshirishni, ikkinchi tomondan, talabalarda media savodxonlikni shakllantirishni talab etadi. Ta’lim jarayonida bu ikki yo‘nalish uyg‘un holda olib borilgandagina, natijadorlikka erishish mumkin. Shuningdek, raqamli ta’lim muhitida axborot xavfsizligi, axborot etikasi va madaniy mas’uliyatni shakllantirish masalalari ham mediamadaniyatning ajralmas tarkibiy qismlaridan hisoblanadi.

Raqamli platformalar va onlayn ta’lim vositalaridan keng foydalanish oliy ta’limda mediamadaniyatni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bilan birga, ta’lim muassasalarida media resurs markazlarini tashkil etish, talabalar uchun interaktiv medialaboratoriyalarni joriy etish zamonaviy yondashuv sifatida ahamiyatlidir. Mediamadaniyatni rivojlantirishda davlat siyosatining izchilligi, milliy strategiyalar va normativ-huquqiy hujjatlarning amaliyot bilan uyg‘unlashuvi muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda “Oliy ta’limda mediasavodxonlikni rivojlantirish dasturi”ni ishlab chiqishni taklif etamiz. Bu dastur barcha oliy ta’lim muassasalarida yagona standart asosida mediata’limni yo‘lga qo‘yishga xizmat qiladi. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatni rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni taklif etish mumkin: birinchidan, ta’lim dasturlariga mediasavodxonlik elementlarini in-

tegratsiya qilish, ikkinchidan, pedagoglar uchun mediakompetensiyani rivojlantirish bo‘yicha uzluksiz malaka oshirish tizimini yaratish, uchinchidan, talabalar medialoyihalarini qo‘llab-quvvatlash va ularni ijodiy mediafaoliyatga jalb etish, to‘rtinchidan, raqamli o‘quv vositalari, medialaboratoriyalar va elektron platformalarni keng joriy etish, beshinchidan, axborot etikasi, axborot xavfsizligi va ijtimoiy mas’uliyat madaniyatini mustahkamlash.

Mazkur takliflar amalga oshirilgan taqdirda, oliy ta’lim tizimi nafaqat bilimli, balki mediamadaniyatga ega, axborot makonida mustaqil fikrlay oladigan, mas’uliyatli shaxslarni tarbiyalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu tariqa, mediamadaniyatni rivojlantirish raqamli jamiyatning ma’naviy poydevorini mustahkamlovchi strategik omilga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (references):

(1). Berdimuratova A.K. Filosofiya. Tashkent, “Innovatsion-Ziyo” baspası, Oqıw qollanba, 2022, 448-bet.

(2). G‘affarova G., Ibroximov F. Jamiyatning axborotlashuvi va mafkuraviy immunitet. Chirchiq, “Zebo Prints” baspası, Oqıw qollanba, 2024, 384-bet.

(3). G‘affarova G. Axborotlashgan jamiyat falsafasi. Tashkent, “Sarbon LLS” baspası, monografiya, 2024, 192-bet.

(4). Musayev M. Missionerlik va prozelitizmning jamiyat barqarorligiga tahdidi. Tashkent, “Mumtoz so‘z” baspası, monografiya, 2021, 210-bet.

(5). Maksetova M.K. Jámiyet informaciyalasıwınıń filosofiyalıq tiykarları. Tashkent, “Innovatsion-Ziyo” baspası, oqıw qollanba, 2022, 156-bet.

(6). Biyimbetov J.K. Xabar hám jámiyet xabar qáwipsizliginiń social-filosofiyalíq analizi. Tashkent, “Innovatsion-Ziyo” baspası, monografiya, 2024, 96-bet.

Jo‘rayeva Nargiza Jamolidinovna (O‘zbekiston Xalqaro islomshunoslik akademiaysi, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI INTEGRATIV O‘QITISHGA METODIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. *Integrativ metodik tayyorgarlik zamonaviy texnik innovatsion, integratsion, modifikatsion, adaptiv, diversifikatsion, imitatsion, kognitiv vositalarga bevosita bog‘liq sanaladi va mustaqil ishlash ta’minotini hosil qilish imkoniyatiga ega.*

Kalit so‘zlar: *integratsiya kasbiy faoliyatga tayyorgarlik, komponentlar, o‘quv va biluv faoliyatiga, mustaqilligini, faolligini, mas’uliyatini rivojlantirish, psixologik-pedagogik integratsiya, zamonaviy didaktik, kompetensiyasi, integrativ-metodik.*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ИНТЕГРАТИВНОМУ ОБУЧЕНИЮ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *Интегративная методическая подготовка напрямую связана с современными техническими инновационными, интеграционными, модификационными, адаптивными, диверсификационными, имитационными и когнитивными средствами и обладает потенциалом для обеспечения самостоятельной учебной деятельности.*

Ключевые слова: *интеграция, подготовка к профессиональной деятельности, компоненты, учебно-познавательная активность, развитие самостоятельности, активности и ответственности, психолого-педагогическая интеграция, современная дидактика, компетентность, интегративно-методическая подготовка.*

PEDAGOGICAL ASPECTS OF IMPROVING THE METHODOLOGICAL PREPARATION OF FUTURE PRIMARY TEACHERS FOR INTEGRATIVE EDUCATION

Annotation. *Integrative methodological training is directly connected to modern technical, innovative, integrative, modificational, adaptive, diversificational, imitative, and cognitive tools, and has the potential to ensure independent learning support.*

Keywords: *integration, professional activity preparation, components, educational and cognitive activity, development of independence, activity and responsibility, psychological-pedagogical integration, modern didactics, competence, integrative-methodical training.*

Kirish. Integratsiya bilan fanlar o‘rtasidagi o‘zaro nazariy va amaliy aloqadorlik mazmuni va intensivligi ortadi, bu bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayoni samaradorligining oshishiga keng imkoniyat yaratadi. Nazariy va amaliy bilimlarni o‘zaro integratsiyalash natijasida mazkur bilimlarni bir-birini to‘ldirilishi ro‘y beradi va ular o‘rtasidagi muntazam aloqadorlik yuzaga keladi. Integrat-

sion tayyorgarlik bugungi kundagi ob'ektiv kerakli ehtiyoj sanaladi. Zero, oxir-oqibatda bo'lajak o'qituvchilarining metodik tayyorganligini takomillashtirishda umumkasbiy va fanlar bo'yicha tayyorgarlikni birlashtirish kerak bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Tadqiqotchi N.Ahmedovaning "Integrativ yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish" mavzusidagi dissertatsiyasida bo'lajak o'qituvchi kasbiy tayyorgarligi mazmunini takomillashtirishning nazariy-metodologik (integrativ) asoslarini aniqlash, bo'lajak o'qituvchilarning professional (kasbiy) shaxsini shakllantirishga yo'naltirilgan kasbiy tayyorgarlikning amaliy yo'naltirilgan modelini takomillashtirish, bo'lajak o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalari rivojlanganlik darajasini baholash mezonlarini takomillashtirish, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faollik darajalarini rivojlantirish texnologiyalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining integrativ-metodik tayyorgarligini masofaviy ta'lim sharoitida boyitishdan avval uning umumiy mazmunini tizimlashtirish kerak. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining integrativ-metodik tayorgarligini takomillashtirishning zamonaviy didaktik mazmuni o'z ichiga o'qituvchi shaxsini shakllantirishga qaratilgan komponentlar, metodik bazani amaliyotda qo'llash kompetensiyasi, integrativ-metodik tayyorgarlikni egallash shart-sharoitlari, tamoyillar va zamonaviy texnikasini qamrab olish zarurati aniqlandi. Darhaqiqat, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining masofaviy ta'lim sharoitida integrativ-metodik tayyorgardigini takomillashtirish mustaqil ta'limni tashkil etishga asos bo'ladi. Mustaqil ishlarini tashkil etish uchun quyidagi vazifalarga e'tibor berish lozimligi ta'limni rivojlantirishni quyi bosqichdan boshlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi:

▪bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy bilimlarini chuqurlashtirish, kengaytirish va ularning o'quv va biluv faoliyatiga qiziqishini shakllantirish;

▪bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga bilish jarayonining texnikasini egallashni o'rgatish;

▪bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining mustaqilligini, faolligini, mas'uliyatini rivojlantirish;

▪bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish.

Tahlil va natijalar. Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish shaxsga yo'naltirilgan o'qitish modeliga, o'quvchilarning amaliy faoliyatini o'quv jarayoniga kiritishga, bu orqali nazariy bilimlarni aktualizatsiya qilish, maktab o'quvchilarining potensial ijodiy qobiliyatlarini ochish, shaxsiy sifat sifatida mustaqillikni shakllantirishga yo'naltirilgan. Zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisi ana shu vazifalarni hal etishga tayyor bo'lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, bo'lajak pedagog boshlang'ich ta'limning tashkil etilishi va mazmuni jihatidan integrativ xarakterini, o'zining bo'lajak kasbiy faoliyatining integrativ yo'nalishini aniq anglab etishi lozim.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini kasbiy tayyorlash amaliyoti pedagogik jarayon doirasida integratsiyaning uchta asosiy yo'nalishini ko'rsatadi: psixologik-pedagogik, psixologik-metodik va predmet-metodik integratsiya. Biz e'tiborimizni aynan fanlararo integratsiyaga qaratamiz. Shu nuqtayi nazardan, bizni predmet-metodik, ya'ni, metodik integratsiya, metodik fanlarning bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisini kasbiy tayyorlashdagi o'rni va roli masalalari qiziqtiradi. Metodik tayyorgarlik mazmuniga «Boshlang'ich sinf o'qituvchisining metodik tayyorgarligining asoslari» integrativ kursining yaratilishi kiradi.

Avvalo, integrativ kursni ishlab chiqish va amalga oshirishning asosiy shart-sharoitlarini sanab o'tamiz. Bu kursda integrativ (metodik) tayyorgarlikning umumiy maqsadi formulalanadi, bunda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining pedagogik faoliyatini egallash asosiy vazifa sifatida ilgari suriladi.

Ikkinchi asos – motivatsion omil bo'lib, bu A.L.Chekin va E.V.Borisova tadqiqotlarida ko'rsatib o'tilgan. Bilimlarni o'zlashtirish sifati bevosita o'quvchilarning motivatsiya darajasiga bog'liq.

Keyingi asos – boshlang'ich maktabdagi o'quv jarayonining integrativ xususiyatidir. O'quv jarayoni tashkiliy va mazmuniy jihatdan integrativ bo'lganligi sababli, o'qituvchining roli ham integrativ bo'ladi. Talabalarni boshlang'ich maktabdagi integrativ ta'lim xususiyatlarini tushunishga olib kelish va ularni metodik tayyorgarlikdan o'tkazish muhimdir.

Bundan tashqari, integrativ kurs o'quv jarayonini intensivlashtirish imkoniyatini beradi. Maxsus integrativ kurs alohida kurslarning materialini qisqa vaqtda o'zlashtirishga imkon beradi.

Ushbu kurs quyidagi tamoyillar asosida tuzilgan:

- metodik fanlarning integratsiyasi;
- talabaning shaxsiy rivojlanishiga yo'naltirilgan kasbiy metodik ko'nikmalarni shakllantirish;
- o'quv jarayonini tashkil etishning shakl, vosita va metodlarining optimal uyg'unligi;

• pedagogik oliy ta’lim bitiruvchisining kasbiy va metodik tayyorgarlik darajasining zamonaviy va istiqbolli talablarga javob berishi.

Integrativ kurs asosini metodik topshiriqlar tashkil etadi, ular integrativ faoliyatni tashkil etishda yordam beradi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘zining kasbiy faoliyati mazmunida integratsiyani tushunishi va amalga oshirishi kerak. Metodik tayyorgarlikdagi integrativ tendensiyalar mavjud shart-sharoitlar asosida shakllanadi.

Obyektiv sabablar:

• boshlang‘ich maktab o‘quv jarayonining integrativ xususiyati;

• oliy pedagogik ta’lim rejalari doirasida umumkasbiy va maxsus fanlarning izolatsiyalanganligi;

• pedagogik ta’limda integratsiya prinsipini amalga oshiruvchi kasbiy yo‘naltirilgan metodik kurslarning yo‘qligi.

Subyektiv sabablar:

• nazariya, amaliyot va shaxsiy rivojlanish o‘rtasidagi bog‘liqlikka ehtiyoj;

• pedagogik ta’lim natijalarining integrativ mohiyati;

• o‘qituvchi madaniyatining murakkab shakllanishi.

Bu omillar metodik tayyorgarlikda integratsiya mazmuniy darajada namoyon bo‘layotganini, biroq o‘zlashtirish jarayonini tashkil etishda yetarli darajada amalga oshirilmayotganini ko‘rsatadi.

Xulosa va takliflar. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini integrativ o‘qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirish vositalari nafaqat o‘quv-kasbiy, balki shaxsiy rejalarda ham pedagogik o‘zaro ta’sir holatlarini o‘z ichiga oladi. Bu o‘zaro ta’sirning asosiy mexanizmi – talabalarning yangi bilimlarni egallash jarayonida ijodiy vazifalarni hal etishga jalb qilinishidir.

Ta’lim jarayonida quyidagi savollarga javob topilishi kerak: nima o‘rgatiladi? qanday o‘rgatiladi? nima uchun o‘rgatiladi? Shu savollarni uyg‘unlashtirish uchun o‘qituvchidan o‘z kasbiy faoliyatida bilimlarning integratsiyasini amalga oshirish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Jumanov A.A. Kasbiy faoliyatga tayyorgarlikda pedagogik va texnik bilimlar integratsiyasi. “Zamonaviy ta’lim”, Toshkent, 7-son, 2020, 53-bet.

(2). Ahmedova N. “Integrativ yondashuv asosida bo‘lajak qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish” pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori ilmiy darajasii olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati, Toshkent, 2020, 54 bet.

(3). Чекин А.Л. Обучение в начальной школе: интегративный подход. Монография, М., 2004, 254 с.

(4). Беляева А.П. Тенденции развития профессионального образования. “Педагогика”, 2003, № 6, с. 21–27.

(5). Вестник Самарского педагогического университета. Факультет начального образования. Теоретические и методические проблемы интеграции в учебно-воспитательном процессе факультета начального образования. Самара, изд-во СГПУ, 2006, 161 с.

(6). Григорьева, С.Г. Подготовка будущих учителей начальных классов к инновационной деятельности. Чебоксары, 2003, 223 с.

(7). Гришанова, Н.А. Развитие компетентности специалиста как важнейшее направление реформирования профессионального образования. Десятый симпозиум. Квалиметрия в образовании: методология и практика. Под науч. ред. П.А.Селезневаой и А.И.Субетто.

(8). Вестник Самарского педагогического университета. Факультет начального образования. Теоретические и методические проблемы интеграции в учебно-воспитательном процессе факультета начального образования. Самара, изд-во СГПУ, 2006, с. 161; с. 6, М., 2002.

Xakimova Laziza Yusupovna (Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti katta o‘qituvchisi)

LOYIHAGA ASOSLANGAN O‘QITISH

Annotatsiya. *Maqolada “loyiha” tushunchasining mazmuni keng qamrovda yoritilgan bo‘lib, unda g‘oya va takliflarning amalda ishlab chiqilishi, pedagogik jarayonning yaxlit obrazi hamdaloyiha asosidagi mahsulot tayyorlashdagi tashkiliy va amaliy ishlarga e’tibor qaratilgan. Loyihalash usuli didaktik maqsadlarga erishishda muammolarni yoritish va ularni yechish texnologiyasi sifatida ta’riflanadi. Tadqiqotda loyihalash jarayoni kelajak bilan bog‘liq bashoratning yuqori darajasi sifatida ham talqin etilgan. Olimlarining ilmiy izlanishlari o‘quv jarayonini loyihalash masalalarida muhim ahamiyat kasb etib, bu metodning ta’lim texnologiyasi sifatida ommalashishiga sezilarli hissa qo‘shgani ta’kidlangan.*

***Kalit so‘zlar**: loyiha, mahsulot, real muammolar, ijodkorlik, hissiy barqarorlik, chidamlilik.*

ОБУЧЕНИЕ, ОСНОВАННОЕ НА ПРОЕКТАХ

***Аннотация.** В статье всесторонне освещается содержание понятия «проект», где особое внимание уделяется разработке идей и предложений на практике, целостному образу педагогического процесса, а также организационным и практическим работам по созданию продукта на основе проекта. Метод проектирования определяется как технология выявления и решения проблем для достижения дидактических целей. В исследовании проектирование также рассматривается как высокий уровень прогноза, связанный с будущим. Отмечено, что научные изыскания ученых в области проектирования учебного процесса имеют важное значение и внесли значительный вклад в распространение данного метода как образовательной технологии.*

***Ключевые слова:** проект, продукт, реальные проблемы, креативность, эмоциональная устойчивость, выносливость.*

PROJECT-BASED EDUCATION

***Annotation**. The article comprehensively explores the concept of “project,” focusing on the practical development of ideas and proposals, the holistic image of the pedagogical process, as well as organizational and practical activities in creating a project-based product. The project method is defined as a technology for identifying and solving problems to achieve didactic goals. The study also interprets the process of project design as a high level of prediction related to the future. It is emphasized that scholars’ research on designing the educational process has played an important role and made a significant contribution to the popularization of this method as an educational technology.*

***Keywords:** project, product, real problems, creativity, emotional stability, resilience.*

Kirish. Ta’limda loyiha, loyihalash metodi, loyiha texnologiyasi, loyihalashtirish, loyihalab o‘qitish metodikasi nomlari ostida yuritilib keliyotgan tushunchalar milliy pedagogikada 2000-yillardan keyin tadqiqot obyekti sifatida alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib bordi va ko‘p holatda ushbu tushunchani metod yoki texnologiya sifatida tushunish ommalashgan.

So‘zning borliqdagi mazmuni jihatidan qaralganda, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da loyiha: – 1) bino, inshoot, mashina va sh.k.ni qurish yoki tiklash uchun ishlangan, tayyorlangan hujjatlar (chizma, hisob-kitob, andoza, nusxa va sh.k.) majmuyi; 2) qaror, farmon, qonun va sh.k. hujjatlarning dastlabki xomaki matni. Loyihalash esa mo‘ljallangan obyektlar (asbob va jihozlar, bino va inshootlar, turli mashina va apparatlar, kiyim-bosh va mebellar)ning yangi xil va namunalarini qurish va yaratish uchun ularning loyihalarini tuzish va chizish kabi mazmunni o‘zida jamlagan. Ushbu ifodalanish bugungi milliy pedagogikamizda qo‘llanayotgan asosiy izohlarga hamohang.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Pedagogika” ensiklopediyasida “loyiha – reja, mo‘ljal, g‘oya. Pedagogik faoliyatni loyihalash ta’lim sohasiga kiritilgan innovatsiyalardan o‘qituvchining o‘z faoliyatida foydalanish rejasi, mo‘ljal g‘oyasidir. Har bir loyiha chuqur o‘ylangan holda tuzilishi lozim...”, “… loyihalash metodi – pedagogning pragmatik yo‘nalishga asoslangan holda ta’lim jarayonida o‘quvchilarga beriladigan amaliy topshiriqlarni loyihalovchi va ularni o‘quvchilarning bajarishlari jarayonida bilim va ko‘nikmalarini namoyon qilishlarini ta’minlovchi ta’lim metodi”, degan ta’riflar keltirilgan.

Loyihalash borasidagi ilmiy-uslubiy ishlari bilan ko‘plab tadqiqotlarga manba bo‘lolgan tadqiqotchi-olim O‘.Tolipov: “…pedagogik jarayonni loyihalashni loyiha+mazmun+faoliyat uchligi asosida tashkil etiluvchi pedagogik faoliyatning umumiy mohiyatini yaxlit ifodalashga xizmat qiluvchi loyihani yaratishdir”, deya ta’riflaydi. Tadqiqotchi A.Hamroyev tomonidan ilgari surilgan qarashlarda esa loyihalash ta’limning texnologik jarayonini loyihalash, tashkil qilish va tahlil etishni o‘z ichiga olgan kasbiy-pedagogik faoliyat turi sifatida tavsiflanadi. Sh.Bolatevaning fikricha, loyihalash muayyan pedagogik-texnologik vazifalarni hal qilish natijasi bo‘lib, muayyan g‘oyani yaratish, konstruksiyalash va amaliyotda foydali natijagacha yetkazishni ko‘zda tutadi.

Yana bir tadqiqotda “loyiha” tushunchasiga nisbatan biror g‘oya, o‘ylangan rejalarni amalda ishlab chiqish, istiqboldagi pedagogik jarayonning yaxlit obrazi yoki biror mahsulotni tayyorlashdagi tashkiliy va amaliy ishlar ham tushunilishi sifatida, loyihalash usuli esa didaktik maqsadga erishishda muammolarni topish, aniqlash va ularni ishlab chiqish texnologiyasi va bunda loyihalashga kelajakdagi aloqasi bo‘lgan hamma narsa, avvalo, bu noaniqlik va bashoratning yuqori darajasidir, deb ta’kidlangan. Shuningdek, o‘quv jarayoni loyihalarini yaratish masalalari hamda o‘quv jarayonini loyihalash bo‘yicha respublikamizning qator pedagog-olimlarining izlanishlari ushbu tushunchalarni ta’lim texnologiyasi sifatida ommalashishiga beqiyos hissa qo‘shgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Izlanishlarimiz natijasida loyiha, ayniqsa, loyihalashda yetakchilik o‘qituvchi tomonidan rejalashtirilgan va natijasini bashoratlash orqali xatti-harakat yo‘llari avvaldan belgilangan yoki o‘qituvchi tomonidan ma’lum bir dars davrida, ko‘pincha, qisqa muddatda amalga oshiriladigan texnologiyaga nisbatan yuritilganining guvohi bo‘ldik. Bunda o‘z-o‘zidan loyihalashtirish mohiyatan ma’lum bir darsning boshlanishi va tugallangunga qadar davriga mo‘ljallangan bo‘ladi, degan tasavvur hosil bo‘ladi. Demak, milliy pedagogikada, asosan, bir fan doirasidagi o‘quv jarayonini, mashg‘ulotlarni, darslarni loyihalash mazmunida loyiha, loyihalash metodi, loyiha texnologiyasi, loyihalashtirish, loyihalab o‘qitish metodikasi kabi tushunchalar o‘rganilgan va ilmiy tadqiqot ishlari uchun asos bo‘lgan.

O‘z-o‘zidan savol tug‘iladi. Xo‘sh, loyihaga asoslangan o‘qitish nima (Project-Based learning – PBL), nega aynan bu o‘qitish turiga bugungi kunda qiziqish yana ham ortib bormoqda? Loyihaga asoslangan o‘qitish – bu hayotiy, real muammolar asosida loyihalangan, faol o‘rganish orqali chuqur bilimga ega bo‘lishi kafolatlangan, o‘zgaruvchan sinf-dars yondashuvini o‘zida aks ettiradi. PBL aniq dalillarni taqdim etuvchi yoki savol berish, muammolar qo‘yish, ularning ssenariylarini taklif qilish orqali bilim olishning ravon yo‘lini ko‘rsatuvchi, qog‘ozga, yodlashga, o‘qituvchi boshchiligidagi ko‘rsatmalarga tayanishdan farqli ravishda faol o‘rganish hamda izlanishga asoslangan o‘qitish uslubi negiziga quriladi.

Tahlil va natijalar. Jon Larner (John Larner), Jon Mergendoller (John Mergendoller) va Suzi Boss (Suzie Boss)larning ta’kidlashicha, loyihaga asoslangan o‘qitish kuchli o‘qitish yondashuvi bo‘lib, uni amalga oshirish davomida quyidagilarga ega bo‘linadi:

– o‘quvchilarni bilim olishga rag‘batlantiradi;

– o‘quvchi va talabalarni oliy ta’limga, kasbga, kasbiy o‘sish nuqtalarini belgilashga (individual kasbiy trayektoriyani rejalashtirishga), ijtimoiy faol fuqarolikka tayyorlaydi;

– o‘quvchi va talabalardan chuqur bilim hamda fikrlash qobiliyatlarini namoyish etishni talab qiladigan topshiriqlarni yaxshi bajarishga (bizningcha, o‘qituvchi uchun ijtimoiy buyurtmani bajarishga) yordam beradi;

– o‘qituvchilarga yanada qoniqarli tarzda dars berish imkonini taqdim qiladi;

– ta’lim tashkilotlarini nafaqat ota-onalar, boshqa jamoalar, balki butun dunyo bilan muloqot qilish va bog‘lanishning yangi usullari bilan ta’minlaydi.

Tomas Markxem (Tomas Markxam) “PBL bilish va bajarishni birlashtiradi, talabalar o‘rganilayotgan o‘quv dasturidan asosiy bilim, ko‘nikma va malakalarni egallaydi, uning samarasi o‘laroq, hayotiy muammolarni hal qilish va muhim natijalarga erishish uchun bilganlarini amalda qo‘llaydi. PBL ta’limni o‘quv dasturiga emas, talabaga qaratadi, hamkorlikdagi yuqori sifatli mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun raqamli vositalardan foydalanadi va o‘quvchilarni bugungi jahonda talab qilinayotgan global taraqqiyot, ijodkorlik, hissiy barqarorlik, chidamlilik, hamdardlik kabi nomoddiy boylik bilan mukofotlaydi. Albatta, bularni darsliklardan tashqarida o‘rgatish mumkin emas, lekin tajriba orqali faollashtirish lozim”, deya ta’riflaydi.

Xulosa va takliflar. Loyihaga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarga quyidagi afzalliklarni taqdim etadi:

Bilimlarni chuqur o‘zlashtirish. O‘quvchilar loyihalar ustida ishlayotganlarida mavzuni yanada chuqur o‘rganadilar va amaliy tajriba orttiradilar.

Muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish. Loyihalar o‘quvchilarni muammolarni aniqlash, yechimlar topish va ularni amalga oshirishga undaydi.

Hamkorlik va kommunikatsiya ko‘nikmalarini shakllantirish. Loyihalar, ko‘pincha, guruhlarda amalga oshiriladi, bu o‘quvchilarga birgalikda ishlash, fikr almashish va o‘z fikrlarini himoya qilish imkonini beradi.

Mustaqil o‘rganish qobiliyatini rivojlantirish. Loyihalar o‘quvchilarni mustaqil ravishda ma’lumot qidirishga, o‘rganishga va o‘z bilimlarini kengaytirishga o‘rgatadi.

Resurslar bilan ta’minlash. O‘quvchilar loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan resurslar (kutubxonalar, laboratoriyalar, kompyuterlar, internet) bilan ta’minlanishi kerak.

Baholash tizimini takomillashtirish. Baholash tizimi nafaqat natijani, balki jarayonni ham baholashi, o‘quvchilarning faolligi, hamkorligi, muammolarni hal qilish qobiliyati va ijodiy yondashuvlarini hisobga olishi kerak.

Hamkorlikni rag‘batlantirish. O‘qituvchilar o‘quvchilar o‘rtasida hamkorlikni rag‘batlantirishlari, guruhlarda ishlash uchun imkoniyatlar yaratishlari va o‘aro yordamni ta’minlashlari kerak.

Foydali aloqalarni o‘rnatish. Real hayotga aloqador loyihalarni tanlash, mahalliy tashkilotlar va mutaxassislar bilan hamkorlik qilish orqali o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini oshirish.

Texnologiyalardan foydalanish. Loyihalarni rejalashtirish, amalga oshirish va taqdim etishda texnologiyalardan (onlayn platformalar, dasturiy ta’minot, multimedia vositalari) foydalanish o‘quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2-jild, tahrir hay’ati: T.Mirzayev va b., O‘zR FA Til va adabiyot instituti, T., “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 672-bet.

(2). Pedagogika: ensiklopediya. II jild, tuzuvchilar: jamoa, Toshkent, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2015, 376-bet.

(3). Tolipov O‘. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, “Fan”, 2006, 2-bet.

(4). Hamroyev A.R. Ona tili ta’limida o‘quvchilarning ijodiy faoliyatini loyihalashtirish. Ped.fan.dok...dis., Toshkent, 2020, 246-bet; 22-bet.

(5). Bolateva Sh.T. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilar ijodiy faoliyatini rivojlantirishning tashkiliy-pedago-gik asoslarini takomillashtirish. Ped. fan... (PhD) diss., Samarqand, 2019, 168-bet.

Satimova Sevinch Sardorbekovna (Urganch RANCH Texnologiya universiteti Pedagogika mutaxassisligi magistranti)

TASAVVUF TA’LIMOTINING TA’LIMIY VA TARBIYAVIY JIHATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tasavvuf ta’limotining ta’limiy-tarbiyaviy jihatlari hamdatasvvuf adabiyotining Yasavviya, Kubroviya, Xo‘jagon tariqatlari haqida ma’lumotlar keltirilgan. Tasavvuf ta’limotining vujudga kelish sabablari va unda ifodalangan pedagogik g‘oyalar shahsga ta’lim-tarbiya berish vositalari va yo‘llari haqida bayon etilgan bo‘lib, tasavvufiy dunyoqarashni shakllantirish, rivojlantirish masalalari ilgari surilgan. Asosan, inson ruhiy kamoloti, nafsi, ruhiy pokligi haqida bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *nafs, ruh, dil, Yoddosht, Bozgasht, Yodkard, qalb, tasvvuf, aql, yor, ko‘ngil, rashaklar, ilohoyot, poklik, jaholat, riyokorlik, tarbiya, ta’limot, ilohiyot, ruhul habis.*

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ И ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ СУФИЙСКОГО УЧЕНИЯ

Аннотация. *В статье представлена информация об образовательных и воспитательных аспектах суфийских учений, а также об орденах суфийской литературы Ясавия, Кубровия и Ходжагон. Описываются причины возникновения учения суфизма и выраженные в нем педагогические идеи, а также средства и способы воспитания и образования человека, выдвигаются вопросы формирования и развития мистического мировоззрения. В основном он описывает духовное совершенство человека, его личность и духовную чистоту.*

Ключевые слова: *нафс, дух, дил, Йоддошт, Бозгашт, Йодкард, душа, суфизм, интеллект, йор, конгель, рашаклар, илахиёт, чистота, невежество, лицемерие, образование, учение, илахиёт, рухул хабис.*

EDUCATIONAL AND EDUCATIONAL ASPECTS OF SUFI TEACHING

Annotation. *This article presents information about the educational and educational aspects of the doctrine of Sufism and the Yasawviya, Kubroviya, Khojagon orders of Sufism literature. The reasons for the emergence of the doctrine of Sufism and the pedagogical ideas expressed in it, the means and ways of educating a person are described, and the issues of forming and developing a mystical worldview are put forward. Mainly, it is about the spiritual perfection of a person, the soul, and spiritual purity.*

Keywords: *Soul, spirit, heart, Memory, Bozgasht, Yodkard, heart, Sufism, mind, friend, heart, jealousy, divine life, purity, ignorance, hypocrisy, education, teaching, theology, spirit of evil.*

Kirish. IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda tafsir, hadis, fiqh, aqida kabi ilmlarga chuqur e’tibor qaratilishi bilan bir qatorda, tasavvuf maktablariga ham asos solindi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. O‘z navbatida, tasavvuf ta’limoti ushbu hudud aholisining ijtimoiy va ma’naviy hayotiga chuqur kirib borishi natijasida fan, madaniyat va adabiyot sohalarida o‘ziga xos burulish yasadi. XI asrdan boshlab Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir va yozuvchilari, mutafakkir va olimlari tasavvufdan ta’sirlanib ijod qilganlarini ko‘rishimiz mukin. Shuning uchun “Tasavvuf adabiyotini o‘rganmasdan turib, o‘rta asrlar musulmon Sharqi madaniy hayoti haqida tasavvurga ega bo‘lish mumkin emas, bu adabiyotdan xabardor bo‘lmasdan Sharqning o‘zini ham anglash qiyin”, degan edi atoqli olim Y.E.Bertels.

X–XI asrlarda gurkirab rivojlanayotgan tasavvufning Hallojiya, Junaydiya, Suhravardiya, Uvaysiya, Qodiriya tariqatlari bilan bir qatorda, Markaziy Osiyoda ham XI–XII asrlarga kelib, Yassaviya, Kubraviya, Xojagon tariqatlari paydo bo‘ldi va shiddat bilan rivojlandi. Garchi tasavvuf maktablarining tashkil topishi

dastlab Ko‘fa, Bag‘dod, Basra, Misr kabi islom dini keng tarqalgan hududlar bilan bog‘liq bo‘lsa-da, keyinchalik Markaziy Osiyoda butun islom olami miqyosida umume’tirof etilgan Yassaviya, Xojagon-Naqshbandiya va Kubraviya kabi yirik tasavvuf tariqatlari vujudga keldi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Albatta, Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan va butun islom olamida katta obro‘ qozongan ilk tasavvuf namoyondalarini ko‘plab uchratish mumkin. Ular orasida Buxoroda tug‘ilib o‘sgan Abu Bakr Ahmad ibn Is’hoq al-Kalobodiyni (vaf. 990 yoki 995-y.) alohida zikr etib o‘tish o‘rinli. U zot, shuningdek, hanafiy mazhabi faqihi sifatida ham mashhur bo‘lgan. Demak, bundan ko‘rinadiki, Buxoro tasavvuf maktabi hanafiy fiqhiy mazhabini o‘ziga asos qilib olgan. Abu Bakr Ahmad ibn Is’hoq al-Kalobodiyning islom olamidagi eng birinchi tasavvufiy adabiyotlardan hisoblangan “at-Taarruf li-mazhabi ahli-t-tasavvuf” nomli asari hozirga qadar ham tasavvuf sohasidagi ensiklopedik manba hisoblanadi. Asarda tasavvuf nazariyasi va amaliyotlari to‘liq bayon etilgan. Shu bois ushbu kitobni qadim tasavvuf ulamolari (agar At-Taarruf kitobi bo‘lmaganda, tasavvuf haqida tushunchaga ega bo‘linmasdi), deya e’tirof etganlar.

Buxoroda tasavvuf ta’limotining tarqalishi o‘z davrining yetuk so‘fiy allomasi Xoja Yusuf Hamadoniy (1048–1141) nomi bilan bog‘liq. Yusuf Hamadoniy maktabida ilm-u irfon sabog‘ini olgan Ahmad Yassaviy va Abduxoliq G‘ijduvoniylar mintaqada tasavvuf taraqqiyotining keyingi bosqichlarida muhim o‘rin tutdilar va ikki mustaqil tariqat: Yassaviyya va Xojagon-Naqshbandiya tariqatlariga poydevor qo‘ydilar.

Xojagon tariqati XIV asrga kelib, Bahouddin Naqshband tomonidan yanada takomillashtirildi. Xoja Muhammad Porso, Xoja Ahror, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi yirik shaxslarning faoliyati esa Xojagon-Naqshbandiya tariqatining keyingi vakillariga ijobiy ta’sir qildi va ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etishlari uchun turtki bo‘ldi.

Naqshbandiya ta’limotining mohiyati: “Dil – ba yor-u, dast – ba kor” (“Ko‘ngil Allohda, qo‘l ishda bo‘lsin”) shiorida o‘z ifodasini topishi bilan birga, yana o‘n bir qoidaga asoslanadi. Bu qoidalar “rashhalar”, ya’ni “tomchilar” deb yuritilgan. Rashhalar Yusuf Hamadoniy, Abdulxoliq G‘ijduvoniy va Bahouddin Naqshband taraflaridan ta’yin etilgan.

Yusuf Hamadoniy ta’yin etgan rashhalar:

*1. **Hush dar dam** – kirayotgan va chiqayotgan har bir nafasda Allohning yodidan g‘ofil bo‘lmaslik.*

*2. **Nazar bar qadam** – yurganda qadamiga razm solib, ogoh bo‘lib yurmog‘lik.*

*3. **Safar dar vatan** – vatanida turib atrofni mulohaza qilmoqlik.*

*4. **Xilvat dar anjuman** – zohirda xalq bilan birga va botinda Alloh taoloning yodi bilan band bo‘lmog‘lik.*

Abdulxoliq G‘ijduvoniy ta’yin etgan rashhalar:

*5. **Yodkard** – til bilan yo qalb bilan zikr qilmoq.*

*6. **Bozgasht** – kalimai tayyibani dilidan o‘tkazmoq.*

*7. **Nigohdosht** – kalimai tayyibani dilidan o‘tkazayotganda xotirani jam qilib turmoq.*

*8. **Yoddosht** – Alloh taoloni doimo yodda tutmoq.*

Bahouddin Naqshband ta’yin etgan rashhalar:

*9. **Vuqufi zamoniy** – o‘tkazilayotgan vaqtni doimo mulohaza qilib borish.*

*10. **Vuqufi adadiy** – zikr qilishda adadga alohida e’tibor qaratish.*

*11. **Vuqufi qalbiy** – Alloh nomini doim qalbda tutish.*

Naqshbandiya tariqatining nufuzi yana shunisi bilan alohida ahamiyat kasb etadiki, bevosita Payg‘ambar sallallohu alayhi vasallamga Abu Bakr Siddiq raziyallohu anhu orqali bog‘langan yagona tariqat silsilasidir.

1. Qalb va qalb tarbiyasi: qalb, yurak, dil – ilohiyot va tasavvuf tushunchasi. Qur’oni karimda qalb so‘zi 133 marta uchraydi. ...Tustariy, Balxiy, Nuriy, Termiziy, G‘azzoliy kabi allomalar fikricha, qalb inson ichidagi ilohiy sir bo‘lib, shu tufayli u, hatto farishtalardan ham yuqori turadi.[1]

Inson qalb yordamida har bir narsa va hodisaning asl mohiyatini anglab yetadi. Qalb inson xatti-harakatlarini aks ettiruvchi ko‘zgudir. Inson o‘z qalbini yumshatib, ilohiy bilimlarni o‘zlashtirib borishi lozimligi tasavvuf ta’limotida alohida uqdirib o‘tilgan.

Tasavvuf ilmida qalb deyilganda inson vujudidagi yurak nazarda tutilmaydi.

Qalb – rabboniy (ilohiy), ruhoniy, latif narsa bo‘lib, uning inson vujudidagi yurak darajasidagi qalbga bog‘liqligi mavjud hodisadir. Ular orasidagi aloqadorlik go‘yoki sifatning sifatlangani bilan bo‘lgan

[1]Islom ensiklopediyasi. T., O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004, 200-bet.

aloqasiga o‘xshaydi. Bu inson tafakkurida aks etgan haqiqatdir. Voqea-hodisalarni idrok qilish, bilim olish, ma’rifatga intilish, xitob qilish ham qalbga xosdir.

2. Ruh va ruh tarbiyasi. Ruh haqida odamlar, hatto mutaxassislar ham juda oz ma’lumotga ega. Ba’zi islomshunos olimlarning fikricha, ruh – qon, ayrimlarining ta’biriga ko‘ra, ruh latif va nafis havodan iborat moddiy hodisadir.[1]

Bir so‘z bilan aytganda, ruh ilohiy sirdir. Uning yordamida ilohiy qudrat namoyon bo‘ladi. U Ollohning eng ulug‘ ne’mati. Jamiki tiriklik ruh bilan bog‘liq. Abu Ali ibn Sino bu haqida shunday fikr bildiradi: «Ulug‘ Tangri yurakning ikki bo‘shlig‘idan chap bo‘shlig‘ini ruhga o‘rin va uning vujudga kelish joyi qilib yaratdi, ruhni nafsoniy quvvatlar uchun ulov qilib yaratdikim, u (quvvatlar) ruh vositasida gavdaning turli a’zolariga tarqaladi. Nafsoniy quvvatlar, birinchidan, ruhga taalluqli bo‘lib, ikkinchidan, (ruh) vositasi bilan badan a’zolariga yoyiladi. Tangri ruhni xilt (modda)larning latif va bug‘ qismidan yaratdi. U fayzi ilohiy bilan vujudga kelur».

Darhaqiqat, ruh latif va nafis havo bo‘lib, inson qoniga qo‘shilib, yurak orqali butun tanaga tarqaladi. Ruh pokiza bo‘lsa, insonning butun tanasi poklanib, sayqal topadi. Aksincha, u nopok bo‘lsa, inson hoyu-havas va dunyo lazzatiga berilib, ruhul habis, ya’ni yomon ruh egasi bo‘ladi.[2]

Natijalar va muhokama. Demak, ruh ilohiy hamda tabiiy kuchga ega bo‘lib, u insonni imtihon qilish va poklash uchun unga ato etilgan. Bu poklanish Ollohni qalban yodlash, uning mavjudligini e’tirof etish orqali amalga oshadi. U o‘zining ilohiy makoniga qaytish jarayonida poklanadi. Bunday obyektiv haqiqat orqali tasavvuf ta’limotida ruh tarbiyasining muhimligi g‘oyasi ilgari suriladi. Qalban, ruhan hamda jismonan poklangan inson go‘zal axloq-odob, yuksak ma’naviyat sohibiga aylanib, barkamol inson darajasiga ko‘tariladi.

3. Nafs va nafs tarbiyasi. Tasavvuf ta’limotida nafs tarbiyasi yetakchi o‘rin egallaydi. Nafs bu insonning o‘zligi, «men»i demakdir. Nafs faqatgina yeb-ichish, kiyinishga bo‘lgan intilishdan iborat emas, u jaholat, ilmsizlik, manmanlik, dunyoparastlik, o‘g‘rilik, ta’magirlik, poraxo‘rlik, hasad, baxillik, mansabparastlik, shahvat, g‘azab, xasislik, riyokorlik, zolimlik, rahmsizlikka hirs qo‘yishdir.

Nafs muntazam rivojlanib boruvchi holatdir. U insonning dunyo lazzatlariga bo‘lgan ehtiyoji tufayli o‘sib rivojlanib boradi. Nafs har doim insonni yomonlikka, gunoh ishlarni qilishga undaydi. Inson o‘z nafsini qanchalik qondirsa, u shunchalik kuchayib, kengayib boradi.

Tasavvuf ta’limotida agar inson halol narsalarni iste’mol qilsa, uning qalbi va ruhi pok, yaxshilikka intiluvchan, xayrli ishlarga moyil bo‘ladi. Aksincha, inson harom narsalarni iste’mol qilsa, u insonni jirkanch, dag‘al, berahm, beshafqat, shahvatga beriluvchan, zolim va nafs bandasi qilib tarkib toptiradi, deb uqdiradi.

«Nafsni o‘ldirib bo‘lmaydi. Uni o‘ldirsa, insonning o‘zi ham o‘ladi. Chunki nafs, nafas bir so‘zdir. Ammo nafsni tarbiyalab bo‘ladi, uni jilovlab, boshqarib bo‘ladi».[3]

Nafs, o‘z navbatida, bir necha turlarga bo‘linadi:

a) nafsi ammora yomonlikka beriluvchi nafsdir. Bunday nafs egasi kibr-u-havoga beriladi, gunoh va savobning farqiga bormaydi. Inson kamolotiga monelik qiladigan kuch mol-dunyoga berilish hissidir. Bunday tuban holatdan chiqish uchun insonga umid yordam beradi. Nafsi ammoraga qarshi kurash jarayonida inson axloqi yuksaladi va unda matonat shakllanadi. Nafsi ammorani to‘liq mahv etgan inson keyingi nafs bosqichiga o‘tadi;

b) afsi lavvoma. Inson o‘zi yo‘l qo‘ygan xato-kamchiliklarini anglagan holda, o‘z-o‘zini tanqid qilishidir. Bunda inson o‘zi qilgan gunohlarini anglay boshlaydi va unda afsuslanish, pushaymonlik hissi paydo bo‘ladi. Ollohni yod etish (zikr) natijasida uning ezgulikka intilish holati kuchayadi. Nafsi lavvoma bosqichida inson o‘z quvvatlarini idora qilib, o‘zini-o‘zi anglaydi, boshqaradi, ruhiy kamolotga erishadi;

d) nafsi mulhima – ma’naviy hayotning go‘zalliklarini anglab, Olloh sifati bilan ilhomlanadi. Bu bosqichda insondagi barcha salbiy xislatlar barham topadi. U ilohiy sirlarni idrok etadi. Uning qalbida Ollohga bo‘lgan muhabbat ustuvorlik qiladi. Bu bosqichga erishgan inson oz gapiradi, oz uxlaydi, unda sabr-bardosh, saxovat, qanoat kabi sifatlar tarkib topadi;

e) nafsi mutmainna – taskin topgan nafsdir. Bunday inson Olloh tomonidan ato etilgan sifatlarni o‘zida mujassamlashtiradi, oxirat azobini anglab yetadi va ulug‘vor sifatlarni o‘zida namoyon qiladi.

---

[1] Islom ensiklopediyasi. T., O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004, 103-bet.

[2] Ibn Sino Ali. Yurak dorilari. T., “Fan”, 1966, 71-bet.

[3] Buxoriy Rozzoq Abdulg‘ofir Hoji. Tariqatga yo‘llanma (naqshbandiya ta’limoti asosida). T., “Movarounnahr”, 2003, 51-bet.

f) nafsi roziya–Ollohning barcha ne'matlaridan rozi, o'z hayotidan mamnun inson. Olloh tomonidan ato qilingan har bir ishni yaxshilikka yo'yadi;

g) nafsi marziya. Mazkur nafs sohibi Olloh tomonidan sevishga loyiq deb topilgan insonga aylanadi);

h) nafsi sofiya bu payg'ambarlarga xos bo'lgan nafsdir. Ushbu sifatlar turli sabab va usullar orqali Olloh tomonidan insonlarga eng ulug' ne'mat tarzida taqdim etiladi.

4. Aql va aqliy tarbiya. Aql insondagi anglash va fikrlash xususiyati bo'lib, u Ollohning insonga berilgan eng ulug' ne'matidir. Turli majburiyatlarning inson zimmasiga yuklanishi uchun u aqlan yetuk bo'lishi kerak. Insonning aqli ikki xil: tug'ma va kasbiy xarakterga ega. Tug'ma aql uning sohibiga Olloh tomonidan ato qilinadi. Kasbiy aql esa, ta'lim-tarbiya jarayonida muayyan kasb-hunar sirlarini egallash natijasida hosil bo'lib, u xususiy xarakterga ega.

Tasavvuf ta'limotida aql quyidagi ikki yo'nalishda tavsiflanadi:

a) narsa-hodisalar va borliqning haqiqiy manzarasini idrok etishga asoslangan bilimlarning ifodasidan iboratdir;

b) insonning mavjud bilimlarni idrok etish imkoniyatidir.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytib o'tishimiz joizki, tasavvuf ta'limotining vujudga kelish sabablari va unda ifodalangan pedagogik g'oyalar, shaxsga ta'lim-tarbiya berish vositalari va yo'llari, shaxs ma'naviyatini shakllantirishga xizmat qiladigan qarashlar va axloqiy me'yorlar bugungi kunda barkamol shaxsni shakllantirshda muhim bo'lib, o'quv jarayoni mazmunini boyitadi. Chunki tasavvuf ta'limotining asosiy maqsadi ham insonni ma'naviy-axloqiy kamol toptirish, uni ruhiy-ma'naviy va jismoniy jihatdan poklashdan iboratdir. Ushbu maqolada inson va uning ruhiy kamolotida ma'naviy tarbiyaning o'rni va unda tasavvufning ahamiyati qay darajada muhim ekanligi haqida aks etgan. Bu metodologiya nafaqat tarixda, balki bugungi kunda ham inson ma'naviyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois tasavvufiy tarbiya uslublarini chuqur o'rganish va amaliyotga tatbiq etish zamonaviy inson uchun ham dolzarb hisoblanadi. Tasavvufda ma'naviy tarbiya asrlar davomida shakllangan,sinovdan o'tgan va mukammalikka erishgan ruhiy-axloqiy tizimdir. Bu metodologiya, eng avvalo, insonning ichki olamini – qalbi, ruhi, niyati va axloqini tozalashga, uni Allohga yaqinlashtirishga xizmat qiladi. Tarbiyaning har bir bosqichi muridni o'z ustida ishlashga, nafsni tiyishga va haqiqatga yetishishga yo'naltiradi.

Zamonaviy hayotning murakkabligi, axloqiy inqirozlar, texnologik va madaniy bosimlar inson qalbini chalg'itayotgan bir paytda, tasvvufiy tarbiya metodlari ichki tinchlik va ma'naviy barqarorlikka erishishning muhim yo'lidir. Tasavvuf insonni o'z "meni" bilan ishlashga, o'zini anglashga va asl maqsadini topishga chorlaydi. Bu esa zamonaviy insoniyat uchun ham universal ahamiyat kasb etadi. Bu ta'limotni chuqur o'rganish, zamonaviy pedagogika, psixologiya va ma'naviyat tarbiyasida qo'llash bugungi kun uchun nihoyatda foydali va zarur hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

(1). Al-G'azzoliy. "Ihyo Ulum ad-Din". Toshkent, "Ma'naviyat", 2005.
(2). Ahmad Yassaviy. "Devoni Hikmat". Toshkent, "Sharq", 1997.
(3). Jaloliddin Rumiy. "Masnaviy". Toshkent, "Adolat", 2010.
(4). Ziyo Kavrak. "Tasavvuf va pedagogika". Istanbul, Insan Neshriyot, 2012.
(5). Karimov A. "Tasavvuf: falsafa va ma'naviyat". Toshkent, "O'zbekiston", 2018.
(6). S.Matchonov, Sh.Sariyev. "Adabiyot", Toshkent. 2012.
(7). Abdurahmon Jomiy. Nafahatul Uns. 1479.
(8). Baxovuddin Naqshband. "Risolayi Qudsiyya". 15-asr.
(9). Imom G'azzoliy. "Kimyo-yi Saodat". 1105-yilda yozilgan, Bombey, 1903.
(10). Imom Rabbani. "Maktubat". 1604–1624-yillarda yozilgan, Karachi, 1977.

Tlegenov Baxıtbay Nietbaevich (Innovatsion texnologiyalar universiteti "Dasturiy injiniring" kafedrasi dotsenti v.v.b., p.f.f.d. (PhD); tlegenovbn@gmail.com)

MASHQALALÍ OQÍTÍW HÁM TEXNOLOGIYALAR INFORMATIKANÍ OQÍTÍWDA INNOVACIYALARDÍŃ DRAYVERI SÍPATÍNDA

Annotaciya. *Maqalada mektep informatikasın oqıtıwda mashqalalı oqıtıw (PBL) hám sanlı texnologiyalardıń sinergiyalıq tásiri analizlenedi. Sistemalı sholıwda kórsetiliwinshe, PBL+texnologiya jantasıwı oqıwshılardıń motivaciyasın, sın kózqarastan pikirlew qábiletin hám akademiyalıq nátiyjelerin sezilerli dárejede arttıradı. Biraq, tabıslı engiziw ushın oqıtıwshılardı qayta tayarlaw, infrastrukturanı rawajlandırıw hám sabaq rejelerin qayta kórip shıǵıw sıyaqlı sistemalı sheshimlerdi talap etedi. Bul qatnas tek ǵana*

zamanagóy kónlikpelerdi qáliplestiriw ushın ǵana emes, al bilimlendiriwdiń ózin qayta quriw ushin da zárúrli bolıp esaplanadı.

Gilt sózler: *mashqalalı oqıtıw (PBL), sanlı texnologiyalar, mektep informatika, bilimlendiriw innovaciyaları, sın kózqarastan pikirlew, oqıwshılardıń motivaciyası, algoritmlik pikirlew, oqıtıwshılardı qayta tayarlaw, sanlı bilimlendiriw ortalıǵı.*

ПРОБЛЕМНОЕ ОБУЧЕНИЕ И ТЕХНОЛОГИИ КАК ДРАЙВЕР ИННОВАЦИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНФОРМАТИКИ

Аннотация. *Статья анализирует синергию проблемного обучения (PBL) и цифровых технологий в школьной информатике. Систематический обзор показывает, что данный подход значительно повышает мотивацию, критическое мышление и академические результаты учащихся. Однако для успешного внедрения необходимы системные решения: переподготовка педагогов, развитие инфраструктуры и пересмотр учебных планов. Этот подход – не просто педагогический тренд, а фундаментальная необходимость для переосмысления образования в цифровую эпоху.*

Ключевые слова: *проблемное обучение (PBL), цифровые технологии, школьная информатика, инновации в образовании, критическое мышление, мотивация учащихся, алгоритмическое мышление, переподготовка учителей, цифровая образовательная среда.*

PROBLEM-BASED LEARNING AND TECHNOLOGY AS A DRIVER OF INNOVATION IN COMPUTER SCIENCE TEACHING

Annotation. *This article examines the synergy of Problem-Based Learning (PBL) and digital technologies in school-level computer science education. A systematic review reveals this approach significantly boosts student motivation, critical thinking, and academic performance. However, successful implementtation requires systemic solutions: teacher retraining, infrastructure development, and curriculum redesign. This is not merely a pedagogical trend, but a fundamental necessity for reimagining education in the digital age.*

Keywords: *Problem-Based Learning (PBL), digital technologies, school computer science, educational innovations, critical thinking, student motivation, algorithmic thinking, teacher retraining, digital learning environment.*

Kirisiw (Introduction). Házirgi jámiyettiń tez sanlı ózgeriwi sharayatında, bilimlendiriw sisteması pitkeriwshilerdi tayarlawdıń dástúriy usılların qayta qarap shıǵıw zárúrligine duwshar bolmaqta. Sanlı ekonomika tek ǵana teoriyalıq bilimlerge emes, al algoritmlik oylaw, sın kózqarastan talqılaw, programmalastırıw hám úzliksiz óz betinshe bilim alıw qábileti sıyaqlı ámeliy kompetenciyalarǵa iye qánigelerge úzliksiz talaptı júzege keltirmekte. Biraq, kóbinese passiv túrde maǵlıwmat ózlestiriwge baǵdarlanǵan házirgi oqıtıw usılları bul kónlikpelerdi qáliplestiriwdi támiyinley almaydı, bul pitkeriwshilerdiń ámeliy tayarlıǵınıń tómen ekenligin tastıyıqlaydı. Usı jaǵdayda teoriyalıq bilimlerdi zamanagóy texnologiyalar, sonıń ishinde jasalma intellekt, virtual hám tolıqtırılǵan reallıq járdeminde haqıyqıy máselelerdi sheshiw menen birlestire alatuǵın innovacion pedagogikalıq modellerdi engiziw ayrıqsha áhmiyetke iye bolmaqta. Eń úmitli baǵdarlardan biri – mashqalaǵa baǵdarlanǵan oqıtıw (Problem-Based Learning, PBL) bolıp, ol sın pikirlew, kommunikativlik hám dóretiwshilik qábiliyetlerdi rawajlandırıwǵa, oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttırıwǵa hám oqıtıwdı jáne de áhmiyetli hám ámeliyatqa baǵdarlanǵan etiwge járdem beredi. Sonıń menen birge, onı mektep ámeliyatına birlestiriw bir qansha shólkemlestiriw, pedagogikalıq hám etikalıq tosqınlıqlar menen baylanıslı bolıp, bul normativ-huqıqıy tiykarı menen birge muǵallimlerdiń metodikalıq tayarlıǵın da óz ishine alatuǵın sistemalı qatnastı talap etedi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiyası (Literature analysis and methodology). Bul sistemalı sholıwdı ótkeriw ushın temanı obektiv hám hár tárepleme úyreniw imkaniyatın beretuǵın qatań metodologiyalıq sheklewler islep shıǵıldı. Tiykarǵı maqset mekteplerde informatika pánin oqıtıw nátiyjeliligine mashqalalı oqıtıw hám sanlı texnologiyalar integraciyasınıń tásiri haqqındaǵı ashıq dereklerden alınǵan maǵlıwmatlardı analizlew bolıp tabıladı. Izertlew saylap alıw kriteriyaların, derekler sıpatlamasın hám analizlew usılların óz ishine alǵan jaqsı oylastırılǵan jobaǵa tiykarlandı. Esabat tek ǵana usınılǵan húJjetlerge tiykarlanǵan bolıp, olarda joq maǵlıwmatlardı óz ishine almaydı.

Materiallardıń joqarı sapa hám áhmiyetliligine kepillik beriw ushın ádebiyatlardı saylap alıw kriteriyaları belgilendi. Sholıwǵa 2013–2023-jıllar aralıǵındaǵı izertlewler kirgizildi, bul bilimlendiriwge sanlı texnologiyalardı engiziw menen baylanıslı házirgi tendenciyalardı qamtıp alıwǵa múmkinshilik berdi. Tek ǵana maǵlıwmatlardıń isenimliligin támiyinleytuǵın recenziyalanǵan ilimiy jurnallardan alınǵan maqalalar talqılandı. Mashqalalı oqıtıw, bilimlendiriw texnologiyaları hám informatikanı oqıtıwdı birlestiriwge baǵdarlanǵan jumıslarǵa ayırıqsha dıqqat awdarıldı, empirikalıq maǵlıwmatları bolmaǵan materiallar yamasa

mektep dárejesindegi sorawǵa sáykes kelmeytugın basqa tarawlar menen baylanıslı izertlewler esapqa alınbadı.

Ádebiyatlardı izlew pedagogika hám málimleme texnologiyaları tarawında keń qamtıwı menen tanılǵan Scopus, Web of Science, ERIC hám IEEE Xplore sıyaqlı abıraylı maǵlıwmatlar bazalarında júrgizildi. Izlew ushın "mashqala tiykarında oqıtıw", "texnologiya járdeminde joqarılatılǵan oqıtıw", "kompyuter ilimleri tálimi", "bilimlendiriw texnologiyaları" hám "bilim beriw tarawındaǵı jasalma intellekt" sıyaqlı gilt atamalar qollanıldı. Bul hár túrli til hám mádeniy kontekstlerdegi terminologiyadaǵı parıqlardı esapqa alǵan halda tiyisli jumıslardı anıqlaw imkanın berdi. Analizlew procesi tómendegi basqıshlardan ibarat boldı: gilt sózler boyınsha izlew, jıllar hám basılım túri boyınsha filtrlew, sonday-aq, sholıwǵa qosıw haqqında qarar qabıl etiw ushın tolıq tekstlerdi tereń analizlew.

Materiallar maǵlıwmatlardıń sapalı sintezi arqalı analizlendi, bul izertlewlerdegi nızamlılıqlar, ózara baylanıslar hám qarama-qarsılıqlardı anıqlaw imkanın berdi. Maǵlıwmatlar texnologiyalar túri, másele tiykarında oqıtıw modelleri, olardıń tásirleri (oń hám terisi) hám tosqınlıqlar sıyaqlı kategoriyalar boyınsha kodlastırıldı. Mısalı, mámleketler boyınsha izertlewlerdiń tarqalıwın kórsetiw ushın diagrammalar hám kesteler qollanıldı, bul sistematikalıq sholıwlar standartlarına sáykes keledi. Izertlewlerdiń sapası tómendegi kriteriyalar boyınsha bahalandı: qadaǵalaw toparınıń bar bolıwı, tańlaw kólemi (keminde 30 qatnasıwshı) hám statistikalıq ólshemler hám sorawnamalardı analizlew sıyaqlı validli hám sapalı metodikalardı qollanıw. Bul usıl máseleniń házirgi jaǵdayı haqqında isenimli hám hár tárepleme kórinis berdi.

Materiallar hám metodlar (Materials and methods). Mektep informatika pánine mashqalalı oqıtıwdı integraciyalaw interaktiv hám ámeliy baǵdarlanǵan bilimlendiriw ortalıǵın dúziwshi sanlı qurallarǵa tiykarlanadı. Texnologiyalardıń tiykarǵı túrlerine GitHub, Jupyter Notebooks, Google Colab hám Moodle sıyaqlı birgelikte islew platformaları kiredi, olar topar jumısın, joybarlardı basqarıwdı hám oqıw procesi avtomatizaciyasın qollap-quwatlaydı. Mısalı, GitHub Classroom mektep oqıwshılarına programmalıq támiynat islep shıǵarıwdı úyreniwge járdem beredi, al Google Classroom sıyaqlı platformalar muǵallimge materiallar berip, ilgerilewdi baqlaw arqalı járdemshi bolıw imkaniyatın jaratadı. Virtual (VR) hám tolıqtırılǵan (AR) reallıq kiberqáwipsizlik yamasa Unreal Engine-de islep shıǵarıw sıyaqlı quramalı IT máselelerin modellestiriw ushın tolıq qamtıwshı ortalıqlar dúzedi, biraq olardı engiziw joqarı baha hám úskenelerdiń jetispewshiligi sebepli sheklengen boladı.

Jasalma intellektke tiykarlanǵan qurallar perspektivalı baǵdar bolıp, AI-tyutorlardı (mısalı, Carnegie Learning, Khanmigo) hám jekelestiriw sistemaların óz ishine aladı. AI-tyutorlar haqıyqıy waqıtta jeke qollap-quwatlaw hám keri baylanıs beredi, al maǵlıwmatlardı analizlew tiykarındaǵı jekelestiriw ózlestiriwdi ~30% ke, motivaciyanı bolsa 75% ke shekem arttıradı. ChatGPT sıyaqlı generativ AI mashqalalı oqıtıwda keysler hám ideyalar jaratıw ushın qollanıladı, biraq algoritmlik bir tárepleme lik hám ashıq-aydın emeslik sıyaqlı etikalıq máselelerdi keltirip shıǵaradı. Bul texnologiyalardı oqıw procesine nátiyjeli birlestiriw hám qáwip-qáterlerdi kemeytiw ushın muǵallimlerden joqarı dárejeli sanlı sawatlılıq talap etiledi.

Tómende texnologiyalardıń tiykargı túrleri hám olardıń informatika pánindegi mashqalalı oqıtıw sheńberinde qollanılıwı kórsetilgen keste berilgen.

Texnologiya kategoriyası	Qurallarǵa mısallar	Informatikada mashqalalı oqıtıwdıń qollanılıwı
Interaktiv platformalar	GitHub, GitLab, Google Classroom, Moodle, Jupyter Notebooks, Codecademy, Google Colab	Birgelikte programmalıq támiynattı islep shıǵıw, oqıw procesin shólkemlestiriw, maǵlıwmatlardı saqlaw, skriptlerdi orınlaw, birge islesiwdi ámelge asırıw.
VR/AR	Labster, Unreal Engine, Oculus Rift, Microsoft HoloLens	Kiberqáwipsizlikti úyretiw, IT-máselelerdi modellestiriw, úskeneler menen islewdi simulyaciyalaw, immersiv oyınlar jaratıw.
AI quralları	Carnegie Learning, ChatGPT, Khanmigo, Siri, Alexa	Oqıwdı jekelestiriw, AI-tyutorlar, kúndelikli wazıypalardı avtomatlastırıw, ideyalar hám keysler jaratıw, maǵlıwmatlardı analizlew.
Islep shıǵıw ushın qurallar	Unity, Twine, Blender, Scratch, Arduino, Raspberry Pi	Video oyınlardı islep shıǵarıw, kórkem novellalar jaratıw, 3D-modellestiriw, qurılmalar prototiplerin hám IoT-sheshimlerin dóretiw.
Oyınlastırıw	Belgiler, upayi, jetekshiler taxtası, MMORPG («Allotrop»)	Qızıǵıwshılıqtı arttırıw, motivaciyanı kóteriw, komandalıq jumıstı rawajlandırıw, STEM-bilimlerdi oyın formasında qollanıw.

Solay etip, bul texnologiyalardı tańlaw hám birlestiriw jaqsı oylastırılǵan hámde belgilengen oqıw maqsetlerine sáykes keliwi kerek. “Texnologiya óz aldına maqset” dep qarawdan qashıw hám tereń didaktikalıq integraciyaǵa umtılıw zárúr, bunda texnologiya tek fon emes, al metapánlik nátiyjelerin alıwǵa járdem beretuǵın oqıw procesiniń ajıralmas bólegi boladı.

Analiz hám nátiyjeler (Analysis and results). Mashqalalı oqıtıw hám sanlı texnologiyalardı biriktiriw mektep bilimlendiriwine, ásirese informatika tarawında, oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın arttırıp, tiykarǵı kónlikpelerdi rawajlandırıp hám oqıw nátiyjelerin jaqsılap, áhmiyetli unamlı tásir kórsetedi. Izertlewler kórsetkenindey, mashqalalı oqıtıw oqıwshılardıń qatnasıwın arttıradı, sebebi olar úyrenip atırǵan materialdıń ámeliy bahasın kóredi. Mısalı, bir izertlewde video oyınlardı islep shıqqan mektep oqıwshılarınıń 82,6 payızı óz ónimlerin jaratıwǵa úlken qızıǵıwshılıq hám qanaatlanıw sezgenin bildirgen. Rossiyada ótkerilgen basqa bir izertlewde tábiyiy pánler sabaqlarında sanlı resurslardan paydalanıw bir oqıw jılında sapali ózlestiriwdi 30 payızdan 52 payızǵa jetkergeni, bul usıldıń bilimlerdi ózlestiriwge tásirin ayrıqsha qılıp kórsetedi.

Mashqalalı oqıtıw texnologiyalar menen birgelikte sanlı dáwirde zárúr bolǵan joqarı dárejedegi kónlikpelerdi, atap aytqanda kritikalıq pikirlew, dóretiwshilik hám quramalı máselelerdi sheshiw qábiletin nátiyjeli rawajlandıradı. Ónimlerden paydalanıwdı optimallastırıw ushın qosımsha islep shıǵıw yamasa júkke shıdam bere alatuǵın apa kópirdi qurıw sıyaqlı real tapsırmalar oqıwshılardı maǵlıwmatlardı analizlew, gipotezalar qáliplestiriw hám standart emes sheshimler tabıwǵa baǵdarlaydı. Sanlı kompetenciya ushın áhmiyetli bolǵan algoritmlik pikirlew dástúriy oqıw usılına salıstırǵanda bunday ortalıqta kóbirek nátiyjeli qáliplesedi. Oqıwshılar tek nusqalawǵa ámel etiwdi emes, al máselelerdi óz betinshe qáliplestiriwdi, algoritmlerdi islep shıǵıwdı hám olardı sanlı qurallar járdeminde ámelge asırıwdı úyrenedi.

Texnologiyalar oqıw procesinde oraylıq orındı iyelep, keń kólemli maǵlıwmat dereklerinen paydalanıw, modellestiriw hám quramalı ónimler jaratıw imkaniyatların beredi. Mısalı, Minulin Arnoldtıń izertlewi oqıwshılardıń “Unity” hám “Unreal Engine” oyın dvigatellerinen, “Code Academy” onlayn kurslarınan, vizuallıq novellalar ushın “Twine” qurallarınan hám C# tilinde programmalastırıwdı úyreniw, joybarlardı basqarıw hám dizayn kónlikpelerin rawajlandırıw ushın “Blender”, “Pivot”, “Autodesk 3DS Max” baǵdarlamalarınan qalay paydalanǵanın kórsetti. “Joybarlaw texnologiyaları mektebi” modeli hard, soft hám cifrlı kónlikpelerdi qáliplestiriw ushın programmalıq támiynat hám úskenelerdi, sonıń ishinde IoT Greenpl, AR-texnologiyalar hám 3D laboratoriyalardı birlestiredi. Solay etip, texnologiyalar cifrlı hám sociallıq resurslardı birlestirip, bilimlerdi birgelikte jaratıw ushın platformaǵa aylanıp atır.

Juwmaq (Conclusion). Mashqalalı oqıtıw hám sanlı texnologiyalardıń birlespesi mektep dárejesindegi informatika pánin oqıtıwdaǵı eń kúshli innovaciya qozǵawshı kúsh ekenligin isenimli túrde aytıwǵa boladı. Analitikalıq analizlew bul usıldıń dástúriy oqıtıwdı tek tolıqtırıp ǵana qoymastan, onı túpkilikli ózgertip, bilimlerdi ózlestiriwden belsendi, ámeliy baǵdarlanǵan kónlikpelerdi qáliplestiriwge basım beriwin kórsetti. Izertlewler texnologiyalar menen kúsheytilgen mashqalalı oqıtıw usılı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵın, qatnasıwın hám oqıw nátiyjeliligin ádewip arttıratuǵının, sonday-aq sın pikir, dóretiwshilik hám kollektivli túrde islesiw sıyaqlı XXI ásirdiń tiykarǵı kónlikpelerin nátiyjeli rawajlandıratuǵının isenimli dálilledi. Texnologiyalıq faktor mashqalalı oqıtıw tásirin kúsheytedi degen boljaw tolıq tastıyıqlandı. Dál texnologiyalar abstrakt máselelerdi haqıyqıy etiwge, kollektivli izertlewdi interaktiv hám tereń etiwge, ápiwayı “texnologiya haqqında oqıtıwdan” “texnologiya járdeminde oqıtıwǵa” ótiwge múmkinshilik beredi.

Juwmaqlap aytqanda, mashqalalı oqıtıw hám texnologiyalardı birlestiriw tek ǵana jańa pedagogikalıq baǵdar emes, al cifrli dáwirdiń qıyınshılıqlarına oqıwshılardı tayarlaw ushın tiykarǵı zárúrlik bolıp tabıladı. Bul innovaciyalıq oylaw hám ámeliy kónlikpelerdi rawajlandırıw ushın bekkem tiykar jaratadı. Biraq, bul nátiyjeli usıldı keń kólemde engiziw jolında ózine jarasa qıyınshılıqları bar.

Ádebiyatlar (References):

(1). Друзенко Ольга Владимировна. Проблемно-ориентированное обучение как средство повышения эффективности преподавания информатики в школе. In the World of Science and Education. 2024, №20 сентябрь ПН.URL: https://cyberleninka.ru/article/n/problemno-orientirovannoe-obuchenie-kak-sredstvo-povysheniya-effektivnosti-prepodavaniya-informatiki-v-shkole

(2). Кальней В.А., Шишов С.Е. Алгоритмическое мышление в контексте цифровой компетентности обучающихся. Вестник РМАТ. 2021, № 1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/algoritmicheskoe-myshlenie-v-kontekste-tsifrovoy-kompetentnosti-obuchayuschihsya

(3). Поздеева Светлана Ивановна. Проблемное и проблемно-ориентированное обучение (problem-based learning): сравнительный анализ. Сибирский педагогический журнал. 2016, № 2. URL: https://cyberleninka.ru /article/n/problemnoe-i-problemno-orientirovannoe-obuchenie-problem-based-learning-sravnitelnyy-analiz

(4). Гвоздев И.С. Влияние цифровых платформ на педагогическую практику учителей-предметников // Вестник науки. 2025. №6 (87). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-tsifrovyh-platform-na-pedagogicheskuyu-praktiku-uchiteley-predmetnikov

(5). Мясоедов А.И. Внедрение цифровой грамотности в современном образовании. Журнал социологических исследований. 2021. №. 4, с. 56–67. URL:https://naukaru.ru/ru/nauka/article/47924/view

Алимова Гулноза (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi; e-mail: alimova1405@gmail.com)

ОБУЧЕНИЕ ФРАНЦУЗСКИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМАМ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ НА ОСНОВЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается методика обучения французским фразеологизмам студентов-филологов на основе коммуникативного подхода. Интеграция фразеологических выражений играет ключевую роль в развитии коммуникативной компетенции за счёт формирования языковых, социокультурных и прагматических навыков. Рассматриваются теоретические основы, включая когнитивную и прагматическую ценность фразеологизмов. Приводится классификация фразеологизмов по степени прозрачности, сопровождаемая примерами с комментариями. В статье предлагается многоэтапная методика, включающая использование мультимедийных средств, анализ контекста, сопоставительные исследования и коммуникативные задания. К числу обучающих стратегий относятся драматизации, творческое письмо и ролевые* игры. *Результаты экспериментального обучения подтверждают рост узнавания и использования фразеологизмов, а также повышение межкультурной осведомлённости. Статья завершается практическими рекомендациями по проектированию учебной программы и предлагает дальнейшие исследования в области цифрового обучения фразеологизмам.*

Ключевые слова*: методика обучения, фразеологические единицы, коммуникативный подход, интеграция, классификация, мультимедийные материалы, межкультурная коммуникация.*

FILOLOG TALABALARIGA FRANSUZ FRAZEOLOGIZMLARINI KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYAGA ASOSLANGAN HOLDA O‘RGATISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada fransuz tilidagi frazeologik birikmalarni filologiya yo‘nalishidagi talabalar uchun kommunikativ yondashuv asosida o‘qitish metodikasi o‘rganiladi. Frazeologik ifodalarni o‘qitishga integratsiyalash kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda – til, ijtimoiy-madaniy va pragmatik ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada frazeologizmlarning kognitiv va pragmatik ahamiyatlarini o‘z ichiga olgan nazariy asoslari yoritilgan. Shaffoflik darajasiga ko‘ra frazeologizmlar tasnifi taqdim etiladi va ularga izohlar bilan misollar keltirilgan. Tadqiqotda multimedia vositalari, kontekst tahlili, qiyosiy tadqiqotlar va kommunikativ topshiriqlarni o‘z ichiga olgan ko‘p bosqichli metodika bayon etilgan. O‘qitish strategiyalariga dramatizatsiya, ijodiy yozuv va rolli o‘yinlar kiradi. Eksperimental darslar natijalari frazeologizmlarni tanish, qo‘llash va madaniyatlararo xabardorlikning oshganini ko‘rsatdi. Maqola o‘quv dasturini loyihalash bo‘yicha amaliy tavsiyalar bilan yakunlanadi va frazeologik ifodalarni raqamli shaklda o‘rgatish bo‘yicha keyingi tadqiqotlarni taklif etadi.*

Kalit so‘zlar*: o‘qitish metodikasi, frazeologik birliklar, kommunikativ yondashuv, integratsiya, tasnif, multimedia materiallar, madaniyatlararo kommunikatsiya.*

TEACHING FRENCH IDIOMS TO PHILOLOGY STUDENTS BASED ON COMMUNICATIVE COMPETENCE

Annotation*. This article explores the methodology of teaching French idioms to philology students using a communicative approach. The integration of idiomatic expressions plays a crucial role in enhancing communicative competence by developing linguistic, sociocultural, and pragmatic skills. Theoretical foundations are considered, including the cognitive and pragmatic values of idioms. A classification of idioms based on transparency is provided, followed by examples with commentary. The study outlines a multi-step methodology incorporating multimedia tools, context analysis, comparative studies, and communicative tasks. Teaching strategies include dramatizations, creative writing, and role-play activities. Results from experimental teaching confirm increased idiom recognition, usage, and intercultural awareness. The paper concludes with practical recommendations for curriculum design and proposes further research in digital idiom teaching tools.*

Keywords: *teaching methodology, phraseological units, communicative approach, integration, classification, multimedia materials, intercultural communication.*

Введение. Современный этап развития методики преподавания иностранных языков характеризуется акцентом на коммуникативно-деятельностный подход, в котором ключевую роль играет формирование коммуникативной компетенции. Это предполагает не только овладение лексико-грамматическими нормами, но и развитие социокультурного и прагматического аспектов. Поэтому разработка эффективной методики обучения фразеологизмам с целью формирования полноценной коммуникативной компетенции является актуальной задачей современной лингводидактики.

Обзор литературы. Вопросы методики преподавания фразеологизмов рассматривались рядом отечественных и зарубежных исследователей. В.Б.Касаткин (2008) предлагает компонентную модель коммуникативной компетенции, включающую языковую, речевую, социокультурную и компенсаторную составляющие, что актуально при обучении фразеологизмам. И.С.Петрунина (2010) подчеркивает роль фразеологизмов как маркеров аутентичности и выразительности речи. Е.В.Арсентьева (2012) указывает на их ценностно-культурную значимость и необходимость когнитивной интерпретации. Н.В.Козлова (2018) акцентирует внимание на визуальной и контекстной подаче фразеологизмов на начальном этапе обучения. Французский методист Ж.Дюбуа (2016) считает, что фразеологизмы в диалогах активируют культурную интуицию учащихся и помогают им «почувствовать» язык. Фразеологизмы находят отражение в произведениях классической и современной литературы (Бальзак, Золя, Сименон), а также в кино, публицистике и масс-медиа, что делает их важным источником аутентичного материала для обучения.

Методология и методы исследования. Методологическую основу составил системный анализ отечественной и зарубежной литературы в области методики преподавания иностранных языков и фразеологии. Опора сделана на:

- **Модель коммуникативной компетенции** В.Б.Касаткина (2008), структурирующую обучение по языковой, социокультурной, дискурсивной и стратегической компонентам;
- **Концепцию аутентичности речи** И.С.Петруниной (2010), подчеркивающую культурную и экспрессивную роль фразеологизмов;
- **Когнитивный подход** Е.В.Арсентьевой (2012), акцентирующий национально-ментальный аспект в интерпретации устойчивых выражений;
- **Цифровую лингводидактику**, предусматривающую использование интерактивных платформ (Quizlet, Genially) для повышения вовлечённости обучающихся.

Применялись методы контент-анализа и сравнительно-контрастивного анализа, позволившие выявить:

•недостаточную классификацию фразеологизмов по степени прозрачности;

•фрагментарное использование цифровых технологий при обучении фразеологии;

•отсутствие систематизации межкультурных интерпретационных стратегий.

На эмпирическом этапе проведён контент-анализ французских фразеологизмов, извлечённых из художественной литературы, кино, СМИ и соцсетей. Анализ базировался на частотности, функциональной и культурной релевантности. Сформирован корпус из 20 единиц, классифицированных по степени прозрачности (высокая, средняя, низкая) и культурной обусловленности (универсальные / специфические).

Была смоделирована многоэтапная методика преподавания, включающая:

1. **Аутентичный ввод** (тексты, подкасты, кинофрагменты).
2. **Сопоставительный анализ** с русскими эквивалентами.
3. **Интерактивные задания** (ролевые игры, драматизация, творческое письмо).
4. **Интеграцию цифровых ресурсов** (флешкарты, интерактивные презентации, мобильные приложения).

Педагогический эксперимент проводился среди 40 студентов (A2–B1). Контрольная группа обучалась традиционно, экспериментальная – по предложенной методике. Методы оценки включали тестирование, анкетирование, наблюдение. Результаты показали:

•рост узнаваемости фразеологизмов на 42%;

•увеличение частоты их использования в устной речи на 35%;

•высокую удовлетворённость обучающихся.

Количественный анализ с применением t-критерия и ANOVA подтвердил статистическую значимость различий ($p<0.05$); коэффициент $d=1.2$ указал на сильный эффект. Качественный анализ выявил рост культурной осведомлённости и развитие критического мышления у студентов.

Научная новизна методологии. 1. Интегративный подход: сочетание когнитивного (осмысление через ассоциации), деятельностного (моделирование ситуаций) и цифрового (интерактивные платформы) методов.

2. Классификация фразеологизмов по уровню сложности и культурной обусловленности, позволяющая адаптировать обучение к уровню подготовки.

3. Геймификация: использование мобильных приложений для повышения мотивации студентов.

Эти элементы обеспечивают комплексное развитие коммуникативной компетенции, соответствующее требованиям ФГОС и современным трендам методики преподавания иностранных языков.

Анализ и результаты. Проведенное исследование было направлено на выявление эффективности использования коммуникативной компетенции в процессе обучения французским фразеологизмам студентов-филологов. В качестве методологической основы были использованы принципы когнитивно-дискурсивного подхода, положений о межкультурной природе фразеологизмов, а также компоненты коммуникативной компетенции: языковая, дискурсивная, социокультурная и стратегическая компетенции. Анализ данных, полученных в результате педагогического эксперимента, проведенного среди студентов 1–2 курсов филологического факультета, показал, что традиционные методы обучения, ориентированные преимущественно на перевод и запоминание, не обеспечивают устойчивого овладения фразеологизмами как единицами речи. Анализ анкетирования и устного опроса студентов выявил положительное отношение к предлагаемому подходу. В рамках экспериментального обучения были отобраны и апробированы 20 фразеологических выражений французского языка, разделённых по степени прозрачности. Ниже приведены выражения с кратким пояснением их значения и методическим комментарием:

№	Французский фразеологизм	Перевод на русский	Прозрачность	Методический комментарий
1	Avoir le cœur sur la main	Душа нараспашку	Высокая	Легко усваивается, подходит для начального уровня
2	Se noyer dans un verre d’eau	Утонуть в ложке воды	Высокая	Вызывает ассоциативное мышление, полезен для обсуждения проблем
3	Tourner autour du pot	Ходить вокруг да около	Высокая	Часто употребляется, используется при уклончивом общении
4	Être dans de beaux draps	Оказаться в неприятной ситуации	Средняя	Требует культурного пояснения
5	Mettre les pieds dans le plat	Сказать не к месту	Средняя	Полезен для анализа речевых ошибок
6	Chercher midi à quatorze heures	Усложнять всё	Низкая	Требует комментария культурных реалий
7	Avoir la tête dans les nuages	Витать в облаках	Высокая	Используется при обсуждении эмоций и настроений
8	Poser un lapin (à quelqu’un)	Не прийти на встречу	Средняя	Активно используется в повседневной речи
9	Faire d’une pierre deux coups	Убить двух зайцев	Высокая	Универсальное выражение, легко усваивается
10	Tomber dans les pommes	Упасть в обморок	Средняя	Рекомендуется при обсуждении идиом тела

Выводы и рекомендации. Таким образом, можно сделать следующие выводы:

1. Коммуникативный подход в обучении французским фразеологизмам способствует формированию устойчивых речевых навыков и развитию межкультурной компетенции.

2. Использование фразеологизмов в контекстуализированных речевых ситуациях является эффективным средством интеграции лексического и прагматического компонентов языковой подготовки.

3. Мультимедийные и интерактивные ресурсы, вовлекающие студентов в реальные и смоделированные коммуникативные ситуации, значительно повышают уровень усвоения фразеологических единиц.

4. Обучение фразеологизмам должно быть интегрировано в общий процесс формирования коммуникативной компетенции, а не рассматриваться как изолированный элемент лексической работы.

Проведённое исследование подтвердило эффективность внедрения французских фразеологизмов в процесс формирования коммуникативной компетенции студентов-филологов. Фразеологизмы не только расширяют словарный запас, но и формируют стилистическую гибкость, межкультурную осведомлённость, прагматическую адаптацию к речевым ситуациям.

В свете полученных результатов целесообразно рекомендовать следующее:

- Включать в учебные планы по французскому языку специальные модули, ориентированные на обучение фразеологизмам в коммуникативных контекстах;
- Разрабатывать интерактивные задания, моделирующие реальные речевые ситуации, в которых употребление фразеологических единиц является уместным и функционально обусловленным;
- Использовать аутентичные материалы (видеофрагменты, подкасты, интервью, фрагменты фильмов), обеспечивающие культурную аутентичность и актуальность употребляемых фразеологизмов;
- Организовать методическую подготовку преподавателей, направленную на овладение стратегиями внедрения фразеологических единиц в коммуникативно ориентированные занятия;
- Проводить регулярный мониторинг результатов обучения, с целью корректировки программ в зависимости от уровня сформированности у студентов коммуникативной компетенции в области фразеологии.

Таким образом, обучение фразеологизмам с позиций коммуникативного подхода открывает широкие перспективы для повышения качества языкового образования и формирования полноценной личности, способной к межкультурной коммуникации.

Список использованной литературы:

(1). Касаткин В.Б. Коммуникативная компетенция в образовательном пространстве. М., 2008.

(2). Арсентьева Е.В. Фразеологизмы в профессиональной подготовке студентов. СПб., 2012.

(3). Петрунина И.С. Аутентичность и экспрессивность в преподавании фразеологии. М., 2010.

(4). Козлова Н.В. Контекстуально-игровой подход к фразеологическим единицам. Журнал методической лингвистики, 2018.

(5). Дюбуа Ж. Фразеологизмы и эмоциональная аутентичность речи. Revue française de didactique, 2016.

(6). Ашурина М.Г. Методика активного усвоения фразеологизмов. “Педагогика языков”, № 4, 2015.

Бекманова Жамиля (доктор философии педагогических наук (PhD), кафедра “Дошкольного воспитания и дефектологии”, факультет Дошкольного образования НГПИ им.Ажинияза)

РАЗВИТИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. *В данной статье рассматривается современное состояние и перспективы развития инклюзивного образования в Республике Каракалпакстан. Анализируются основные принципы инклюзивного образования, его значение для детей с особыми образовательными потребностями, а также существующие проблемы и пути их решения в условиях региональной специфики. Исследование основывается на анализе нормативно-правовой базы, статистических данных и практического опыта образовательных учреждений республики. Особое внимание уделяется подготовке педагогических кадров, созданию безбарьерной среды и социальной адаптации детей с инвалидностью.*

Ключевые слова: *инклюзивное образование, Каракалпакстан, дети с особыми потребностями, интеграция, адаптация, педагогические технологии, социализация, образовательная среда.*

J.Bekmanova (pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), “Maktabgacha tarbiya va defektologiya” kafedrasi, Maktabgacha ta’lim fakulteti, Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti)

QORAQALPOG‘ISTON RESPUBLIKADA INKLYUZIV TA’LIMNI RIVOJLANTIRISH: HOZIRGI HOLATI VA ISTIQBOLLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasida inklyuziv ta’limni rivojlantirishning hozirgi holati va istiqbollari ko‘rib chiqiladi. Inklyuziv ta’limning asosiy tamoyillari, uning alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalar uchun ahamiyati, shuningdek, mavjud muammolar va ularni hududiy xususiyatlar sharoitida hal etish yo‘llari tahlil qilinadi. Tadqiqot normativ-huquqiy baza, statistik ma’lumotlar va respublikadagi ta’lim muassasalarining amaliy tajribasi asosida olib borilgan. Alohida e’tibor pedagogik kadrlarni tayyorlash, to‘siqsiz muhit yaratish va nogironligi bo‘lgan bolalarning ijtimoiy moslashuviga qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *inklyuziv ta’lim, Qoraqalpog‘iston, alohida ehtiyojli bolalar, integratsiya, adaptatsiya, pedagogik texnologiyalar, ijtimoiylashuv, ta’lim muhiti.*

Zh.Bekmanova (PhD in Pedagogical Sciences, Department of Preschool Education and Defectology, Faculty of Preschool Education, Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute)

DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATION IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN: CURRENT SITUATION AND PROSPECTS

Annotation. *This article examines the current state and prospects for the development of inclusive education in the Republic of Karakalpakstan. It analyzes the main principles of inclusive education, its importance for children with special educational needs, as well as existing challenges and ways to address them within the context of regional specificities. The study is based on an analysis of the legal framework, statistical data, and the practical experience of educational institutions in the republic. Special attention is given to teacher training, the creation of a barrier-free environment, and the social adaptation of children with disabilities.*

Keywords: *inclusive education, Karakalpakstan, children with special needs, integration, adaptation, pedagogical technologies, socialization, educational environment.*

Введение. Инклюзивное образование является одной из ключевых тенденций развития современной системы образования и важным условием реализации принципов равноправия и социальной справедливости. В условиях глобализации и интеграции мирового сообщества вопрос обеспечения равных возможностей получения качественного образования для всех детей, независимо от их физических, интеллектуальных или социальных особенностей, приобретает особое значение.

В Республике Каракалпакстан, как и в целом в Узбекистане, формирование эффективной модели инклюзивного образования становится стратегическим направлением образовательной политики. Особую актуальность данная проблема приобретает в связи с географическими и социально-экономическими особенностями региона, включая последствия экологической катастрофы Аральского моря, что оказывает прямое влияние на здоровье и социальное благополучие детей.

Целью настоящего исследования является анализ состояния инклюзивного образования в Республике Каракалпакстан, выявление проблемных аспектов и разработка рекомендаций по дальнейшему совершенствованию образовательной среды.

Анализ литературы. Проблема инклюзивного образования широко освещается в работах как зарубежных, так и отечественных исследователей. Согласно концепции, закреплённой в документах ЮНЕСКО и Конвенции ООН о правах инвалидов, инклюзивное образование определяется как процесс, обеспечивающий включение всех детей в образовательное пространство независимо от их индивидуальных особенностей.

В научных трудах отмечается, что основными принципами инклюзивного образования являются:

- признание ценности человеческого разнообразия;
- равные права всех детей на образование;
- индивидуализация учебного процесса;
- создание поддерживающей и адаптивной образовательной среды;
- активное взаимодействие образовательных учреждений с семьёй и обществом.

Узбекистан, следуя международным нормам, предпринимает значительные шаги в этом направлении. Ряд исследователей подчёркивают, что успешная реализация инклюзивного образования

требует системного подхода, включающего нормативно-правовое регулирование, подготовку кадров и развитие материально-технической базы.

Методология исследования. Для анализа состояния инклюзивного образования в Каракалпакстане использовались следующие методы:

- **анализ нормативно-правовых документов**, регулирующих образовательную сферу (Конституция Республики Узбекистан, закон «Об образовании», закон «О социальной защищённости инвалидов», постановления Кабинета Министров и региональные программы);
- **изучение статистических данных** Министерства народного образования, отражающих динамику включения детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательные учреждения;
- **сравнительный анализ** опыта Узбекистана и международной практики;
- **качественный анализ проблемных аспектов**, выявленных в процессе интеграции детей с инвалидностью в образовательную среду.

Такой подход позволяет не только оценить текущее состояние системы, но и выявить перспективные направления её совершенствования.

Анализ и результаты. В Республике Каракалпакстан функционирует разветвлённая сеть образовательных учреждений, включающая дошкольные организации, общеобразовательные школы и профессиональные колледжи. Согласно данным Министерства народного образования, в регионе обучается значительное количество детей с особыми образовательными потребностями, причём наблюдается постепенное увеличение числа учащихся с инвалидностью, интегрированных в общеобразовательные заведения.

В то же время процесс развития инклюзивного образования сталкивается с рядом трудностей:

1. **Недостаточная материально-техническая база** школ и дошкольных учреждений, отсутствие адаптированных учебных помещений и специальных средств обучения.
2. **Дефицит квалифицированных специалистов**, в том числе дефектологов, логопедов, тьюторов и педагогов, подготовленных к работе в условиях инклюзии.
3. **Необходимость адаптации учебных программ** и разработки индивидуальных образовательных маршрутов, что пока реализуется недостаточно эффективно.
4. **Социальные барьеры и стереотипы**, мешающие полноценной интеграции детей с ограниченными возможностями здоровья в образовательное сообщество.

Тем не менее положительные тенденции очевидны. Принятие национальных программ, направленных на развитие инклюзивного образования, свидетельствует о постепенном переходе от сегрегационной к интеграционной модели. Важным фактором является активное участие семьи и местных сообществ, что способствует созданию поддерживающей среды для детей.

Выводы и рекомендации. Проведённый анализ позволяет утверждать, что в Республике Каракалпакстан формируется устойчивая тенденция развития инклюзивного образования, однако данный процесс сопровождается рядом системных вызовов. К числу ключевых проблем относятся: ограниченность материально-технической базы образовательных учреждений, недостаточная подготовленность педагогических кадров, а также необходимость адаптации учебных программ к индивидуальным потребностям обучающихся.

Для дальнейшего совершенствования инклюзивного образования представляется целесообразным реализация следующих мер:

1. **Финансирование и материально-техническое обеспечение.** Увеличение объёмов государственного и регионального финансирования позволит модернизировать образовательную инфраструктуру, обеспечить школы специализированным оборудованием и учебными материалами.
2. **Подготовка кадров.** Важно разработать систему непрерывной профессиональной подготовки и переподготовки педагогов, включая дефектологов, логопедов и тьюторов, с целью формирования у них компетенций, необходимых для работы в условиях инклюзивной среды.
3. **Адаптация образовательных программ.** Следует активизировать разработку вариативных учебных планов и индивидуальных образовательных маршрутов, учитывающих когнитивные, психофизические и социальные особенности обучающихся.
4. **Формирование толерантного общественного мнения.** Рекомендуется проводить широкомасштабную информационно-просветительскую работу, направленную на снижение стереотипов и предвзятого отношения к детям с особыми образовательными потребностями, а также на укрепление взаимодействия школы, семьи и общества.

5. **Межведомственное сотрудничество.** Необходимо усилить координацию между органами образования, здравоохранения и социальной защиты для обеспечения комплексной поддержки обучающихся и их семей.

Инклюзивное образование в Каракалпакстане находится на этапе активного становления и имеет значительный потенциал для дальнейшего развития. Реализация предложенных мер позволит создать образовательную среду, способствующую формированию равных возможностей для всех детей, а также их успешной социальной адаптации и полноценной интеграции в общество.

Список использованной литературы:

(1). Концепция развития инклюзивного образования в Республике Узбекистан до 2030 года. Ташкент, 2022.

(2). Атаманова И.И. Инклюзивное образование: теория и практика. М., “Академия”, 2021, 272 с.

(3). Соловьева Е.А. Междисциплинарное сопровождение детей с ОВЗ: организационно-методические аспекты. Современное дошкольное образование. Теория и практика. 2023, № 3, с. 48–55.

(4). Капустина Л.П., Смирнова Л.И. Командный подход в коррекционной педагогике. СПб., “Речь”, 2020, 208 с.

(5). Егорова Е.Н. Психолого-педагогическое сопровождение инклюзивного образования: междисциплинарный подход. “Образование и наука”, 2022, т. 24, № 2, с. 102–121.

(6). Аргунова М.В. Инклюзивная образовательная среда: возможности и риски реализации в ДОУ. “Вестник практической психологии образования”, 2021, № 3, с. 73–78.

(7). Растопшина И.Ю. Организация сопровождения детей с ОВЗ в дошкольной образовательной организации. “Специальное образование”, 2020, № 4, с. 15–22.

Allambergenova Perxan Qudaybergenovna (O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent)

MILLIY O‘ZLIKNING SHAKLLANISH BOSQICHLARI VA GLOBALLASHUV SHAROITIDA UNI MUSTAHKAMLASH ZARURATI

Annotatsiya. *Milliy identifikatsiya tushunchasi millatning o‘ziga xosligini, tarixiy davomiyligini va ijtimoiy birligini ifodalovchi muhim ijtimoiy-madaniy hodisadir. Uning zamonaviy shakldagi ifodasi XVIII–XIX asrlarda shakllangan bo‘lsa-da, ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Antik davrda “biz” va “ular” kategoriyasi orqali, o‘rta asrlarda esa diniy hamda sulolaviy farqlanishlar orqali milliy identifikatsiyaning ilk ko‘rinishlari vujudga kelgan. Modern davrda esa savodxonlikning kengayishi, bosma so‘zning rivojlanishi va OAVning shakllanishi natijasida milliy birlik mustahkamlanib, millat a’zolari o‘zlarini “tasavvuriy hamjamiyat” sifatida anglay boshladilar. Olimlar B.Anderson, E.Hobsbawm va E.Eriksonlarning ilmiy qarashlari milliy identifikatsiyaning shakllanishi jarayonida matbuot, ta’lim tizimi, tarixiy xotira va psixologik omillarning hal qiluvchi rolini asoslab bergan.*

Maqolada turli mintaqalar tajribasi tahlil qilindi. Yevropada milliy identifikatsiya inqiloblar va davlat qurilishi jarayonida mustahkamlangan bo‘lsa, Osiyo mamlakatlarida u asosan mustamlakachilikka qarshi kurashlar va modernizatsiya dasturlari orqali shakllangan. Afrika qit’asida milliy identifikatsiya dekolonizatsiya va pan-afrikanizm g‘oyalari bilan uyg‘unlashgan, Lotin Amerikasida esa mustaqillik inqiloblari va mahalliy madaniy merosni qayta baholash jarayonida shakllangan.

O‘zbekiston misolida milliy identifikatsiya qadimiy Mavorounnahr madaniyati, islom tamadduni, Temuriylar davlati siyosati, keyinchalik, rus imperiyasi va sho‘rolar davri ta’sirida o‘ziga xos yo‘lni bosib o‘tdi. Mustaqillik yillarida til siyosati, tarixiy shaxslarning obro‘sini tiklash, milliy ramzlarning joriy etilishi, davlat bayramlari va ta’lim siyosati milliy o‘zlikni mustahkamlashda hal qiluvchi rol o‘ynadi. XXI asrda esa globallashuv, raqamli texnologiyalar va migratsiya jarayonlari milliy identifikatsiya uchun yangi tahdid va imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda.

Kalit so‘zlar: *milliy identitet, tarixiy rivojlanish, globallashuv, O‘zbekiston tajribasi, axborot siyosati, madaniy meros, mustaqillik davri, raqamli texnologiyalar, antikolonial harakatlar, madaniy diplomatiya.*

ЭТАПЫ СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И НЕОБХОДИМОСТЬ ЕЕ УКРЕПЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. *Понятие национальной идентичности – важный социокультурный феномен, выражающий самобытность, историческую преемственность и социальное единство нации. Хотя его современное выражение сформировалось в XVIII–XIX веках, его корни уходят в глубокую древность. В античности первые проявления национальной идентичности возникали через категории «мы» и «они», а в средние века – через религиозные и династические различия. В новое время, в результате распространения грамотности, развития печатного слова и формирования СМИ, национальное единство укрепилось, и члены нации стали воспринимать себя как «воображаемую общность». Научные взгляды учёных Б.Андерсона, Э.Хобсбаума и Э.Эриксона обосновывают решающую роль прессы, системы образования, исторической памяти и психологических факторов в процессе формирования национальной идентичности.*

В статье анализируется опыт различных регионов. В то время, как в Европе национальная идентичность укреплялась благодаря революциям и государственному строительству, в азиатских странах она формировалась преимущественно в ходе антиколониальной борьбы и программ модернизации. В Африке национальная идентичность сочеталась с идеями деколонизации и панафриканизма, а в Латинской Америке она формировалась в процессе революций за независимость и переосмысления местного культурного наследия.

В случае Узбекистана национальная идентичность формировалась под влиянием древней культуры Мавераннахра, исламской цивилизации, политики государства Тимуридов, а позднее Российской империи и советского периода. В годы независимости решающую роль в укреплении национальной идентичности сыграли языковая политика, восстановление престижа исторических личностей, введение национальной символики, государственных праздников и образовательная политика. В XXI веке глобализация, цифровые технологии и миграционные процессы создают новые уг-+розы и возможности для национальной идентичности.

***Ключевые слова**: национальная идентичность, историческое развитие, глобализация, узбекский опыт, информационная политика, культурное наследие, период независимости, цифровые технологии, антиколониальные движения, культурная дипломатия.*

STAGES OF FORMATION OF NATIONAL IDENTITY AND THE NEED TO STRENGTHEN IT IN THE CONDITIONS OF GLOBALISATION

***Annotation.** The concept of national identity is an important socio-cultural phenomenon that expresses the uniqueness, historical continuity and social unity of a nation. Although its modern expression was formed in the 18th-19th centuries, its roots go back to ancient times. In antiquity, the first manifestations of national identity emerged through the categories of "us" and "them", and in the Middle Ages - through religious and dynastic distinctions. In the modern era, as a result of the expansion of literacy, the development of the printed word and the formation of mass media, national unity was strengthened, and members of the nation began to perceive themselves as an "imaginary community". The scientific views of scientists B.Anderson, E.Hobsbawm and E.Erikson substantiate the decisive role of the press, the education system, historical memory and psychological factors in the process of forming national identity.*

The article analyzes the experiences of different regions. While in Europe, national identity was strengthened through revolutions and state-building, in Asian countries it was formed mainly through anti-colonial struggles and modernization programs. In Africa, national identity was combined with the ideas of decolonization and Pan-Africanism, and in Latin America, it was formed in the process of independence revolutions and the revaluation of local cultural heritage.

In the case of Uzbekistan, national identity has taken its own path through the influence of ancient Transoxiana culture, Islamic civilization, the policies of the Timurid state, and later the Russian Empire and the Soviet era. During the years of independence, language policy, the restoration of the prestige of historical figures, the introduction of national symbols, state holidays, and educational policies played a decisive role in strengthening national identity. In the 21st century, globalization, digital technologies, and migration processes are creating new threats and opportunities for national identity.

***Keywords:** national identity, historical development, globalization, uzbek experience,iInformation policy, cultural heritage, independence period, digital technologies, anti-colonial movements, gultural diplomacy.*

Kirish. Milliy identitet millatning tarixiy davomiyligi, madaniy birligi va siyosiy o‘z-o‘zini anglashini ifodalovchi kompleks tushuncha bo‘lib, u tabiiy “berilganlik” emas, balki ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar mahsuli sifatida shakllanadi (Anderson, 1991; Hobsbawm & Ranger, 1983; Smith, 1991). Zamonaviy davrda globallashuv, transmilliy oqimlar va raqamli axborot muhitining jadallashuvi milliy identitetni mustahkamlash yoki yemirilishiga ta’sir qiluvchi yangi omillarni yuzaga keltirdi (Dirlik, 1997; Yuldasheva, 2008; Melyuxin, 1999). Bu sharoitda millatning o‘ziga xosligini saqlash masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy siyosatning ham markaziy yo‘nalishiga aylanmoqda (Do‘stmuhammad, 2013; Toffler, 1980/2010).

Nazariy manbalarda milliy identitetning shakllanishi turli bosqichlar orqali izohlanadi: antik va o‘rta asrlarda “biz–ular” qarama-qarshiligi hamda diniy-sulolaviy ajratishlar; modern davrda esa bosma so‘z, savodxonlik va ta’limning milliylashuvi natijasida “tasavvuriy hamjamiyat”larning paydo bo‘lishi (Anderson, 1991). “Ixtiro qilingan an’analar” konsepsiyasi milliy ideologiyalar tarixiy chuqurlik hissi orqali mustahkamlanishini ko‘rsatadi (Hobsbawm&Ranger, 1983). Post/kolonial yondashuvlarda esa identitet siyosati mustamlakachilik merosi, modernizatsiya va dekolonizatsiya jarayonlari bilan uzviy bog‘liq tarzda talqin etiladi (Chatterjee, 1993; Dirlik, 1997).

O‘zbekiston kontekstida milliy identitetning tarixiy ildizlari Movarounnahr madaniy merosi, islom tamadduni va Temuriylar davlatchiligi siyosiy tajribasi bilan qorishgan; XX asrdagi imperiyaviy va sovet siyosati esa identitetga yangi qatlamlar qo‘shgan (til siyosati va ramzlar bo‘yicha normativ asoslar O‘zbekiston Respublikasi, 1989; O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2019). Mustaqillikdan so‘ng tilning maqomini mustahkamlash, tarixiy xotirani yangilash, milliy ramzlarni institutsional darajada joriy etish milliy o‘zlikning markaziy ustunlariga aylandi (O‘zbekiston Respublikasi, 1991–1992; O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2019). Davlat rahbarining “Uchinchi Renessans” g‘oyasi ham mazkur siyosiy-madaniy yo‘nalishga ideaviy asos bermoqda (Mirziyoyev, 2020).

Shu fonda raqamli tarmoqlar, algoritmik mediasfera va “big data”ga tayanuvchi kommunikatsiya amaliyotlari identitetni konstruksiya qilishning yangi mexanizmlarini shakllantirmoqda; ular bilan birga manipulatsiya, kosmopolitizmning soddalashtirilgan talqinlari hamda “ommaviy madaniyat” bosimi kabi

xavflar kuchaymoqda (Melyuxin, 1999; Umarova, 2005; Muminov, 2023; UNESCO maqolalari uchun qarang: McLean, 1993). Shu sababli kuchli axborot siyosati, madaniy diplomatiya va ta'limning zamonaviy vositalariga tayanish strategik ahamiyat kasb etadi (Do'stmuhammad, 2013; Yuldasheva, 2008).

Tadqiqot maqsadi – milliy identitet tushunchasining nazariy asoslari va tarixiy shakllanish bosqichlarini tizimli yoritish hamda globallashuv sharoitida O'zbekiston misolida uning zamonaviy konfiguratsiyasini tahlil qilish.

Asosiy savollar:

1. Milliy identitet tarixiy bosqichlardan qanday o'tgan?
2. U turli mintaqalarda – Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida qanday omillar ta'sirida shakllangan?
3. O'zbekiston misolida milliy identitetning institutsional va diskursiv xususiyatlari nimalardan iborat?

Tadqiqot metodlari. Ushbu tadqiqot sifat tadqiqoti shaklida olib borildi. Asosiy yondashuv sifatida tarixiy-qiyosiy, kontekstual va diskursiv tahlillar tanlandi. Tadqiqotning nazariy asoslari milliy identitetni "ijtimoiy konstrukt" sifatida talqin etuvchi ilmiy qarashlarga tayandi (Anderson, 1991; Hobsbawm & Ranger, 1983; Smith, 1991). Shuningdek, axborot asrining ta'siri va globallashuv sharoitida identitetning o'zgarishini izohlovchi ishlanmalar ham muhim metodik fon sifatida ishlatildi (Toffler, 1980/2010; Do'stmuhammad, 2013; Melyuxin, 1999; Umarova, 2005, 2008).

Tadqiqotda milliy identitetning shakllanishi to'rt mintaqa – Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi misolida solishtirildi. Yevropada milliy davlat va modernlashuv jarayonlari asosida, Osiyoda mustamlakachilikka qarshi harakatlar va modernizatsiya jarayonlari orqali, Afrikada dekolonizatsiya va pan-afrikanizm g'oyalari ta'sirida, Lotin Amerikasida esa mustaqillik inqiloblari va madaniy siyosat vositasida milliy identitetning shakllanganligi qiyosiy tahlil qilindi (Chatterjee, 1993; Nkrumah, 1961; Falola & Heaton, 2008; Chasteen, 2001).

Diskursiv tahlil usuli yordamida OAV materiallari, siyosiy nutqlar va tarixiy shaxslar obrazlari (Amir Temur, Alisher Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Gandi, Sun Yat-sen, Nkrumah) qanday semantik yuk ko'tarishi tahlil qilindi. Shuningdek, globallashuv va axborot oqimlaridagi tahdidlar, madaniy diplomatiya va raqamli muhitda identitetning shakllanishi haqidagi matnlar ham ko'rib chiqildi (Melyuxin, 1999; Umarova, 2005; Muminov, 2023).

Tahlilda, asosan, akademik adabiyotlar, universitet nashrlari va rasmiy hujjatlarga tayangan holda ishlashga e'tibor qaratildi. Ommaviy axborot materiallari esa faqat qo'shimcha kontekst beruvchi manba sifatida qo'llanildi (Falola & Heaton, 2008; Chasteen, 2001). Barcha iqtiboslar APA uslubida rasmiylashtirildi.

Natijalar. Yevropa. Tahlil shuni ko'rsatdiki, Yevropada milliy identitetning mustahkamlanishida bosma so'z – gazeta va kitoblar orqali shakllangan "tasavvuriy hamjamiyat" markaziy rol o'ynadi. Savodxonlikning kengayishi, umumiy til va diskursning paydo bo'lishi milliy birdamlikni kuchaytirdi (Anderson, 1991). Siyosiy jihatdan Fransuz inqilobi "erk–tenglik–birodarlik" shiori bilan xalq suvereniteti g'oyasini markazga olib chiqib, millatni siyosiy subyekt sifatida tasdiqladi; keyingi urushlar esa qo'shni xalqlarda ham milliy o'zlikni uyg'otdi (Breuilly, 1993). Umuman, Yevropada identitet matbuot, ta'lim va markazlashgan davlat qurilishi orqali institutsional ko'rinish oldi (Hobsbawm & Ranger, 1983; Smith, 1991).

Osiyo. Osiyo tajribasi milliy identitetning mustamlakachilikka javob sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Hindistonda Gandi ilgari surgan "Swadeshi" va "Satyagraha" tamoyillari millatni axloqiy hamjamiyat sifatida talqin etib, siyosiy kurashni ma'naviy asoslar bilan bog'ladi (Chatterjee, 1993). Xitoyda Sun Yat-senning "uch xalq tamoyili" – millatchilik, demokratiya va farovonlik – modern milliy o'zlikning dasturiga aylandi (Chatterjee, 1993). Yaponiya Meiji davrida tezkor modernizatsiya bilan birga mahalliy til, an'ana va tarixiy xotirani tiklab, milliy birlikni mustahkamladi (Britannica, n.d.). Bu uch misol Osiyoda identitet modernlashuv va dekolonizatsiya jarayonlari tutashgan nuqtalarda kuchayganini tasdiqlaydi.

Afrika. Afrika qit'asida milliy identitet dekolonizatsiya davrida siyosiy ozodlik bilan chambarchas bog'liq shaklda yuzaga chiqdi. Pan-afrikanizm g'oyasi va Kvame Nkrumahning "mustaqillik – nafaqat siyosiy, balki madaniy ozodlik" haqidagi talqini milliy birlikni safarbar etuvchi diskurs bo'lib xizmat qildi (Nkrumah, 1961). Mintaqaviy tarixlar esa etnik xilma-xillik sharoitida til siyosati, ta'lim va konstitutsiyaviy islohotlar orqali umumiy "milliy" makon barpo etilganini ko'rsatadi (Falola & Heaton, 2008).

Lotin Amerikasi. Lotin Amerikasida milliy identitet mustamlakachilikdan xalos bo'lish urinishlari va inqiloblar oqimida shakllandi. Simón Bolívar va José de San Martín kabi liderlar siyosiy mustaqillikni milliy tarix, til va ramzlar bilan bog'lab talqin etdilar (Chasteen, 2001). XX asr boshlarida Meksikada ta'lim

siyosati va devoriy rassomlik (Rivera, Siqueiros) orqali pre-ispanik meros milliy xotiraga kiritilib, identitetning vizual-madaniy qatlamlari ommalashtirildi (Vaughan, 1997; Rochfort, 1998; Knight, 1990). Natijada hududda milliylik siyosiy suverenitet va madaniy siyosatning qo‘shaloq vektori sifatida mustahkamlandi.

O‘zbekiston. O‘zbekiston misolida natijalar shuni ko‘rsatadiki, mustaqillikdan so‘ng milliy identitetni mustahkamlash bir necha yo‘nalishda olib borildi: til siyosatining huquqiy poydevori (“Davlat tili haqida”gi qonun, keyingi qonun va farmonlar), tarixiy merosni tiklash (Amir Temur, Navoiy, Ulug‘bek obrazlari), milliy ramzlar va bayramlarni institutsionalash (bayroq, gerb, madhiyadan tortib, Mustaqillik kuni va Navro‘zgacha) (O‘zbekiston Respublikasi, 1989, 2010; O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2019; Do‘stmuhammad, 2013). Raqamli davrda esa identitet uchun yangi imkoniyatlar (madaniy kontentni tarqatish, onlayn kutubxonalar) bilan birga, axborot oqimlaridagi manipulatsiyalar, “ommaviy madaniyat” bosimi va ma’naviy-ideologik xavflar ham kuchaygani kuzatildi (Melyuxin, 1999; Umarova, 2005, 2008; Muminov, 2023). Shu ma’noda, davlat siyosati ichki (til, tarix, madaniyat) va tashqi (madaniy diplomatiya, diaspora bilan ish) yo‘nalishlarni uyg‘unlashtirish orqali milliy o‘zlikni barqarorlashtirishga qaratilgani qayd etildi (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2019).

Xulosa tarzidagi kuzatuv. To‘rt mintaqa kesimidagi qiyosiy natijalar milliy identitetning barqaror “tabiiy holat” emas, balki tarixiy jarayonlar, siyosiy institutlar, axborot-madaniy muhit va ta’lim orqali doimiy ravishda “quriladigan” ijtimoiy konstrukt ekanini tasdiqlaydi (Anderson, 1991; Hobsbawm & Ranger, 1983; Smith, 1991). Raqamli asrda bu konstruksiya yangi media va global tarmoqlar ta’sirida yanada tezkor va raqobatli maydonga ko‘chmoqda (Toffler, 1980/2010; Umarova, 2008).

Muhokama. Milliy identitet “tabiiy” emas, balki tarixiy-ijtimoiy jarayonlarda barpo etiladigan konstrukt ekanini to‘rt mintaqa kesimidagi kuzatuvlar yana bir bor tasdiqlaydi. Yevropada bosma so‘z va ta’lim orqali umumiy til, xotira va ramzlar tizimi qurilib, millat siyosiy subyektga aylangan bo‘lsa (Anderson, 1991; Hobsbawm & Ranger, 1983; Smith, 1991), Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida identitet ko‘proq dekolonizatsiya, modernizatsiya va milliy suverenitetni tiklash diskurslarida shakllandi (Chatterjee, 1993; Nkrumah, 1961; Vaughan, 1997). Demak, milliy o‘zlik “bor narsa” emas, balki institutlar, siyosat va ommaviy muloqot orqali doimiy “quriladigan” ijtimoiy mazmundir (Anderson, 1991; Hobsbawm & Ranger, 1983).

Globallashuv va raqamli texnologiyalar bu konstruksiyaga ikkiyoqlama ta’sir ko‘rsatadi: imkoniyatlar – tezkor muloqot, madaniy merosni keng tarqatish; xavflar – axborot asimmetriyasi, manipulatsiya, “ommaviy madaniyat” bosimi. Axborot jamiyati sharoitida diskurslar ustidan nazorat va algoritmik ta’sirlar milliy identitet qatlamlarini qayta kodlashi mumkin (Melyuxin, 1999; Umarova, 2005, 2008). Tofflerning “to‘lqinlar” modeli va Do‘stmuhammadning axborot-odob konsepsiyasi shuni ko‘rsatadiki, texnologik o‘zgarishlar axborotning nafaqat hajmini, balki jamiyatdagi qadriyatlar muvozanatini ham o‘zgartiradi (Toffler, 2010; Do‘stmuhammad, 2013).

Media va axborotning bevosita roli UNESCO manbalarida ham ogohlantiriladi: tashqi media oqimlari mahalliy qadriyatlar va madaniy muvozanatga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin (McLean, 1993). Psixologik tadqiqotlar esa raqamli muhitda o‘sib kelayotgan avlodlarda erkinlik va mustaqillik motivlari qayta talqin qilinishi, hissiy beqarorlik omillari kuchayishi mumkinligini ko‘rsatadi; bu esa yoshlar ongini manipulyatsiyaga yanada ochiq qiladi (Twenge, 2012). Shunday sharoitda axborot ekotizimini faqat “cheklash” bilan emas, balki sifatli kontent va axborot savodxonligini kuchaytirish orqali barqarorlashtirish strategik ahamiyat kasb etadi (Umarova, 2008; Melyuxin, 1999).

O‘zbekiston uchun amaliy xulosalar quyidagicha ko‘rinadi. Birinchidan, til siyosati – milliy identitet yadrosini ushlab turadigan ustun. Mavjud huquqiy poydevor – “Davlat tili haqida”gi qonun va keyingi normativ hujjatlar – institutsional darajada davomiylik va izchillik bilan qo‘llab-quvvatlanishi zarur (O‘zbekiston Respublikasi, 1989, 2010; O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2019). Ikkinchidan, tarixiy xotira va madaniy meros – Temur, Navoiy, Ulug‘bek kabi timsollar atrofida zamonaviy, inklyuziv talqinlarni ko‘paytirish; ta’lim, muzey, ommaviy san’at va raqamli platformalar orqali ularni yoshlar diskursiga olib kirish lozim (Do‘stmuhammad, 2013; Vaughan, 1997; Rochfort, 1998). Uchinchidan, ta’lim va media siyosati – o‘quv dasturlarida madaniy ko‘p qatlamlilikni tan olish, mintaqaviy va global tarixni qiyosiy o‘qitish, axborot savodxonligi va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini tizimli shakllantirish (McLean, 1993; Knight, 1990). To‘rtinchidan, axborot ekotizimi – milliy kontent ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, diaspora bilan hamkorlikni kuchaytirish, madaniy diplomatiyani platformalashtirish, shuningdek, manipulativ oqimlarga qarshi ochiq, faktga asoslangan kommunikatsiya standartlarini joriy etish (Melyuxin, 1999; Umarova, 2005).

Umuman, milliy identitetning mustahkamligi siyosiy-institutsional izchillik, axborot siyosatining shaffofligi va ta’lim, madaniyat sohalarida sifatli kontent ekotizimini yaratishga tayanadi. Raqamli asrda “qurish–himoya qilish–yangilash” uchligi barqaror milliy o‘zlikni saqlashning asosiy ish uslubiga aylanadi (Anderson, 1991; Hobsbawm & Ranger, 1983; Toffler, 2010; O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2019).

Xulosa. Milliy identitet tarixiy jarayonlarda quriladigan konstrukt bo‘lib, uning rivojlanishida umumiy naqshlar mavjud: savodxonlik va bosma so‘zning kengayishi, umumiy til va xotiraning shakllanishi, hamda siyosiy institutlarning mustahkamlanishi. Biroq har bir mintaqa bu jarayonni o‘z tarixiy sharoiti va muammolari ichida kechirdi: Yevropada milliy davlat va inqiloblar, Osiyoda modernizatsiya va dekolonizatsiya, Afrikada panafrikanizm va ozodlik harakatlari, Lotin Amerikasida esa mustaqillik inqiloblari va madaniy siyosat asosiy drayverlar bo‘ldi.

O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatdiki, mustaqillikdan keyingi davrda til siyosati, tarixiy xotirani tiklash, milliy ramzlar va bayramlarni institutsionalash milliy o‘zlikning tayanch ustunlariga aylandi. Bu siyosiy-madaniy chiziq milliy identitetni barqarorlashtirish, uni ta’lim, madaniyat va ommaviy muloqot orqali uzluksiz yangilab borish zarurligini tasdiqlaydi.

Globallashuv va raqamli texnologiyalar fonida milliy identitetni asrash strategik vazifa sifatida ko‘rilishi lozim, bir tomondan, ular madaniy merosni keng yoyishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, axborot asimmetriyasi va manipulatsiya xavfini kuchaytiradi. Shu bois axborot siyosatini kuchaytirish, media va axborot savodxonligini tizimli qo‘llab-quvvatlash hamda xalqaro media oqimlari ta’sirini muvozanatlovchi madaniy himoya mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish zarur. Umuman olganda, raqamli asrda milliy identitetni “qurish–himoya qilish–yangilash” uchligi asosida olib borish barqaror milliy o‘zlikni ta’minlashning eng maqbul yo‘lidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Anderson, B.R. O‘G. (1991). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism (Rev. ed.). London & New York, Verso.

(2). Breuilly, J. (1993). Nationalism and the State (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.

(3). Britannica. (n.d.). Meiji Restoration. https://www.britannica.com/event/Meiji-Restoration.

(4). Chasteen, J.C. (2001). Born in Blood and Fire: A Concise History of Latin America. New York: W. W. Norton & Company.

(5). Chatterjee, P. (1993). The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton: Princeton University Press.

(6). Dirlik, A. (1997). The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism. Boulder: Westview Press.

(7). Do‘stmuhammad X. (2013). Axborot – mo‘jiza, joziba, falsafa. Toshkent, “Yangi asr avlodi”.

(8). Dulanov B. (2023). Globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni anglash zaruriyati. O‘zbekiston matbuoti, (2–3), 41.

(9). Есин А. (1975). Радио и телевидение Узекистана: рост,достижения, проблемы. Ташкент, Узбекистан

(10). Falola, T., & Heaton, M. (2008). A History of Nigeria. Cambridge: Cambridge University Press.

(11). Hobsbawm E., & Ranger T. (Eds.). (1983). The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press.

(12). Knight, A. (1990). Racism, Revolution and Indigenismo: Mexico, 1910–1940. In R. Graham (Ed.), The Idea of Race in Latin America, 1870–1940 (pp. 98–125). Austin: University of Texas Press.

(13). Мс. Леан Р. (1993). Инновации и реформы школьного образования в странах Азии. Перспективы: вопросы образования (UNESCO), 3(83), p. 128–141.

(14). Мелюхин И.С. (1999). Информационное общество. Москва, МГУ.

(15). Mirziyoyev, Sh. (2020). O‘zbekiston yoshlari va talabalari forumidagi nutq [Speech]. UZA. https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoevning-ozbekiston-yoshlari-forumida-sozlagan-nutqi_197662

(16). Муминов Ф.А. (2023). Валюта власти (монография). Ташкент, “Идеал пресс”.

(17). Nkrumah, K. (1961). I Speak of Freedom: A Statement of African Ideology. London: Heinemann.

(18). O‘zbekiston Respublikasi. (1989, 21-oktabr). O‘zbekiston Respublikasining qonuni № 3561-XI – Davlat tili haqida.

(19). O‘zbekiston Respublikasi. (2010, 24-dekabr). O‘zbekiston Respublikasining qonuni № O‘RQ-273.

(20). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti (2019, 21-oktabr). O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish va uni rivojlantirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida (PF-5850).

(21). Otamurodov S. (2018). Millatni asrash mas’uliyati (siyosiy-falsafiy qirralari). Toshkent, “O‘zbekiston”.

(22). Quronov M. (2011). Ezgu g‘oyalar ro‘yobi. Toshkent, “Ma’naviyat”.

(23). Rochfort, D. (1998). Mexican Muralists: Orozco, Rivera, Siqueiros. London, Phaidon.

(24). Saidov H. (2008). Matbuot – milliy manfaatlar himoyachisi. Toshkent, “Ma’naviyat”.
(25). Smith, A.D. (1991). National Identity. Reno, University of Nevada Press.
(26). Sputniknews. (2019, May 18). Tayvanda bir jinsli nikohlarga ruxsat berildi. https://sputniknews.uz/20190518/ Tayvan-Osida-birinchi-blib-bir-zhinsli-nikolarga-rukhsat-berdi-11534982.html
(27). Toffler, A. (2010). Tret’ya volna [The Third Wave, 1980; rus. nashr]. Moskva, AST.
(28). Umarova N. (2005). Globallashuv sharoitida axborot xurujlariga qarshi kurash. Toshkent, “Akademiya”.
(29). Umarova N. (2008). Axborot xavfsizligi: muammo va yechimlar. Toshkent, “Akademiya”.
(30). Vaughan M.K. (1997). Cultural Politics in Revolution: Teachers, Peasants, and Schools in Mexico, 1930–1940. Tucson, University of Arizona Press.
(31). Yuldasheva F. (2008). Globallashuv va milliy qadriyatlar. “Jamiyat va boshqaruv”, (3), 7.

Narimov Xamid Azimovich (Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti “O‘zbek tilshunosligi” kafedrasi dotsenti v.b., PhD)

FITONIMLAR NOMLANISHIDA TABIIY-BIOLOGIK BELGILARNING ROLI

Annotatsiya. *Ushbu maqola o‘zbek tilidagi o‘simlik nomlari, ya’ni fitonimlarning tadqiqiga bag‘ishlangan. Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi fitonimlarning nomlanish motivlarini aniqlashdan iborat bo‘lib, uning rang-tusiga ko‘ra, maza-ta’miga ko‘ra, yetilish, o‘sish mavsumiga ko‘ra, o‘simlikning o‘sgan va ekilgan joyi asosida hamda o‘simliklarning xususiyatiga ko‘ra nomlanishi haqida bahs yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *fitonimlar, poliz ekinlari, mevali daraxtlar, etnofitonimlar, an’anaviy fitonimlar, rasmiy fitonimlar.*

Наримов Хамид Азимович (исполняющий обязанности доцента, PhD, преподаватель кафедры «Узбекского языкознания» Ургенчского государственного университета имени Абу Райхона Беруни)

РОЛЬ ЕСТЕСТВЕННО-БИОЛОГИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ В НАЗВАНИИ ФИТОНИМОВ

Аннотация. *Данная статья посвящена исследованию названий растений в узбекском языке, то есть фитонимов. Цель исследования заключается в выявлении мотивов наименования фитонимов в узбекском языке. В работе рассматриваются принципы наименования растений в зависимости от их окраски, вкусовых качеств, периода созревания и роста, места произрастания или культивации, а также особенностей самих растений.*

Ключевые слова: *фитонимы, бахчевые культуры, плодовые деревья, этнофитонимы, традиционные фитонимы, официальные фитонимы.*

Narimov Khamid Azimovich (PhD, Acting Associate Professor, Lecturer at the Department of Uzbek Linguistics, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni)

THE ROLE OF NATURAL AND BIOLOGICAL FEATURES IN THE NAMING OF PHYTONYMS

Annotation. *This article is devoted to the study of plant names in the Uzbek language, that is, phytonyms. The aim of the research is to identify the motivational factors underlying the naming of phytonyms in Uzbek. The discussion focuses on the principles of naming based on color, taste, ripening and growing seasons, the place where the plant grows or is cultivated, as well as the specific characteristics of the plants themselves.*

Keywords: *phytonyms, field vegetables, fruit trees, ethnophytonyms, traditional phytonyms, official phytonyms.*

Kirish. Fitonimlar xalqning hayot tarzi, atrof-muhit bilan munosabati, madaniyati va tarixiy tajribasi asosida shakllangan muhim leksik qatlam hisoblanadi. Tilshunoslikda bunday nomlarning o‘rganilishi o‘simliklar haqida xalqda shakllangan bilimlar, tasavvurlar va ularning tilda qanday aks etganini aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan, fitonimlar lug‘aviy boylikning o‘ziga xos, rang-barang va semantik jihatdan serqatlam bo‘lgan qismini tashkil etadi.

Fitonimlarning shakllanishi va nomlanishida o‘simliklarning tabiiy-biologik belgilari muhim motivatsion omil sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan, rang-tusi, hidi, ta’mi, pishish mavsumi, o‘sgan joyi, foydalanish maqsadi kabi omillar asosida nomlar yuzaga kelgan. Bu hodisa nafaqat o‘zbek tilida, balki boshqa turkiy tillarda ham keng kuzatiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘zbek tilshunosligida fitonimlarga oid ilk muhim manbalardan biri sifatida S.S.Sahobiddinov tomonidan tayyorlangan “O‘rta Osiyodagi foydali va zararli o‘simliklarning ilmiy hamda mahalliy nomlari lug‘ati”ni alohida e’tirof etish mumkin. Ushbu lug‘atda o‘simliklarning nomlanishidagi xalqona atamalar va ularning ilmiy izohlari tizimlashtirilgan. Fitonimlarga oid ishlardan yana biri bu Y.Eshonqulovning “O‘zbek tilidagi meva nomlarining tarixi haqida” nomli maqolasidir.

Unda ba’zi meva nomlari tarkibining tarixiy shakllanishi va semantikasi tahlil qilingan, shu orqali o‘zbek tilidagi fitonimlarning lug‘aviy taraqqiyotiga e’tibor qaratilgan. T.Nurmonovning “O‘zbek tilida polizchilik terminlari” nomli nomzodlik dissertatsiyasi mazkur soha leksikasini tizimli o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, unda poliz ekinlariga oid nomlar terminologik va leksik jihatdan tahlil qilingan. Fitonimlarning umumiy leksik tizimidagi o‘rni, ularning ishlatilish xususiyatlari va tuzilishi esa G.Ne’matovaning “O‘zbek tilida o‘simlik nomlari leksikalari: tizimi va qo‘llanilishi” mavzusidagi dissertatsiyasida atroflicha o‘rganilgan. Bu ishda fitonimlar semantik maydon doirasida guruhlab tahlil qilinadi, ularning kommunikativ vazifasi, madaniy-konnotativ yuki yoritiladi.

Mazkur tadqiqotlar fitonimlarning o‘zbek tilidagi shakllanishi, lug‘aviy boyligi, etimologiyasi va semantik guruhlari haqida ilmiy asoslangan fikrlar beradi. Shuningdek, ular keyingi izlanishlar uchun nazariy hamda empirik manba vazifasini bajaradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot ishini yaratish jarayonida respublikamizdagi va xorijdagi mashhur turkologlar F.Abdullayev, A.Almaniyazov, K.A.Musayev, E.M.Murzayev, P.M.Erenburg, T.G. Gutsalyuk, M.Saparov kabilarning tadqiqotlari va ularda ilgari surilgan fikrlarga suyanildi. Ushbu maqolada tavsifiy, qiyosiy, tarixiy-etimologik, motivatsion-tahliliy va kontekstual metodlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Fitonimlarning nomlanishida o‘simliklarning tabiiy-biologik belgilari, xususiyatlari muhim faktorlardan hisoblanadi. Jumladan, o‘simliklarga nom berilishi ularning rang-tusi, hidi, maza-ta’mi, o‘sish mavsumiga, o‘simlikning o‘sgan va ekilgan joyi kabi xususiyatlariga asoslangan. Quyida shu haqda to‘xtalamiz.

Rang-tusiga ko‘ra nomlangan fitonimlar. Bu tipdagi o‘simlik nomlariga ko‘pincha rang bildiruvchi (*oq, qora, sariq, ko‘k* va boshqa) so‘zlar qo‘shiladi. *Oq* so‘zi ishtirokida: *aqvash, aqjugən, aqalma, aqqovun, aqtal, aqroza* va hokazo. *Qara* so‘zi yordamida: *qaratal, qaravaraq, qarayuzi̓m, qaratut, qaraqovun* kabi. *Kök //gök* so‘zi bilan: *kökpishər //gökpishər*, *köksultan, kökdərək //gökdərək, kökgurvək //gökgurvək* kabi. *Ala* sifati yordamida: *alahamma, alaqovun, alazamcha, alapochak, alapota* va boshqalar. *Sari̓* so‘zi ishtirokida: *sari̓chiyə, sari̓ot, sari̓ziyrə, sari̓ənji̓r* va boshqalar.

O‘simlik nomi oldidan rang bildiruvchi so‘zlarni qo‘shish orqali fitonim hosil qilish boshqa turkiy tillar uchun ham xarakterlidir. Ayniqsa, bu borada poliz ekinlari va mevali daraxtlar turlarini farqlash ancha keng tarqalgan hodisadir. Ba’zi hollarda o‘simlik nomini qo‘shmasdan, uning turini, navini bildiruvchi so‘zga rang-tus bildiruvchi so‘zlar birikib, yangi fitonimlar yasaladi: *aqgulabi, kökbeshək, alahamma* kabi qovun nomlari. Bu holatni boshqa turkiy tillarda ham kuzatamiz. Masalan, uyg‘. *aq kökcha, qara kökcha, ala chilchə, kök jagda;* qq. *kök gurbek, ala gurbek, aq gurbek;* turkm. *aq gulabi̓, gi̓zыl gulabi̓, alaxi̓tayi̓, garaxi̓tayi̓* va hokazo.

Maza-ta’miga ko‘ra nomlangan fitonimlar. Bu tipga *aqnavant, balkədi, shiyrinpechək, na:nigösh, qantalma, a:ji̓dənək // achchidənə* (o‘rik)*, su:ji̓piyaz, shoralma, su:ji̓nar //suchchianar* va boshqalar misol bo‘la oladi.

Demak, bu tipdagi fitonimlar, asosan, achchiq, sho‘r, shirin, mazali kabi ta’m bildiruvchi so‘zlardan tashqari, boshqa predmetning mazasiga ta’miga o‘xshatish orqali ham yasalishi mavjud. Yuqoridagi misollarda kuzatilgan *bol, novvot, qand* so‘zlari xuddi shu vazifani bajaradi. Ular ko‘chma ma’noda *shirin, mazali* so‘zlari ifodalagan mazmunni bildiradi. Qiyos qiling: *obinavvat* (novvot suvi singari), *shəkərsuyi,* (shakar suvi kabi); *shakarpara* (shakarning bir bo‘lagi kabi shirin); *qandinavvot, ko‘knovvot, shakarak* fitonimlari ham shirinligi asosida atalgan. Shunga ko‘ra, bu tip fitonimlarini, o‘z navbatida, ikkiga ajratish mumkin:

1. Tarkibida maza-ta’m sifatlari mavjud fitonimlar: *shoralma, achchi̓boyan* kabi.
2. Maza-ta’m mazmuni o‘xshatish asosida ifodalangan fitonimlar: *qantalma, zaqqi̓mpächäk* kabi.

Yetilish, o‘sish mavsumiga ko‘ra nomlangan fitonimlar. Fitonimlar motivlarini belgilashda o‘simlikning pishib yetilish davri ham muhim omillardan biri bo‘lgan. Shuning uchun ham vaqt, mavsum ifodalovchi birliklar asosiy farqlovchi belgi sifatida qaraladi. O‘simlikning qaysi mavsumda meva berishi, qachon pishib yetilishi, qaysi davrda gullashi va boshqa xususiyatlariga ko‘proq ahamiyat beriladi. Mana shu talablardan kelib chiqib, leksik birliklar tanlanadi. Bu tip fitonimlar, asosan, *kechki, ertagi, kuzgi, yozgi* komponentlari ishtirok etishi yoki sanoq son mavjudligi bilan farqlanadi. Jumladan, *ertəpi̓shər, kechpi̓shər, qi̓shqi̓qövin, yazg‘i̓qövi̓n, yazli̓q* (bug‘doyning bir navi), *kuzgiəri̓k, qi̓rkgunli̓k* kabi. Boshqa tillarda ham bu belgi fitonimlarni nomlash tamoyilida asosiy faktorlardan biridir. Qiyos qiling: *yazg‘i̓ beshak, mayqavun* kabi qovun nomlari; *uyg‘. yazli̓qqogun, tuni kogun* (uyg‘ur tilida *tun* so‘zi birinchi, to‘ng‘ich, dastlabki ma’nolarni anglatadi) kabi.

Fitonimlardagi pishib yetilish mavsumini yanglatish uchun *asati* (asad oyida pishib yetiladigan ekin), *chilləki* kabi so‘zlar ham qo‘llaniladi. Masalan: *chillaki qovun,* qirg. *kuzgu darvìz, chilgi darvìz;* turkm. *kìrkgunlik garpìz, duvdibisher kedi kabi.* Fitonimlar tarkibidagi *chilga, chilgi, chillaki* so‘zlari forsiy chil (chehil) – qirq (40) bilan bog‘liqdir. Ular sanoqdan tashqari ertapishar degan ma’noni bildirib, barcha sabzavot, poliz va boshqa qishloq xo‘jaligi ekinlari turlari oldidan aniqlovchi vazifasida keladi va o‘simlik mahsulining ertapisharligini anglatadi.[1] Pishish muddatiga ko‘ra nom berish turkiy tillardan boshqa tillarda, jumladan rus tilida ham mavjud. Qiyos qiling: *sorokodnevka, tridsatidnevka* (qovun nomlari).[2] Hatto bu navlar boshqa tillarga xuddi shu o‘z nomi bilan o‘tgan. Masalan, Qozog‘istonning shimoliy sarhadlariga yaqin joyda rus dehqonlari ekinlari ichida *trinadsatidnevka, sorokodnevka* kabi turlar mavjud.[3]

O‘simlikning o‘sgan va ekilgan joyi asosida nomlangan fitonimlar. Bu xildagi fitonimlarda o‘simlikning o‘sishi bilan bog‘liq yerning ikki xil holati nazarda tutiladi. Avvalo, urug‘ ekilgan yer (tuproq)ning xususiyati, shuningdek, o‘simlik o‘sgan joy (ko‘pincha, toponim) asos qilib olinadi. Bunday fitonimlar quyidagilar: *qayìrkövìn, bozkədi, qumpiyaz, qumgəshìr, suvotì* (suvlik joylarda o‘sadigan o‘simlik) kabi. Bunday nomlanish boshqa sheva va tillarda ham uchraydi: o‘zb. *lalmi qovun,* qirg‘. *ləlmi qovun* // *qayrak koon* (qayrak – lalmi), qq. *qayìrkao‘un* (*qayìr* – yer osti suvi yakin bo‘lgan yer, unumdor dala. Odatda, daryo, kanal chekkalarini anglatadi). *Qayìr* Xorazmda daryo oqmay qolib, hosil bo‘lgan sero‘g‘it yer, daryoning qum aralash loyqa tagi, Amudaryoning sayoz joyi ma’nolarini anglatadi. Qayыr so‘zi M. Koshg‘ariy devonida ham tilga olingan.[4] Bu xil ekinlar sun’iy sug‘orilmaydigan, bo‘z, lalmi, yerlarga ekilgani uchun shunday atalgan. Masalan, qoz. *cho‘li***.** Qirg‘iz tilida ham cho‘lga ekilganligi uchun shunday nomlangan. Ularni o‘zbek tilida obrazli qilib “suv ichmas qovunlar” deb atashadi.

Fitonimlarning bu tipi ba’zi hollarda uning dastlab qaerda yetishtirilganligiga asoslanadi. Masalan, *shabbazi, ÿrgänchi* kabi qovun turlari dastlab Shabboz (hozirgi Qoraqalpog‘iston Respublikasi Beruniy tumani), Urganch hududlarida yetishtirilganligini anglatadi. O‘simliklarning bu usulda nomlanishi ancha keng tarqalgan hodisadir. Xorazm shevalarida mavjud *məkkə* (jo‘xorining bir turi), *balxi* (tut), *xiva-biyshək*, *qìlìchvayqavun* (Qilichboy – Qoraqalpog‘iston Respublikasi Amudaryo tumanidagi qishloq), *puxarzamcha* (Buxoro handalagi), *tashkəntərik* (Toshkent o‘rigi), *xazarìsalma* (Hazorasp olmasi), *kərvəki* (Karvak – Hazorasp tumanidagi qishloq, olma nomi), *mar’qu:n* (Mari – Turkmanistondagi shahar), *mərkədi* (Mari qovog‘i) va hokazo fitonimlar ana shu tipga mansubdir. Bunday nomlanish boshqa turkiy tillarga ham xosdir. Qiyos qiling: uyg‘. *qumul qog‘unt* (Qumul – Sharqiy Turkistondagi shahar), *bejin qog‘uni* (Bejin – Pekin), *qəshqər qog‘uni*; qoz. *sharjou qaunы* (Chorjuy shahri), qirg‘. *margelan badìriңì*, turkm. *mashadì xìyar* (Mashhad – Erondagi shahar) va boshqalar.

Ba’zi hollarda o‘simlikning o‘zini atamasdan, uning navi, turini bildiruvchi fitonimga joy nomini qo‘shishi orqali ham yangi nomlar hosil qilinadi. Bunda o‘simlik nomini ham nav yoki tur anglatuvchi so‘z ifodalaydi. Masalan, *gulobi, xirmoni* kabi so‘zlar qovun, uzum o‘simligini ham anglatib turibdi. Shu sababli tur bildiruvchi so‘z oldiga joy nomini bildiruvchi so‘z qo‘shib yangi fitonimlar hosil qilinadi: *xivagulobì, bag‘atxirmanì* kabi.

So‘nggi davrlarda seleksiya va urug‘chilik fanning bir sohasi sifatida rivojlanishi munosabati bilan mamlakatimizning turli viloyatlarida urug‘chilik va seleksiya laboratoriyalari tashkil qilingan. Ular ham mahalliy sharoitga moslashgan turli xildagi o‘simlik navlarini yaratmoqdalar. Yangi yaratilgan o‘simliklar shu joy nomi bilan atalmokda. Masalan, paxtaning “*Toshkent–1”, “Toshkent–2”, “Buxoro–7”,* “*Xorazm–126”, “Farg‘ona”,* sholining *“Nukus”,* bug‘doyning “*Andijon*” kabi navlari shular jumlasidandir. Transpozitsiya usulida bu xildagi nomlash fitonimlar tizimida juda keng tarqalgan faol yo‘ldir. Bu nomlarning lisoniy xususiyatlari va yasalish qoliplari an’anaviy fitonimlarga o‘xshamaydi. Shu sababdan ularni o‘ziga xos bir guruhga birlashtirib rasmiy fitonimlar deb atash maqsadga muvofiqdir. Chunki bu tipdagi nomlarning motivlanishi ham o‘ziga xos bo‘lib, ular, ko‘pincha, ilmiy asosga egadir. Ularning tilimizda ommalashuvi ham rasmiy hujjatlar zamirida sodir bo‘ladi.

O‘simlikning o‘sgan va ekilgan joyi asosida nomlangan fitonimlar qatoriga etnik nomlar bilan bog‘liq turlarni (etnofitonimlarni) ham kiritish mumkin. Etnofitonimlarning ko‘pchiligi aslida ma’lum bir yurt-

[1] Ғуломов Х. Чил сўзининг қўлланиши ва маънолари. Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент, “Фан”, 1966, 293–314-бетлар.

[2] Бахчевые культуры. Саратов, 1956, с. 14; Бахчеводство. М., 1959, с. 104.

[3] Эренбург П.М., Гуцалюк Т.Г. Арбузы и дыни. Алма-Ата, 1976, с. 33–34.

[4] Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. 3-жилд. Тошкент, “Фан”, 1963, 165-бет.

ga mansub kishilar yashaydigan joyda o‘sganligini anglatgan. Masalan, *orïs xarvïz, xarïs kərəm //karïs kərəm, balg‘ar burch* (bulg‘or qalampiri), *xïtoyi* (qovun) va hokazo.

Bu tipdagi fitonimlarning aksariyati tarkibida o‘simlikning nomini bildiruvchi so‘z ishtirok etmasligi, ayrim hollarda ushbu o‘simlikning biror navi bilan etnonim birga qo‘llanishi ham mumkin. Bu boshqa turkiy xalqlar nomlari orasida ham kuzatiladi.Masalan, o‘zb. *orïs kädы, o‘ris tarvuz, qozoqi handalak*; qq. *qïtauы*; turkm. *xïtaы* (qovun turi), *özbek gulabïsï, amasha zamchasï* (amasha – turkman urug‘i)*, turkmen garpïzï*; uyg‘. *xitay qovuni*, qoz. *koreyka qauïn, kazachka* va boshqalar.

O‘simliklarning xususiyatiga ko‘ra nomlangan fitonimlar. Ro‘zg‘orda qo‘llanishi-qo‘llanmasligi, iste’mol qilinishi yoki qilinmasligi kabi xususiyatlari ham o‘simliklar nomi uchun asos bo‘lishi mumkin. Bunday fitonimlar odatda oldiga *xo‘raki* yoki *xashaki*, ba’zan *yovvoyi* kabi mazmundagi so‘zlarni qo‘shish orqali hosil qilinadi. Xorazm shevalarida bu tipdagi fitonimlar *xəsəki, sapïq* kabi so‘zlar yordamida hosil bo‘ladi. Masalan, *xəsəkialma, sapïqərыk, xəsəkiərïk* va hokazo.

Xulosa. Shunday qilib, fitonimlarning nomlanish tamoyillarida o‘simlikning tabiiy-biologik belgilari muhim motivlovchi faktorlardan biri bo‘lib, u ko‘pgina tillarda hamohangdir. Aksar fitonimlarning tillararo o‘xshashligi ham shu faktor bilan aloqador. Chunki obyektni farqlovchi belgini tanlash kishilarning ruhiy, madaniy va ijtimoiy yaqinligi bilan bevosita bog‘liqdir.

Umuman olganda, fitonimlar tizimi milliy tilning leksik boyligini namoyon qiluvchi muhim qatlamlardan biri bo‘lib, ularning shakllanishi tildagi semantik, madaniy va tarixiy omillar bilan bevosita bog‘liqdir. Fitonimlarning nomlanishidagi bunday xilma-xillik ularni lingvistik jihatdan tizimli o‘rganishga asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. 3-жилд, Тошкент, “Фан”, 1963, 165-бет.

(2). Ғуломов Х. Чил сўзининг қўлланиши ва маънолари. Ўзбек шевалари лексикаси. Тошкент, “Фан”, 1966, 293–314-бетлар.

(3). Бахчевые культуры. Саратов, 1956, с. 14; Бахчеводство. М., 1959, с. 104.

(4). Эренбург П.М., Гуцалюк Т.Г. Арбузы и дыни. Алма-Ата, 1976, с. 33–34.

Bekbergenova Go‘zalxon Ulug‘bekovna (Urganch shahar 1-son maktabi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi)

TIBBIY ERGONIMLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tibbiyot sohasiga oid ergonimlarning funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda klinika, dorixona, laboratoriya va diagnostika markazlari nomlarining semantik tuzilishi, motivatsion asoslari hamda ularning kommunikativ va brending funksiyalari o‘rganilgan. Tibbiy ergonimlar tahlili asosida antroponimik, toponimik, ramziy-mifologik, emotsional-baholovchi, internatsional va funksional-mavzuiy toifalar ajratilgan.*

Kalit so‘zlar: *tibbiy ergonim, funksional-semantik tahlil, motivatsiya, antroponimik nom, internatsional nom, kommunikativ funksiyalar, brending.*

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕДИЦИНСКИХ ЭРГОНИМОВ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются функционально-семантические особенности эргонимов, относящихся к сфере медицины. В исследовании анализируются семантическая структура, мотивационная основа, а также коммуникативные и брендинговые функции наименований клиник, аптек, лабораторий и диагностических центров. На основе анализа медицинских эргонимов выделены следующие типологические категории: антропонимические, топонимические, символико-мифологические, эмоционально-оценочные, интернациональные и функционально-тематические.*

Ключевые слова: *медицинский эргоним, функционально-семантический анализ, мотивация, антропонимическое название, интернациональное название, коммуникативные функции, брендинг.*

FUNCTIONAL-SEMANTIC PROPERTIES OF MEDICAL ERGONOMICS

Annotation. *This article explores the functional and semantic characteristics of ergonyms in the medical sphere. The research analyses the semantic structure, motivational basis, and communicative and branding functions of the names of clinics, pharmacies, laboratories, and diagnostic centres. Based on the analysis, medical ergonyms are classified into six typological categories: anthroponymic, toponymic, symbolic-mythological, emotional-evaluative, international, and functional-thematic.*

Keywords: *medical ergonym, functional-semantic analysis, motivation, anthroponymic name, international name, communicative functions, branding.*

Kirish. Zamonaviy tibbiyot sohasi sog‘liqni saqlash tizimi doirasidan chiqib, ijtimoiy-kommunikativ makonning muhim segmentiga aylangan. Klinikalar, dorixonalar va diagnostika markazlari jamiyatning til hamda madaniyat qurilishida faol ishtirok etadi. Ularning nomlari, tibbiy, ergonimlar, bemorda ishonch, professionallik va g‘amxo‘rlik obrazlarini shakllantiradi, shu bilan birga, informativ hamda psixologik vazifani bajaradi. Globalizatsiya jarayonida tibbiy nomlash internatsionallashib, inglizcha va lotincha elementlarning qo‘llanilishi kengaydi. Shu bilan birga, milliy-madaniy xususiyatlar tibbiy brendlarning lingvokulturologik qiyofasini belgilovchi muhim omil sifatida saqlanib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Zamonaviy til makonida korxona va tashkilot nomlari – ergonimlar, ijtimoiy hayotning leksik qatlamini tashkil etadi. Ular hududiy bog‘liqlik va ijtimoiy-texnik tizimni o‘zida mujassam etgan murakkab obyektlar sifatida talqin qilinadi [Superanskaya, 1985]. Jahon tilshunosligida R.Landry, R.Bourhis, D.Gorter, S.Posheyko kabi olimlarning ishlari ergonimika fanining shakllanishiga asos yaratgan [Landry&Bourhis, 1997; Gorter, 2006; Posheyko, 2014]. Ergonim termini ilk bor N.V.Podolskayaning “Словарь русской ономастической терминологии” lug‘atida ilmiy muomalaga kiritilgan [Podolskaya, 1978]. XXI asr boshlaridan ergonimlarni struktur-semantik aspektda o‘rganish boshlangan [Aliyeva, 2003; Kryukova, 2004; Yemelyanova, 2007; Tanayeva, 2012]. Ayrim tadqiqotchilar ergonimlarning tijoriy va notijoriy nomlash oralig‘ida joylashganini ta’kidlaydi [Kurbanova, 2014], so‘nggi yillarda esa bu hodisa psixolingvistik va pragmatik jihatdan tahlil qilinmoqda [Kungusheva, 2015].

O‘zbek tilshunosligida M.Saparniyazova va J.O‘rozov, D.Xudoyberganova, D.Lutfullayeva, R. Davlatova ishlarida nom yaratishning lingvomadaniy xususiyatlari va ergonimik lug‘atlar yaratish yo‘nalishlari ko‘rsatib berilgan [Saparniyazova, O‘rozov, 2021; Xudoyberganova, 2021; Lutfullayeva, Davlatova, 2022]. So‘nggi yillarda O.Shukurov, M.Saparniyozova, F.Kultayeva, J.Siddikov, A.Rustamov va M. Salohiddinovalarning tadqiqotlarida tibbiy, urbanonimik va tijorat ergonimlarining faoliyati atroflicha yoritilgan [Shukurov, 2022; Kultayeva, 2022; Saparniyozova, 2023; Siddikov, 2024; Rustamov, 2025; Salohiddinova, 2025].

Mazkur maqolada Xorazm viloyatidagi tibbiyot sohasi ergonimlari: dorixonalar, klinikalar, laboratoriyalar va tibbiyot markazlari nomlari tahlil qilindi. Ularning o‘rganilishi mintaqaviy til xususiyatlarini aniqlash va keyingi qiyosiy tadqiqotlar uchun metodik asos yaratish imkonini beradi [Danilina, 2022].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning metodologik asosini funksional-semantik, sotsiolingvistik va lingvokulturologik yondashuvlar tashkil etadi. Bu usullar tibbiy ergonimlarning tuzilishi, ma’no tizimi va kommunikativ funksiyalarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – tibbiy ergonimlarning nomlanishida aks etgan madaniy motivatsiyalarni belgilash hamda ularning pragmatik va brending funksiyalarini tahlil qilishdan iborat.

Tahlil va natijalar. Tibbiy ergonimlarning funksional-semantik tahlili ularning nomlanishida ishtirok etuvchi asosiy motivlovchi omillarni aniqlashga imkon beradi. Mazkur omillar tibbiyot muassasalari nomini tanlash jarayonida semantik, pragmatik va marketing mezonlari sifatida xizmat qiladi. Shu bois tibbiy nomlarning tahlili ularning ma’no tuzilishini, kommunikativ yo‘nalishini hamda ijtimoiy funksional ahamiyatini ochib berishga qaratildi.

O‘rganilgan materiallar asosida tibbiy ergonimlar funksional-semantik jihatdan olti asosiy toifaga ajratildi: *antroponimik, toponimik, ramziy-mifologik, emotsional-baholovchi, internatsional* hamda *funksional-mavzuiy* nomlar. Ushbu tasnif tibbiy muassasa nomlarining semantik motivatsiyasi va kommunikativ maqsadlarini tizimli yondashuv asosida tahlil qilish imkonini beradi.

1. Antroponimik belgi. Antroponimik ergonimlar – tibbiy muassasa yoki klinika nomida shifokor, asoschi yoki rahbar shaxsning ismi, familiyasi, ba’zan esa taxallusining qo‘llanishi bilan ajralib turadigan nomlardir. Ushbu nomlash turi shaxs nomining brend belgilovchisi sifatida ishlatilishini, ya’ni, tibbiy xizmat sifatiga nisbatan ishonchni shaxsiy tajriba va obro‘ orqali mustahkamlashni ko‘zda tutadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu turdagi ergonimlar o‘zbek tibbiy makonida ancha faol qo‘llaniladi: *Doctor Jumashev, Azizbek shifo, DildoraFarm, Kuryazov Oculus, Xadicha Clinic, G‘ayrat – Servis, Shohjahon tibbiyot markazi, Hoji Davlat* kabi nomlar bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Ushbu ergonimlarda ism yoki familiya tibbiy xizmatning kafolati sifatida idrok qilinadi. Bemorlar uchun shifokor nomi kasbiy mas’uliyat, malaka va ishonchlilik belgisi sifatida qabul qilinadi. Antroponimik nomlashning asosiy semantik motivatsiyasi insoniy omilni kuchaytirish va shaxsiy javobgarlikni ifodalashdir. Shaxs nomining brend bilan integratsiyasi muassasaning kommunikativ obrazini insonparvar, ishonchli va professionallikka

yo‘naltirilgan sifatida namoyon etadi. Shu sababli antroponimik ergonimlarda shifokorning nufuzi, kasbiy obro‘si va shaxsiy tajribasi brend qiyofasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko‘riladi.

2. Toponimik belgi. Toponimik ergonimlar tibbiy muassasa nomida geografik obyekt, shahar yoki mintaqa nomining qo‘llanilishi orqali hududiy mansublikni bildiruvchi nomlardir. Ushbu nomlash turi tibbiy muassasaning joylashuvini aniqlashtirish, uni boshqa tarmoqlardan farqlash hamda mintaqaviy belgisini ta’minlash vazifasini bajaradi. Tahlil materiallari shuni ko‘rsatadiki, toponimik belgi o‘zbek tibbiy ergonimikasida ancha faol qo‘llanilmoqda. Masalan: *Xorazm Medline, Urganch Med Plaza, Urganch Temiryo‘l Shifoxonasi, Urganch stomatologiya poliklinikasi, Toshkent shifo (Xorazm filiali), Xonqa sanatoriyasi, Istanbul EKU markazi* kabi nomlar muassasaning joylashuviga yoki filial maqomiga bevosita ishora qiladi. Bu kabi nomlarda toponimning ishtiroki bemorda joyga nisbatan tanishlik, ishonch va qulaylik hissini uyg‘otadi. Bunday nomlash tibbiy muassasani mahalliy til va madaniy muhit bilan bog‘laydi hamda “hududiy ishonch” tamoyilini shakllantiradi. Toponimik belgi, ayniqsa, mintaqaviy klinikalar uchun muhim kommunikativ vosita bo‘lib, ularning joylashgan hududi bilan semantik uyg‘unlikni ta’minlaydi. Shu tariqa toponimik ergonimlar nafaqat informativ, balki sotsiolingvistik funksiyani ham bajaradi: ular til vositasida tibbiy xizmatni mintaqaviy, ishonchli va madaniy jihatdan yaqin sifatida tasvirlaydi.

3. Ramziy va mifologik belgi. Ramziy va mifologik ergonimlar tibbiy muassasalar nomlanishida qadimiy madaniyat, diniy an’analar va tarixiy shaxslar bilan bog‘liq nomlarga murojaat qilish orqali shakllanadi. Bunday nomlash turi tibbiy faoliyatning nafaqat kasbiy, balki ma’naviy-axloqiy mohiyatini ham yoritadi. Ramziy ergonimlar shifo, donolik, hayot, poklik kabi universal qadriyatlarni ifodalab, tibbiyotning tarixiy ildizlari bilan zamonaviy g‘oyalar o‘rtasida semantik ko‘prik vazifasini bajaradi. Tahlil qilingan materiallar orasida *Ibn Sino Clinic, Avitsenna Med, Luqmon, Luqmoni Hakim, Avesto MedLine, Humo Medlaz, Simurg Shifo, Hilol Clinic, Nur Clinic, Hippocrates* kabi nomlar ushbu turga mansubdir. Mazkur ergonimlarda qadimiy allomalar, mifologik obrazlar va ramziy birliklarning qo‘llanishi tibbiyot sohasining tarixiy izchilligi, axloqiy qadriyati va insonparvarlik tamoyillarini aks ettiradi. Bunday ergonimlar tibbiy muassasaning faqat xizmat ko‘rsatuvchi emas, balki ma’naviy ishonch uyg‘otuvchi brend sifatida idrok qilinishiga yordam beradi. Shuningdek, ular milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unlashgan timsoli sifatida tibbiyot sohasining axloqiy va estetik qiyofasini belgilaydi.

4. Emotsional-baholovchi belgi. Emotsional-baholovchi ergonimlar tibbiy muassasa nomida ijobiy konnotatsiyaga ega leksik birliklardan foydalanish orqali bemorda ishonch, xotirjamlik va ijobiy hissiy holatni shakllantirishga yo‘naltirilgan nomlardir. Ushbu turdagi ergonimlarda so‘zning semantik qiymati bilan bir qatorda, uning psixologik ta’sir kuchi ham muhim o‘rin tutadi. Bunday nomlar orqali tibbiy xizmatning insonparvar, iliq va ishonchli qiyofasi yaratiladi. O‘rganilgan tibbiy ergonimlar orasida *Baxtli oila klinikasi, Sevinch tibbiyot markazi, Quvonch tibbiyot markazi, Ziyo Baxsh ko‘z klinikasi, Ideal Fayz Shifo klinikasi, Sog‘lom avlod tibbiyot markazi, Nurli Shifo, Umid Nur, Salomatlik Uyi, Tabassum Stom, UmidLife, Hayot Med, Baxt Med, Yaxshilik Med, M-Shifo* kabi nomlar bu toifaga kiradi. Ularning barchasida ijobiy semantik maydonga mansub so‘zlar: *baxt, umid, nur, hayot, salomatlik, shifo* kabilar faol qo‘llanilgan. Bunday nomlar o‘z tabiatiga ko‘ra psixolingvistik funksiyaga ega bo‘lib, so‘z orqali ruhiy tasalli va ishonch hissini hosil qiladi. Natijada, tibbiy muassasa nomi nafaqat belgilovchi vosita, balki emotsional kommunikatsiya vositasi sifatida xizmat qiladi. Emotsional-baholovchi ergonimlar tibbiyot sohasining insoniylik, g‘amxo‘rlik va optimizmga asoslangan kommunikativ strategiyasini ifodalaydi. Ularning pragmatik ahamiyati shundaki, bemor tibbiy muassasani tanlash jarayonida nomdagi ijobiy emotsional komponentni ishonch omili sifatida qabul qiladi.

5. Internatsional (xalqaro) belgi. Internatsional yoki xalqaro ergonimlar tibbiy muassasalarning nomlanishida inglizcha, lotincha yoki xalqaro tibbiy terminlarga asoslangan leksik birliklardan foydalanish orqali shakllanadi. Ushbu nomlash turi tibbiyot sohasida global kommunikatsiya, zamonaviy texnologiyalar va xalqaro standartlarga yo‘naltirilganlikni aks ettiradi. Bunday nomlar, o‘z mohiyatiga ko‘ra, xalqaro terminologiya tizimiga yaqin bo‘lib, bemor ongida zamonaviylik, ishonchlilik va professionallik obrazini yaratadi. O‘rganilgan tibbiy ergonimlar orasida *AlfaMed Service, Azzamed Baby, BabyMed Klinika, Endomed Clinic, Endomedia Global Neurology System, GNS+, Grand Cardio Center, Med City, Med Kompleks, Med Lazer Pro, Medical Life, Medikon, Medlayn, Memorial Hospital, Nano Diagnostics, Oculus Med, Plastika VVS, Royal Baby Clinic, Surgemed, TD Service, Visiomed* kabi nomlar ushbu guruhga mansubdir. Mazkur ergonimlarda *med, clinic, service, life, center, hospital* kabi xalqaro affiks va so‘z elementlari faol ishlatilgan. Xususiy klinikalar faoliyatida bu nomlash usuli, ayniqsa, dolzarb, chunki u xorijiy tibbiyot modeliga yaqinlashuvni, xalqaro hamkorlikka ochiqlikni va marketingda universallikni ifodalaydi. Shunday qilib, internatsional belgi tibbiy ergonimlarda global kommunikatsiya va brendingning lingvistik indicator-

lari sifatida namoyon bo‘ladi. Bu tipdagi nomlarning pragmatik funksiyasi tibbiy muassasani xalqaro sifat mezonlariga yaqinlashtirish, til orqali uning ijtimoiy nufuzini oshirishdan iborat.

6. Funksional-mavzuiy (predmet) belgi. Funksional-mavzuiy ergonimlar tibbiy muassasaning nomida uning faoliyat yo‘nalishi, ixtisoslashuvi yoki xizmat turi ochiq tarzda ifodalangan nomlardir. Bunday ergonimlar axborot berish, yo‘naltirish va muloqotni soddalashtirish kabi vazifalarni bajaradi. Ular tibbiy xizmatning mazmuni haqida dastlabki ma’lumotni bemorga tezkor va tushunarli shaklda yetkazadi, shu bois informativlik va kommunikativ aniqlik bu turdagi nomlarning asosiy belgilaridir. Tahlil jarayonida *Ona va bola tug‘ruq kompleksi, Biodent, Shifo Nur Ko‘z (Urganch), Grand Cardio Center, Dental Center, StomServis, CardioMed, NeuroLife, EndoClinic, OrtoMed, StomaPlus, GastroMed, DermCare, UroClinic, DiagnoLife, ReproMed, OncoCare, Pediatriya Plus, DentalArt, PhizioLab, ImmunoMed* kabi nomlar ushbu toifaga kiritildi. Ularning tarkibida *cardio, dental, endo, gastro, derm, uro, onco, neuro* kabi xalqaro tibbiy terminlar yoki qisqartmalar faol ishlatilgan bo‘lib, muassasaning ixtisoslashgan yo‘nalishini aniqlik bilan ifodalaydi. Ushbu turdagi nomlar tibbiyot tizimida axborot beruvchi ergonimlar sifatida baholanadi. Ular so‘zning nominativ va pragmatik funksiyalarini birlashtirib, tibbiy xizmat turi va sifati haqida semantik signal beradi. Shu jihatdan, funksional-mavzuiy ergonimlar marketing va kommunikativ jihatdan eng samarali nomlash usullaridan biri hisoblanadi. Shuningdek, bu nomlar tibbiyot tizimida professional differensiatsiya vositasi sifatida ham xizmat qiladi: ular muassasa faoliyatini boshqa tarmoqlardan ajratib ko‘rsatadi, bemorga kerakli xizmat turini tanlashda orientir vazifasini bajaradi. Shunday qilib, funksional-mavzuiy ergonimlar zamonaviy tibbiy tilning informativ, pragmatik va reklama komponentlarini birlashtiruvchi o‘ziga xos nomlash modeli sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Tibbiy ergonimlarning funksional-semantik tahlili ularning madaniy, psixologik va kommunikativ jihatlarini ochib beradi. Har bir motivlovchi belgi til vositasida muayyan ijtimoiy qadriyatni ifodalaydi va tibbiy nomlarni oddiy belgilovchi vosita emas, balki sotsiolingvistik tizimning muhim elementi sifatida namoyon etadi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatdiki, tibbiy ergonimlarning aksariyati ijobiy pragmatik yo‘nalishga ega bo‘lib, umid, shifo, g‘amxo‘rlik, professionallik kabi semantik maydonlarni qamrab oladi. Bunda tilning emotsional va yetik salohiyati maqsadli tarzda qo‘llanilib, bemorda ijobiy hissiy reaksiya, ishonch va xavfsizlik tuyg‘usini shakllantirishga yordam beradi.

Shunday qilib, tibbiy nomlar nafaqat korxonani aniqlovchi belgi, balki madaniy kod tashuvchisi sifatida ham xizmat qiladi. Ular milliy va global til–madaniy tendensiyalarni aks ettirib, zamonaviy tibbiy kommunikatsiyaning lingvokulturologik konsepsiyasini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Landry R., & Bourhis R.Y. (1997). Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. Empirical Study. Journal of Language and Social Psychology, 16 (1), p. 23–49; Bourhis R.Y. (1994). Introduction and overview of language events in Canada. International Journal of the Sociology of Language, 106, p. 5–34; Gorter D. (2006) Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism. Multilingual Matters, Clevedon.; Solvita Pošeiko. Ergonyms of Educational and Cultural spheres in two of Baltic States cities. Journal of Education Culture and Society № 1, 2014, p. 299–311.

(2). Saparniyazova M., O‘rozov J. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvomadaniy xususiyatlari. Toshkent, “Ishonchli hamkor”, 2021; Xudoyberganova D. Tashkilot, korxona va muassasa nomlarining izohli-tavsiyaviy lug‘ati. Toshkent, “Ishonchli hamkor”, 2021; Lutfullayeva D., Saparniyazova M., Davlatova R. O‘zbek tilida nom yaratishning lingvistik-me’yoriy asoslari. Toshkent, “Malik Print CO”, 2022; Lutfullayeva D., Saparniyazova M. Neyming: tilda nom yaratish texnologiyasi. O‘zbekistonda xorijiy tillar. 2020, 6-son (35).

(3). Shukurov O. “O‘zbek tili zamonaviy o‘zlashmalarining evolutsiyasi, transformatsiyasi va leksikografik talqini masalalari” (mustaqillik davri). Filol. fan. d-ri (DSc) …diss. avtoref., Qarshi, 2022. 49-bet; Kultayeva F. Ergonimlarning jahon va o‘zbek tilshunosligida o‘rganilishi. International Conference on Developments in Education Hosted from Bursa, Turkey. Oct. 26th 2022, p. 131–135; Saparniyozova M. O‘zbek tili ergonimlarining struktur-semantik, lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Filol. fan. d-ri (DSc) …diss. avtoref., Toshkent, 2023. 47-bet; Siddikov J.N. Ichki imkoniyat asosida yasalgan ergonimlarning lingvistik tadqiqi. Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta’lim. Termiz, 2024, № 1; Rustamov A.S. Ergonimlar va ularning zamonaviy shahar onomastikonidagi o‘rni. Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti, 2025/2 (119), Buxoro, 2025, 44–49-betlar; Salohiddinova M. (2025). Ergonimlarning rivojlanishi, shakllanishi va zamonaviy onomastikadagi o‘rni. Наука и технология в современном мире, 4(16), 44–46-betlar.

(4). Алиева Т.Н. Аббревиатурные неологизмы современного русского языка конца 90-х годов XX–XXI веков: семантико-деривационный аспект. Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук, Санкт-Петербург, 2003, 34 с; Крюкова И.В. Рекламное имя: от изобретения до прецедентов. Автореф. дисс. … д-ра филол. наук, Волгоград, 2004, с. 44; Емельянова А.М. Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города (на приме-

реназваний деловых, коммерческих, культурных, спортивных объектов г. Уфы): Автореф. дисс. … канд. филол. наук, Уфа, 2007, с. 20; Танаева З.Т. Аббревиатурные эргонимы г. Махачкалы как многоуровневая система. Дисс. ... канд. филол. наук, Махачкала, 2012, с. 171.

(5). Данилина Н.И. Эргонимы медицинской отрасли Саратова. / Смоленский медицинский альманах. 2022, № 4, с. 122–127.

(6). Кунгушева И.А. Лексико-семантическая парадигма коммерческой эргонимии города Благовещенска. Слово: фольклорно-диалектолог. альм. 2014, № 11, с. 31–37.

(7). Курбанова М Г. Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика. Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Волгоград, 2015, 25 с.

(8). Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М., "Наука", 1978.

(9). Суперанская А.В. Что такое топонимика. Литературоведение и языкознание. М., "Наука", 1985, 166 с.

Yuldasheva Dilnoza Bekmurodovna (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Samarqand Iqtisodiyot va servis instituti "O'zbek tili va adabiyoti" kafedrasi mudiri; dilyuldasheva83@gmail.com; ORCID 0000-0002-3898-2113)

PERIFRAZALARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada perifraza hodisasining tilshunoslikdagi roli va ijtimoiy funksiyasi har tomonlama yoritiladi. Perifrazalar tilning uslubiy imkoniyatlarini kengaytiruvchi, nutqqa obrazlilik, ta'sirchanlik, emotsional yuklama baxsh etuvchi vosita sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning hosil bo'lish usullari–metafora, metonimiya, sinekdoxa asosidagi namunalar bilan izohlanadi. Maqolada perifrazalarning ijtimoiy-mafkuraviy hayot bilan uzviy bog'liqligi, tarixiy davrlarga xos ifodaviy vosita sifatida shakllanishi va o'zgarib borishi namoyon etiladi. Perifrazalarning til lug'at boyligini oshirishdagi o'rni, ularning tarjima (kalkalash) orqali boshqa tillardan o'zlashishi ham ko'rsatib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *perifraza, badiiy tasvir vositasi, metafora, metonimiya, sinekdoxa, til boyligi, uslubiy vosita, ijtimoiy mafkura, tarixiy perifrazalar, nutq obrazliligi, lug'at tarkibi.*

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРИФРАЗИРОВАНИЯ

Аннотация. *В данной статье всесторонне освещается роль перифразы в лингвистике и её социальная функция. Перифразы рассматриваются как средство, расширяющее стилистические возможности языка, придающее речи образность, выразительность и эмоциональную окраску. Также анализируются способы образования перифраз на основе метафоры, метонимии и синекдохи с приведением примеров. В статье демонстрируется тесная связь перифраз с социально-идеологической жизнью, их формирование и изменение в разные исторические периоды. Подчёркивается роль перифраз в обогащении словарного состава языка и их заимствование через калькирование из других языков.*

Ключевые слова: *перифраза, художественное средство, метафора, метонимия, синекдоха, лексическое богатство, стилистическое средство, социальная идеология, исторические перифразы, образность речи, словарный состав.*

LEXICAL FEATURES OF PARAPHRASING

Annotation. *This article comprehensively explores the role of periphrasis in linguistics and its social function. Periphrases are analyzed as devices that expand the stylistic possibilities of language, endowing speech with imagery, expressiveness, and emotional coloring. The article also examines the methods of forming periphrases based on metaphor, metonymy, and synecdoche, providing illustrative examples. It demonstrates the close relationship between periphrases and socio-ideological life, their formation and transformation throughout different historical periods. The role of periphrases in enriching the vocabulary and their borrowing through calquing from other languages is also highlighted.*

Keywords: *Paraphrasis, artistic device, metaphor, metonymy, synecdoche, lexical richness, stylistic device, social ideology, historical periphrases, speech imagery, vocabulary composition.*

Kirish. Perifrazalar predmet, voqea-hodisalarni o'z nomi bilan emas, balki ularning xarakterli belgi-xususiyatlarini tasviriy usul orqali ifodalash jarayoni bo'lib, u uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talablaridan kelib chiqib, tilning lug'at tarkibini boyitadi. Shu bilan birga perifrazalar nutq jarayonida turli xil takrorlardan, qaytariqlardan saqlash uchun keng imkoniyat beradi, notiqni u yoki bu mavzuda fikr yuritayotgan nutq egasini so'zamollikka, tinglovchini esa falsafiy mushohada yuritishga undaydi. Shu bilan birga, perifrazalar faqat jozibadorlik va obrazlilik, nutqni boyitish, uning mazmunini har jihatdan kuchaytirish uchungina emas, balki jamiyatning olg'a qadam qo'yishiga

to‘sqinlik qilayotgan illatlarni fosh qilish, ulardan kulish, ularga qarshi kurash olib borishga chaqirish maqsadida ham qo‘llaniladi. Binobarin, tilimizdagi so‘zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarda keng tarqalgan perifrazalar predmet voqea-hodisalarning o‘z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatlarini tasvirlab, bo‘rttirib, izohlab va to‘ldirib ko‘rsatishda eng muhim nutqiy vositalardan biri sanaladi.

Perifrazalar badiiy tasvir vositalaridan biri sifatida og‘zaki nutqda ham, yozma nutqda ham faol qo‘llanadi. Bu esa tilimiz boyligi, ma’no imkoniyatlarining kengayishi va ko‘chgan holda qo‘llanilishi tilning, ayniqsa lug‘at tarkibining boyligini oshirishga xizmat qiladi. Perifrazalarning hosil bo‘lishida ham so‘z ma’nolarining ko‘chish yo‘llari metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlikning ahamiyati kattadir. Masalan, *oq oltin – (paxta)* perifrazasi metafora asosida hosil bo‘lgan, *o‘zbek romanchiligi maktabining asoschisi – (Abdulla Qodiriy)* perifrazasi esa metonimiya asosida yuzaga kelgan, *charm qo‘lqop ustasi – (bokschi)* perifrazasining yuzaga kelishi esa sinekdoxa usulining mahsulidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Jamiyat taraqqiyoti, texnika va ilm-fan rivoji, tilning ijodkori bo‘lgan xalqning qo‘shni ellar bilan yaqindan aloqada bo‘lishi natijasida bir tildan ikkinchi bir tilga o‘tgan so‘zlar hisobiga ham perifrazalar ko‘payib boradi, bu esa til lug‘at tarkibining boyishiga xizmat qiladi. Masalan, *“белое золото”, “голубой экран”, “лазурный свод”, “хозяин майги”, “пищущий эти строки”, “вечный город”, “город на Неве”, “Царь зверей”, “певец Литвы”, “чёрное золото”, “голубой огонь”* kabi ruscha perifrazalar tilimizda *“oq oltin”, “zangori ekran”, “moviy gumbaz”, “tayga xo‘jayini”, “mangu shahar”, “Nevadagi shahar”, “hayvonlar podshosi”, “Litva ko‘chasi”, “qora oltin”, “zangori olov”* kabi variantlarda o‘tgan. Bulardan *“oq oltin”, “zangori ekran”, “tayga xo‘jayini”, “mazkur satrlar sohibi”, “Nevadagi shahar”, “hayvonlar podshosi”, “qora oltin”, “zangori olov”* kabi perifrazalarning *paxta, televizor, ayiq, Sankt-Peterburg, muallif, sher, neft, gaz* kabi atamalarning tasviriy ifodasi ekanligi bugungi kunda barcha o‘zbek tili ixlosmandlariga tushunarlidir.

Demak, perifrazalarni to‘liq kalkalash yo‘li bilan o‘zlashtirish ham tilning lug‘at tarkibini boyituvchi muhim ijobiy hodisalardan biri sanaladi. Shuning uchun har bir tilda, jumladan, o‘zbek tilida mavjud perifrazalarni jamiyat tarixi bilan birgalikda tadqiq etish yaxshi natijalar beradi. Masalan, tilimizdagi perifrazalarning ma’lum bir qismi muayyan ijtimoiy tuzum va shu tuzumning hukmron mafkurasi ta’sirida yuzaga kelgan, davrlar o‘tishi bilan tarixan qayta baholanib, ularning bir qismi qo‘llanishini to‘xtatadi yoki salbiy baho kasb etadi. Boshqacha qilib aytganda, perifrazalarning katta bir qismi ijtimoiy mafkura mahsuli bo‘lib, ijtimoiy mafkura o‘zgarishi bilan ular ham iste’moldan, mafkuradan tushib qoladi. Masalan, *“butun dunyo proletariatining dohiysi”* (Lenin), *“xalqlar otasi”* (Stalin), *“revolyutsiya ritsari”* (Dzerjinskiy), *“Il’ich chirog‘i”* (elektr), *“sotsial adolat jamiyati”* (sotsializm), *“kommunizm maktabi”* (profsoyuz, kasaba uyushmasi), *“kommunizmning boshlang‘ich maktabi”* (oila), *“kapitalizm go‘rkovi”* (proletariat), *“insoniyatning yorqin kelajagi”* (kommunizm) singari qator perifrazalar hozirgi kunga kelib tarixiy mulk (istorizm)ga aylandi. Tarix sahnasidan tushib ketdi; o‘sha totalitar tuzumning ifodasi bo‘lgan *“qizil fashizm”, “qizil saltanat”, “qizil imperiya”, “qizil bosqin”* (inqilob), *“qizil ofat”* (kolxozlashtirish), *“qizillar dohiysi”* (Lenin) singari perifrazalar esa O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin yuzaga keldi, hozirgi kunga kelib ularning qo‘llanish doirasi ancha faollashdi. Masalan: A.Rashidov “Akam haqida” nomli kitobida sobiq SSSR-ni “bahaybat qizil ajdar” perifrazasi bilan atagan edi [1;36-b.]. “Vatan tuyg‘usi” nomli kitobda *“kommunistik mafkura dohiysi”, “qizil imperiya”* singari qator perifrazalar qo‘llanib, ular o‘sha totalitar tuzum siyosatini keskin qoralash vositasi vazifasini bajargan [2;227–229-b.]. Yoki shoira Zulfiya “Paranjisini tashlamagan xotinga” she’rida o‘tmishda xotin-qizlar hayotining ayanchli vositasi bo‘lgan paranjini *qora sarqit*, *o‘tmish chodiri* perifrazalari yordamida keskin qoralagan edi. Bunday misollarni yana ko‘plab keltirish mumkin.

Tahlil va natijalar. Perifrazalarni hosil bo‘lish usuli, tuzilishi, ta’sirchanlikni ifodalashi, ma’no xususiyatlari, til yoki nutq birligi sifatida qo‘llanishiga ko‘ra turlarga, guruhlarga ajratib o‘rganish mumkin. Jumladan, perifrazalar hosil bo‘lish usuliga ko‘ra, quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Metafora asosida hosil bo‘lgan perifrazalar. Ma’lumki, metafora deyilganda muayyan narsa, belgi, harakat nomining boshqasiga o‘zaro tashqi (yoki ichki xususiyatlari ham) o‘xshashligi asosida ko‘chirish jarayoni tushuniladi. Tilimizda *paxta – oq oltin, neft – qora oltin, gaz – zangori olov, o‘rmon – yashil boylik* kabi perifrazalar ana shunday metafora usuli bilan hosil bo‘lgan: *Qor tagida shudgoring // Uyqusida oq oltin // Dehqon o‘g‘li Barotning // Tuyg‘usida oq oltin*; *“Bunda tabiiy gaz, uning yoqish, yoritish, isitish manbayi ekanligi, alangalanishi, rang xususiyati ochib beriladi. Mamlakatimizning chekka qishloqlariga ham tabiiy gaz alangasi, ya’ni zangori olov kirib bordi”*; *“Biz salomatlik garovi bo‘lgan yashil boyliklarni asrashimiz kerak”; “Neftchilar kuniga favvoradan to‘rt-besh ming tonnaga yaqin qora oltin otilayotganini aniqlashdi”* va boshqalar.

2. Metonimiya asosida hosil bo‘lgan perifrazalar. Bir narsa, belgi, harakatning nomi boshqa bir narsaga o‘xshashlik asosida emas, balki o‘zaro bog‘liqlik asosida ko‘chirish metonimiyaning asosini tashkil etadi [3;33-b.]. Tilimizdagi ko‘pgina perifrazalar ham ana shunday o‘zaro bog‘liqlikni o‘zida ifodalovchi metonimiyalar asosida hosil bo‘lgan. Masalan, *Alisher Navoiy – g‘azal mulkining sultoni, o‘zbek adabiy tilining asoschisi; Abdulla Qodiriy – o‘zbek romanchiligi maktabining asoschisi; paxtakorlar – oq oltin ijodkorlari, mexanizatorlar – po‘lat ot chavondozlari, tinchlik qo‘rg‘oni* kabi perifrazalar shular jumlasidandir: *“O‘zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning naqadar boyligi va uning afzalligi haqida gapiradi”[4;6-b] “Bu bilan o‘zbek romanchiligi maktabining asoschisi – Abdulla Qodiriy milliy romanchilik maktabini yaratdi”[5;21-b.]; “Respublikamizning oq oltin ijodkorlari bu yil ham oq oltindan tog‘-tog‘ xirmon uyishni maqsad qilib qo‘yibdilar”*; *“Bundan ruhlangan po‘lat ot chavondozlari paxta dalasiga ot solib ketdilar”* (K.xaq); *“Men deyman do‘qingiz tamom behuda, // Bu tinchlik qo‘rg‘oni mustahkam juda”*; *“Yurtda tinchlik qo‘rg‘oni – // Mahkamlashdir ahdingiz”* va boshqalar. Aslida, parafraza (perifraza)lar badiiy nutqning ta’sirchanligini oshiribgina qolmay, uning obrazli vositalarga boy bo‘lishi uchun har bir yozuvchi, san’atkor o‘z asarlari tilining jozibador bo‘lishi uchun parafrazaning eng nozik va muhim ko‘rinishlaridan o‘rinli foydalanishga intiladi [6;66–67-b.].

3. Sinekdoxa asosida hosil bo‘lgan perifrazalar. Prof. Sh.Rahmatullayev sinekdoxani “bir predmetning nomi boshqa bir predmetga qism bilan butun munsabatidagi ko‘chirilishdir”, deb izohlaydi hamda bu ko‘chirilishni metonimiya yo‘li bilan ko‘chilishning bir ko‘rinishi, lekin sinekdoxa miqdor belgisiga asoslanishini ta’kidlaydi [7;29–30-b.]. M.Mirtojiyev esa o‘z tadqiqotlarida metonimiya bilan sinekdoxani bir necha tomondan qiyoslab o‘rganadi [8;65-b.]. R.Qo‘ng‘urovning ta’kidlashicha, “sinekdoxani ham metonimiyaga o‘xshash va metaforaga qarama-qarshi o‘laroq, *xuddi, kabi, o‘xshash* singari vositalar yordamida yuzga keladiga o‘xshatishlar (qiyos) bilan almashtirib bo‘lmaydi” [9;89-b.].

E.Qilichev ma’nosi metonimiya va sinekdoxa yo‘li bilan ko‘chgan so‘zlar ham tasvirni jonli, ta’sirchan va obrazli qilishda muhim uslubiy rol o‘ynashini ta’kidlaydi [10;4-b.]. S.Karimovning fikricha, “metonimiya va sinekdoxalar tufayli so‘zlarda ma’no o‘zgarishi yuz berishi va ularning yangi tushunchalarni ifodalashga xizmat qilishi til rivoji uchun juda ahamiyatlidir” [11;29–30-b.].

Televizor – zangori ekran, qushlar – qanotli do‘stlar, pilla – kumush tola singari tilimizda keng tarqalgan perifrazalar qism va butun munosabati, ya’ni sinekdoxa asosida hosil bo‘lgan: *“Xademay uzoq o‘lkalardan qanotli do‘stlarimiz ham uchib kela boshlaydilar”* (“Tong yulduzi”); *“Zangori ekran orqali telespektakl ko‘rayotgan har bir kishi qalbida egoizm va nopoklikka qarshi nafrat tuyg‘ulari paydo bo‘ldi”* (“Turkiston”); *“Pillakorlarimiz kumush toladan mo‘l hosil ko‘tarish uchun astoyidil mehnat qilishadi”* (“O‘zbekiston ovozi”) kabilar.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, perifrazaning leksik xususiyatlari tahlil qilinib, uning mazmunni o‘zgartirmagan holda, shakliy ifodalanishini ta’minlovchi vosita sifatidagi o‘rni yoritildi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, perifrazada sinonimlar, antonimlar, frazeologik birliklar, morfologik shakllar va turli sintaktik konstruktsiyalar faol qo‘llaniladi. Ayniqsa, leksik darajadagi o‘zgarishlar matnning stilistik rang-barangligini oshiradi, takrorlardan qochishga yordam beradi hamda tilning boyligini namoyon etadi. Perifrazaning samarali qo‘llanilishi nafaqat badiiy adabiyotda, balki tarjima, jurnalistika, ilmiy va rasmiy uslubda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslik sohasida perifrazaning leksik xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish uchun kontrastiv tahlillarga (turli tillar kesimida) asoslangan ilmiy izlanishlar olib borilishi maqsadga muvofiq.

Ta’lim jarayonida perifrazani o‘rgatishga doir mashqlar tizimi ishlab chiqilib, o‘quvchilar va talabalar til boyligini oshirishga qaratilgan darsliklar va qo‘llanmalar yaratilishi lozim.

Matn tahlili va yozma nutqni rivojlantirishda perifrazaning leksik vositalaridan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish bo‘yicha amaliy seminar va treninglar tashkil etilishi foydali bo‘ladi.

Tarjima amaliyotida perifrazaning leksik imkoniyatlaridan samarali foydalanish tarjimonlarning stilistik sezgirligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Rashidov A. Akam haqida. Toshkent, 1992, 36-bet.

(2). Ibrohimov A., Sultonov J., Jo‘rayev N. Vatan tuyg‘usi. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1996, 227–229-betlar.

(3). Suvanova R.A. O‘zbek tilida metonimiya. Toshkent, Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003, 33-bet.

(4). “O‘zbek tili va adabiyoti”, 2011, 1-son, 6-bet.

(5). “O‘zbek tili va adabiyoti”, 2004, 2-son, 21-bet.

(6). Suvanova R. Frazeologizm va parafrazalarda metonimiya. O‘zbek tilshunosligi masalalari (ilmiy maqolalar to‘plami), Samarqand, SamDU, 2007, 66–67-betlar.
(7). Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek til. 1-kitob, Toshkent, “Mumtoz so‘z”, 2010, 29–30-betlar.
(8). Mirtojiyev M. O‘zbek tilida polisemiya. Toshkent, “Fan”, 1975, 65-bet.
(9). Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. Toshkent, “Fan”, 1977, 89-bet.
(10). Qilichev E. O‘zbek tilining praktik stilistikasi. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1985, 4-bet.
(11). Karimov S. Badiiy uslub va tilning ifoda-tasvir vositalari. SamDU nashri, 1994, 29–30-betlar.

Xayitbayeva Madinaxon Ismoiljon qizi (Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch tadqiqotchisi)

TEATR TERMINLARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola teatr atamalarining chog‘ishtirma tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan tahlillarni o‘z ichiga oladi. Teatr atamalarining madaniy va semantik farqlarini ko‘rib chiqishda har bir tilning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhimligini ta’kidlaydi. Inglizcha va o‘zbekcha teatr atamalarining tarjima jarayonidagi semantik tafovutlar, madaniy yuklama, tarjima strategiyalari va ekvivalentlik muammolari yoritiladi. Bu maqola teatr tilini tarjima qilishda tarjimonning madaniy va semantik kontekstni hisobga olish zarurligini, shuningdek, har bir atamaning funksional va estetik ma’nolarini tushunishga asoslangan yondashuvlarni taqdim etadi.*

Kalit so‘zlar: *teatr atamalari, qiyosiy tarjimashunoslik, semantik tafovutlar, madaniy moslashtirish, ekvivalentlik muammolari.*

ОСОБЕННОСТИ ТЕАТРАЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация. *В данной статье представлен анализ театральных терминов с точки зрения сопоставительной лингвистики и переводоведения. Подчёркивается важность учёта уникальных особенностей каждого языка при рассмотрении культурных и семантических различий театральной терминологии. Исследуются семантические расхождения, культурные коннотации, стратегии перевода и проблемы эквивалентности при переводе английских и узбекских театральных терминов. В статье предлагаются подходы, основанные на необходимости учитывать культурный и семантический контекст, а также понимание функционального и эстетического значения каждого термина при переводе театрального языка.*

Ключевые слова: *театральные термины, сопоставительное переводоведение, семантические различия, культурная адаптация, проблемы эквивалентности.*

THE SPECIFIC FEATURES OF THEATRICAL TERMS

Annotation. *This article includes an analysis of theater terms from the perspectives of comparative linguistics and translation studies. It emphasizes the importance of considering the unique characteristics of each language when examining the cultural and semantic differences of theater terminology. The semantic discrepancies, cultural connotations, translation strategies, and equivalence issues in the translation of English and Uzbek theater terms are explored. The article presents approaches based on the need for translators to consider cultural and semantic contexts, as well as to understand the functional and aesthetic meanings of each term when translating theatrical language.*

Keywords*: Theater terms, comparative translation studies, semantic differences, cultural adaptation, equivalence issues.*

Kirish. Teatr – bu sahnada jonli ijro etiladigan san’at turi bo‘lib, unda aktyorlar tomoshabinlar oldida turli rollarni ijro etishadi. Bu rollar adabiy asarlarga (pyesalarga) asoslanadi. Teatr sahnasida odamlar voqealarni, his-tuyg‘ularni, ijtimoiy yoki shaxsiy muammolarni jonlantiradilar.

Teatr nima uchun kerak? Ushbu savolga javob berishga harakat qilamiz.

1. Ma’naviy tarbiya – teatr orqali inson axloqi, ezgulik, yovuzlik kabi tushunchalar chuqur yetkaziladi.

2. Madaniyat va estetik zavq – go‘zallikni anglash, sahna san’ati, musiqa, libos, dekoratsiya orqali zavqlanish imkonini beradi.

3. Tarixiy xotira – ko‘plab pyesalar tarixiy voqealarga asoslangan bo‘lib, o‘tmish haqida bilim beradi.

4. Jamiyatga oynadir – teatr jamiyatdagi muammolarni, insonlar orasidagi munosabatlarni aks ettiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘zbekiston teatr san’ati boy tarixga ega bolib, 1910-yillarda boshlangan ushbu harakat hozirgacha davom etmoqda. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qo‘qon, Andijon va boshqa shaharlarda 40 ga yaqin davlat va xususiy teatrlar faoliyat yuritadi. Mashhur teatrlar esa:

O‘zbek Milliy akademik drama teatri (Toshkent).

Hamza nomidagi musiqali drama teatr.

Muqimiy nomidagi musiqali drama teatr.

Yosh tomoshabinlar teatri.

Har bir teatrning o‘z repertuari, aktyorlar jamoasi va sahna an’analari mavjud.

Sahna madaniyati va tarjima strategiyasi.

“Stage direction” – bu atama ingliz tilidagi senariy strukturasida muhim o‘rin tutadi: harakat, sahna belgisi, aktyorning harakat yo‘nalishi kabi jihatlar. O‘zbek dramaturgiyasida ham bu elementlar mavjud bo‘lsa-da, “sahna ko‘rsatmalari” atamasi hali keng qo‘llanilmaydi. Shu bois bu so‘zni tarjima qilayotganda madaniy moslashtirish ham, izohli tafsir ham kerak bo‘ladi.

“Curtain call” – bu atama G‘arb teatr an’analarida spektakl tugaganidan keyin aktyorlarning sahnaga chiqib, tomoshabinlarga ta’zim qilish an’anasiga borib taqaladi. O‘zbek teatr madaniyatida bu hodisa mavjud bo‘lsa-da, uni anglatadigan barqaror termin hali shakllanmagan. Shuning uchun “yakuniy chiqish”– bu to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima emas, balki kontekstual tushuntirish hisoblanadi**.**

Tadqiqot metodologiyasi. “Method acting” atamasi oddiygina “ichki holat orqali ijro” deb tarjima qilinsa ham, bu termin ortida Konstantin Stanislavskiy maktabi**,** Lee Strasberg texnikasi, psixologik kirishish, obraz bilan “yashash” kabi ko‘plab g‘oyalar yotadi. Tarjimon bu qatlamlarni tushunib, ehtimol, izohli tarjima bilan birga qisqacha izoh berish orqali madaniy asosni saqlashi lozim.

Tarjima strategiyalari. Qiyosiy tarjimada teatr tilini tarjima qilishda bir necha asosiy strategiyalar qo‘llaniladi:

Strategiya turi	Tavsifi	Misol
Kalka (so‘zma-so‘z)	Chet tilidagi so‘zni aynan tarjima qilish	“Stage manager” → “sahna boshqaruvchisi”
Izohli tarjima	Atamani tavsif bilan ifodalash	“Cue” → “Aktyor harakati boshlanish belgisi”
Madaniy moslashtirish	O‘zbek tiliga xos variant yaratish	“Green room” → “tayyorlanish xonasi”
Ekvivalent tanlash	Eng yaqin mavjud atamani tanlash	“Playwright”→“p’esayozar” o‘rniga “dramaturna-vis”

Bu yerda keltirilgan tarjima strategiyalari teatr atamalarini boshqa tilda aniq, tabiiy va madaniy jihatdan mos tarzda ifodalashda asosiy vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida ushbu strategiyalar bo‘yicha qo‘shimcha fikrlar va tahliliy munosabat bildiriladi.

Madaniy moslashtirish. Bu eng murakkab, ammo eng samarali strategiyalardan biridir. Chunki u madaniy konnotatsiyani saqlab qolgan holda, atamani o‘zbek tilidagi ekvivalentga aylantirishga intiladi.

3. Ekvivalentlik muammolari. Ba’zi atamalar boshqa tilda to‘g‘ridan to‘g‘ri ekvivalentga ega emas. Tarjimon ularni:

•*tushuntirib yozadi;*

•*yo atamani o‘zlashtiradi;*

•*yoki yangi bir ibora bilan ifodalaydi.*

Inglizcha	O‘zbekcha tarjimasi	Izoh
Subtext	Yashirin ma’no	O‘zbek tilida bu atama aniq termin emas, lekin “yashirin ma’no” deb tavsif qilish mumkin.
Fourth wall	Tomoshabin bilan virtual devor	Teatr nazariyasida mavjud, lekin o‘zbek kontekstida tushuntirish zarur.
Blocking	Harakat sxemasi / sahnadagi joylashuv	Har bir aktyorning sahnadagi harakati
Cold reading	Tayyorgarliksiz o‘qish	Pyesani ilk marta ovozli o‘qish
Breaking the fourth wall	Tomoshabinga murojaat qilish	To‘rtinchi devorni “buzish” orqali bevosita aloqaga kirishish

Tahlil va natijalar. Bu bo‘lim tarjimada eng muhim muammolardan biri – ekvivalentlik muammosini yoritadi. Ayniqsa, teatrga oid atamalar, ko‘pincha, muhitga va madaniyatga xos bo‘lgan konseptual yuklamaga ega bo‘lganligi sababli, ularni boshqa tilga to‘g‘ridan to‘g‘ri ko‘chirish qiyinlashadi. Keltirilgan

misollar ushbu muammolarni juda aniq ifodalaydi. Quyida bu masalaga ilmiy-tahliliy munosabat va qo‘shimcha izohlar keltiriladi.

Misol:

Asl madaniy obraz	Potensial o‘zbekcha ekvivalenti	Izoh
*Punch and Judy show (*Angliya xalq teatri*)*	Qo‘g‘irchoq teatri	O‘zbekistonda masxaraboz yoki qulcha teatrlariga o‘xshatish mumkin.

Bu yerda keltirilgan madaniy adaptatsiya va interpretatsiya masalasi tarjimada eng nozik va mas’uliyatli jihatlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa teatr atamalarini boshqa tilga o‘girishda faqat so‘zning lug‘aviy ma’nosi emas, balki uning ortidagi madaniy kontekst ham ko‘zda tutilishi zarur.

Konnotatsiya va funksional ekvivalentlik. Masalaning asosida shuki, ba’zi teatr shakllari yoki hodisalari biror xalq madaniyatiga xos bo‘lib, ularni boshqa tilda aynan tarjima qilish imkonsiz. “Punch and Judy show” – bu Britaniya madaniyatida bolalar teatri, satira va xalqona kulgi elementi sifatida qaraladi. Uni o‘zbek tilida “qo‘g‘irchoq teatri” deyish yetarli emas – funksional va madaniy jihatdan eng yaqin analog sifatida *masqaraboz*, *qulcha teatrlari* keltirilgani to‘g‘ri.

Tarjimonda talab etiladigan yondashuvlar. Madaniy adaptatsiya teatr atamalarining tarjimasida faqat lug‘aviy ekvivalent emas, balki sahna an’analari, tarixiy kontekst, auditoriya kutgan ma’nolarni ham inobatga olish zarurligini ko‘rsatadi. Bu yondashuv tarjimonni lingvist emas, madaniyatlararo vositachi sifatida ham ko‘rishni talab etadi.

Amaliy misollar orqali qiyosiy tahlil

Asl (Inglizcha)	Ruscha tarjimasi	O‘zbekcha tarjima (tavsiya etilgan)
Offstage	Закулисье	Kulisa ortida / sahna ortida
Monologue	Монолог	Monolog / Yolg‘iz so‘zlashuv
Understudy	Дублер	Zaxira aktyor / Ikkinchi aktyor
Acting coach	Педагог по актерскому мастерству	Aktyorlik bo‘yicha murabbiy

Tarjimon har doim madaniyatlararo tafovutni e’tiborga olib, konnotativ ma’noni yo‘qotmagan holda o‘zbek tiliga olib o‘tishi zarur.

Xulosa. Qiyosiy tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan teatr atamalarini boshqa tillarga tarjima qilishda nafaqat lug‘aviy ekvivalent, balki semantik chuqurlik, madaniy konnotatsiya va uslubiy ohangning to‘liq saqlanishi muhim hisoblanadi. Ayrim terminlar o‘zbek tilida aniq ekvivalentga ega bo‘lmagani sababli, tarjimonda tushuntiruvchi izoh, madaniy moslashtirish yoki kontekstga mos yangi ifodalarni tanlash kabi strategik yondashuv zarur bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). G‘ulomov A. (2010). O‘zbek teatr san’ati tarixi. Toshkent, “Fan” nashriyoti, 22–35-betlar.

(2). Karimova D. (2015). Teatr tilining lingvistik xususiyatlari. Toshkent, O‘zRFA Til va adabiyot instituti, 41–56-betlar.

(3). Soliyev Sh. (2020). Tarjimashunoslik va terminologiya. Nazariya va amaliyot. Toshkent, «Akademnashr», 78–84-betlar.

(4). Ahmadjonova M. (2019). Teatr atamalarining o‘zbek tiliga tarjima jarayonidagi muammolari. “Filologiya masalalari” jurnali, 2-son, 45–50-betlar.

Madiyarova Qundizxan Ongarbaevna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti Turkiy tillar fakulteti “Qoraqalpoq tili” kafedrasi assistent o‘qituvchisi)

TOPONIMLARNING XALIQ OG‘ZAKI IJODIDA QO‘LLANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada og‘zaki ijod janrlarida toponimlarning qo‘llanishi, ularning vazifasi va badiiy matndagi o‘rni tahlil qilinadi. Rivoyatlar va afsonalarda toponimlar tarixiy xotirani saqlashga, dostonlarda esa qahramonlik voqealarini muayyan hududlarga bog‘lashga xizmat qiladi. Qo‘shiqlarda ular sog‘inch va ayriliq motivlarini kuchaytirsa, maqol va matallarda xalq hayoti va hududiy xususiyatlarni obrazli ifodalaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, toponimlar xalq og‘zaki ijodining badiiy-estetik qimmatini oshirishda, milliy xotira va madaniy merosni saqlashda muhim vosita hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *toponim, rivoyat, doston, qo‘shiq, maqol, og‘zaki ijod, xalq merosi.*

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТОПОНИМОВ В НАРОДНОМ УСТНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Аннотация. *В статье рассматривается использование топонимов в жанрах устного народного творчества, их функции и художественная роль. В легендах и преданиях топонимы объясняют происхождение названий и сохраняют историческую память, в дастанах они связывают героические события с определёнными территориями. В песнях топонимы усиливают мотивы тоски и разлуки, в пословицах и поговорках они образно отражают особенности жизни народа и региональные черты. Анализ показывает, что топонимы играют важную роль в сохранении культурного наследия и повышении художественно-эстетической ценности устного творчества.*

Ключевые слова: *топоним, легенда, эпос, песня, пословица, устное творчество, народное наследие.*

THE CHARACTERISTICS OF TOPONYM USAGE IN ORAL FOLK TRADITIONS

Annotation. *This article analyzes the use of toponyms in genres of oral folklore, their functions, and their artistic significance. In legends and myths, toponyms serve to explain the origins of place names and preserve historical memory, while in epics they link heroic events to specific territories. In songs, toponyms emphasize feelings of longing and separation, whereas in proverbs they reflect regional features and everyday life in a figurative manner. The analysis demonstrates that toponyms play a crucial role in preserving cultural heritage and enhancing the artistic and aesthetic value of oral literature.*

Keywords: *toponym, legend, epic, song, proverb, fairy tale, oral folklore, cultural heritage.*

Kirish. Toponimlar – bu joy nomlari bo‘lib, ular nafaqat geografik obyektlarni bildiradi, balki xalqning tarixiy-madaniy xotirasi, urf-odati va dunyoqarashini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Shu sababli ularni faqat til tizimi doirasida emas, balki xalq tafakkuri va ijodi bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganish zarur. Xususan, xalq og‘zaki ijodi namunalari toponimlarni tadqiq etish uchun boy material manbasi hisoblanadi. Chunki ular xalqning qadimiy dunyoqarashi, tabiat bilan munosabati va hayotiy tajribalarini ifodalovchi badiiy vositalardan biridir.

Ilmiy adabiyotlarda ham toponimlarning xalq og‘zaki ijodidagi ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Masalan, Ergasheva toponimlarni “ko‘hna tarix guvohlari” sifatida baholab, ularning xalq xotirasida saqlanishi orqali tarixiy jarayonlarni badiiy ifodalashini ko‘rsatadi [4;271–274-b.]. Shuningdek, Ahmedova toponimikaning ilmiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilib, uning lingvistik va madaniy tadqiqotlardagi o‘rnini aniqlaydi [1]. Mumtozabegim esa toponim tushunchasining nazariy talqinini berib, ularning faqat nominativ birlik emas, balki ma’naviy va estetik yuklamaga ega ekanini ta’kidlaydi [6;151–155-b.].

Qoraqalpoq folkloriga oid adabiyotlarda ham bu masalaga e’tibor qaratilgan. Palimbetov va Allashov tomonidan tuzilgan xrestomatiyada rivoyat va dostonlarda uchraydigan toponimlar milliy tafakkurni shakllantirishda muhim o‘rin tutishi qayd etiladi [5]. Shu bilan birga, Dauletbaevich qoraqalpoq etnoikonimlarini o‘rganish xalq madaniy merosini saqlashda zarur omil ekanligini ko‘rsatadi [2].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili ham shuni ko‘rsatadiki, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida toponimlar nafaqat voqealar sahnasini belgilash, balki xalqning hayot tarzi, qadriyatlari va ruhiy kechinmalarini aks ettiruvchi muhim badiiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, Mo‘ynoq, Amudaryo, Orolbo‘yi kabi toponimlar qoraqalpoq xalqining milliy identiteti va tarixiy xotirasini ifodalovchi timsollarga aylangan.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotning metodologiyasi bir nechta ilmiy yondashuvlarni uyg‘unlashtirishga asoslanadi. Chunki qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida toponimlarning qo‘llanish xususiyatlarini to‘liq ochib berish uchun faqat lingvistik tahlil bilan cheklanib bo‘lmaydi, balki adabiy, madaniy va tarixiy kontekstni ham hisobga olish lozim.

Ilmiy-metodologik yondashuvlarda ham bu masala ko‘tarilgan. Masalan, Ganiyev, Botirov va Djangirova toponimlarni lingvistik tadqiqotlarda semantik tahlil qilish muhimligini ta’kidlab o‘tadi [3;238–240-b.]. Shuningdek, Xulkaroy toponimik joy nomlarini o‘rganishda tarixiy-etnografik manbalarni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [8;250–273-b.]. Bu yondashuv bizning tadqiqotimizda ham qo‘llanib, rivoyat va afsonalardagi toponimlarning kelib chiqishi xalq xotirasidagi tarixiy voqealar bilan bog‘lab tahlil qilindi.

Birinchidan, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi namunalaridan – dostonlar (“Alpamıs”), qo‘shiqlar, rivoyatlar, maqollar tahlil qilindi. Ushbu matnlar asosida toponimlarning qo‘llanish chastotasi va ularning badiiy vazifalari aniqlandi. Masalan, “Alpamıs” dostonida Qo‘ng‘irot toponimi qahramonning vataniga sadoqatini ifodalash uchun ishlatilgani qayd etildi.

Ikkinchidan, toponimlarning lug‘aviy ma’nosi va ramziy ma’nosi solishtirildi. Bu metod orqali Aral yoki Mo‘ynoq kabi toponimlarning rivoyatlarda kelib chiqish motivlari bilan qo‘shiqlarda esa iztirob va

sog‘inch ramzi sifatida qo‘llanilishi o‘rganildi. Bu yondashuv Ergashevaning “toponimlar tarixiy xotira guvohi” degan qarashlari bilan hamohangdir [4;271–274-b.].

Uchinchidan, toponimlar qo‘llangan matnlarning umumiy konteksti o‘rganildi. Bu esa ularning izolatsiyada emas, balki butun matn mazmuni ichida qanday vazifa bajarishini ko‘rsatdi.

To‘rtinchidan, qiyosiy metod asosida qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodidagi toponimlar boshqa turkiy xalqlar (o‘zbek, qozoq, qirg‘iz) og‘zaki ijodidagi toponimlar bilan solishtirildi. Masalan, Sirdaryo va Amudaryo kabi umumturkiy toponimlar keng tarqalgan bo‘lsa-da, Orol va Mo‘ynoq nomlari qoraqalpoq folklorida milliy timsol sifatida ajralib turadi. Shu bois metodologiyaning kompleks qo‘llanilishi bizga toponimlarni faqat lingvistik birlik emas, balki xalqning badiiy tafakkuri, tarixiy xotirasi va milliy madaniyatini ifodalovchi ko‘p qatlamli fenomen sifatida o‘rganish imkonini berdi.

Natijalar. Toponimlar qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodining barcha janrlarida uchraydi. Ular har bir janrda turlicha vazifa bajaradi: ba’zilarida tarixiy xotirani saqlaydi, ba’zilarida esa poetik obraz yaratadi. Tahlil natijalarini quyidagi jadvalda ko‘rish mumkin:

Janr	Toponim misollar	Vazifasi	Matndan misol
Rivoyatlar va afsonalar	Amiwdarya, Sirdarya	Joy nomlarining kelib chiqishini izohlash, tarixiy xotirani saqlash	“Shíràq” afsonasidan: Erte zamanda Sırdárya boyında kóship júriw menen tirishilik etken Sak qáwiminiń basına awır awhal tústi. Iran patshası Dara Orta Aziyanıń ónimdar jerlerin basıp alıw ushın ushıqıyırı joq áskerleri menen Ámiwdáryadan ótti.
Dostonlar	Qońirat, Qarataw	Qahramonlik voqealarini geografik hududga bog‘lash	“Alpomish” dostonidan: Qàràtàwdıń qàbàǵındà qàr bàr mà, Jigitlikte nàmıs penen àr bàr mà. Men kelemen Bàysın-Qońıràt elinen, Sizíń elde Bàrshın àtlı yàr bàr mà? Tarqadı júrekten seniń ármanıń, Jáne aylandı seniń ótken dáwranıń, Súyinshi ber, qız Barshın, shıǵıp maydanǵa, Qońırat elden izlep keldi palwanıń
Qo‘shiqlar	Turkstan, Teristo‘be, Uzinqayir, Bozataw	Sog‘inch, ayriliq va tabiat fojiasini ifodalash	“Jàylàwím” qo‘shig‘idan: Ata jurtım Túrkstannan kelgeli, Ata-babam qonıs basqan, jaylawım. Anadan tuwǵalı, esti bilgeli, Qatar menen oynap-ósken, jaylawım. Kún boyına bayır etip turaqlı, Men ketermen árman menen jıraqlı, Qamıs orǵan altaw-jetew oraqlı, Teristóbe, Uzınqayır, Jaylawım. Balıq awlap Toqtas, Mantıq boyınan, Balıq shanshıp, jazda júrgen oyınan,

			Shanshıp saylap júrip jayın moynınan, Ata-babam awqat etken, jaylawım. Bozàtàw poemasidan: Keter boldıq endi bizler bàsh àlıp, Xosh àmàn bol, bizden qàldıń, Bozàtàw, Xoshlàsàlı qàrà kózge yàsh àlıp, Xosh àmàn bol, bizden qàldıń, Bozàtàw.
Maqol va matallar	Qońirat	Hududga xos xususiyat-larni obrazli ifodalash	Qayıp Xiywaǵa xan boldı. Oraz begi sultan boldı, Abadan jurt oyran boldı. Keldi Qonırattıń náwbeti.-maqol

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida toponimlarning qo‘llanishi janrlar kesimida o‘ziga xos vazifalarni bajaradi. Har bir janrda ular turlicha ma’no yukiga ega bo‘lib, xalq tafakkuri va tarixiy xotirasini ifodalashda vosita sifatida xizmat qiladi.

Birinchidan, rivoyatlar va afsonalarda toponimlar ko‘proq joy nomlarining kelib chiqishini izohlash va tarixiy voqealarni xalq xotirasida saqlash uchun qo‘llaniladi. Masalan, *Aral, Qo‘ng‘irot, Qonlikul, Mo‘ynoq* kabi nomlar xalqning qadimiy yashash joylari va o‘tmishdagi og‘ir kechgan davrlarini eslatadi. Shíràq haqidagi afsonada toponimlar voqeaning real tarixiy makon bilan bog‘lanishini ta’minlab, asarning ishonarliligini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, dostonlarda toponimlar qahramonlik sujetlarini geografik hudud bilan bog‘lashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, *Alpomish* dostonida Amudaryo, Sirdaryo, Qo‘ng‘irot va Orolbo‘yi kabi toponimlar qo‘llanib, qahramonning jasorati va milliy birlik g‘oyalari muayyan hududlar bilan uyg‘unlashtiriladi. Bu orqali toponimlar milliy o‘zlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Uchinchidan, qo‘shiqlarda toponimlar sog‘inch, hijron, vatanga mehr va tabiat fojialarini tasvirlash vositasiga aylanadi. *Mo‘ynoq, Orol, Qizilqum, Bozataw* kabi toponimlar qo‘shiqlarda xalqning tabiat bilan bog‘liqligi, yo‘qotish fojiasi va ajdodlar yurti uchun sog‘inch tuyg‘usini ifodalaydi. Masalan, *Bozataw* poemasida toponim xalqning yuragidagi dard va ayriliq timsoliga aylanadi.

To‘rtinchidan, maqol va matallarda toponimlar ramziy vosita sifatida qo‘llanib, hududlarga xos ijtimoiy, siyosiy yoki axloqiy mazmunlarni ifodalaydi. Masalan, “Қайып Хийўаға хан болды...” maqolida Qo‘ng‘irot va boshqa toponimlar orqali tarixiy-siyosiy vaziyat obrazli yoritiladi. Bu esa xalq donishmandligi va tarixiy voqealarning qisqa, ammo mazmunli shaklda ifodalanishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, jadvaldan ko‘rinadiki, toponimlarning qo‘llanilishi har bir janrda o‘z vazifasiga ega: ular tarixiy xotirani saqlash, qahramonlikni ulug‘lash, sog‘inch va vatanparvarlikni ifodalash, donnishmandlikni mujassamlashtirish hamda hayotiylikni kuchaytirish kabi vazifalarni bajaradi. Shu bois qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida toponimlar xalqning tarixiy-madaniy xotirasini mustahkamlashda va milliy o‘zlikni shakllantirishda muhim estetik va tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. Qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida toponimlarning qo‘llanishi mazmun va badiiylik nuqtayi nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Yuqorida taqdim etilgan jadval va misollarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, xalq og‘zaki ijodining deyarli barcha janrlarida toponimlar nafaqat joy nomi sifatida, balki ma’lum bir badiiy, ramziy va tarbiyaviy vazifani bajaradi.

Birinchidan, rivoyatlar va afsonalarda toponimlar xalqning tarixiy xotirasini tiklash, joy nomining kelib chiqishini izohlash, ma’lum bir hududga oid afsonaviy voqealarni abadiylashtirishga xizmat qiladi. Masalan, “Shiroq” afsonasida Sirdaryo va Amudaryo bo‘ylarining zikr qilinishi o‘sha davr tarixiy voqealari bilan geografik makonni chambarchas bog‘laydi. Bu esa toponimlarning xalq og‘zaki ijodida tarixiy-geografik marker sifatida qo‘llanilishini tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, dostonlarda toponimlar qahramonlik, vatanparvarlik va el-yurt taqdirini tasvirlashda asosiy badiiy vosita hisoblanadi. “Alpomish” dostonida Qo‘ng‘irot, Amudaryo va boshqa hududlarning nomi nafaqat sahnaning geografik chegarasini belgilaydi, balki qahramonning milliy ildizlari va vataniga so-

diqligini ifodalaydi. Bu yerda toponimlar milliy qahramonlik ruhini uyg‘otuvchi kuch sifatida namoyon bo‘ladi.

Uchinchidan, qo‘shiqlarda toponimlar xalqning sog‘inchi, hijroni va tabiat bilan bo‘lgan uzviy aloqasini ifodalaydi. Mo‘ynoq, Bozatov yoki Orol nomlari tilga olinganda, ular faqat geografik atama emas, balki butun boshli madaniy-ma’naviy hodisaga aylanadi. Masalan, “Jaylawim” qo‘shig‘ida toponimlar shoirning tug‘ilib o‘sgan yurti bilan bog‘liq chuqur tuyg‘ularini ifodalashda obrazli ramz vazifasini bajaradi. Shuningdek, Bozatov poemasida geografik nom xalqning ayriliq dardini, tarixiy fojiasini eslatib turadi.

To‘rtinchidan, maqol va matallarda toponimlar xalqning hayotiy tajribasi va hududga xos xususiyatlarni umumlashtiradi. Masalan, “Qo‘ng‘irotning navbati keldi” maqoli bevosita joy nomiga asoslangan bo‘lsa-da, mazmun jihatidan kengroq ijtimoiy va axloqiy g‘oyani ifodalaydi. Demak, toponimlar bu yerda ramziy obrazga aylanib, umumxalq falsafiy dunyoqarashini mustahkamlaydi.

Shu asosda aytish mumkinki, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida toponimlar bir nechta muhim vazifalarni bajaradi:

- tarixiy voqealarni xalq xotirasida mustahkamlash;
- milliy qahramonlik va vatanparvarlik ruhini ifodalash;
- sog‘inch, hijron va tabiat hodisalarini obrazli aks ettirish;
- xalqning hayotiy tajribasi va ijtimoiy qarashlarini umumlashtirish;
- real hayotni badiiy obrazlar bilan bog‘lash.

Demak, toponimlarning qo‘llanishi faqat geografik atama sifatida emas, balki badiiy-estetik va ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatga ega bo‘lgan ko‘p qirrali hodisa ekanligi aniqlanadi. Bu esa qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodi orqali milliy tarix, geografiya va ma’naviyatning bir butunligiga xizmat qiladi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodida toponimlarning qo‘llanishi nafaqat geografik atamalarni tilga olish bilan chegaralanmaydi, balki ular chuqur badiiy va ma’naviy yuklama kasb etadi. Xalqning tarixiy xotirasi, milliy g‘ururi va vatanparvarlik tuyg‘usi toponimlar orqali jonli va ta’sirchan ifoda topadi. Birinchidan, toponimlar afsona va rivoyatlarda xalqning o‘z tarixini va geografik muhitini eslab qolishi, avlodlarga yetkazishi uchun xizmat qiladi. Ikkinchidan, dostonlarda ular qahramonlik va milliy birlik g‘oyalarini kuchaytiradi. Uchinchidan, qo‘shiqlarda toponimlar sog‘inch, hijron va yurakka yaqin bo‘lgan joylarga sadoqatni aks ettiradi. To‘rtinchidan, maqol va matallarda ular ramziy vosita sifatida xalq donishmandligini mujassamlashtiradi. Shu bois qoraqalpoq xalq og‘zaki ijodidagi toponimlar til va madaniyatning o‘zaro uyg‘unlashuvi mahsuli sifatida milliy identitetni shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega. Ular xalqning tarixiy-madaniy xotirasini mustahkamlab, keyingi avlodlar uchun ham tarbiyaviy va estetik qadriyat bo‘lib qoladi. Umuman olganda, toponimlarning xalq og‘zaki ijodida qo‘llanishi qoraqalpoq xalqining tarixiy xotirasi, madaniy merosi va badiiy tafakkurining uzviy qismi sifatida baholanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ahmedova, S. (2025, August). The science of toponymics and its stages of development. In Conferences (Vol. 1, № 1).

(2). Dauletbaevich, K.M. (2022). The importance of studying karakalpakstan ethnoiconymes. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(4).

(3). Ganiyev, N.U., Botirov, D.B., & Djangirova, S.N. (2024). Toponimika va lingvistik tadqiqotlar yo ‘nalishi xususiyatlari tavsifi. Intellectual education technological solutions and innovative digital tools, 3(28), p. 238–240.

(4). Ergasheva, N.A. (2024). Toponimlar – ko‘hna tarix guvohlari. Экономика и социум, (5-1 (120)), 271-274 с.

(5). K.Pàlımbetov, P.Allàshov. ÁdebIyàt. 6-klàss ushın (sàbàqlıq-xrestomàtiyà). «BILIM» bàspàsı. Nókis—2017.

(6). Mumtozabegim, A. (2025). Toponim tushunchasi nazariy talqini. Лучшие интеллектуальные исследования. 37(5), с. 151–155.

(7). Qaraqalpaq balalar ádebiyatınıń antologiyası. Nòkis, “Qaraqalpaqstan”. 2018, 288-bet.

(8). Xulkaroy R. (2024). Toponomik joy nomlari. Prospects and main trends in modern science, 1(12), 250–273 p.

Orinboyeva Jupargul (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti doktoranti)

QOZI MAVLIK ASARLARI TILIDA ETNOGRAFIK LEKSIKA

Annotatsiya. *Maqolada Qozi Mavlik asarlarining til xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan. Shoir asarlaridagi hayotiy leksika misollar bilan tahlil qilingan. Muallif tomonidan shoir asarlarining tili o‘ziga zamondosh shoirlarning asarlaridan o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlariga ega ekanligiga alohida e'tibor qarat-*

gan. Bundan tashqari, shoir o‘z asarlarini o‘sha davrdagi barcha turkiy xalqlariga umumiy bo‘lgan yozma adabiy an’analar namunasida yaratganligina ta'kidlab o‘tadi.

Kalit so‘zlar: *tilshunoslik, qadimgi turkiy til, lug‘at tarkibi, maishiy leksika, til tarixi, etnografizm, etnomadaniy xususiyatlar, etnografiya.*

Орынбаева Жупаргул (докторант каракалпакского государственного университета имени Бердаха)

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА ЯЗЫКА В ПРИОЗВЕДЕНИЯХ КАЗЫ МАУЛИКА

Аннотация. *В статье рассказывается об особенности языка произведений Казы Маулика. Анализирована бытовая лексика в произведениях поэта. Автор обращает особое внимание на то, что язык произведений поэта имеет свои особенности по сравнению с произведениями современных ему поэтов. Кроме того, поэт подчеркивает, что он создавал свои произведения по образцу письменных литературных традиций, общих для всех тюркских народов того времени.*

Ключевые слова*: лингвистика, древнетюркский язык, лексический значение, бытовая лексика, история зыка, этнографизм, этнокультурная особенность, этнография.*

Orinbayeva Zhupargul (Doctoral student of Karakalpak State University named after Berdakh)

THE ETHNOGRAPHIC LEXICON OF THE LANGUAGE IN THE WORKS OF QOZI MAULIQ

Annotation. *The article discusses the linguistic features of Qozi Mauliq's works. Household vocabulary in the poet's works was analyzed. The author pays special attention to the fact that the language of the poet's works has its own peculiarities compared to the works of contemporary poets. Furthermore, the poet emphasizes that he created his works in the style of written literary traditions common to all Turkic peoples of that time.*

Keywords*: Linguistics, ancient Turkic language, lexical meaning, everyday vocabulary, history of the language, ethnography, ethnocultural feature, ethnography.*

Kirish. Qoraqalpoq xalqining kelib chiqishi, tarixi, yashash tarzi, urf-odatlari va til xususiyatlarini aniqlash uchun qoraqalpoq tilida yozilgan asarlar tilidagi etnografik leksika birliklarini tahlil qilish kerak bo‘ladi. Etnografik leksika, etnolingvistika etnosning mavjudligidan boshlab, ongida shakllanib, tarixiy xotirasida saqlanib, til orqali asrlar davomida shakllanib, ma’naviy-madaniy yodgorlik sifatida otadan bolaga, avloddan avlodga o‘tib kelayotgan an’anaviy merosni rivojlantirib, kelajak avlodga taqdim etish maqsadida paydo bo‘lgan tilshunoslikning mazmunli yo‘nalishi hisoblanadi. Shuning uchun ham maqolamizda qoraqalpoq xalqining boy tarixida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan Qozi Mavlik asarlarida milliy meroslar, umuman, xalqimizning turmush tarzi bilan bog‘liq bo‘lgan atamalarning leksik ma’nosini har tomonlama tahlilga tortishga harakat qildik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Rus olimi N.I.Tolstoyning fikricha bu til bilimi bir bo‘limi bo‘lib, til va madaniy qadriyatlar, til va xalq mentaliteti, til va xalq ijodining tahlil qilishga yo‘naltirilgan [8;182-b.]. Masalan, «Словар русского язика», «Словар современного русского лите ратурного язика» so‘zliklarda «Moddiy va ma’naviy madaniyat, ma’lum bir xalqning yashash tarzi, madaniyati bilan bog‘liq so‘zlar этnografik leksika» deb nomlanadi degan fikrlarni uchratish mumkin.

Tahlil va natijalar. Turkiy tilli xalqlar adabiy tillarining rivojlanish tarixini o‘rganishda xalqning madaniy hayotida alohida o‘rin tutadigan badiiy so‘z ustalarining asarlarini lingvistik yo‘nalishda tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki adabiy til umumxalq tilining badiiy so‘z ustalari tomonidan qayta ishlangan va ijodiy boyitilgan shaklidir. Shuning uchun ham adabiy tilni umumxalq so‘z madaniyatining yetuk yuksak shakli sifatida baholash zarur. Badiiy so‘z ustasi ushbu ijodiy jarayonni boshqarib va rivojlantirib boradi. XX asr boshida yashab adabiy ijod bilan shug‘ullangan shoirlar ichida lisoniy belgilari jihatidan Qozi Mavlik Bekmuhammad o‘g‘lining asarlari alohida o‘rin tutadi.

Shoir asarlarining tili o‘ziga zamondosh shoirlarning asarlaridan o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlari bilan ko‘zga tashlanadi. Ya’ni, so‘z san’atkori o‘z asarlarini, asosan, o‘sha davrdagi barcha turkiy xalqlariga umumiy bo‘lgan yozma adabiy an’analar namunasida yaratdi. Qozi Mavlik XX asrdagi qoraqalpoq shoirlari Sariboy, Gulmurat Qurbonli o‘g‘li va boshqa shoirlarning asarlaridan o‘ziga xos bo‘lgan so‘z qo‘llash xususiyatlari, badiiy bayon usullari, ayniqsa, tilining xususiyatlari bilan alohida ko‘zga tashlanadi. Unda, ko‘pincha, eski turkiy adabiy tiliga xos bo‘lgan fonetik-morfologik, leksik-semantik xususiyatlar ko‘rinadi. Shunday ekan, shoir asarlarining tilini bir necha aspektlardan o‘rganish talab etiladi. Biz maqolada shoir asarlari tilidagi etnografizmlarni o‘rganamiz.

Qoraqalpoq xalqi o‘zining kundalik turmushida har xil buyumlardan foydalangan, ularning xizmatlariga qarab nom bergan. Qadimgi davrlarda foydalanilgan buyumlarni hozirgi davrdagi buyumlar bilan taqqoslaganda hajmi, ko‘rinishi, yasalgan materiali jihatidan farq qiladi. Asta-sekin foydalanishga qulay turlari ishlab chiqarila boshlangan va ularga mos nomlar berilib borilgan.

Har qanday tilning hozirgi holatini tavsiflash uchun uning tarixiga, undagi tarixiy o‘zgarishlarga e’tibor berish kerak. Biz shundagina tilning hozirgi rivojlanish darajasi haqida kengroq ma’lumot olish imkoniyatiga ega bo‘lamiz [1;57-b.]. Shu nuqtayi nazardan, Qozi Mavlik asarlari tilidagi etnografizmlarni tahlil qilish o‘sha davrdagi xalqimizning tarixini, tilimizning tarixini o‘rganishga, adabiy tilning leksikasidagi o‘zgarishlarni aniqlashga yordam beradi. Shoir asarlarida tarixiy davrlar davomida kundalik turmushda, xo‘jalikda foydalanilgan turli uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlari ko‘p uchraydi. Qoraqalpoq xalqi o‘zining kundalik turmushida har xil buyumlardan foydalangan. Masalan:

Turdim darvozangda bo‘ynim charchatib.
Oltin kosa bilan sharob ichirding.
Keyin yongan fonusimni o‘chirding.
Oltinning qamchini olib destina.
Suv tegirmon aylanadi charx urib.
Dasturxoni bilan olarlar mehmon.
Chin qo‘bizli qiz-yoshlar so‘z etar.
G‘ira-shira pech qurib, hujra to‘satting.
Ipak gilam to‘shasang yaxshi.

Yuqorida keltirilgan she’r satrlarida “darvoza”, “kosa”, “panis”, “qamchi”, “suv tegirmon”, “chin qo‘biz”, “pech”, “gilam”, “temir karavot” so‘zlari o‘sha davrda xalqimiz foydalangan uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlaridir.

Har qanday tilning boyligi shu tilda so‘zlovchi xalqning o‘zini o‘rab turgan muhitdagi narsa va hodisalar haqidagi tushunchalarining, xalqning ong-shuurining, kundalik turmushining aksi bo‘lgan lug‘at tarkibidagi so‘zlar orqali ko‘rinadi. Shunday so‘zlarning biri oziq-ovqat nomlari hisoblanadi. Oziq-ovqatga bog‘liq qo‘llaniladigan so‘zlar bu qoraqalpoq xalqining moddiy turmushi bilan chambarchas bog‘liq soha hisoblanadi. Har qanday tilni olib qaraganimizda, shu jumladan, qoraqalpoq tilida ham insoniyat jamiyatining rivojlanish bosqichlariga bog‘liq oziq-ovqat nomlari ham rivojlanib kelgan [2;13-b.] deb ataladi. Oziq-ovqat nomlari shoir asarlarining tilida tez-tez uchraydi. Misollar:

Yog‘li patir, qatlamali non-kulcha,
Sayyekada mo‘nga, tugunakli o‘rik.
Palov-sharbatiga aqlim hayrondir.
Yem o‘rniga oq nabotni chaynatib.
Ichganing doim qand-novvot bo‘lsa.
Qantish-asal derlar aytgan so‘zingni.
Oyda necha yashik choyni bo‘shatasan.
Shishmada kababi hamda sharobi.

Bu misollardagi "yog‘li patir," "qatlama," "non non," "murabbo," "nuqilli o‘rik," "asal," "sharbat," "nabot," "qand," "asal," "choy," "kabob" so‘zlari oziq-ovqat nomlarini bildiradi. Qoraqalpoq xalqi o‘zining milliy taomlariga ega. Qoraqalpoq tilidagi osh-taomga bog‘liq bunday birliklarni qo‘llashi orqali shoirning xalq turmushining bir tomonini ochib berganligini ko‘rish mumkin.

Kiyim-kechak nomlari kundalik turmushda unumli ishlatiladi. Insoniyat paydo bo‘lishining dastlabki bosqichlaridanoq, kiyim-kechak shakllari paydo bo‘la boshlagan. Har bir millat vakillari o‘zining so‘zlashuv tili, urf-odati, shuningdek, sivilizatsiyaning ulkan ta’siriga qaramasdan, kiyinish xususiyati bilan boshqa xalqlardan ajralib turadi.

Qoraqalpoq xalqi ham o‘ziga xos bo‘lgan boy milliy meroslariga ega. Ular xalqimizning urf-odatlarida, kundalik turmushida, shuningdek, kiyim-kechaklarida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, xalqning o‘ziga xos milliy xususiyatlari ilk davrdan boshlab o‘z o‘rniga ega turkiy xalqlardan biri bo‘lib yetishuvi uning an’analarida, kiyim-kechaklarida yaxshi saqlangan. Bunday milliy xususiyatlarni chuqur o‘rganib, o‘tmishimizni qayta tiklash bugungi kunning eng ustuvor vazifalaridan biridir. Shuning uchun "O‘tmishini bilmagan xalqning kelajagi ham bo‘lmaydi" degan dono naqlni asos qilib olib, xalqning etnomadaniy xususiyatlarini avvalgidan ham chuqurroq anglab, e’tibor berib o‘rganishni talab etadi.

Bilagingda bordir oltin bilaguzuk,
Barmoqlarda bordir tilladan uzuk.
Qo‘llarida marvarid qoshli bilaguzuk.
Qulog‘iga solib tilla sirg‘ani.

Bilaguzuk – bilakka taqiladigan bezak buyum, u naqshlanib, qosh qo‘yilib qimmatbaho metallardan ishlanadi. Uzuk – barmoqqa taqib yurish uchun oltindan, kumushdan va har xil metallardan doira qilib ya-

salgan narsa, uzuk [3;347–225-b.]. Sirg‘a – quloqqa taqish uchun turli metallardan maxsus yasalgan narsa [4;248-b.].

O‘ngirmonchoq–yarimshar shaklidagi, o‘yma naqshli, pastida zanjirga mahkamlangan qo‘ng‘iroqlari bor, ayol-qizlarning ko‘krakka taqadigan bezak buyumi. Bu so‘z shoir asarlarida ko‘p qo‘llanilgan:

Ko‘ylagi derazadan, ko‘krak qismi munchoqli.
Mato, chakmon va yana qancha narsalaring,

Keltirilgan misoldagi darayi – muhrlangan yo‘l-yo‘l ipakdan to‘qilgan enli, yupqa gazlama va undan tikilgan kiyim-kechakka bog‘liq aytiladi.

Madoli turmali, ipak ro‘molli,
Atlas qobig‘iga aqlim hayron.
Charmdan kiysang masi-keyalimni.
Kiysang arabiydan qora do‘ppi.
Noz olimlar taqib tilla yiqasin.
Kavushlari tilla miyiq qoqilgan.
Soch bog‘lari bordir ipakdan sochoq,
Gulli kavush, kiyganlari zar libos.
Ko‘k shoyi kamzuling tushmosh o‘zingga.
Qazma baxmal taqiya kiysang boshingga.

Yuqoridagi misollarda "madali turma," "ipak ro‘mol," "ko‘ylak," "chakmon," "mosi-kavush," "cho‘-girma," "kamzul," "do‘ppi" so‘zlari kiyim-kechak nomlarini bildirsa, "bilakuzuk," "uzuk," "munchoq," "sirg‘a," "haykal," "sochbog‘" so‘zlari bezak buyumlarini bildiradi. "Arab" so‘zi Arabiston, "charm" so‘zi Bolgariya so‘zlari bilan semantik aloqaga ega bo‘lib, buyumning yasalgan materialining kelib chiqish manbaini anglatadi. Sobiq Bulg‘or davlati hozirgi Tatariston, Boshqirdiston Respublikalari hududida bo‘lgan. [5;147-b.].

Xulosa. Qoraqalpoq tilida bu atamalarning ko‘pchiligi hozirgi davrgacha tez-tez qo‘llanilib kelmoqda. Ammo, ayrimlari kundalik turmushda qo‘llanilishdan chiqib qolib, eskirgan so‘zlar qatoridan o‘rin olgan. Qozi Mavlik asarlarida qo‘llanilgan bunday so‘zlar o‘sha davrdagi xalqning ijtimoiy-iqtisodiy turmushi, tirikchiligi, turli uy-xo‘jalik nomlari haqida qimmatli ma’lumot beruvchi leksik qatlam hisoblanadi. Ular qoraqalpoq xalqi turmushining ma’lum bir tarixiy davrlardagi foydalanilgan buyumlarining nomlari sifatida qimmatli bo‘lib,

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. Нөкис, “Билим”, 1995, 57-бет.
(2). Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том, Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1984, 13-бет.
(3). Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том, Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1984, 347–225-бетлер.
(4). Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. II том, Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1984, 248-бет.
(5). Karlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tili. Nókis, “Bilim”, 2024, 147-bet.
(6). Дәўлетов Б. Қазы Мәўлик шайырдың дөретиўшилик жолы. Филол. илим. канд. дисс., Нөкис, 2001.
(7). Ә.Пахратдинов, Ҳ.Өтемуратова. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, “Билим”, 1995.

Achilov Oybek Rustamovich (Toshkent davlat Transport universiteti “Chet tillar” kafedrasi dotsenti, PhD; achilovoybek88@gmail.com)

SINTAKTIK DEVIATSIYA “ISV”LARI BADIIY MATN TAHLILIDA

Annotatsiya. *Tadqiqotning asl o‘zagi an’anaviy til mezonlaridan yiroqlashgan holda badiiylik mohiyatini kuchaytirishga xizmat qiladigan sintaktik deviatsiya yoki sintaktik ilgari surish vositalarini kognitiv til mezonlari sifatida tadqiq etishdir. Shuningdek, ilgari surish vositalarining badiiy matndagi stilistik, kognitiv va semantik xususiyatlarini ochib beruvchi lingvistik vosita sifatida o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *stilistik vositalar, sintaktik ilgari surish vositalari, gradatsiya, kognitiv xususiyat, semantik maydon, ritorik savol, stilistik konvergensiya.*

СЛЕДЫ СИНТАКСИЧЕСКОЙ ДЕРИВАЦИИ В АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация. *Основное внимание в исследовании уделяется изучению синтаксических отклонений или средств синтаксического продвижения как когнитивных языковых критериев, служащих для раскрытия сущности искусства, отступая от традиционных языковых критериев. Они также*

рассматриваются как лингвистический инструмент, раскрывающий стилистические, когнитивные и семантические свойства средств продвижения в художественном тексте.

Ключевые слова: *стилистические средства, синтаксические средства продвижения, градация, когнитивный признак, семантическое поле, риторический вопрос, стилистическая конвергенция.*

SYNTACTIC DEVIATION "ISV" IN THE ANALYSIS OF THE ARTISTIC TEXT

Annotation. *The core of the research is to study syntactic deviation or syntactic foregrounding as cognitive language criteria that serve to enhance the essence of art text, moving away from traditional language criteria. Foregrdouning means are also studied as a linguistic tool that reveals the stylistic, cognitive and semantic features of artistic texts.*

Keywords: *conceptual metaphor, traditional metaphor, linguistic units, stylistic devices, phraselogical units, cognitive feature, semantic field, foregrounding.*

Kirish. Antik davrdan rivojlanib kelgan badiiylik mezoni va uni ifodalanishida xizmat qiladigan lisoniy vositalar, davriy ta'sir natijasida yanigcha talqin va yangicha mezonlar bilan o‘zgacha shaklga aylandi. Xususan, tilshunoslikda ma'lum bo‘lgan standartlar, kognitiv tilshunoslikka kelib, biroz yangicha tusga o‘zgardi yoki mavjud normalardan yiroqlashish holati kuzatila boshladi.

Adabiyotlar tahlili. Dastlab, Aristotel "ISV" (ilgari surish vostialari)ni o‘z asarlarida keng qo‘llagan bo‘lsa, keyinchalik, "ilgari surish" nazariyasiga Rus formal maktabidan V.B.Shklovskiy, Y.Mukarjovskiy, B.Gavraneklar tadqiqotlarida turlicha o‘rganishgan. Kognitiv tilshunoslardan R.Yakobson, Dj.N.Lich, M. Short va boshqalar "Ilgari surish" vositalarining lingvistik o‘ziga xos turlari va kognitiv xoliklarini izlanishlarida ko‘rib chiqishgan.

Tahlil va natijalar. Ilgari surish vositalarining badiiy matnda estetik xususiyatni oshirishga hamda ularning yashirin tub ma'nolarini ochishga xizmat qilish bilan birga, o‘ziga xos lisoniy vosita sifatida til mezonlaridan biroz chetlanib, deviatsion hodisalarning yuzga kelishi natijasida badiiy matnning kognitiv, semantik va bir qancha xos xusiyatlarni stilistik vositalar yordamida ochishga harakat qilamiz. Buning uchun quyida gradatsiya, epitet va sinonimlar, qarshilantirish, metafora va boshqa stilistik vositalardan turli badiiy matnlardan misollar tanlab olib, tahlilga tortamiz.

"Gradatsiya (Gradation) – bu jumlaning leksik yoki sintaktik elementlarining takrorlanishi bo‘lib, unda har bir keyingi element hissiy rang berish intensivligida oldingisidan oshib ketadi" [1].

1) "*Listen. Go around to the back of the hospital to the guard's office. It will say 'Emergency* ***Admissions'*** *on the door.* ***A-D-M-I-S-S-I-O-N-S****. But the guard will be there. Tell him to get over here—on the double.* ***Move now. Move****!*" [2].

–Eshiting. Kasalxonaning orqa tomoniga, qo‘riqchi kabinetiga boring. Eshikda "**Favqulodda** qabul qilish" yozuvi paydo bo‘ladi. **Favqulodda**. Ammo qo‘riqchi u yerda bo‘ladi. Unga ayting, tezda bu yerga kelsin. **Hozir harakatlaning. Tezlashing**!;

2) "*She was just as she would look and yet, and yet she was so still, no movement, no pulse, no breath. That was it no breath*" [2].

– U xuddi o‘zi ko‘rgandek edi, lekin shunday bo‘lsa-da, u juda jim edi, na harakat, na yurak urishi, na nafas olardi. U nafas olmas edi;

3) "*Is that why you tried to kill me?Yes. Because I ripped you off?*

–Because you ripped us off! You are fuckin with our work! –You're wrong. Dead wrong. The 'dead' part is you" [3].

Ritorik savol, shuningdek, gradatsiya badiiy asarlarning matnida ma'lum bir hissiy shiddat yaratish, ruhiy chalkashlik va taranglikni o‘quvchiga yetkazish uchun ishlatiladi. Badiiy matnda ushbu uslubning saqlanishi o‘quvchiga asardagi obrazni, ideal qahramonni tushunishning "kalitini topishi" uchun zarurdir.

Chog‘ishtirma tahlil davomida shuni ko‘rishimiz mumkinki, badiiy matnlardagi sintaktik stilistik vositalardan foydalanish o‘rganilayotgan matnlarning janr xususiyatlari bilan bog‘liqdir. Hodisalarning tez o‘zgarishi, ehtiroslar shiddati va muallif va tinglovchi reaksiyalari badiiy matnda ilgari surish vositalarining sintaktik stilistik shakllari yordamida kognitiv-semantik xususiyatlarini o‘rganishni taqozo etadi.

Bundan tashqari, Mirmuhsinning quyidagi "Me'mor" asarida konseptual ma'lumotlarni ochishda stilistik konvergensiya rolini ko‘rib chiqamiz.

"Bor o‘sha aravangga! Men Buxorosiga bormayman. Men kasalman! Qaytaringlar aravalarni!

Badia Zulfiqorga imo qildi, keyin achchiqlanib buyruq berdi:

Bu ***ablahni*** *aravadan otib yuboring! – U shu lahza etigi qo‘njiga qo‘lini tiqib xanjarini oldi. – Aytganimni qilmasangiz,* ***to‘ng‘izni*** *shu yerda o‘ldiraman!"* [4].

Badianing buyrug‘ini ikki qilish aslo mumkin emasligini biladigan Zulfiqor sapchib o‘rnidan turib, ***oh-voh*** *qilgancha yalpayib yotgan G‘avosni ko‘tarib qumga otib yubordi.* ***To‘nkadek gurssa*** *qumga tushgan G‘avos* ***apil-tapil*** *o‘rnidan turib, dod solib arava orqasidan ergasha boshladi. Bu ishdan birinchi aravada ketayotganlar ham xabardor bo‘ldi. Zo‘rg‘a tishini tishiga qo‘yib kelayotgan kishilar indashmadi. Uchala arava ham to‘xtamay ketaverdi.*

Nomard! Qo‘rqoq! *– dedi Badia.*

G‘avos Muhammad qumga ag‘anab, oh urib, baqira boshladi. Bir muddatdan keyin talvasaga tushgan G‘avos olislab ketayotgan aravalar ortidan yugurdi, yaqinlashgach, Badia ko‘zidagi g‘azab, qo‘lidagi yarqirab turgan xanjarni ko‘rib, orqaga tislandi. Uning nazarida, Badia uchun bu cho‘li biyobonda G‘avosga o‘xshaganlarning biqiniga xanjar tiqib ketish hech gap emas edi.

G‘avos Muhammad birinchi aravadagilarga qarab baqirdi:

Meni olib ketinglar, do-od, tavba qildim!

Hech kim unga qayrilib qaramadi. U ***bormi-yo‘qmi****, birov parvo qilmadi. Ketayotganlaming ixtiyori Badianing izmida ekaniga tushundi.*

Do-o-od! Meni tashlab ketmanglar!

Badia arava ustida indamay turaverdi. Bir muddatdan so‘ng uning ishorasi bilan Zavrak otdan sakrab tushdi, o‘rniga Zulfiqor otga minib, yo‘lda davom etaverishdi. Qumga sakrab tushgan Zavrak ancha narida sudralib, dod solib kelayotgan G‘avos Muhammadni uchinchi aravadagi yuklar ustiga chiqarib qo‘ydi-da, o‘zi yana yugurib kelib, ikkinchi aravaga – Badianing yoniga o‘tirdi. Bu holni ko‘rgan Ma’suma beka, Me’mor va Horunbeklar yuragi taskin topib, indamay qo‘ya qolishdi.

Chiqdimi? – sekin so‘radi Badia.

Ha, – dedi o‘rnashib olib Zavrak, – asboblar orasiga tiqib qo‘ydim.

Shuncha yildan buyon men uning bunaqa qiliqlari borligini bilmagan ekanman. U ***hayvonning o‘zginasi*** *ekan-ku!*

Og‘ir bo‘ling, qattiq gapirmang*, bekam!* ***Xanjaringizni ham bekitib qo‘ying****! – dedi Zulfiqor. – Bu ham bir tutqanoqdek dard. Qiyinchilikni ko‘rmagan* ***xomsemizda****. Shunaqasi ham bo‘ladi.*

Xo‘p, – dedi Badia Zulfiqor aytganlariga amal qilib.

Uch arava qumliklar oralab oldinga ketaverdi. To kechgacha ular miq etmay borishdi. Otlar ham obdan charchadi...

Bahri muhitdek *behudud qumliklaming to‘q, sariq, qo‘ng‘ir «to‘lqin»lari silsilasi ko‘zni olardi. Qum barxanlari uzra jimirlab harorat ko‘tarilar – bu yerda issiqlik juda baland bo‘lishiga qaramay,* ***Me’mor qiynalmay nafas olar edi****.* ***«Do‘zax»*** *deb atalmish Qizilqumda ham cho‘ponlar yashardi. Negadir bu yerlarda Me’mor o‘zini bardam seza boshladi. Horunbek ilgari ham bu holatni sezgan edi. U yolg‘iz turgan Me’mor yoniga kelib,* ***havoning issiq bo‘lishiga qaramay, sof ekani, bu yerlarda kishi asabi juda muloyim-u mo‘tadil bo‘lishini aytdi.***

So‘zingiz juda to‘g‘ri, inim, – dedi Me’mor kaftlarini bir-biriga ishqalab, – qumda havo qiziq bo‘lishiga qaramay, nafas olish qulay. Asablar ham yumshab, kishi kayfiyati ko‘tariladi.

Tahlil va natijalar. Chog‘ishtirma jihatdan o‘zbek adabiyotidan olingan tahliliy parcha ingliz tilidagi avvalgi tahlil qilingan matnda ham tilga olinganidek, obrazlilik va emotsional shiddatning yuqoriligi bilan ajralib turadi. Binobarin, bu stilistik vositalarning quyidagi konvergensiyasini yaratadi: **epitet va sinonimlar:** *ablah, to‘ng‘iz, nomard, qo‘rqoq*; **antonimlar**: bormi-yo‘qmi**; qiyoslash:** *Bahri muhitdek (okeandek) behudud qumliklaming to‘q, sariq, qo‘ng‘ir «to‘lqin»lari silsilasi ko‘zni olardi; To‘nkadek gurssa; Hayvonning o‘zginasi;* **onomatofeya:** *oh-voh, apil-tapil.* **metafora:** *Do‘zax;* **qarama-qarshi tuzilish yoki antiteza:** *havoning issiq bo‘lishiga qaramay, sof ekani, – bu yerlarda kishi asabi juda muloyim-u mo‘tadil bo‘lishini aytdi; Qum barxanlari uzra jimirlab harorat ko‘tarilar – Me’mor qiynalmay nafas olar edi;* **graduatsiya:** *Badianing buyrug‘ini ikki qilish, aslo, mumkin emasligini biladigan Zulfiqor sapchib o‘rnidan turib, oh-voh qilgancha yalpayib yotgan G‘avosni ko‘tarib qumga otib yubordi;* **enumeratsiya, sanash:** *Og‘ir bo‘ling, qattiq gapirmang! Xanjaringizni ham bekitib qo‘ying.*

Xulosa. Qarshilantirish, metaforalar, sintaktik gapdagi og‘ishlar, antiteza misollari, epitet va boshqa “ilgari surish” vositalarining turlari sifatida sintaktik va lingvistik og‘ishlar o‘rtasidagi munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Qardosh bo‘lmagan tillardagi badiiy matnlarni tahlil qilish natijalari asosida “ilgari surish” vositalarining kognitiv, semantik va lisoniy tabiati bo‘yicha bir qator umum va no-o‘xshash xususiyatlarni aniqlash mumkin. Ikki tili qiyosiy tahlili asosida ingliz tilidagi badiiy matnlar tarkibi lisoniy og‘ishlarga ko‘p uchrashi aniqlandi. O‘zbek badiiy matnlarida esa metaforaviy shakllar, obrazli o‘xshatishlar, epitet va sintaktik og‘ish turlari sifatida taqdim etilgan misollar ko‘p uchrashi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Гуревич П.С. Современный гуманитарный словарь-справочник. М, “Прогресс-Универс”,1999, 39 с.
(2). Ian Fleming, Thunderball, Penguin Modern Classics publisher. 2004, 173 p.
(3). Toni Morrison, Song of Solomon, Vintage publisher. 2004, Chapter 12, p. 263–264.
(4). Mirmuhsin. Me’mor. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1975, 374-bet.

Zaripova Matluba Qulfidinovna (Termiz davlat universiteti “Rus tilshunosligi” kafedrasi dotsenti; e-mail: matluba.zaripova@gmail.com; Orcid: 0009-0003-7086-6475)

TIL VA TAFAKKURDA PEYORATIVLIKNING AKS ETISHI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek va rus tillarida peyorativlikning til va tafakkurda namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Unda peyorativ birliklarning semantik xususiyatlari, ularning shakllanish usullari hamda nutqda qo‘llanish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, xalqning mentaliteti va ijtimoiy-madaniy qadriyatlari bilan bevosita bog‘liq holda peyorativlikning turli darajalari va ma’nolariga e’tibor qaratilgan. Taqqoshlash natijasida o‘zbek va rus tillaridagi umumiyliklar hamda farqli jihatlar ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *peyortivlik, semantika, o‘zbek tili, rus tili, nutq madaniyati, til va tafakkur, lingvomadaniyat.*

Зарипова Матлуба Кулфидиновна (Термезский государственный университет, доцент кафедры Русского языкознания; e-mail: matluba.zaripova@gmail.com; Orcid: 0009-0003-7086-6475)

ОТРАЖЕНИЕ ПЕЙОРАТИВНОСТИ В ЯЗЫКЕ И МЫШЛЕНИИ

Аннотация. *В статье анализируется проявление пейоративности в языке и мышлении на примере узбекского и русского языков. Рассматриваются семантические особенности пейоративных единиц, способы их формирования и возможности употребления в речи. Особое внимание уделяется различным уровням и смысловым оттенкам пейоративности в зависимости от менталитета народа и социокультурных ценностей. В результате сопоставления выявлены общие черты и различия между узбекским и русским языками.*

Ключевые слова: *пейоративность, семантика, узбекский язык, русский язык, культура речи, язык и мышление, лингвокультура.*

Zaripova Matluba Kulfidinovna (Termez State University Associate Professor, Department of Russian Linguistics; e-mail: matluba.zaripova@gmail.com; Orcid: 0009-0003-7086-6475)

REFLECTION OF PEJORATIVITY IN LANGUAGE AND THINKING

Annotation. *This article examines the manifestation of pejorativity in language and thinking, using the examples of Uzbek and Russian languages. It explores the semantic features of pejorative units, their formation methods, and their use in speech. Particular attention is given to different levels and shades of pejorativity in connection with the mentality of the people and socio-cultural values. A comparative analysis reveals both similarities and differences between Uzbek and Russian.*

Keywords: *pejorativity, semantics, Uzbek language, Russian language, speech culture, language and thinking, linguoculture.*

Kirish (Introduction). Til inson tafakkurining bevosita aksidir. Tilda ifodalangan har bir semantik birlik, ayniqsa, emotsional baholovchi so‘zlar xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, jamoatchilik fikrini o‘zida mujassam etadi. Til orqali shaxsga, voqelikka, hodisaga salbiy munosabat bildiruvchi iboralar peyorativ birliklar deyiladi. Bu birliklar nafaqat leksik, balki frazeologik, semantik va diskursiv darajalarda ham faol ishlatiladi.

Rus va o‘zbek tillarida peyorativ so‘zlarni ifodalash usullari bir-biriga o‘xshash, biroq ularning tafakkurdagi ildizlari, ijtimoiy ma’nolari va madaniy asoslari ba’zan keskin farq qiladi. Peyorativlik so‘z yoki iborada salbiy baholovchi ma’noning mavjudligi, ya’ni, shaxs, hodisa yoki xatti-harakatni yomon, past yoki nomaqbul deb baholash jarayonidir. Tilshunoslikda bu hodisa semantik, pragmatik va stilistik darajalarda o‘rganiladi. Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, peyorativlik inson ongida shakllangan stereotiplarning til orqali ifodalanishidir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Ikki jildlik “O‘zbek xalq maqollari” to‘plami xalq tafakkurining yuksak saviyali mahsuli sifatida peyorativlik hodisasini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Maqollar milliy mentalitetning ifodasi bo‘lib, unda ijobiy baholar bilan bir qatorda tanqidiy, kinoyali, boshqacha aytganda, kamsituvchi ma’nolar ham keng qo‘llaniladi. Mazkur to‘plamdagi maqollarda xalqning hayotiy kechinmalari, ijtimoiy munosabatlarga munosabati, axloqiy qadriyatlari til orqali ifodalanadi va bu til hamda tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikning amaliy ifodasi sifatida qaraladi [2].

Sh.Shomaqsudovning “Hikmatnoma” asari xalq hikmatlari va hikmatli so‘zlarni o‘rganishda ham alohida o‘rin tutadi. Maqollarda, ayniqsa, inson va jamiyat illatlarini tanqid qilishda peyorativlik alohida semantik vosita sifatida ishlatiladi. Bu peyorativlikning nafaqat tilshunoslikda, balki ma’naviy-axloqiy tafakkurda ham o‘z aksini topishini ko‘rsatadi [3].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Til va tafakkurda peyorativlikning aks etishi masalasiga bag‘ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning chog‘ishtirma tahlil, induksiya, deduksiya, analiz va sintez kabi metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Peyorativlik hodisasi til va tafakkurda xalqning ma’naviy-axloqiy qarashlari, ijtimoiy tajribasi hamda stereotiplarini ifodalovchi muhim hodisa hisoblanadi. Xususan, o‘zbek va rus tillarida uchraydigan maqol, matal va iboralar bu jarayonning yaqqol ko‘rinishini tasavvur qilish imkonini beradi.

O‘zbek tilidagi “itdek ishlamoq”, “burni osilgan”, “eshak loydan o‘tdi”, “tovuq miyasiday” kabi iboralar hamda rus tilidagi “сидеть на шее”, “дурочка прикинулась”, “гол как сокол” kabi ifodalar insonning qiyofasi, xatti-harakati yoki ijtimoiy mavqeiga salbiy baho berishda qo‘llaniladigan iboralar hisoblanadi. Mazkur iboralarda ogohlantirish, tanqid va salbiy oqibatlardan ogohlantirish kuzatiladi. Shu bois ular faqat lingvistik vosita bo‘lib qolmay, balki xalq tafakkurida shakllangan qadriyatlar va stereotiplarning natijasi sifatida ham namoyon bo‘ladi [2;11-b.].

Til va tafakkurdagi peyorativlikning muhim xususiyatlaridan biri ularning ijtimoiy rollar, jinsiy stereotiplar va axloqiy normalar bilan aloqadorligidir. Masalan, aql-idrok haqidagi maqollar xalqning ta’lim-tarbiya masalasidagi qadriyatlarini o‘zida aks ettiradi. O‘zbek tilidagi “aql bozorda sotilmas”, “amalga qarama, aqlga qara”, “kishi baxti taxtida emas, aqlida” kabi maqollar aql-tafakkurning jamiyat va inson hayotidagi ahamiyatini ifodalaydi. Shuningdek, “ayolning husni – aqlida” turidagi iboralar milliy tafakkurda jinsiy stereotiplarning mavjudligidan darak beradi.

Rus tilida “без царя в голове”, “туп как пробка”, “ученье – свет, а неученье – тьма”, “корень учения горек, да плод его сладок” singari maqollar vositasida ta’lim-tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ifodalanadi. Xalq og‘zaki ijodida ilm boylikdan ustun qo‘yiladi, chunki uni qo‘llash qobiliyati shunchaki ma’lumot yig‘ishdan iborat emas, degan g‘oya ilgari suriladi. Bu esa rus xalqi tafakkurida ilmning ijtimoiy qadriyat sifatidagi ahamiyatini yaqqol namoyon etadi [4;71-b.].

O‘zbek va rus maqollarini chog‘ishtirish orqali ma’lum bo‘ladki, peyorativlik hodisasi insoniy xislatlarni baholashda, axloqiy me’yorlarni belgilashda va stereotiplarni mustahkamlashda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ular orqali xalq donishmandligi, ijtimoiy vazifalar, tanqidiy munosabatlar ifodalanadi. Og‘zaki ijodning katta qismi ilm, tarbiya va aqlni yuksaltirishga bag‘ishlangan bo‘lib, bu til va tafakkurdagi ijobiy hamda salbiy konnotatsiyalarning uyg‘unligidan darak beradi.

Frazeologizmlar tilda peyorativlikni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu vositalar ko‘pincha o‘tkir kinoya, istehzo, hatto ijtimoiy tanqid vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Quyida o‘zbek va rus xalqalari kundalik hayotida qo‘llaniladigan bir guruh peyorativ birliklarning qiyosiy jadvali keltirilgan bo‘lib, bu peyorativlik hodisasining ikki xalq hayotidagi ahamiyatini teranroq tushunishga imkon beradi. Bu iboralarning barchasi xalq hayoti, tajribasi va ijtimoiy baholari asosida shakllangan.

1-jadval

Semantik guruh	O‘zbekcha frazeologizm	Ruscha frazeologizm
Aql-idrok	Tovuq miyasiday	Туп как пробка
Dangasalik	Qo‘li qimirlamaydi	Вить баклушу
Yolg‘on/ikkiyuzlama	Til yaltiroq, ikkiyuzlama	Вешать лапшу на уши, скольский тип
Kambag‘allik	Qo‘li kalta	Гол как сокол

Ushbu jadvaldan ham ko‘rish mumkinki, o‘zbek tilida peyorativ iboralar ko‘pincha axloqiy me’yorlarga asoslanadi. Shaxsning katta gap gapirishi, takabburligi, befarqligi, tarbiyasizligi salbiy holat sifatida baholanadi [5;19-b.].

Rus tilida esa ko‘proq satira, istehzo va ijtimoiy tanqid kuchli hisoblanadi. Masalan, “сидит как бельмо на глазе*”* – jamiyatga nomaqbul kishini ifodalovchi ibora. Bu rus xalqining o‘tkir til va tahlil qilishga moyilligini namoyon etadi.

Maqollar til va tafakkurda peyorativlikni ifodalashda alohida o‘rin tutadi. Ular ijtimoiy munosabatlarni baholash, axloqiy me’yorlarni o‘rnatish, shaxsning xulq-atvori yoki jamiyatdagi o‘rniga tanqidiy munosabat bildirishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Demak, maqol va hikmatlar xalq og‘zaki ijodining

estetik namunasi bo‘lib qolmasdan, til va tafakkur birligi orqali xalqning ijobiy va salbiy qadriyatlarini ifodalovchi muhim manba sifatida ham alohida ilmiy ahamiyatga ega [3;114-b.].

Umuman aytganda, o‘zbek va rus tillaridagi peyorativlik hodisasi tildagi leksik-semantik jarayonlarning murakkab qatlamini ifodalaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, peyorativlik oddiygina salbiy ma’noga ega so‘z yoki iboralar emas, balki ijtimoiy hayot tajribalari, madaniy e’tiqodlari, ma’naviy qadriyatlari va xalq tarixiy tafakkurining aksidir. Ulardan foydalanish odamlarning mentalitetini, jamiyatdagi axloqiy me’yorlar va qadriyatlar tizimini aks ettiradi.

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). O‘zbek tilida peyorativlik ko‘proq tarbiyaviy vazifani bajaradi, jumladan maqol va matallar odamning xulq-atvorini tanqid qilish, yomon odatlardan voz kechish, ijtimoiy va axloqiy me’yorlarni mustahkamlash uchun xizmat qiladi. Bu xalq og‘zaki ijodining didaktik xususiyatidan dalolat beradi. Rus tilida peyorativlik ko‘proq ijtimoiy-madaniy ziddiyatlarni aniqlashga, shaxslararo munosabatlardagi qarama-qarshiliklarni ta’kidlashga qaratilgan. Demak, ikki tilda peyorativlikning umumiy xususiyatlari bilan bir qatorda, milliy tafakkur va madaniyatga xos tafovutlar ham mavjud. Qolaversa, hozirgi tilshunoslikda pejyrativ so‘zlarni o‘rganish til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni, shuningdek, xalqning lingvomadaniy xususiyatlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Zero, tilshunoslik nafaqat til birliklarini, balki ular asosidagi ma’naviy-mafkuraviy asoslarni ham yoritib beradi. Shuning uchun peyorativlik hodisasini o‘rganish nafaqat nazariy, balki amaliy nuqtai nazardan ham muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Homidiy H. “Avesto”dan “Shohnoma”ga. Toshkent, “Sharq”, 2007.

(2). O‘zbek xalq maqollari, 2 jild, 1-jild, Toshkent, G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va sa’nat nashriyoti, 1989.

(3). Shomaqsudov Sh. Hikmatnoma. Toshkent, 1990.

(4). Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma’nolar mahzani. Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2004.

(5). Zaripova M. Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatida yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish nazariyasi. Academic research in educational sciences. 2021, 98–987-betlar.

Ermetova Dilovar Ravshan qizi (O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti;
e-mail: ermetovadilobar@mail.ru)

KREOLLASHGAN MATNLARNING LINGVISTIK VA SEMIOTIK TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada kreollashgan matnlarning shakllanishi, ularning lingvistik va semiotik xususiyatlari tahlil qilinadi. Verbal va noverbal elementlarning o‘zaro uyg‘unligi matnning kommunikativ samaradorligini oshiruvchi omil sifatida yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy kommunikatsiyada kreollashgan matnlarning qo‘llanish imkoniyatlari va nazariy asoslari haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar*: kreollashgan matn, lingvistika, semiotika, kommunikatsiya, multimodal birlik.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ И СЕМИОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КРЕОЛИЗОВАННЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности формирования и функционирования креолизованных текстов. Анализируются лингвистические и семиотические характеристики, а также роль вербальных и невербальных компонентов в обеспечении коммуникативной эффективности текста.*

Ключевые слова: *креолизованный текст, лингвистика, семиотика, коммуникация, мультимодальность.*

LINGUISTIC AND SEMIOTIC ANALYSIS OF CREOLIZED TEXTS

Annotation. *This article examines the formation and functioning of creolized texts. The linguistic and semiotic features are analyzed, a particular attention is given to the interplay of verbal and non-verbal components that enhance communicative effectiveness. The study also highlights the role of creolized texts in modern communication.*

Keywords: *creolized text, linguistics, semiotics, communication, multimodality.*

Kirish. Zamonaviy kommunikatsiya jarayonida matnning shakli va mazmuni turlicha semiotik tizimlar uyg‘unligi asosida qurilmoqda. Ayniqsa, kreollashgan matnlar, ya’ni, verbal (so‘zli) va noverbal (grafik, vizual, akustik) elementlar uyg‘unlashgan matnlar – kommunikativ jarayonlarda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ularning lingvistik va semiotik jihatdan tahlili hozirgi kunda matnshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kreollashgan matnlar ko‘pgina olimlar, tadqiqotchilar terminologiyasida polikodli matnlar (G.V.Yeger, V.L.Yuxt, L.M.Bolshiyanova), boshqa olimlar esa uni izove-

rbal kompleks (A.A.Bernatskaya) va izoverb (A.V.Mixeyev), semiotik jihatdan murakkablashgan matnlar (A.V.Protchenko), video-verbal matnlar (O.V.Poymanova) deb ifodalashgan bo‘lsa-da,uzoq vaqt davomida tilshunoslarning e’tiborini tortmagan. Tadqiqotchilarning bir qismi uni vizual va verbal kodlar uyg‘unligi sifatida ko‘rsa, boshqalar uni multimodal kommunikatsiya mahsuli deb hisoblaydi. XX asrning 30-yillarida A.A.Reformatskiy uni “illustratsiya bayonotning alohida tarkibiy qismi sifatida tilshunosning e’tiborida bo‘lishi kerak” deb yozgan edi [1;44-b.]. Matnning tabiatini faqat verbal vositalar bilan cheklaydigan an’anaviy tor yondashuv kreollashgan matnlar tadqiqotlarining reklamada, afishada tasvirning qo‘llanilishi, matbuotdagi fotosuratlar ostidagi yozuvlar va karikaturalarning roli haqidagi alohida kuzatuvlarga olib keldi.

“Kreollashgan matnlar” atamasi mahalliy psixolingvistlar Y.A.Sorokin va Y.F.Tarasovga tegishli bo‘lib, ularning fikriga ko‘ra, “kreollashgan matnlar – bu fakturasi ikki, ya’ni, bir xil bo‘lmagan qismdan iborat bo‘lgan matnlardir: verbal (lisoniy/nutqiy) va noverbal, tabiiy tildan ko‘ra boshqa belgi tizimlariga tegishli bo‘ladi”, deb ta’kidlaydilar [2;184-b.].

Semiologiya asoschilari R.Bart va Ch.Morris ishlarida belgi tizimlari o‘zaro munosabati haqida nazariy qarashlar ilgari surilgan. Keyingi tadqiqotlarda kreollashgan matnlarning janr xususiyatlari, kommunikativ imkoniyatlari va zamonaviy axborot makonidagi o‘rni alohida o‘rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada taqqoslash, tahlil va strukturaviy-semiotik metodlardan foydalanildi. Verbal va noverbal birliklarning o‘zaro aloqasi matn darajasida ko‘rib chiqildi, kreollashgan matnlarning kommunikativ samaradorlikka ta’siri lingvistik-semiotik yondashuv asosida baholandi.

Tahlil va natijalar. Kreollashgan matnning vizual qismi illustratsiyalar, ya’ni, rasmlar, fotosuratlar, karikaturalar, sxemalar, jadvallar, formulalar yoki ramziy tasvirlar bilan ifodalanishi mumkin. Kreollashgan matnlarda eng muhim xususiyatlar shriftning rangi, o‘lchami va garniturasi, tinish belgilari va matematik belgilardan foydalanishdir.

Kommunikativ-pragmatik yondashuvda matn tushunchasi uni kommunikativ birlik sifatida shakllantiruvchi va uning pragmatikasini belgilovchi barcha verbal va noverbal vositalarni o‘z ichiga oladi. Aynan semiotik jihatdan murakkab bo‘lgani uchun kreollashgan matnlar eng dolzarb bo‘lib, bizning fikrimizcha, lingvistik tadqiqotning qiziqarli hamda istiqbolli obyektiga aylanib bormoqda.

Inson tilining boshqa belgi tizimlari bilan o‘zaro ta’sirini zamonaviy madaniyat paydo bo‘lishidan ancha oldin kuzatish mumkin edi. P.O.Yakobson ta’kidlaganidek, “she’riyat va musiqa sinkretizmi, ehtimol, ham she’riyatga, ham musiqaga nisbatan birlamchi hisoblanadi – xuddi kinesikaning ko‘rish signallari ma’lum eshitish belgilar tizimi bilan uzviy bog‘langani kabi” [3;3-b.]. A.A.Bernatskaya til va tasviriy san’at munosabatlarining rivojlanishini kuzatib, yozuvning tasviriy san’at bilan genetik bog‘liqligini ko‘rsatadi. Yozuv, dastlab, piktografik bo‘lib, rasm xususiyatiga ega edi. Hammamizga ma’lumki, dastlabki bosqichda qoyatosh rasmlari, ibtidoiy san’at, rang tasvir kontrast chiziq va mahalliy rang bilan ishlangan, u zamonaviy tushunchadagi rang tasvir emas, balki tasviriy nutq hisoblanadi [4;105-b.].

Zamonaviy tushunchadagi kreollashgan matnlarning janr xilma-xilligi juda keng bo‘lib, bularga gazeta-publitsistik, ilmiy-texnik matnlar, ko‘rsatmalar, illustratsiyali badiiy matnlar, afishalar, diafilmlar, komikslar, plakatlar, varaqalar va reklama matnlari kiradi. Biroq shuni ta’kidlash lozimki, reklama har doim ham kreollashgan matn bo‘lavermaydi, chunki u ma’lumotni uzatish va idrok etishning o‘ziga xos kanallariga ega bo‘lib, bosma reklamada faqat vizual, radioreklamada faqat ovozli, televizion reklamada esa video va audio qator mavjud bo‘lishi mumkin.

R.Barthes, R.Kloepfer, U.Kraft, M.Muckenhaupt, U.Oomen, S.D.Sauerbier, B.Spillner kabi olimlarning fikricha, tasviriy komponentli kreollashgan, semiotik jihatdan murakkablashgan matnlarni o‘rganishning nazariy asosi semiotikaga oid ishlarda yaratilgan bo‘lib, bu tasvirni maxsus belgi tizimi sifatida o‘rganish, shuningdek, uni qo‘llashning mumkin bo‘lgan kontekstlari bilan bog‘liq. Vizual semantika, tasvirning diskret birliklarini ajratish, noverbal belgilar tizimining boshqalar bilan, birinchi navbatda, og‘zaki semiotik tizim bilan o‘zaro ta’siri muammolari markaziy o‘rinni egallaydi.

Semiotika nuqtayi nazaridan, noverbal til verbal tildan prinsipial jihatdan farq qilmaydi. V.A.Kolevatov ta’kidlaganidek, “...inson tomonidan bevosita yaratilgan har qanday tasvir mavhumdir, chunki u obyektning inson ajratib olgan mavhum xususiyatlarini ifodalaydi. Bu vazifasida tasvir so‘zdan farq qilmaydi. So‘z ham, tasvir ham turli darajadagi mavhum tushunchalarni ifodalashi mumkin”, deb ifodalashadi [5; 190-b.]. Biroq tasvir so‘z kabi aniq ifodalangan belgili birlik emas, chunki uning semantikasi ancha kam aniqlik bilan tavsiflanadi.

Ko‘pchilik tadqiqotchilarning fikricha, kreollashgan matnning verbal va noverbal tarkibiy qismlari “semiotik belgilar yig‘indisi”ni tashkil etmaydi, balki ularning o‘zaro ta’siri natijasida murakkab tuzilgan

ma’no yuzaga keladi. Matnning tasviriy va so‘z qismlari o‘rtasida tilshunoslar tomonidan turlicha tavsiflanadigan va baholanadigan turli xil o‘zaro bog‘liqliklar o‘rnatiladi [6;7-b.].

Misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kreollashgan matnlar turli janrlarda o‘ziga xos kommunikativ vazifalarni bajaradi. Masalan, reklama matnida “Tabiiylik – sog‘liq garovi!” degan shior bilan birga yashil rang va mevalar tasviri berilgan bo‘lsa, verbal qism qisqa va emotsional bo‘lib, noverbal element esa tabiiylik ramzi sifatida mazmunni kuchaytiradi. Natijada reklamaning ta’sirchanligi va ishonchliligi ortadi [7; 916-b.].

Gazeta materiallarida ham verbal va noverbal birliklar uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, davlat rahbarining surat ostiga yozilgan “Mamlakat taraqqiyot yo‘lida” kabi sarlavha fotosuratning ma’nosini aniqlashtiradi. Surat voqeaning haqiqatini aks ettirsa, matn unga semantik yo‘nalish beradi, bu esa idrokni tezlashtiradi va ijtimoiy konnotatsiyani kuchaytiradi [8;76-b.].

Ilmiy-texnik matnlarda diagrammalar, jadvallar va grafiklar verbal qism bilan birgalikda ishlatiladi. Masalan, 1-rasmda soddalashtirilgan model berilgan” kabi izohli jumla diagrammaning mazmunini aniqlashtiradi. Bunda noverbal element axborotni tezroq idrok qilish imkonini bersa, verbal element uni izohlaydi. Shunday qilib, bu birliklarning uyg‘unligi ilmiy matnlarning tushunarliligini oshiradi.

Komiks va karikaturalarda esa verbal va noverbal qismlar o‘zaro zid kelishi ham mumkin. Masalan, karikaturada “Narxlar tushmoqda!” degan yozuv bo‘lsa-da, chizmada narxlarning ko‘tarilayotgani tasvirlangan. Bunday qarama-qarshilik ironiyani kuchaytiradi va auditoriyaga kuchliroq emotsional ta’sir ko‘rsatadi.

Keltirilgan misollar shuni ko‘rsatadiki, kreollashgan matnlarning kommunikativ samaradorligi bevosita verbal va noverbal qismlarning o‘zaro uyg‘unligi yoki zidligiga bog‘liq bo‘ladi. Ularning birgaligi natijasida oddiy matnga nisbatan tezroq idrok qilinadigan, mazmunan kuchliroq va emotsional ta’sirchanroq birliklar hosil bo‘ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki:

– kreollashgan matnlar odatiy matnga nisbatan tezroq idrok qilinadi;

– semiologik darajada belgilar tizimi bir-birini to‘ldiradi va mazmunni kuchaytiradi;

– lingvistik nuqtayi nazardan, verbal birliklar qisqa, ixcham va emotsional bo‘lishi kuzatiladi.

Xulosa va takliflar. Kreollashgan matnlar zamonaviy kommunikatsiya jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, ular odatiy matnlarga qaraganda tezroq idrok qilinadi va samaradorligi yuqoriroq bo‘ladi. Verbal va noverbal birliklarning uyg‘unligi matnning semiotik qatlamini boyitib, axborotning ta’sirchanligi va ishonchliligini oshiradi. Bunday matnlarni tahlil qilishda integrativ yondashuv, ya’ni, lingvistik, semiotik va pragmatik metodlarni uyg‘unlashtirish samarali natija beradi. Kreollashgan matnlarning amaliy qo‘llanilishi keng bo‘lib, ular reklama, ommaviy axborot vositalari, ilmiy-texnik matnlar hamda ta’lim jarayonida kommunikativ vosita sifatida samarali qo‘llanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Реформатский А.А. Лингвистика и полиграфия. “Письменность и революция”, Москва, 1933, с. 42–58.

(2). Сорокин Ю.А. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция. “Оптимизация речевого воздействия”. Москва, 1990, с. 180–186.

(3). Якобсон Р.О. Язык в отношении к другим системам коммуникации. “Прогресс”, Москва, 1985, с. 460.

(4). Бернацкая А.А. К проблеме «креолизации» текста: история и современное состояние. “Общение: специализирован, вестник”, Красноярск, 2000, № 3 (11), с. 104–110.

(5). Колеватов В.А. Социальная память и познание. “Мысль”, 1984, с. 190.

(6). Sanders T.J.M., Spooren W. Text representation as an interface between language and its users. Text representation: Linguistic and psycholinguistic aspects. “John Benjamins Publishing Company”, 2008, p. 1–26.

(7). Eisend M., Küster F. The effectiveness of publicity versus advertising: A meta-analytic investigation of its moderators. “Journal of the Academy of Marketing Science”, 2011, T. 39, №. 6, p. 906–921.

(8). Матвеев М.О. Влияние вербальных и невербальных составляющих на восприятие креолизованного текста: дис., 2021, с. 120.

Arzimova Aziza (Nukus davlat Pedagogika instituti 2-bosqich doktoranti)

QORA UY(O‘TOV)NING ICHKI QISMIGA BOG‘LIQ ATAMALAR

Annotatsiya. *Mazkur maqolada qora uy (o‘tov)ning ichki tuzilishiga oid atamalar lingvistik nuqtayi nazardan o‘rganiladi. Qoraqalpoq xalqining milliy turmush tarzida alohida o‘rin tutuvchi o‘tovning ichki*

qismlari, ularning nomlanishi va ma’no doirasi tahlil qilinib, atamalarning semantik xususiyatlari izohlanadi. Shuningdek, o‘tov ichidagi buyumlarning joylashuvi, ularning ijtimoiy, ma’naviy va amaliy vazifalari yoritiladi. Tadqiqotda xalq og‘zaki ijodi, yozma manbalar asosida qora uy atamalari tizimi aniqlanib, ularning til va madaniyat uzviyligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: *qora uy, o‘tov, ichki tuzilish, etnolingvistika, xalq turmushi, atamalar tizimi.*

ТЕРМИНЫ, СВЯЗАННЫЕ С ВНУТРЕННЕЙ ЧАСТЬЮ ЮРТА

Аннотация. *В данной статье термины, относящиеся к внутренней структуре юрты, изучаются с лингвистической точки зрения. Проанализированы внутренние части юрты, занимающие особое место в национальном образе жизни каракалпакского народа, их названия и семантический диапазон, а также объяснены семантические особенности терминов. Также освещается расположение предметов внутри юрты, их социальные, духовные и практические функции. В исследовании на основе устного народного творчества и письменных источников выявлена система терминов “кара үй”, показана их языковая и культурная взаимосвязь.*

Ключевые слова: *юрта, внутренняя структура, этнолингвистика, быт народа, система терминов.*

TERMS RELATED TO THE INNER PART OF THE YURT

Annotation. *In this article, the terms related to the internal structure of the yurt are studied from a linguistic perspective. The internal parts of the yurt, which hold a special place in the national lifestyle of the Karakalpak people, their names and semantic range were analyzed, and the semantic features of the terms were explained. The arrangement of objects within the yurt, their social, spiritual, and practical functions are also highlighted. In the study, based on oral folk art and written sources, the term system of “kara uy” was revealed, and their linguistic and cultural interrelationships were demonstrated.*

Keywords: *yurt, internal structure, ethnolinguistics, people's everyday life, terminology system.*

Kirish. Qoraqalpoq xalqining an’anaviy turmushida qora uy alohida ahamiyat kasb etadi. U nafaqat boshpana, balki millatning turmush tarzi, urf-odatlari, ma’naviy-madaniy qadriyatlarini o‘zida aks ettiradi. Qora uyning ichki tuzilishi va qismlari aholining ijtimoiy munosabati, gender bo‘linishi, oilaviy an’anasi, turmush tarzini namoyon etadi. Qora uy – ko‘chmanchi hayotning asosiy belgisi, milliy madaniyat va an’analar tutashgan maskan. Shuning uchun ham “qora uy” nafaqat etnografiya nuqtayi nazaridan, balki tilshunoslik, folklorshunoslik, etnolingvistika, lingvokulturologiya kabi fan sohalari uchun ham tadqiqot obyekti bo‘lib kelmoqda. O‘tovning ichki qismlariga oid nomlarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish etnolingvistika, lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik uchun alohida ahamiyatlidir.

Adabiyotlar tahlili. XIX asrdan boshlab O‘rta Osiyo xalqlari hayotini o‘rgangan rus olimlari va sayyohlari “qora uy”ga e’tibor qaratishgan. Masalan, A.Levshin [3], V.V.Radlovning [5] asarlarida qozoq, qoraqalpoq, qirg‘iz xalqlarining o‘tovlari haqida dastlabki ma’lumotlar keltirilgan. Bu davrdagi asarlarning asosiy xususiyati “qora uy”ning tashqi va ichki tuzilishini tasvirlash, uning ko‘chma hayotga qulayligi va ijtimoiy ahamiyatini ko‘rsatishdan iborat edi. Etnograflar o‘tovni aholining turmush tarzini aks ettiruvchi, turmushga maksimal moslashtirilgan tuzilma sifatida baholadilar va XX asrning birinchi yarmida o‘tov masalasi etnografik asarlarda keng muhokama qilindi. S.M.Abramzon qirg‘iz xalqining turmushini o‘rganib, o‘tovning ijtimoiy vazifasini aniqladi [1].

N.A.Baskakov qoraqalpoq etnografiyasini til bilan bog‘lab o‘rganib, o‘tov atamalarining lingvistik tabiatiga e’tibor qaratdi [2].

Qozoq olimi A.Margulan qozoqlarning an’anaviy madaniyati va turmushini o‘rganish jarayonida uyning tarixiy ahamiyatiga to‘xtalib o‘tdi [4].

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab “qora uy” atamalari lingvistik jihatdan o‘rganila boshladi. Hozirgi vaqtda esa qora uy bilan bog‘liq tadqiqotlarning yangi davri boshlandi. Lingvokulturologiyada qora uy:

- olamning lingvistik manzarasi;
- milliy-madaniy kod;
- mifologik model sifatida qaraladi.

Qora uyning tomi – *osmon*, o‘rtasi–*yer,* to‘r–*yuqori dunyo*, eshik tarafi – *quyi dunyo* deb tasvirlanishi – xalq dunyoqarashining ifodasi. Shuningdek, o‘ng va chap tomonning gender bo‘linishi til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini belgilaydi. Bugungi kunda qora uyni o‘rganish bir necha sohalarda davom etmoqda.

Etnolingvistika – qora uy atamalarining kelib chiqishi va ma’nosini o‘rganish; kognitiv lingvistika qora uyni dunyoning kognitiv modeli sifatida qarash; lingvokulturologiya qora uyni madaniy kod va ramz

sifatida talqin qilish; folklorshunoslik – qora uyning epik qo‘shiqlarda, afsona-rivoyatlarda aks etishini o‘rganish; qiyosiy tadqiqotlar – qora uyni boshqa turkiy xalqlarning uyi bilan taqqoslash.

Tadqiqot metodologiyasi. Qoraqalpoq tilida qora uyning ichki tuzilishini anglatuvchi so‘zlarning lingvokulturologik va konnotativ ma’nolarini tasvirlab berish uchun deskriptiv va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Qora uy mavzusining o‘rganilishi ko‘p qirrali. XIX asrdagi dastlabki etnografik tavsiflardan tortib bugungi kundagi etnolingvistik, kognitiv va lingvokulturologik tadqiqotlargacha “qora uy” har davrda har xil tomondan tahlil qilingan.

Qoraqalpoq qora uyining ichki maydoni ma’lum tartibda tashkil etilgan. Har bir narsaning o‘z o‘rni bor va bu o‘rin an’ana bo‘yicha asrlar davomida saqlanib kelgan. Har birining joylashuvi, vazifasi va nomi bor. Eng asosiylari quyidagilar: *to‘r* – mehmonlar uchun eng qadrli joy. Bu yerda hurmatli odamlar, mehmonlar o‘tirgan. To‘r – ijtimoiy maqom, hurmat va obro‘ belgisi bo‘lib, nafaqat uyning bir qismi, balki ijtimoiy hayotda ham ma’noga ega. Eposlarda botirning to‘rda o‘tirgan obrazi uning ijtimoiy mavqeyini ko‘rsatadi. Masalan, qoraqalpoq xalq aytishuvlarida: “Esigi joqtıń *tóri* joq, Jelden bezgenniń góri joq” dep qollanıladı.

Kerege–uyning suyagining chetiga uy-ro‘zg‘or buyumlari, asboblar osilgan; Shiy, kigyiz, naqshli gilamlar – uyning ichki estetikasini, hashamatini ko‘rsatgan.

Úydiń keregesi jańa soǵılǵan,
Sonday sulıw, balıq mayı jaǵılǵan. (“Ótesh batır” dástanı)

Bosaǵa – eshikning ichki qismi. Bo‘sag‘a qadimgi urf-odatlarda muqaddas sanalgan. Bola ostonadan hatlab chiqishi, kelin ostonadan kirishi marosimiy belgilar bilan boyitilgan.

Urıp-soǵıp qatınlar
Bosaǵaǵa tiygizdi.
Jawıp jipek shapanını
Basına qundız kiygizdi. (“Qırq qız” dástanı)

Qoraqalpoqlarda ham qora uy nomining o‘rniga “o‘tov” deb ham qo‘llaniladi:

Oń jaqta otaw kórinse,
Uldıń úyi desedi. (Terme-tolǵaw)

Shuningdek, “o‘choq” so‘zi uy ro‘zg‘or buyumi bo‘lishiga qaramasdan, oila, uy ma’nolarini ham bildiradi. Shuning uchun ham xalqimiz orasida tilak bildirish jarayonida *“oshaq basıń aman bolsın!”* deya ishlatiladi.

Perzentiń jaman bolǵan soń,
Ózińnen bolǵan balanıń,
Oshaǵına sıyalmay,
Taslayın ba otqa dep. (Terme-tolǵaw)

Keltirilgan misolda “oshaq” “oila” ma’nosida ishlatilgan.

Aq *úzikli* qaraqalpaqtıń xanıman,
Óz úyimniń qulıman.
Irgesi bek jeldi jaw almas,
Awızı bir eldi daw almas. (Juwap aytısı)

Qora uyning ichki qismlariga oid atamalar faqat maishiy qo‘llanishdagi so‘zlar emas, ular aholining dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlarini belgilaydigan madaniy kod hisoblanadi. Qora uyning o‘ng va chap tomoni – gender rollarining tildagi ifodasi. Erkaklar va ayollarga tegishli ijtimoiy chegarani ko‘rsatadi.

Shuningdek, qora uyning ichki tuzilishi haqida folklorda ham ko‘p ma’lumotlar bor. Qora uy – qoraqalpoq xalqining tarixi va ma’naviyatining ko‘zgusi. Uning ichki makoni millatning genetik kodi kabi, shuning uchun bunday atamalarni lingvokulturologik jihatdan tahlil qilish milliy o‘ziga xoslikni namoyon etishda muhimdir.

Xulosa. Qora uyning ichki qismlarini anglatuvchi atamalar nafaqat uyning elementlari, balki aholining dunyoqarashini aks ettiruvchi til belgilaridir. Ularning har biri tilda, madaniyatda va xalq xotirasida mustahkamlangan ramziy ma’noga ega.

Qora uyni makonning ichki tashkil etilishi tabiat, jamiyat va oilaning uyg‘unligini ifodalovchi dunyoning modeli sifatida qarash mumkin. Shunday qilib, qoraqalpoq tilidagi qora uy qismlariga oid terminlarni o‘rganish tilshunoslik, madaniyatshunoslik va tarixiy-etnografik tadqiqotlar kesimida turadi va bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абрамзон С. Очерк культуры киргизского народа. Фрунзе, 1946.

(2). Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). Отв. ред. акад. А.Н.Кононов. Институт языкознания АН СССР, М., “Наука”, 1979.

(3). Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или кригиз-кайсацских, орд и степей (под общ. ред, акад. М.К.Козыбаева). Алматы, “Санат”, 2009.

(4). Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата, Онер. Т. 1, 1986.

(5). Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Часть V. Наречие дикокаменных киргизов. Санкт Петербург, 1885.

(6). Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. 1, Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черневых и лебединских татар, шорцев и саянцев. 1866.

(7). Энциклопедия. «Казахская традиционная культура». Алматы, 2008.

Matyakubov Xakimboy Xamidjanovich (Xorazm Ma’mun akademiyasi doktoranti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori)

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ONOMASTIK KOMPONENTLI PAREMALARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK VA LINGVOKULTUROLOGIK TAHLILI

Annatatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillarida onamastik kompanentli paremalarning qiyosiy-tipologik va lingvoqulturologik tahlili qilindi. Shu bilan birga, har ikkala tildagi ko‘plab adabiyotlar asosida misollar berildi va qiyoslandi.*

Kalit so‘zlar: *antroponimli paremalar, etnonimli paremalar, toponimli paremalar, mifonimli paremalar, frazeologik birlik.*

Матякубов Хакимбай Хамиджанович (доктор философии по наукам филологии)

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПАРЕМ С ОНОМАСТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье был проведен сравнительно-типологический и лингвокультурологический анализ парем с ономастическим компонентом в узбекском и английском языках. Сравниваются примеры, взятые из большого объёма литературы.*

Ключевые слова: *антропонимические паремы, этнонимические паремы, топонимические паремы, мифонимические паремы, фразеологизм.*

Matyakubov Khakimboy Khamidjanovich (Doctor of Philosophy in Philological sciences)

THE COMPARATIVE-TYPOLOGICAL AND LINGUACULTURAL ANALYSIS OF PAREMS CONTAINING ONOMASTIC COMPONENTS IN THE UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Annatation. *In this article, a comparative-typological and linguoculturological analysis of onamastic companent paremas are performed in Uzbek and English. At the same time, on the basis of a large number of literatures in both languages, examples are given and compared.*

Key words: *Anthroponymic paremas, ethnonymic paremas, toponymic paremas, mythonymic paremas, phraseological units.*

Kirish. Tilshunoslikning ajralmas qismi bo‘lgan onomastika va paremiologiya sohalarining o‘zaro integratsiyasi tilning etnomadaniy xususiyatlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Tarkibida atoqli ot (onomastik komponent) qatnashgan paremiologik birliklar (maqol, matal, iboralar), ya’ni, onomastik komponentli paremalar (OKP) muayyan bir xalqning tarixiy xotirasi, milliy qadriyatlari, dunyoqarashi va o‘ziga xos tafakkur tarzini o‘zida mujassam etgan lisoniy-madaniy hodisadir.

Mazkur tahlilning dolzarbligi turli tizimdagi tillaridagi OKPlarning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, ularning til konseptosferasidagi o‘rnini belgilash, shuningdek, tarjima nazariyasi va amaliyoti uchun muhim xulosalar chiqarish zarurati bilan belgilanadi.

Material ko‘lami katta bo‘lgani bois tahlil uchun asos sifatida F.S.Azizovaning “Inglizcha-o‘zbekcha-ruscha frazeologizmlarning qisqacha lug‘ati” va T.Mirzayev, A.Musoqulov, B.Sarimsoqovlar tuzuvchiligidagi “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamlaridan foydalanildi. O‘zbek paremiologiyasi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asaridan boshlab chuqur ildizlarga ega. T.Mirzayev ta’kidlaganidek, maqollar “xalqimizning ko‘p asrlik hayotiy tajribalari va maishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir”. OKPlar esa ushbu oynaning o‘ziga xos jilosini, ya’ni, til egalarining aniq shaxslar, joylar va voqealarga munosabatini aks ettiradi.

Onomastik komponentlarni quyidagi guruhlarga ajratib tahlil qilish maqsadga muvofiq: 1. Antroponimli paremalar (shaxs ismlari qatnashgan). 2. Toponimli paremalar (geografik nomlar qatnashgan). 3. Et-

nonimli paremalar (millat, elat nomlari qatnashgan). 4. Mifonimli paremalar (mifologik obrazlar nomi qatnashgan).

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. O‘zbek va ingliz tillaridagi antroponimli paremalar umumlashma obraz yaratish xususiyatiga ega bo‘lsa-da, ularning kelib chiqishi va qo‘llanish doirasida farqlar mavjud. Ko‘pincha, antroponimlar umumxalq xarakteriga ega bo‘lib, konkret tarixiy shaxsga bog‘lanmaydi. Ular tipik vaziyat yoki xarakterni ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *Alixo‘ja – Xo‘jaali*. Bu yerda ismlarning o‘rni almashsa-da, mohiyat o‘zgarmasligi, holatning avvalgidek qolishiga ishora qilinadi. Shuningdek, *Ishni Ismat qiladi, lofni Toshmat uradi*. Bunda *Ismat* va *Toshmat* ismlari mehnatkash va maqtanchoq shaxslarning umumlashma timsoli sifatida qo‘llangan.

Ingliz tilida antroponimlar ko‘proq umumiy insoniy obrazni ifodalash uchun ishlatiladigan (*Jack, Tom, Harry*) yoki muayyan tarixiy-madaniy assotsiatsiyalarga ega bo‘lgan ismlardan iborat. Masalan, *Jack of all trades is master of none* (Hamma ishning ustasi aslida hech qaysi ishning ustasi emas). *Jack* bu yerda har qanday kishini ifodalovchi umumiy ism. Shuningdek, *John Bull* – haqiqiy ingliz millatiga xos xarakterni ifodalovchi timsol. Bu nom Angliyaning milliy timsoliga aylangan.

Adam’s Apple (Odam Atoning olmasi). Bu diniy-mifologik antroponim (Odam Ato) orqali anatomik atama yasalgan va u frazeologizmga aylangan.

Toponimli OKPlar har ikki xalqning geografik tasavvurlari, tarixiy aloqalari va madaniy markazlarga munosabatini ko‘rsatadi. O‘zbek tilida toponimlar, ko‘pincha, uzoq-yaqinlik, muqaddaslik, boylik yoki madaniy o‘ziga xoslikni ifodalaydi. Masalan, *Eshak Makkaga borib hoji bo‘lmas*. Makka toponimi muqaddaslik ramzi, biroq asl tabiati past bo‘lgan mavjudotning zohiriy amal bilan o‘zgarmasligi ta’kidlanadi. *Fil tushida Hindistonni ko‘rar* maqolida *Hindiston* filning vatani sifatida har kim o‘z asl makonini, vatanini qo‘msashiga ishora qiladi.

Ingliz tilida toponimlar jahon tarixi, ayniqsa, Yevropa sivilizatsiyasi bilan chambarchas bog‘liq. *All roads lead to Rome* (Hamma yo‘llar Rimga olib boradi) paremasi Rim imperiyasining tarixiy markaz ekanligiga asoslanib, bir maqsadga turli yo‘llar bilan erishish mumkinligini bildiradi. Shuningdek, *fiddle while Rome is burning* (Rim yonayotganda nay chalish) iborasi atrofdagi fojiaga beparvo bo‘lishni anglatadi. *To carry coals to Newcastle* (Nyukaslga ko‘mir tashish) iborasi Nyukasl shahrining Angliyadagi ko‘mir sanoati markazi ekanidan kelib chiqib, befoyda ish qilish ma’nosini anglatadi.

Wall Street va *Lombard Street* toponimlari moliyaviy markaz, pul va biznes dunyosining ramzi sifatida ishlatiladi.

Tahlil natijalari. Etnonimlar orqali xalqlarning bir-biriga nisbatan tarixan shakllangan stereotiplari, o‘zaro munosabatlari aks etadi. O‘zbek saylab yeydi, saylab yesa ham barini yeydi. Ingliz tilida *Go Dutch* (Har kim o‘zi uchun pul to‘lashi) iborasi ingliz-golland urushlari davrida gollandlarga nisbatan salbiy munosabatdan kelib chiqqan, ammo hozirda neytral ma’noda qo‘llaniladi. *When Greek meets Greek, then comes the tug of war* (Grek grekni uchratganda kurash boshlanadi) maqolida *grek* etnonimi o‘jar, kuchli va teng raqiblar timsolida keladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz tillaridagi onomastik komponentli paremalar til va madaniyatning uzviy bog‘liqligini namoyon qiladi. Ularning asosiy umumiy jihatlari quyidagilardan iborat: 1. OKPlar til egalari uchun tarixiy, geografik va madaniy ma’lumot tashuvchisi vazifasini o‘taydi. 2. Atoqli otlar paremalarga aniqlik, obrazlilik va ta’sirchanlik bag‘ishlaydi. 3. Har ikki tilda ham OKPlar nutqni boyitish, fikrni lo‘nda va ta’sirchan ifodalash uchun xizmat qiladi.

Shu bilan birga, quyidagi farqli jihatlar mavjud: 1. O‘zbek OKPlarida ko‘proq Markaziy Osiyo va islom dunyosiga oid onomastik birliklar uchrasa, ingliz tilida Yevropa, antik dunyo va xristianlik madaniyatiga xos nomlar keng qo‘llaniladi. 2. O‘zbek tilidagi antroponimlar, ko‘pincha, umumlashgan timsol vazifasini bajarsa, ingliz tilidagilarida konkret tarixiy yoki adabiy shaxslarga ishora qilish holatlari ko‘proq uchraydi. 3. Ingliz tilidagi OKPlarning bir qismi Bibliyaga borib taqalsa (From Dan to Beersheba), o‘zbek tilida bunday diniy manbaga asoslangan OKPlar kamroq, lekin diniy tushunchalar bilan bog‘liqlari (masalan, *Makka*) mavjud.

Qadimgi Yunoniston miflari ingliz tili frazeologiyasiga chuqur singib ketgan. Ularning tarkibidagi atoqli otlar asl ma’nosini yo‘qotib, yorqin obrazli timsollarga aylangan. Masalan, *Sardonic laugh* (Sardonik kulgi). Bu ibora “zaharxanda, achchiq kulgi” degan ma’noni bildiradi. Uning kelib chiqishi O‘rta Yer dengizidagi Sardiniya oroli (qadimgi yunonchada *Σαρδώ*, *Sardō*) nomi bilan uzviy bog‘liqdir. Rivoyatlarga ko‘ra, bu orolda o‘sadigan zaharli o‘simlikni iste’mol qilgan odamning yuz mushaklari tortishib, go‘yo achchiq kulayotgandek ifoda paydo bo‘lgan va bu holat o‘lim bilan yakunlangan. Ushbu frazeologizm nafaqat badiiy adabiyotda, balki tibbiyotda ham muayyan klinik holatni ifodalash uchun ishlatiladi. Antik davr mu-

alliflarining asarlarida Sardiniyada o‘suvchi sirli o‘simlik haqida ma’lumotlar uchraydi. Homerning “Odisseya” dostonida Odissey o‘zining sovuq va kinoyali kulgisini *sardanios* deya ta’riflaydi, biroq bu so‘zning to‘g‘ridan to‘g‘ri Sardiniyaga aloqasi haqida aniq dalillar keltirilmagan.[1] Keyinchalik, miloddan avvalgi II asrda yashagan yunon geografi Pavsaniy o‘zining “Ellada tavsifi” asarida Sardiniya orolida o‘suvchi zaharli o‘t (*sardonion*) haqida yozib, uni iste’mol qilganlar kulayotgandek bo‘lib o‘lishini qayd etgan[2]. Bu o‘simlikdan qadimda Sardiniyada keksayib, oilasiga yuk bo‘lib qolgan qariyalardan qutulish yoki og‘ir jinoyatchilarni qatl qilish marosimlarida foydalanilgan degan taxminlar ham mavjud. Uzoq vaqt davomida bu sirli o‘simlikning qaysi turga mansubligi noma’lum bo‘lib kelgan. XXI asrda o‘tkazilgan bir qator ilmiy tadqiqotlar bu aniqlik aniqlik kiritdi. Italiyaning Sharqiy Pemont universiteti olimlari, xususan, kimyogar Jovanni Appendino va Kalyari universiteti botaniklaridan Mauro Ballero boshchiligidagi guruh *Herba Sardonica* deb atalgan o‘simlikning aynan *Oenanthe crocata* (o‘zbekcha nomlanishiga yaqin turi – suvdagi zanjabil) ekanligini aniqladilar.[3] *Oenanthe crocata* – ziradoshlar (Apiaceae) oilasiga mansub, sersuv joylarda, ayniqsa, daryo va soy bo‘ylarida o‘sadigan o‘ta zaharli o‘simlikdir. Tibbiyotda lotincha *risus sardonicus* (so‘zma-so‘z “sardonik kulgi”) deb ataladigan simptom mavjud.[4] Bunday “kulgi” nafaqat *Oenanthe crocata*dan zaharlanganda, balki qoqshol (stolbnyak) kasalligida ham kuzatiladigan patologik holatdir. Enantotoksin ta’siri nafas olish tizimi mushaklarining falajlanishiga va asfiksiya (bo‘g‘ilish) oqibatida o‘limga sabab bo‘ladi.

Ingliz adabiyotida ushbu ibora qahramonlarning murakkab ichki dunyosini, ularning atrof-olamga va jamiyatga bo‘lgan kinoyali munosabatini ochib berish uchun kuchli badiiy vosita sifatida ishlatiladi. Masalan, Sharlotta Brontening “Jeyn Eyr” (“Jane Eyre”) asarida Edvard Rochester obrazi ingliz adabiyotidagi eng yorqin bayronik qahramonlardan biri bo‘lib, uning kulgisi, ko‘pincha, sardonik xususiyatga ega. U o‘zining taqdiri, ijtimoiy me’yorlar va shaxsiy iztiroblariga nisbatan achchiq istehzosini shu kulgi orqali namoyon qiladi. “He broke from me with a frantic gesture, rushed to the door, and seemed about to go; but, instead, he paused on the threshold, leaning against the door-post for support, and looking back at me with a face pale as death, and lips parted with a *sardonic laugh*”.[5] Tarjimasi: “U g‘azabnok harakat bilan mendan o‘zini tortdi, eshikka otildi va chiqib ketadigandek tuyuldi; lekin, buning o‘rniga, u ostonada to‘xtab, o‘zini tutib turish uchun eshik ustuniga suyandi va o‘limdek oqargan yuz, *sardonik kulgi* bilan ochilgan lablar bilan menga qayrilib qaradi”.

Bu o‘rinda Rochesterning kulgisi uning ichki ziddiyatlari, umidsizligi va vaziyatning fojiaviyligidan kelib chiqayotgan achchiq kinoyani ifodalaydi. Bu baxtdan darak beruvchi kulgi emas, balki ruhiy azobning tashqi ifodasidir.

Xulosa. Xulosa qilganda, qadimgi dunyoda afsona va rivoyatlar pardasi ortida yashiringan “sardonik kulgi” iborasi bugungi kunda o‘zining aniq ilmiy-biologik asosiga ega bo‘ldi. Sardiniya oroli nomi bilan bog‘liq bo‘lgan bu hodisa, aslida, *Oenanthe crocata* o‘simligi tarkibidagi kuchli neyrotoksinning inson asab tizimiga ko‘rsatadigan ta’sirining oqibatidir. Qadimgi kuzatuvlar va xalq og‘zaki ijodi namunalari zamonaviy etnobotanika, toksikologiya va kimyo fanlari yutuqlari orqali o‘zining yorqin tasdig‘ini topdi. Bu esa, o‘z navbatida, tarix, folklor va tabiiy fanlarning uzviy bog‘liqligini yana bir bor namoyon etadi. Demak, frazeologik birliklar nafaqat tilning obrazli boyligini, balki qadimgi dunyo odamlarining ilmiy asosi noma’lum bo‘lgan empirik kuzatuvlarini o‘zida saqlovchi noyob madaniy-tarixiy kod vazifasini ham o‘taydi va bu kuzatuvlar asrlar o‘tib, zamonaviy fan tomonidan tasdiqlanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Azizova F.S. Inglizcha-o‘zbekcha-ruscha frazeologizmlarning qisqacha lug‘ati. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2010, 160-bet.

(2). Ўзбек халқ мақоллари. Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусоқулов, Б.Саримсоқов. Тошкент, “Шарқ”, 2005, 250-бет.

(3). Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. М., “Русский язык”, 1984, 944 с.

[1] Reda, A. Homeric Laughing: A Study in Formulaic and Thematic Convention. The Classical Journal. 2021, Vol. 116, № 4, p. 405–430.

[2] Pausanias. Description of Greece. Trans. by W.H.S.Jones. London, William Heinemann, 1918, Book 10, Chapter 17.

[3] Appendino, G., Pollastro, F., Verotta, L., et al. Polyacetylenes from Hemlock Water-Dropwort (Oenanthe crocata) and Their Role in the ‘Sardonic Grin’. Journal of Natural Products. 2009, Vol. 72, № 5, p. 962–965.

[4] https://www.merriam-webster.com/medical/risus%20sardonicus

[5] Brontë, C. (2006). Jane Eyre. London, Penguin Books, p. 345.

(4). Миедер, W. Провербс: А Ҳандбоок. “Греенwоод Пресс”, 2004, 304 с.
(5). Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фолклори. Тошкент, “Фан”, 1986, 216-бет.
(6). Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001, 480-бет.

Yusupova Quvonchoy Mayliboy qizi (UrDU tayanch doktoranti)

OGAHIYNING “RIYOZ UD-DAVLA” ASARIDA TARSI’ HOSIL QILISH VOSITALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Muhammad Rizo Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asari nasrida tarsi’ san’atining qo‘llanish usullari, turlari va uslubiy funksiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tarsi’ning lug‘aviy va istilohiy ma’nolari, shuningdek, uning asar matnida musiqiylik, ohangdorlik va ritmiklik yaratishdagi o‘rni o‘rganilgan. Maqolada Qur’oni karim, Sa’diy Sheroziy va Alisher Navoiy asarlaridan keltirilgan misollar orqali san’atning nazariy asoslari yoritilgan. Shuningdek, Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asaridan olingan parchalar tahlili orqali tarsi’ning matn ma’nosini kuchaytirish, qahramonlar fazilatlarini ulug‘lash, harbiy sahnalarni jonlantirish va tarixiy voqelikni ta’sirchan tarzda ifodalashga xizmat qilgani ko‘rsatib berilgan. Tahlil natijalari Ogahiyning nafaqat mahoratli tarixchi, balki nasr san’atining noziklikla-rini chuqur bilgan mohir adib ekanligini isbotlaydi.*

Kalit so‘zlar: *Ogahiy, “Riyoz ud-davla”, tarsi’, saj’, nasriy san’atlar, lingvopoetika, fonetik vositalar, ritm, badiiyat, matn tahlili.*

Юсупова Кувончой Майлибоевна (докторант УрГУ)

СРЕДСТВА СОЗДАНИЯ ТАРСИ’ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ОГАХИЙ «РИЁЗ УД-ДАВЛА»

Аннотация. *В данной статье анализируются способы, виды и стилистические функции искусства “тарси” в прозе Мухаммада Ризо Огахия, в частности, в произведении «Риёз уд-давла». В исследовании изучены словарное и терминологическое значение тарси, а также его роль в создании музыкальности, мелодичности и ритмичности текста. В статье через примеры из Корана, произведений Саади Ширази и Алишера Навои освещены теоретические основы искусства. Также через анализ отрывков из «Риёз уд-давла» Огахия показано, что тарси` служит для усиления смысла текста, прославления добродетелей героев, оживления военных сцен и выразительного изложения исторической реальности. Результаты анализа доказывают, что Огахий был не только умелым историком, но и искусным писателем, глубоко знавшим тонкости искусства прозы.*

Ключевые слова: *Огахий, “Риёз уд-давла”, тарси`, садж, прозаические искусства, лингвопоэтика, фонетические средства, ритм, художественное творчество, анализ текста.*

Yusupova Quvonchoy Mayliboy kizi (Doctoral student at UrSU)

MEANS OF CREATING TARSI’ IN OGAHIY’S WORK “RIYOZ UD-DAVLA”

Annotation. *In this article, the methods, types, and stylistic functions of the art of “tarsi” in the prose of Muhammad Rizo Ogahiy’s work “Riyoz ud-davla” are analyzed. In the study, the lexical and terminological meanings of tarsi are examined, as well as its role in creating musicality, melodiousness, and rhythm in the text of the work. In the article, the theoretical foundations of the art are illuminated through examples from the Quran, the works of Saadi Shirazi and Alisher Navoi. Also, through the analysis of excerpts from Ogahiy’s “Riyoz ud-davla”, it is shown that tarsi` serves to strengthen the meaning of the text, glorify the virtues of the heroes, enliven military scenes, and express historical reality in an impressive way. The results of the analysis prove that Ogahiy was not only a skilled historian but also a masterful writer who deeply knew the subtleties of the art of prose.*

Keywords: *Ogahiy, “Riyoz ud-davla”, tarsi, saj, prose arts, linguopoetics, phonetic devices, rhythm, artistic creativity, text analysis.*

Kirish. Klassik adabiyotda nasrning badiiy ta’sirchanligini oshirishda turli san’at va uslubiy vositalardan keng foydalanilgan. Ushbu vositalar yordamida nasriy matnlar musiqiylik, ritm va ohangdorlik kasb etib, o‘quvchi yoki tinglovchiga kuchli estetik zavq bergan. Bunday san’atlardan biri *tarsi’* bo‘lib, u nasrda she’riyatga xos bo‘lgan qofiya va vazn uyg‘unligini yuzaga keltiradi.

Bir xildagi baytni boshdan oxirigacha qofiyali qilib bera olish juda qiyin san’at bo‘lib, buni “tarsi’” deyiladi. Tarsi’ning qayd etilgan lug‘aviy ma’noda qo‘llanishini ”Sab’ayi sayyor”dagi quyidagi baytda ko‘ramiz:

Sun’ung etti bu yetti kox-i rafi’,
Najm gavharlari bila tarsi’ .

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tarsi’ san’ati mumtoz adabiyotshunoslik va tilshunoslikda chuqur o‘rganilgan bo‘lib, uning nazariy asoslari va badiiy ahamiyati ko‘plab tadqiqotlarda yoritilgan. Jumladan, arab balog‘at ilmida Abd al-Qohir al-Jurjoniyning “Asror al-balog‘a” kabi fundamental asarlarida saj’ va tarsi’ning nafaqat fonetik, balki semantik va estetik jihatlari ham tahlil qilingan. Fors-tojik adabiyotshunosligida Tusiydan to Sa’diygacha bo‘lgan mutafakkirlar asarlarida bu san’atning amaliy namunalari keng o‘rin olgan bo‘lsa, Mirzo Muhammad Qazviniy uning nazariy asoslarini ta’riflab bergan. Turkologiyada, ayniqsa, XX asr o‘zbek adabiyotshunosligida Fitrat, S.Ayniy, Oybek, M.Shayxzoda, A.Rustamov kabi olimlar tomonidan mumtoz adabiyotimizdagi so‘z san’atlarining nazariy va amaliy jihatlari o‘rganildi[1]. XXI asr tadqiqotlarida esa bu san’atlar kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi va kognitiv tilshunoslik kabi zamonaviy metodlar orqali qayta tahlil qilinmoqda. Biroq Muhammad Rizo Ogahiyning “Riyoz ud-davla” kabi tarixiy-nasriy asarlarida tarsi’ning lingvopoetik vositalari, ya’ni, til birliklari orqali qanday shakllanishi va qanday uslubiy funksiyalarni bajarishi bo‘yicha tizimli tadqiqotlar yetarli darajada emas. Shuning uchun ushbu maqolada tarsi’ning nazariy qoidalariga asoslangan holda, uning Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asaridagi amaliy ko‘rinishlari va yaratilish vositalari batafsil o‘rganiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarsi’ (arabcha تَرْصيع) lug‘atda ziynatlash, bezash, qadash, javohir o‘rnatish ma’nolarini anglatadi. Badiiyat ilmida esa bu saj’ (qofiyali nasr) turlaridan biri bo‘lib, gapning ikki qismidagi so‘zlarning hammasi vazni va qofiyasi jihatidan bir-biriga mos bo‘lishini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, jumlaning har bir qismidagi so‘zlar soni va vazni teng bo‘lib, ular orasida qofiya va radif uyg‘unligi mavjud bo‘ladi. Bu san’at arab tilida murosaot مراصعة deb ham ataladi.

Tarsi’ san’atida nasrdagi jumlalarning o‘zaro uyg‘unligiga alohida e’tibor qaratiladi. Bu uyg‘unlik quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

1. Vazn jihatidan tenglik. Jumlaning birinchi qismidagi so‘zlarning vazni, ya’ni, bo‘g‘inlar soni va uzunligi ikkinchi qismidagi so‘zlarning vazniga to‘liq mos kelishi kerak.
2. Qofiya va radif uyg‘unligi. Har bir so‘z, yoki jumlaning so‘nggi qismlari qofiyadosh bo‘lishi, ba’zan radif ham ishtirok etishi mumkin.
3. So‘zlarning mutanosibligi. Gapdagi har bir so‘zning ma’no va o‘rni jihatidan muqobili bo‘lishi talab etiladi.

Bu san’at nasrga she’riy ohang, musiqiylik va yoqimlilik baxsh etadi. U so‘zlarning qat’iy ritmik va fonetik tartibga solinishi orqali yuqori darajadagi badiiy ifodaga erishishga imkon beradi.

Tarsi’ san’atining bir necha turi mavjud bo‘lib, ular qo‘llanish usuliga ko‘ra farqlanadi:

To‘liq tarsi’. Bunda jumlaning har bir so‘zining muqobili vazn, qofiya va radif jihatidan mos keladi. Bu eng murakkab va yuqori darajadagi tarsi’ hisoblanadi.

Qisman tarsi’. Jumlaning faqatgina ma’lum bir qismidagi so‘zlar yoki jumla oxirlaridagina vazn va qofiya uyg‘unligi kuzatiladi.

Muvashshah tarsi’. Bunda tarsi’ alohida so‘zlar o‘rtasida emas, balki jumlalarning ma’lum bir qismlari yoki uzunroq birikmalar o‘rtasida yuzaga keladi.

Tarsi’ san’atining eng yaxshi namunalarini Qur’oni karim oyatlarida, hadislarda hamda klassik arab, fors va turkiy adabiyot namunalarida uchratish mumkin.

Qur’oni karimdan misol:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ، وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ. (*Albatta, yaxshilar ne’matdadirlar, albatta, yomonlar jahannamdadirlar*). Bu oyatda الْأَبْرَارَ va نَعِيمٍ, الْفُجَّارَ va جَحِيمٍ so‘zlari vazn va qofiya jihatidan bir-biriga to‘liq mos keladi.[2]

Sa’diy Sheroziyning “Guliston” asaridan: ای کریم السجایا، یا عظیم العطایا. (Ey, saxiy fe’llar sohibi, ey, ulug‘ in’omlar sohibi). Bu yerda کریم السجایا va عظیم العطایا birikmalarining vazni va qofiyasi bir xil.

Alisher Navoiyning nasrdagi asarlarida, xususan, “Nasoyim ul-muhabbat” va “Mahbub ul-qulub” asarlarida tarsi’ san’atidan keng foydalanilgan. Masalan, “Mahbub ul-qulub”dan: “Jahon ahlining tamom ohu zori, dardmandu, nomurodining zoru noli”. Bu jumlada ohu zori va zoru noli birikmalari vazn va ohang jihatidan bir-biriga mos.

---

[1] Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ ус-санойиъ. Форс тилидан А.Рустамов таржимаси. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 8-б. ; Рустамов А. Сўз хусусида сўз. Тошкент, “Ёш гвардия”, 1987, 128-бет; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 184-бет.

[2] Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Тошкент, Тошкент Ислом университети нашриёти, 2001.

Tarsi’ san’ati adabiyotda nasrga she’riy ohang, musiqiylik va ritm baxsh etib, uning estetik qiymatini oshiradi; so‘zlarning takrorlanishi va uyg‘unligi matnning oson esda qolishiga yordam beradi; ritmik tuzilish o‘quvchi yoki tinglovchiga kuchli emotsional ta’sir ko‘rsatadi, so‘zning mazmunini yanada chuqurroq yetkazib beradi; nutqqa balog‘at va fasohat baxsh etib, muallifning mahoratini namoyon etadi; bir fikrni turli so‘zlar va bir xil ohangda takrorlash orqali ma’noni yanada mustahkamlaydi.

Tahlil va natijalar. Tarsi’ san’ati adabiy matnlarni nafaqat ma’nan boyitadi, balki ularga o‘ziga xos joziba va ohangdorlik ham bag‘ishlaydi. Bu san’atning mohirona qo‘llanilishi adibning yuksak mahoratini ko‘rsatadi.

Asarda tarsi’ning o‘rni naqadar muhim ekanini qisqa bir jumla tahlili orqali ham amin bo‘lamiz: “...dushanba kuni sipohi bekaron va afvoji bepoyon bila daryoyi zaxxor va nahangi xunxor yanglig‘ harakatg‘a kirib, Mulkobod otlig‘ mavze’nikim, Muzduronning qibla tarafida voqe’dur, muaskari asokiri mansur qildi” (RD, 260a).

Yana bir misol: “Va o‘zi alarning izicha sipohi nusratvuqufning tavsiyai sufufig‘a iqdom ko‘rguzub, cherikning maymanayi maymun va maysarayi mansurinkim, burang‘ar va juvang‘ar derlar, shujao’i kinaguzor va abtoli dushmanshikor bila orosta va piyrosta qilib, royoti zafaroyotni jilvag‘a kirguzub, kavkabayi hayratafzo va dabdabayi saodatintimo bila bodpoyi bodiyapaymog‘a mahmiz berib, azimatnamo bo‘ldi” (RD, 260a). E’tibor qaratilsa, jashni azim va suri faxim birikmalarida azim (arab. عَظيم – ulug‘) va faxim (arab. فَخيم – yirik, hashamatli) so‘zlari o‘rtasida tarsi’ mavjud. Har ikkala so‘z ham arab tilida fa’il فَعِيل vaz-nida bo‘lib, oxirgi m harfi bilan qofiyadoshlikni ta’minlaydi. Bu kabi mutanosiblik nasrga o‘ziga xos ritmik ohang baxsh etib, o‘quvchiga ma’lum bir musiqiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu jumladagi tarsi’ qo‘shinning tashkil etgan bayram (jashn) va to‘y (sur)ning ko‘lami va ulug‘vorligini ta’kidlaydi. Shuningdek, “kuffori nofa-rjomning elot-u ahshomin poyko‘bi chapovul va dastfarsudi tatovul qilg‘aylar” jumlasida tarsi’ning murak-kab va to‘liq namunasi hisoblanadi. Xususan, poyko‘bi chapovul va dastfarsudi tatovul birikmasida poy-ko‘b (oyoq osti qilish, yakson qilish) va dastfarsud (qo‘l bilan izg‘itish, to‘sqinlik qilish) so‘zlarining bi-rinchi qismlari ma’noviy guruh (somatizm) va o‘zaro ziddiyat jihatdan parallelizm hosil qiladi. Shu bilan birga, *chapovul* (talon-taroj) va *tatovul* (tajovuz, zulm) so‘zlari ham vazn jihatidan mos va oxirgi l harfi bilan qofiyadoshdir. Bu tarsi’ dushman (kuffori nofarjom – omadsiz kofirlar) ellarining to‘liq talon-taroj qilinishi va yo‘q qilinishini ta’kidlash uchun ishlatilgan. Bu kabi ritmik juftliklar Ogahiy nasriga o‘ziga xos ritm va ohang baxsh etadi. “...cherikning maymanayi maymun va maysarayi mansurinkim, burang‘ar va juvang‘ar derlar, shujao’i kinaguzor va abtoli dushmanshikor bila orosta va piyrosta qilib” parchasida maymanayi maymun (barakali o‘ng qanot) va maysarayi mansur (g‘alaba qozongan chap qanot) birikmalarining har ikkalasi ham izofiy birikma bo‘lib, vazn va ohang jihatidan to‘liq mos keladi. Bu bilan birga, maymun (saodatli) va mansur (g‘olib) so‘zlari ma’noviy jihatdan bir-birini kuchaytirib, qo‘shinning g‘alabasiga ishora qiladi.

Shujao’i kinaguzor (o‘ch oluvchi jasurlar) va abtoli dushmanshikor (dushmanni ovlovchi qahramonlar) birikmalar ham vazn va ohang jihatidan mosdir. Kinaguzor (o‘ch oluvchi) va dushmanshikor (dushmanni ovlovchi) so‘zlari qo‘shin jangchilarining shiddatli va mardonavorligini ta’kidlash uchun tanlangan.

Orosta va piyrosta (ziynatlangan va bezatilgan) so‘zlari sinonim bo‘lish bilan birga, vazn va qofiya jihatidan to‘liq mos kelib, tarsi’ hosil qiladi. Ular qo‘shinning nafaqat jismonan, balki ruhan ham janga tayyor va tartibli ekanligini ifodalaydi.

“Kavkabayi hayratafzo va dabdabayi saodatintimo bila bodpoyi bodiyapaymog‘a mahmiz berib,..” parchasidagi kavkabayi hayratafzo (hayratni oshiruvchi shuhrat) va dabdabayi saodatintimo (saodatga intiluvchi shov-shuv, dabdaba) izofiy birikmalari ham vazn va ohang jihatidan mos keladi. Ular murarrixning yurushining ulug‘vorligi va g‘alabaga bo‘lgan umidini ko‘rsatishga xizmat qilgan.

Parchada tarsi’dan tashqari, boshqa badiiy san’atlar va uslubiy xususiyatlar ham mavjud, Jumladan, tashbeh (o‘xshatish): “...daryoyi zaxxor va nahangi xunxor yanglig‘ harakatg‘a kirib,..” Qo‘shinning harakati davomli oqib turuvchi daryoga va qonxo‘r nahangga o‘xshatilgan. Daryoyi zaxxor (toshib oquvchi daryo) va nahangi xunxor (qonxo‘r nahang) obrazlari qo‘shinning kattaligi, qudrati, shiddati va dushman uchun xavfli ekanligini ta’kidlaydi. Bu tashbehi murakkab (murakkab o‘xshatish) bo‘lib, matnga g‘oyatda jonli va obrazli tus beradi, harbiy sahnani ko‘z oldimizga keltiradi.

Mulkobod mavze’nikim Muzduronning...da m tovushining, subhi sodiq s tovushining, yamut-u yamrolida y tovushining, bodpoyi bodiyapaymoda b tovushining takrorlanishi undosh yoki unli tovushlar matnga ichki ohang, ritm va musiqiylik baxsh etib, uning eshitilish sifatini oshirishini ko‘rsatadi.

Ta’kidlash lozimki, matnda arab va fors tillaridan kirib kelgan, rasmiy dabdabali uslubda uchraydigan so‘z birikmalari (sipohi bekaron, afvoji bepoyon, muaskari asokiri mansur, royoti zafaroyot), asl turkiy

so‘zlar (otlig‘, qildi, buyurdi) va harbiy atamalar (o‘g‘ruq, partol, mayman, maysara, burang‘ar, juvang‘ar) bilan uyg‘unlashib ketgan. Bir qarashda, asar tili XVI asr chag‘atoy turkiysidagi tillarning o‘zaro sintezini, ya’ni aralash til xususiyatlarini yaqqol ko‘rsatadi.

Parchadagi jumlalar nisbatan uzun va murakkab bo‘lib, Ogahiy ijod qilgan adabiy muhit nasriga xosdir. Bir jumla doirasida bir nechta harakat va holatlarning izchil bayon etilishi voqealarning uzviyligini ta’minlaydi. Masalan, parchadagi ikkinchi va oxirgi jumlalarning uzunligi va ulardagi birikmalarning ko‘pligi shundan dalolat beradi. Fe’llarning jumla oxirida kelishi tarixiy bayonning izchilligini kuchaytiradi.

Ogahiy qanchalik mahoratini namoyish qilishga urunmasin, tarixiy aniqlikka sodiq qoladi. Dushanba kuni, seshanba kuni, chahorshanba kechasi, subhi sodiq kabi temporal birliklar muarrixning tarixiy voqealarni qayd etishdagi aniqlikka intilishini ko‘rsatadi. Shuningdek, *Mulkobod, Muzduron, Chorgumbaz, Qo‘zg‘on* kabi joy nomlari va yamut, *yamroli, taka, solur, soriq, qaroxon* kabi etnonimlar asarning tarixiy-geografik qadrini oshiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Muhammad Rizo Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asari tarixiy voqealarni yuksak badiiy mahorat bilan bayon etuvchi nodir manba sifatida ajralib turadi. Mazkur tahlil shuni ko‘rsatadiki, asar nasrining badiiy jozibasini va ta’sirchanligini ta’minlashda tarsi’ san’ati yetakchi badiiy-uslubiy vosita vazifasini o‘taydi. “Riyoz ud-davla”da ushbu san’at va unga bog‘liq badiiy usullar shunchaki uslubiy bezak emas, balki tarixiy voqelikni o‘quvchiga yanada jonli, esda qolarli va ta’sirchan tarzda yetkazishga xizmat qiluvchi muhim adabiy-uslubiy mexanizmdir. Bu esa Ogahiy ijodini klassik o‘zbek nasrining yetuk namunasi sifatida baholashga to‘liq asos beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik, 7-jild, Saba’ayi sayyor. Toshkent, “Fan”, 1991, 56-bet.

(2). Ibrohimov S., Shamsiyev P. Navoiy asarlari lug‘ati. Toshkent, Adabiyot va san’at nashriyoti, 1972.

(3). Abdusamadov M. Fors tili. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1993.

(4). Персидско-русский словарь. Том II, М., “Русский язык”, 1983, с. 403.

(5). A.Husayniy. She’r san’atlarini bilasizmi. Toshkent, “Sharq” nashriyoti, 2001, 37-bet.

(6). Muhammad Rizo Ogahiy. Riyoz ud-davla (Davlat bog‘lari): O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi, 5364/II-inv. raqamli qo‘lyozma. 246a–364a varaqlar.

(7). Muhammad Rizo Ogahiy. Riyoz ud-davla (Davlat bog‘lari). Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi, izohlar muallifi hamda forsiy matnlar tarjimoni A.O‘rozboyev. Urganch, “Quvonchbek-Mashxura”, 2020, 430-bet.

Nurmanov Furqat Ismoilovich (O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi dotsenti, f.f.n.; e-mail: nurmonov.f@gmail.com)

ONA TILI TA’LIMIDA FONETIK HODISALAR TA’LIMINING YO‘LGA QO‘YILISHI

Annotatsiya. *Tilshunoslikning fanining fonetika bo‘limi va uning ilmiy tadqiqi uzoq davrlarni o‘z ichiga oladi. Fonetikaning ilmiy tadqiqi tilshunoslikning boshqa bo‘limlari tadqiqi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Fonetik hodisalar, ularning turlari va tadqiqi har bir til fonetikasi uchun muhim tadqiqot mavzusi sanaladi. Og‘zaki nutq jarayonida ayrim tovushlarning turli xil o‘zgarishlarga uchrashi va bu o‘zgarishlarning bir qismi yozma adabiy tilga ham o‘tishi, tabiiy. Fonetik hodisalarni o‘rganish adabiy yozma nutq me’yorlarini talab darajasida o‘zlashtirish bilan birga, milliy til dialektal lug‘aviy qatlamini ham yaxshi o‘zlashtirishga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *fonetika, talaffuz, fonetik o‘zgarishlar, tovush ortishi, tovush tushishi, tovush almashinishi, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, proteza, reduksiya, eliziya, metateza, apakopa, sinkopa.*

Нурманов Фурқат Исмоилович (университет Журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана, кафедра “Узбекского языка и литературы”, доцент кафедры, к.ф.н.)

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ ФОНЕТИЧЕСКИМ ЯВЛЕНИЯМ В ПРЕПОДАВАНИИ РОДНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *Раздел фонетики языкознания и его научные исследования охватывают длительные периоды. Научное исследование фонетики служит основой для изучения других разделов лингвистики. Фонетические явления, их виды и исследование являются важной темой изучения для фонетики каждого языка. Естественно, что в процессе устной речи некоторые звуки подвергаются различным изменениям, и часть этих изменений также проникает в письменный литературный язык. Изучение фонетических явлений, наряду с освоением норм литературной письмен-*

ной речи на должном уровне, также способствует лучшему усвоению диалектного лексического пласта национального языка.

Ключевые слова: *фонетика, произношение, фонетические изменения, прибавление звука, выпадение звука, чередование звуков, ассимиляция, диссимиляция, протеза, редукция, элизия, метатеза, апокопа, синкопа.*

Nurmanov Furqat Ismoilovich (The University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan, Associate Professor of the Department of Uzbek language and literature)

THE ORGANIZATION OF PHONETIC PHENOMENA IN TEACHING NATIVE LANGUAGES

Annotation. *The phonetics section of linguistics and its scientific research covers long periods. The scientific study of phonetics serves as the foundation for the study of other branches of linguistics. Phonetic phenomena, their types, and research are important topics of study for phonetics in each language. Naturally, in oral speech, sounds undergo various changes, and some of these changes also affect the written literary language. Studying phonetic phenomena and mastering the rules of literary writing contribute to a better understanding of the dialectical lexical layer of the national language.*

Keywords: *phonetics, pronunciation, phonetic changes, the addition of sounds, loss of sounds, alternation of sounds, assimilation, dissimilation, prosthesis, reduction, elision, metathesis, apocope, syncope.*

Kirish (Introduction). Ma'lumki, arab tilshunosligining shakllanishi va rivojiga hind va yunon tilshunosligining ta'siri katta bo'lgan. Fonetika ko'proq hind tilshunosligi ta'sirida rivojlangan, chunki fonetika masalasida hindlar yunonlarga nisbatan yuqoriroq o'rinni egallagan.

Arab tilshunoslari nutq jarayonidagi unlilarning kuchsizlanishi va uning sabablarini izohladi. **Ular** nutq jarayonidagi fonetik o'zgarishlar zamirida talaffuz qulayligiga intilish yotganini ta'kidlaydi. Arablardan keyin Ovrupo tilshunosligida A.Martine va Y.D.Polivanovlar tomonidan fonetik o'zgarishlarning sababi qulaylik va kam kuch sarflashga intilish ekanligini bayon qildilar [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Maqola ilmiy tahlilida tilshunos, shevashunos olimlar Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, I.Rasulov, X.Doniyorov, V.Reshetov, U. Tursunov, J.Muxtorov, Sh.Rahmatullayev, H.Ne'matov, A.Nurmonovlarning darsliklaridagi o'zbek tili ona tili ta'limida fonetik hodisalarning turlari haqidagi ilmiy xulosalariga tayanildi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Nutq jarayonida tovushlarning turli o'zgarishlarga uchrashiga sabab nutqda ixchamlikka intilish, bo'g'inga urg'uning tushishi yoki tushmay qolishi, shoshilib talaffuz qilish, boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarning talaffuz qilishdagi qiyinchiliklardir. Bunday fonetik hodisalar qatoriga assimilyatsiya, dissimilyatsiya, proteza, reduksiya, eliziya, metateza, apakopa, sinkopa kabi hodisalar kiradi [2].

Turkiy tillar grammatikasining asosiy ilmiy manbasi sifatida Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asari e'tirof etiladi. Mahmud Koshg'ariy lug'atga kiritayotgan har bir so'zning kelib chiqish tarixi va undagi o'zgarishlar bilan birga, nutqda uchrovchi fonetik hodisalar ham tavsiflanadi:

1) so'zning ikki xil talaffuz etilishi;
2) tovushlarning variantliligi;
3) so'z oxirida undoshlarning tushishi;
4) tovushlarning o'rin almashinuvi;
5) so'z o'rtasida tovush tushishi.

Og'zaki nutq jarayonida ko'pgina tovushlar turli xil o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Bu o'zgarishlarning bir qismi yozma adabiy tilga ham o'tadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida tovush o'zgarishlarining uch turi: tovush ortishi, tovush tushishi, tovush almashinishi kabilarning barchasiga misollar uchraydi.

O'zbek tilidagina emas, umuman, turkiy tillardagi nutq tovushlarining o'zgarishi haqida ham juda ko'p ishlar qilingan [3]. Bu haqda o'zbek tilidagi darslik va qo'llanmalardan tortib, [4] ayrim maqolalar [5], hatto akademnashr va monografiyalarda [6] ham to'xtab o'tilgan. Tovush urchishi (ayrim o'rinlarda tovush almashinishi deb tilga olinadi) haqida o'zbek tilida alohida nomzodlik dissertatsiyasi ham yozilgan [7].

Tilning fonetik sistemasini, fonetik qonuniyatlarini o'rganishda fonetik hodisalar alohida o'rin tutadi. O'zbek tili turkiy tillar sistemasida o'ziga xos fonetik qurilishi bilan ajralib turadi. O'zbek tilida so'z tarkibidagi tovushlarning o'rni tovushning pozitsiyasi hisoblanadi. Og'zaki nutq so'z va so'z birikmalarining tovush sostavini qisqartirishga, nutq organlarining ishini maksimal darajada engillashtirishga intiladi. Talaffuzning sodda va engil bo'lishi bir qancha usullarga – unli va undosh tovushlarning har xil kombinator

va pozitsion o‘zgarishlariga bog‘liq. Bu o‘zgarish so‘z formalarining tortilishi (qisqarishi)ga va assimilatsiya hodisalarining vujudga kelishiga sabab bo‘ladi [8].

Og‘zaki nutq jarayonida ko‘pgina tovushlar turli xil o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Bu o‘zgarishlarning bir qismi yozma adabiy tilga ham o‘tadi. Tilda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan tejamkorlik va qo‘shaloq qo‘llash, bir xillikka intilish va har xillikka intilish, ba’zi birliklarnnig o‘rnini almashtirish kabi tamoyillar mavjud. Tejamkorlik prinsipi ta’sirida faqat so‘z va qo‘shimchalar emas, tovushlar ham tushib qolishi mumkin. Tovush orttirilishi unga teskari jarayon bo‘lib, o‘zining konkret sabablariga ega.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tovush almashinishi esa, umuman olganda, qulaylikka intilish natijasidir. Tovush o‘zgarishlari haqida fikr yuritganda, xalqning og‘zaki nutqini, shevalarini, hatto bir shevaning muayyan vakillariga xos talaffuzni hisobga olishimiz kerak. So‘zlarning yozuvdagi ifodasiga, adabiy talaffuzga e’tibor qiladigan bo‘lsak, tovush o‘zgarishlarini to‘liq o‘rganolmaymiz. Masalan, quyidagi so‘zlarning daryo – dayro, dunyo – duyno, tuproq – turpoq kabi ko‘rinishlari og‘zaki tilda uchrab turadi. So‘z o‘rtasidagi undosh tovushlarning bu xilda o‘rin almashinishi fanda metateza deb ataladi. Lekin faqat adabiy tilga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bu hodisani o‘rganolmay qolishimiz mumkin.

Navbatdagi muhim masala o‘sha fonetik o‘zgarishlarning sabablarini aniqlashdir. Masalan, qator turkiy tillarda “r” tovushi bilan boshlanuvchi so‘zlar oldidan bitta unli tovush orttiriladi: rus – urus //o‘ris, ro‘za –o‘raza, Rahimjon – Irayimjon. So‘z oldidan bu xilda unli tovushning orttirilishi fanda proteza deb yuritiladi. Bu hodisaning sababi tilshunoslarni avvaliga ancha o‘ylantirgan, keyinroq shu narsa aniqlanganki, birorta ham asl turkiy so‘z “r” tovushi bilan boshlanmas ekan. So‘zni “r” tovushi bilan boshlash turkiy tilning artikulatsion imkoniyatlariga unchalik mos kelmas ekan. Yoki “stansiya” so‘zini “istansa”, “stol” so‘zini “ustal”, “stakan” so‘zining “istakan” tarzida talaffuz qilishda ham tovush orttirilishining proteza degan ko‘rinishi uchraydi. Lekin buni yuqoridagi sabab bilan izohlab bo‘lmaydi. Chunki, masalan, o‘zbek tilida “s” tovushi bilan boshlanuvchi asl turkiy so‘zlar mavjud. Buning sababi shuki, asl turkiy so‘zlarda birorta ham bo‘g‘in 2 ta undosh bilan boshlanmaydi. Shuning uchun qaysi bir o‘zlashgan so‘zdagi bo‘g‘in ikkita undosh bilan boshlansa, turkiylar uning oldidan yoki o‘rtasidan bitta unli tovush orttirib aytadi.

Tovush o‘zgarishlari uch turga bo‘linadi: a) tovush ortishi; b) tovush tushishi; d) tovush almashinishi.

Tovush o‘zgarishlarining sabablari nihoyatda xilma xil, lekin shu sabablarning katta qismini 2 ta bosh sababga olib borib bog‘lash mumkin:

1. Tovush o‘zgarishlari boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarda ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Tillarning artikulyatsion imkoniyatlari bir-biridan farq qiladi. Ko‘pincha, yangi o‘zlashgan so‘zni talaffuz qilish vaqtida har bir kishi o‘z tilining fonetik imkoniyatlaridan kelib chiqadi va so‘zni shu imkoniyatlarga mos tarzda talaffuz qiladi.

2. Tovush o‘zgarishlari o‘z qatlamga mansub so‘zlarga turli qo‘shimchalar qo‘shilgan vaqtda ham ro‘y berishi mumkin. Masalan, chiroq – chirog‘im, istak –istagi, qo‘ng‘iroq – qo‘ng‘iroqqa, kechik – kechikkan, qad – qaddi, bo‘g‘iz – bo‘g‘zi. Bu holatlar, umuman olganda, qulaylikka intilish tamoyili bilan bog‘liq.

O‘zbek tili fonetik tizimi va uning eksprimental tadqiqi hamda umumturkologiyada unli tovushlar reduksiyasi va tushib qolish holatlari xususidagi qator nazariy tadqiqotlarda talaffuzda tushib qoluvchi unlilar miqdori xususidagi qarashlar qariyb bir xil: nutq jarayonida, asosan, tor unlilar, ba`zi holatlarda ayrim o‘rta keng unlilar tushib qoladi, degan fikr ko‘pchilik tadqiqotchilar tomonidan yoqlanadi [9]. Unli tovushlarning tushib qolishi, albatta, o‘zining ma’lum sabablariga ega. “Unlilar reduksiyasi tovushning akustik xususiyatlariga ham bog‘liq. Bu hol unlilarning barcha komponentlari – uzunligi, tonning chastotasi, tovush kuchi bilan bog‘liq. Masalan, qaysi tilda tor unlilar nisbatan qisqa talaffuz qilinuvchi bo‘lsa, o‘sha tillarda ular, albatta, reduksiyalanadi. Bu xususiyat o‘zbek tiliga ham xosdir” [10]. O‘zbek tilida tor unlilar tushib qolish o‘rinlari sifatida: a) asl urg‘usiz bo‘g‘inlar; b) urg‘uning ko‘chishi tufayli vujudga keluvchi “ochiq” (urg‘usiz) bo‘g‘inlar; d) ikki so‘zning qo‘shilishini ko‘rsatish mumkin.

O‘zbek tilida fonetik hodisalar, ularning turlari hamda yuz berish holatlari o‘zbek tilshunoslari tomonidan ham ilmiy o‘rganilgan. Jumladan, o‘zbek tili fonetikasi yuzasidan ko‘p yillar ilmiy kuzatish olib borgan A.Mahmudov tadqiqotlarida [11] tovushlarning so‘zning turli o‘rinlaridagi (so‘z boshi, so‘z o‘rtasi, so‘z oxiri) akustik-fiziologik tavsifi ochib beriladi, urg‘u ko‘chishi bilan bog‘liq hodisalar tahlil etiladi.

Tilshunoslikning fonetika bo‘limi yoritilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” sarlavhasi ostida chop ettirilgan o‘quv adabiyotlarining aksariyatida fonetik hodisalar va ularning turlari misollar asosida yoritilgan.

O‘zbek tili grammatikasining ilmiy asoschisi A.Fitratning fonetik hodisalar hozirgi kunga qadar ham darslikdan darslikka ko‘chib yuribdi [12].

Turkiy tillardagi tovush almashinish hodisasi allaqachon turkologlarning diqqatini tortgan.

Tilda harf tushishi, almashishi, singishi kabi qoida borligini birinchi marta M.Koshg‘ariy aniqladi, bu masalalarga qoidalar tuzdi va o‘z asarida, o‘rni kelganda, bu xususiyatlarni ko‘rsatib bordi. Tilda fonetik qoidalar til taraqqiyoti qoidasiga muvofiq turli o‘zgarishlarga uchragan so‘zlar tarixini o‘rganish, so‘z e’timologiyasini aniqlashda benihoyat muhimdir.

So‘z tarkibidagi fonetik o‘zgarishlar, asosan, tovushlarning o‘zaro bir-biriga ta’siri natijasida yuz beradi. So‘zlarni talaffuz qilish jarayonida unlilar, jarangli va jarangsiz undoshlar ma’lum fonetik qonuniyat asosida bir-biriga o‘xshashlik yoki noo‘xshashlik tomon o‘zgaradi, natijada kombinator va pozitsion tovush o‘zgarishlari vujudga keladi. So‘z tarkibida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlarga singarmonizm, assimilatsiya, dissimilatsiya, metateza, tovush tushishi, tovush qo‘shilishi, tovush o‘zgarishi kabilar kiradi [13].

Singarmonizm tovushlar moslashuvining alohida turidir. O‘zak va affiksdagi unli tovushlarning uyg‘unlashuvi (shuningdek, undoshlar ham yondosh unlilarning tiloldi yoki tilorqa unlilari ekanligiga qarab moslashishi mumkin) talaffuzda engillik yaratadi, artikulatsiya jarayonini tezlashtiradi. Ko‘rinadiki, bunday holat og‘zaki nutq uchun ham, yozma nutq uchun ham xos bo‘lib, so‘z talaffuzida muhim o‘rin tutadi

O‘zbek tilshunosligida nutq jarayonidagi fonetik hodisalarga o‘zbek tilining dastlabki tavsifiy, ilmiy grammatikalari yaratilgan paytlardayoq e’tibor berilgan edi. O‘zbek tilida tovush tushishi natijasida so‘zlar, so‘z formalari va affikslarning qisqargan variantlari vujudga kelishi haqidagi qaydlar V.N.Nalivkin N.P. Ostroumov, A.Fitrat, Y.D.Polivanov, A.N.Kononov, O.Usmon, F.Kamol, A.G‘ulomov, V.V.Reshetov, F. Abdullayev, S.Mutallibov, S.A.Ferdous, A.M.Scherbak, A.Ishayev, X.D.Doniyorov, R.Q.Qo‘ng‘urov, S. Otamirzayeva, A.A.Mahmudov, A.Nurmonov hamda boshqa ko‘plab tadqiqotchilarning asarlarida uchraydi va muammoning turli jihatlariga doir fikr-mulohazalar bildiriladi. Ushbu masala turli yillarda “O‘zbek tili grammatikasi” umumiy sarlavhasi ostida nashr etilgan darslik va qo‘llanmalar hamda ayrim jamoaviy tadqiqotlarda ham qisman o‘z aksini topgan.

Nutq jarayonida yuzaga keladigan turli o‘zgarishlar so‘zning lug‘aviy ma’nosiga ta’sir etmaydi, ya’ni yangi lug‘aviy ma’no ifodalovchi butunlay yangi, boshqa birlikka aylantirib yubormaydi. Bu o‘zgarishlar faqat so‘zning shakliy tomoniga ta’sir qiladi, xolos. O‘tgan asrning o‘rtalarida bunday o‘zgarishlar, dastlab, tilshunos olim A.G‘ulomov tomonidan o‘rganilgan edi [14]. Og‘zaki nutq jarayonida ko‘pgina tovushlar turli xil o‘zgarishlarga uchrashi mumkin. Bu o‘zgarishlarning bir qismi yozma adabiy tilga ham o‘tadi.

O‘zbek tili fonetikasi muammolari bilan uzoq yillar shug‘ullangan A.A.Mahmudov tadqiqotlarida [15] o‘zbek tili tovushlarining turli pozitsiyalardagi (so‘z boshi, so‘z o‘rtasi, so‘z oxiri) akustik-fiziologik xarakteristikasi ochib beriladi, urg‘u ko‘chishi bilan bog‘liq fonetik hodisalar tahlil etib beriladi. Mazkur tadqiqotlar o‘zbek tilidagi unli, undosh, sonor tovushlarning spektrogramma va elektrogramma orqali aniqlangan uzunligi (talaffuz etish davomiyligi) nutq birliklarini fonetik-morfologik tahlil etish, jumladan, ba’zi tovushlarning tushib qolishi, reduksiyalanishi mexanizmini ochib berishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligining taniqli tadqiqotchisi A.Nurmonov “O‘zbek tilining fonetik o‘zgarishlarida ekonomiya prinsiplari” [16] mavzuidagi nomzodlik dissetatsiyasida o‘zbek tilida yuz beruvchi tovush tushish hodisasi keng aks ettirilgan. Umuman, o‘zbek adabiy tilidagi fonetik hodisalar turli yillarda “O‘zbek tili grammatikasi” umumiy sarlavhasi ostida nashr etilgan darslik va qo‘llanmalarda ma’lum darajada o‘z aksini topgan.

Demak, tovush almashinuvi uzoq davrlardan buyon tilshunoslar tomonidan o‘rganib kelinadi. Qiyosiy tilshunoslik o‘zining dastlabki taraqqiyot bosqichlarida tovush almashinuviga katta e’tibor qaratdi. Ayniqsa, german tillari tadqiqotchilari bu masalani alohida o‘rganadi, chunki tovush almashinuvi german tillari morfologiyasida asosiy o‘rin egallar edi. Yaqin yillargacha hind-yevropa tillarida unlilar almashinuvi (ablaut) fonetik hodisa hisoblanib keldi. Bunday qarash yosh grammatikachilar maktabiga xosdir. Ablautga fonetik hodisa sifatida qarash hozir ham ayrim tilshunoslar asarlarida uchrab turadi.

Tovush o‘zgarishlarining sabablari nihoyatda xilma-xil, lekin shu sabablarning katta qismini 2 ta bosh sababga olib borib bog‘lash mumkin:

1. Tovush o‘zgarishlari boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarda ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Tillarning artikulatsion imkoniyatlari bir-biridan farq qiladi. Ko‘pincha, yangi o‘zlashgan so‘zni talaffuz qilish vaqtida har bir kishi o‘z tilining fonetik imkoniyatlaridan kelib chiqadi va so‘zni shu imkoniyatlarga mos tarzda talaffuz qiladi.

2. Tovush o‘zgarishlari o‘z qatlamga mansub so‘zlarga turli qo‘shimchalar qo‘shilgan vaqtda ham ro‘y berishi mumkin. Masalan, chiroq – chirog‘im, istak –istagi, qo‘ng‘iroq – qo‘ng‘iroqqa, kechik – kechikkan, qad – qaddi, bo‘g‘iz – bo‘g‘zi. Bu holatlar umuman olganda qulaylikka intilish tamoyili bilan bog‘liq.

Tovush almashinishi esa, umuman olganda, qulaylikka intilish natijasidir. Jumladan, ohangdoshlik hodisasi turkiy tillarda kadimdan mavjud bulib, u tovushlardagi uygunlikni, o‘zaro ohangdoshlikni ta’minlaydi. Aksariyat adabiyotlarda ohangdoshlik haqida ran ketganda, ko‘pincha, unlilardagi til oldilik va til orqalik hamda lablanganlik va lablanmaganlik to‘g‘risida gapiriladi. Vaholanki, ohangdoshlik hodisasi nafaqat unlilarga, balki tilimiz tarixiga nazar tashlasak, undosh tovushlarga ham xosdir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Aytish mumkinki, tilshunoslik fani tarixiy taraqqiyotining ilk davrlaridan fonetik hodisalar, ularning turlari hamda nutq tizimi uchun ahamiyati yuzasidan tarixiy, ilmiy manbalarda turli ma’lumotlar uchraydi. Til fonetik tizimi eksprimental tadqiqi xulosalariga asoslangan tadqiqotlarda fonetik hodisalar va ularning turlari hamda og‘zaki va yozma nutqdagi farqli tomonlari amaliy misollar asosida yoritib berilgan.

Fonetikada tovushlarning almashinishi va o‘zgarishi, adabiy talaffuz me’yorlari, to‘g‘ri talaffuz qilish qoidalari, bo‘g‘in va urg‘u, uning turlari kabi muammolarni ham o‘rganadi. Demak, fonetika haqida zaruriy ma’lumotga ega bo‘lmay turib, to‘g‘ri talaffuz qilish bilan aloqador bo‘lgan orfografiya va grammatika (morfologiya va sintaksis) qoidalari ustida ham muvaffaqiyatli ish olib borish mumkin emas. Shu bilan birga, fonetikani o‘rganish orfografiya (to‘g‘ri yozish), orfoepiya (to‘g‘ri talaffuz qilish) me’yorlarini yaxshi o‘zlashtirib olishga, adabiy talaffuz bilan shevalar talaffuzi o‘rtasidagi farqni aniqlashga katta yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях. М., 1980; Поливанов Е.Д. Где лежат причины языковых изменений? “Статьи по общему языкознанию”. М., 1968.

(2). Шоабдураҳмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1980.

(3). Батманов И.А. Фонетическая система современного киргизского языка. Фрунзе, 1946; Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.–Л., 1948; Баскаков И.А. Каракалпакский язык. Т.II., М., 1952.

(4). Решетов В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, ЎОМ., 1962; Абдуллаев Ф.А. Фонетика харезмских говоров. Ташкент, “Фан”, 1967; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. 3-н. Тошкент, “Ўкитувчи”, 1970; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-н. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1975. Неъматов Ҳ., Ўзбек тили тарихий грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1992; Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, “Фан”, 2009.

(5). Абдуллаев Ф.А. О генезисе джекания в тюркских языках. “Общественные науки в Узбекистане”, 1961, № 2; Шу муал.: Турк тилларида ц товушининг урчиши масаласи. “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари”, 1961, 2-сон; Ишаев А. Манғит шевасидаги ассимиляция ва диссимиляция масалалари. “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари”, 1959, 3-сон.

(6). Решетов В.В., Шоабдураҳмонов Ш.Ш. Айрим ундош фонемаларнинг характеристикаси. Ҳозирги замон ўзбек тили. Ф.Камол таҳ. ост., Тошкент, “Фан”, 1967, 198–201-66; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.–Л., “Наука”, 1960; Решетов В.В. Узбекский язык. Ч.1. Ташкент, Учпедгиз, 1959; Решетов В.В., Шоабдураҳмонов Ш.Ш. Ўзбек диалектологияси. Тошкент, ЎОМII, 1962; Миртожиев М.М. Ўзбек тили фонетикаси. Тошкент, “Университет”, 1998.

(7). Нурманов А. Принцип экономии фонетических изменений узбекского языка. Автореф.дисс. ... канд. филол.наук, Ташкент, 1973.

(8) .Решетов В.В., Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек диалектолтгияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1978.

(9). Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Под общей редакцией чл.-корр. АН СССР Н.К.Дмитриева. М., Изд-во АН СССР, 1955, часть I, Фонетика, с. 281–284; Махмудов А. Гласные узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1968, с. 48; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., “Наука”, 1974; Нурмонов А. Ўзбек тилининг фонетик ўзгаришларида экономия принциплари. Филол. фанлари кандидати илмий даражаси олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 1973.

(10). Атамирзаева С., Юлдашева Х., Маматов Д. Редукция гласных в узбекском языке. Тюркское языкознание. Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент, “Фан”, 1985.

(11). Махмудов А. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, “Фан”, 1960, с .121; Махмудов А. Гласные узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1968, с. 60; Махмудов А. Сонорные узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1980, с .60; Махмудов А. Согласные узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1986, с. 62.

(12). Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2002.

(13). Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1992.

(14). Гулямов А. О сопутствующих явлениях при аффиксации в узбекском языке. “Научные труды ТашГУ”, вып. 211, Ташкент, 1963.

(15). Махмудов А.А. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, “Фан”, 1960; Гласные узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1968; Сонорные узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1980; Согласные узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1986.

(16). Нурмонов А. Ўзбек тилининг фонетик ўзгаришларида экономия принциплари. Филол. фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация, Тошкент, 1973.

Jovliyev Baxtiyor Xolbayevich (Osiyo Texnologiyalar universiteti katta oqituvchisi;
baxtiyordilorom@mail.ru)

O‘T PUFAGI POLIPLARI

Annotatsiya*. O‘t pufagi poliplari – bu o‘t pufagi devorida paydo bo‘ladigan o‘simtalar. Davolashning asosiy usuli – xoletsistektomiya, ya’ni o‘t pufagini jarrohlik yo‘li bilan olib tashlash. Jarrohlik amaliyotiga ko‘rsatmalar poliplarning o‘lchami, joylashuvi, o‘sish tezligi va bemorning umumiy holatiga bog‘liq. Jarrohlik laparoskopik, SILS yoki ochiq usulda amalga oshirilishi mumkin. Profilaktika uchun faol turmush tarzi, sog‘lom ovqatlanish va ovqat hazm qilish a’zolari kasalliklarini o‘z vaqtida davolash muhim. Jarrohlikdan keyingi reabilitatsiya bemorning holatiga bog‘liq bo‘lib, shifoxonada yotish, dori-darmonlar va ovqatlanish bo‘yicha tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.*

Kalit so‘zlar: *o‘t pufagi poliplari, xoletsistektomiya, laparoskopik xoletsistektomiya, SILS–xolesistektomiya, ochiq xoletsistektomiya, reabilitatsiya, gastroenterology, adenoma, papilloma, xolesterinli poliplar, yallig‘lanishli poliplar, konservativ davo, diyeta, ursodezoksixolik kislota, spazmolitiklar, Antibiotiklar, fermentlar, statinlar, o‘t pufagi saratoni, kuzatuv, o‘sish tezligi, xavfli o‘sma, o‘t oqimi, o‘t pufagi bo‘yni, o‘t yo‘llarining diskineziyasi, genetik moyillik, surunkali yallig‘lanish, gistologik tekshiruv, kompyuter tomografiyasi, magnit-rezonans tomografiya, bilirubin, AsAT, AlAT, xolesterin, xavfli jarayoni.*

ПОЛИПЫ ЖЕЛЧНОГО ПУЗЫРЯ

Аннотация*. Полипы желчного пузыря – это образования, возникающие на стенке желчного пузыря. Основной метод лечения –холецистэктомия, то есть хирургическое удаление желчного пузыря. Показания к операции зависят от размера, расположения, скорости роста полипов и общего состояния пациента. Операция может быть выполнена лапароскопическим, SILS или открытым способом. Для профилактики важны активный образ жизни, здоровое питание и своевременное лечение заболеваний органов пищеварения. Послеоперационная реабилитация зависит от состояния пациента и включает пребывание в больнице, медикаментозное лечение и рекомендации по питанию.*

Ключевые слова: *полипы желчного пузыря**,** холецистэктомия, лапароскопическая холецистэктомия, SILS – холецистэктомия, открытая холецистэктомия,реабилитация, гастроэнтерология, аденома, папиллома, холестериновые полипы, воспалительные полипы, консервативное лечение, диета, урсодезоксихолиновая кислота, спазмолитики,антибиотики,ферменты, статины, рак желчного пузыря, наблюдение, скорость роста, опасная опухоль, течение желчи, шейка желчного пузыря, воспалительная дискенезия желчи, генетическая склонность, хроническое воспаление, гистологическая проверка, компьютерная томография, магнитно-резонансная томография. Билирубин, АсТ, АЛТ, холестерин, опасный процесс.*

GALLBLADDER POLYPS

Annotation*. Gallbladder polyps are growths that occur on the wall of the gallbladder. The main method of treatment is cholecystectomy, which is the surgical removal of the gallbladder. Indications for surgery depend on the size, location, growth rate of the polyps, and the patient’s overall condition. The surgery can be performed laparoscopically, SILS, or open. For prevention, an active lifestyle, healthy diet, and timely treatment of digestive system diseases are important. Postoperative rehabilitation depends on the patient’s condition and includes hospital stay, medication, and dietary recommendations.*

Key words: *gallbladder polyps, cholecystectomy, laparoscopic cholecystectomy, SILS-cholecystectomy, open cholecystectomy, rehabilitation, gastroenterology, adenoma, papilloma, cholesterol polyps, inflammatory polyps, conservative treatment, diet, ursodeoxycholic acid, antispasmodics, antibiotics, enzymes, statins, gallbladder cancer, observation, growth rate, malignant tumor, bile flow, gallbladder neck, biliary dyskinesia, genetic predisposition, chronic inflammation, histological examination, computed tomography, magnetic resonance imaging, bilirubin, AST, ALT, cholesterol, malignant process.*

Kirish (Introduction). O‘t pufagi poliplari – bu o‘t pufagi devorida paydo bo‘ladigan keng tarqalgan muammo. Ushbu o‘simtalar, ko‘pincha, hech qanday alomatlarsiz kechadi, lekin ba’zi hollarda og‘riq, ko‘ngil aynishi va ovqat hazm qilish muammolariga olib kelishi mumkin. Ushbu maqolada biz o‘t pu-

fagi poliplarining sabablari, tashxisi, davolash usullari va oldini olish yo‘llarini ko‘rib chiqamiz. Shuningdek, jarroh-lik amaliyotidan keyingi reabilitatsiya va sog‘lom turmush tarzining ahamiyatiga ham to‘xtalamiz. Ushbu ma’lumotlar sizga o‘z sog‘lig‘ingizni yaxshiroq tushunishga va to‘g‘ri qarorlar qabul qilishga yordam beradi degan umiddaman.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). O‘t pufagi poliplari – o‘t pufagining shilliq qavatida yuzaga kelgan zararsiz o‘simtalardir, ammo, ularning ayrim turlari zararli bo‘lib, o‘t pufagi saratoniga aylanishi mumkin. Shuning uchun o‘t pufagida polipi bor bemorlar tashxis qo‘yilgandan boshlab faol dinamik kuzatuv qilib borishi yoki pufakni undagi yangi hosilalar bilan birga jarrohlik amaliyoti bilan olib tashlashiga to‘g‘ri keladi. Bunday yondashuv asoratlarning rivojlanishiga yo‘l qo‘ymaslikka va bemorning hayotini saqlab qolishga yordam beradi. Ushbu kasallikni davolash bilan gastroenterolog shug‘ullanadi [1;91–93-b.].

Kasallik haqida. O‘t pufagi poliplarining tarqalishi 4,3%dan 6,9%gacha, erkaklarda ayollarga qaraganda biroz ko‘proq uchraydi. Kasal bo‘lganlarning aksariyati 35–40 yoshdan katta bemorlardir, bolalar ushbu patologiyadan kamdan kam hollarda aziyat chekishadi. So‘nggi o‘n yilliklarda o‘t pufagi poliplari avvalgiga qaraganda ancha tez-tez tashxislanmoqda. Bu tashxis qo‘yish uchun qo‘llaniladigan acbob-uskunalarning takomillashuvi hamda uning aholi turli qatlamlari uchun juda qulayligi bilan bog‘liq [2;130–133-b.]

Poliplarning turlari. Ushbu hosilalar soniga ko‘ra, yagona va ko‘plab bo‘ladi, joylashuviga ko‘ra - a’zoning tubi, tanasi yoki bo‘yniga ta’sir qiladi. Gistologik tuzilishni hisobga olgan holda, o‘t pufagi poliplarining quyidagi turlari ajratiladi:

– ***xolesterinli psevdopoliplar,*** ya’ni, a’zoning shilliq qavati ostida xolesterin qatlamlari hosil bo‘lib, bu holat 80%dan ko‘proqni tashkil etadi;

– ***yallig‘lanishli psevdopoliplar*** – reaktiv giperplaziya, ya’ni, qaysidir a’zolardagi epiteliy hujayralarining zararsiz ko‘payishi bo‘lib, immunitet tizimining infeksiya, yallig‘lanish yoki autoimmun kasalligiga reaksiyasi natijasida kelib chiqadigan, yallig‘lanishga qarshi davolash fonida hajmi kamayadi;

– ***haqiqiy poliplar*** – bezli epiteliy, ya’ni, adenomalar yoki so‘rg‘ichsimon o‘sishlar ya’ni papillomalar hosil bo‘ladi, bunday holatda o‘simta hajmiga qarab dinamik kuzatuvga olinadi yoki a’zo bilan birga olib tashlanadi [3;76–79-b.].

Xavfli o‘smaga aylanish ehtimoliga ko‘ra, poliplarning 4 ta guruhi bor:

– ***polipoz xolesteroz*** – xavfli jarayonga aylanish ehtimoli juda kam bo‘lib, bunday hosilalar o‘t pufagidan ajralib, konkrementlar ya’ni bo‘shliqli a’zolarda va bezlarning chiqarish yo‘llarida, masalan, buyraklar, siydik pufagi yoki o‘t pufagida hosil bo‘ladigan zich hosilalar yoki toshlar kabi harakat qilib a’zoning devorlarini bezovta qilishi, o‘t yo‘lini to‘sib qo‘yishi va tegishli simptom (belgi) larni keltirib chiqarishi mumkin;

– ***giperplastik polip*** – zararsiz hosila bo‘lib, yallig‘lanish jarayonlarisiz, odatda simptom (belgi)larsiz kechadi, ammo o‘t pufagining bo‘yin sohasida joylashgan bo‘lsa, uning bo‘shlig‘ini yopishi va o‘t oqimini qiyinlashtirishi mumkin, bu esa tegishli simptom (belgi)lar bilan namoyon bo‘ladi;

– ***adenomatoz polip,*** ko‘pincha, simptom (belgi)larsiz kechib, ba’zida o‘ng qovurg‘a osti sohasida sanchqli og‘riq bilan namoyon bo‘ladi, faol kuzatuv va rejalashtirilgan jarrohlk amaliyotini talab etadi, bu holat 4–6%da xavfli o‘smaga aylanishi mumkin;

– ***polip shaklidagi saraton*** – uzoq vaqt simptom (belgi)larsiz kechadigan yoki maxsus bo‘lmagan belgilar yuzaga keladigan xavfli o‘sma, rejalashtirilgan jarrohlk amaliyotini talab etadi [4;100–107-b.].

O‘t pufagi polipida yuzaga keladigan simptom (belgi)lar. Ko‘pgina hollarda, bu kasallik hech qanday tarzda namoyon ham bo‘lmaydi va bemorni bezovta ham qilmaydi. Ba’zida ayollar va erkaklarda o‘t pufagi polipining yagona alomati oziq-ovqat bilan bog‘liq bo‘lmagan holda vaqti-vaqti bilan o‘ng qovurg‘a osti sohasida to‘mtoq og‘riq paydo bo‘lishi mumkin. Palapartish ovqatlanishlar, og‘ir jismoniy zo‘riqishlardan keyin yoki polip o‘t pugagining bo‘yin sohasida joylashgan bo‘lsa, o‘t pugagida kuchli sanchiq xuruji yuzaga kelishi mumkin [5;64–76-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Uzoq vaqtdan beri mavjud bo‘lgan o‘t pufagi polipida quyidagi belgilar kuzatiladi:

– kekirganda achchiq ta’m bo‘lishi;
– ertalab og‘izda achchiq ta’mning sezilishi;
– ko‘ngil aynishi;
–o‘t (safro) aralash qusish;
–ishtahaning pasayishi;

–umumiy holsizlik, tez charchash;

–tana haroratining ko‘tarilishi.

Polip umumiy o‘t yo‘lining bo‘shlig‘ini yopib, mexanik sariqlikning rivojlanishiga olib keladi – bemor sarg‘ayadi, uning siydigi to‘q rangda, najasi esa oq bo‘ladi [6;10–18-b.].

O‘t pufagi polipi yuzaga kelis sabablari. O‘t pufagidagi poliplar uning shilliq qavatiga bir qator sabablar ta’sir qilganda paydo bo‘ladi, ular orasida:

– genetik moyillik (noqulay omillar ta’sirida yuzaga keladigan genlarning bachadonda mutatsiyasi);

– surunkali yallig‘lanish jarayonlari, o‘t pufagi va o‘t yo‘llarida hosil bo‘ladigan zich hosilalar yoki toshlar;

– o‘t pufagi bo‘ynining egrilanishi tufayli o‘t suyuqligining o‘tishiga to‘sqinlik qiladi;

– o‘t yo‘llarining diskineziyasi, harakatlanish funksiyasining buzilishi;

– gelmintozlar;

– noto‘g‘ri, nomutanosib ovqatlanish, yog‘li, xolesterinli mahsulotlarni (tuxum, sariyog‘, qaymoq, pishloq, yog‘li go‘sht) suiiste’mol qilish.

O‘t pufagi polipini tashxislash (diagnostikasi). Bemorning shikoyatlari, anamnez ma’lumotlari va ob’ektiv tekshiruv asosida o‘t pufagi polipini aniqlash juda qiyin. Kasallik faqat unga xos bo‘lgan patognomonik simptom, ya’ni, belgi yoki alomat faqat bitta kasallik yoki holatga xos bo‘lib, boshqa kasalliklarda uchramaydigan belgilar bilan namoyon bo‘lmaydi. O‘t yo‘llari tomonidan uzoq muddatli shikoyatlar mavjud bo‘lganda, bemorga tekshiruv tavsiya etiladi, bu esa pufak shilliq qavatining o‘sishini aniqlashga yordam beradi.

Eng oddiy, qulay, ammo, ayni paytda, yetarlicha ma’lumot beradigan usul o‘t pufagini ultratovush tekshirishdir. U a’zoning devorida joylashgan, aniq konturlarga ega, yallig‘lanish jarayoni mavjud bo‘lganda, pufak devorlarining qalinlashishi, shishishi bilan ingichka yoki keng oyoqdagi cho‘zilgan yoki yumaloq shakldagi hosilalarni ko‘rsatadi. Uzunligi 5 mm.dan kam bo‘lgan poliplar ultratovushda ko‘rinmaydi [4; 100–107-b.].

Shuningdek, diagnostik tekshiruvda quyidagilar ham muhim ahamiyatga ega:

–*retrograd xolangiopankreatografiya* og‘iz orqali o‘n ikki barmoqli ichakka maxsus zond kiritish orqali o‘t yo‘llari va oshqozon osti bezi yo‘llarining patologiyalarini tekshirish va davolash imkonini beruvchi yuqori texnologiyali endoskopik va rentgenologik muolajadir. Muolaja davomida yo‘llarga kontrast modda kiritiladi, bu ularning rentgen tasvirini olish, toshlar, torayishlar, o‘smalarni aniqlash va davolash manipulyatsiyalarini o‘tkazish imkonini beradi;

–*duodenal zondlash* – jigar, o‘t pufagi va o‘t yo‘llarini tekshirish uchun davolash-diagnostika muolajasi bo‘lib, uning davomida o‘t va boshqa suyuqliklar namunalarini olish uchun og‘iz orqali o‘n ikki barmoqli ichakka ingichka zond kiritiladi;

–*o‘t suyuqligini tekshirish* – o‘t pufagida yallig‘lanish jarayonini tashxislashga, uning sababi bo‘lgan bakteriyalarning turini va ularning antibiotiklarga sezgirligini aniqlashga yordam beradi;

–*gistologik tekshiruv* – o‘t pufagi bilan birga olib tashlangan polipning to‘qimasi, xavfli jarayonni istisno qilish uchun uning morfologik tarkibini tekshirish uchun majburiy ravishda yuboriladi;

–*kompyuter yoki magnit-rezonans tomografiya*–murakkab diagnostik vaziyatlarda qo‘llaniladi, yangi hosilani eng aniq tavsiflashga imkon beradi.

Qonning umumiy tahlilida yallig‘lanish jarayonining belgilari, biokimyoviy tahlilda–jigarning va o‘t pufagining disfunksiyasidan dalolat beruvchi bilirubin, AsAT va AlAT miqdorining oshishi aniqlanishi mumkin [1;91–93-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O‘t pufagi polipi yuzaga kelganda davolash muolajalari

O‘t pufagidagi poliplarning ba’zi turlari davolanishni talab qilmaydi, faqat dinamikada muntazam kuzatuvni talab qiladi. Odatda, bu hajmi 10 mm.dan kam bo‘lgan yagona hosila uchun tegishli.

Xolesterinli poliplar soni 5 tadan kam, o‘lchami 10 mm.ga yetmasa, konservativ usullar bilan davolanib, bemorga quyidagilar tavsiya etilishi mumkin:

–diyeta kunlik ratsionda 50–55% uglevodlar, 30% yog‘lar, 15–20% oqsillar bo‘lishi mumkin. Hayvon yog‘lari, xolesteringa boy mahsulotlarni iste’mol qilishni kamaytiriladi;

–ursodezoksixolik kislota preparatlari - polipni eritishga yordam beradi;

–spazmolitiklar – og‘riqni kamaytiruvchi dorilar;

–antibiotiklar – mikroblar tufayli yallig‘lanish jarayoni yuzaga kelganda qo‘llaniladigan dorilar;

–fermentlar – ovqat hazm qilish jarayonlarini me’yorlashtirish uchun qo‘llaniladi;

–statinlar – qonning lipid miqdorini tartibga solish uchun gipolipidemik vositalar guruhi bo‘lib, ularning asosiy vazifasi jigarda lipid ishlab chiqarilishini blokirovka qilish orqali qondagi xolesterin (LDL) darajasini pasaytirish va shu bilan infarkt va insult kabi kasalliklarining rivojlanishini oldini olish.

O‘t pufagi poliplarini davolashning asosiy usuli – pufakni undagi yangi hosilalar bilan birga jarrohlik amaliyoti bilan olib tashlash [1;91–93-b.].

O‘t pufagi polipida jarrohlik amaliyoti uchun ko‘rsatmalar:

– 10 mm.dan katta bo‘lgan ikkita yoki undan ortiq hosilalar;

– keng asosli poliplar;

– ular pufakning bo‘yin sohasida yoki o‘t yo‘lida joylashishi;

– a’zoning barcha devorlarida ko‘plab poliplar bo‘lishi;

– o‘t tosh kasalligi fonidagi poliplar;

– hosilaning faol o‘sishi – uning o‘lchami yiliga 2 mm va undan ortiq oshishi;

– kasallikning yorqin klinik simptom (belgi)lari;

– bemorning yoshi 50 yoshdan katta;

– xavfli jarayon shubhalari.

Klinik vaziyatga qarab, jarrohlik amaliyoti turli usullar bilan amalga oshirilishi mumkin:

–laparoskopik xoletsistektomiya – qorin old devorida 3 ta teshik orqali o‘tkaziladi;

–SILS-xoletsistektomiya –jarrohlik amaliyoti kindik sohasida yagona kesma orqali amalga oshiriladi;

–ochiq xoletsistektomiya (og‘ir hollarda, asoratlar bilan) [2;130–133-b.].

O‘t pufagi polipi yuzaga kelishining oldini olish (profilaktikasi). *O‘t pufagida poliplar paydo bo‘lish xavfini kamaytirishga quyidagilar yordam beradi:*

–faol turmush tarzi;

–yog‘li, achchiq, qovurilgan ovqatlarning minimal miqdori bilan va alkogolsiz sog‘lom ovqatlanish;

–ovqat hazm qilish a’zolari kasalliklarini o‘z vaqtida tashxislash va adekvat davolash;

–vaznni nazorat qilish, uni Ketli indeksi me’yori doirasida ushlab turish [3;76–79-b.].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O‘t pufagi poliplarini jarrohlik amaliyoti bilan davolashdan keyingi qayta tiklash tadbirlari (reabilitatsiya).

O‘t pufagi poliplarini jarrohlik amaliyoti bilan davolashdan keyingi tiklash tadbirlarining hajmi bemorning holatiga bog‘liq. Laparoskopik xolesistektomiyadan so‘ng shifoxonada yotish muddati taxminan uch kunni tashkil etadi, ochiq jarrohlik amaliyoti uzoqroq statsionar davolanishni talab qiladi. Shu vaqt ichida bemor tibbiy xodimlarning nazorati ostida bo‘ladi, har kuni shifokor ko‘rigidan o‘tadi, dori-darmon bilan davolanadi. Choklar olib tashlanganidan so‘ng, uni ambulatoriya gastroenterologi nazorati ostida qo‘llab-quvvatlovchi davolash va ovqatlanish xususiyatlari bo‘yicha tavsiyalar bilan chiqarib yuboriladi. Shuningdek, unga ovqat hazm qilish a’zolari patologiyasi bo‘lgan bemorlar uchun sanatoriylarda sog‘ig‘ini tiklash va davolanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Jovliyev, B.X., Rajobov O‘.Bolalarda xudbinlikning rivojlanishi. “Ilm sarchashmalari” ilmiy-nazariy, metodik jurnali, 2025, 31-yanvar, 91–93-betlar.

(2). Jovliyev B.X. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini oshirishda biotexnologiyaning ahamiyati. “Ilm sarchashmalari” jurnali, 2024, 30-oktabr, 130–133-betlar.

(3). B.Jovliyev, M.Mavlyanov. Imkoniyati cheklangan bolalarga mashg‘ulot o‘tish xususiyatlari. “Ilm sarchashmalari” jurnali, 2024, 31-iyul, 76–79-betlar.

(4). Онучина Е.В. Полипы желчного пузыря: современные подходы к диагностике и лечению. Терапевтический архив. 2021, № 1, с. 100–107.

(5). Курзанцева О.А. Лучевая диагностика патологии желчного пузыря и желчевыводящих путей. Sono-Ace Ultrasound. 2013, № 25, с. 64–76.

(6). Сопуев А.А., Турдалиев С.А., Бакиров С.А., Акматов Т.А., Умурзаков А.А., Бигишиев М.К. Полипы желчного пузыря. Научное обозрение. “Медицинские науки”, 2021, № 3, с. 10–18.

Хамраева Маликахон Гайрат кизи (преподаватель кафедры русского языка и литературы, Карши ГУ; princesskhamra82@gmail.com)

МОДАЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ И МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ СОСТОЯНИЯ В РУССКОМ, УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье анализируются модальные значения и морфологические особенности глаголов состояния в русском, узбекском и английском языках. Исследование проводится в рамках сравнительно-типологического подхода. Основное внимание уделяется модальным функциям, грамматическим особенностям и универсальным закономерностям функционирования данного класса глаголов.*

Ключевые слова: *модальность, глаголы состояния, морфология, русский язык, узбекский язык, английский язык.*

Xamrayeva Malixaxon Gayrat qizi (Qarshi DU "Rus tili va adabiyoti" kafedrasi o'qituvchisi)

RUS, O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA HOLAT FE'LLARINING MODAL VA MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada rus, o'zbek va ingliz tillaridagi holat fe'llarining modal ma'nolari va morfologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot qiyosiy-tipologik yondashuv asosida olib boriladi. Asosiy e'tibor modal funksiyalar, grammatik xususiyatlar va ushbu fe'llar sinfining umumiy qonuniyatlariga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *modallik, holat fe'llari, morfologiya, rus tili, o'zbek tili, ingliz tili.*

Khamrayeva Malikhakhon Gayratovna (Teacher at the Department of Russian Language and Literature, KarSU

MODAL MEANINGS AND MORPHOLOGICAL FEATURES OF STATIVE VERBS IN RUSSIAN, UZBEK AND ENGLISH

Annotation. *The article analyzes the modal meanings and morphological features of stative verbs in Russian, Uzbek, and English. The research is conducted within the framework of a comparative-typological approach. Special attention is given to modal functions, grammatical features, and the universal regularities of this class of verbs.*

Keywords: *modality, stative verbs, morphology, Russian language, Uzbek language, English language.*

Введение. Глаголы состояния представляют собой особый и значимый класс слов, выражающих психическое, физическое или абстрактное состояние субъекта, а также его внутренние переживания, знания, восприятие и отношение к действительности. В отличие от глаголов действия, которые обозначают динамику и процессуальность, глаголы состояния фиксируют статичное положение субъекта в определённой ситуации. Они охватывают широкий спектр семантических значений: от обозначения эмоциональной сферы («любить», «ненавидеть», «бояться») до когнитивных процессов («знать», «понимать», «помнить») и физиологических состояний («болеть», «спать»). В разных языках глаголы состояния выполняют не только лексическую, но и модальную функцию. Они способны выражать возможность, необходимость, желание, знание и иные модальные оттенки, тем самым тесно переплетаясь с грамматическими категориями наклонения и времени. Изучение этого класса глаголов важно не только для описательной грамматики, но и для теории модальности, типологии языков и межъязыковой сопоставительной лингвистики. Актуальность исследования заключается в том, что сопоставительное изучение глаголов состояния в русском, узбекском и английском языках позволяет выявить как универсальные закономерности функционирования данного класса слов, так и уникальные, специфические особенности, присущие каждой из указанных языковых систем. Русский язык, принадлежащий к флективным языкам, узбекский – к агглютинативным, а английский – к аналитическим языкам, представляют собой три различные типологические модели, что делает сопоставление ещё более значимым и плодотворным.

Обзор литературы. Проблема модальности и функционирования глаголов состояния на протяжении многих десятилетий является предметом пристального внимания лингвистов. В отечественной русистике значительный вклад внес В.В.Виноградов, который подробно описал грамматические особенности глаголов состояния, их ограниченность в словоизменении и взаимодействие с модальными значениями. Его идеи получили дальнейшее развитие в трудах А.В.Бондарко и Н.Ю. Шведовой, где категория модальности рассматривается как важнейшая часть предикативной структуры высказывания. В узбекской лингвистике данная проблема изучалась в трудах А. Хожиева,

сосредоточившего внимание на агглютинативной природе глагольной системы и особой роли вспомогательных слов при выражении модальных значений. В последующих исследованиях рассматривались аналитические конструкции с элементами *kerak*, *lozim*, *shart*, которые выполняют модально-оценочную функцию. В англоязычной традиции работы R.Quirk и S.Greenbaum представили систематизированное описание грамматики современного английского языка, в том числе особенностей модальных и статических глаголов.

Методы. Для достижения поставленных целей в исследовании был применён комплекс методов, обеспечивающих системный и многоаспектный анализ исследуемого явления. Каждый из них позволил рассмотреть проблему с разных сторон и тем самым повысил достоверность полученных результатов.

Сравнительно-типологический анализ. Данный метод использовался для выявления универсальных и специфических особенностей выражения модальности и морфологических характеристик глаголов состояния в трёх языках – русском, узбекском и английском.

Дескриптивный метод. С помощью этого метода были детально описаны грамматические характеристики исследуемых глаголов. Особое внимание уделялось их словоизменению, категориям времени, вида и наклонения, а также существующим ограничениям (например, отсутствие некоторых форм или парадигм).

Семантико-функциональный анализ. Этот метод применялся для исследования модальных значений, реализуемых через глаголы состояния. Он позволил раскрыть функциональную нагрузку данных глаголов в выражении предикативности, субъективно-оценочных значений, а также их роль в построении высказывания.

Эмпирическую базу исследования составили глаголы состояния, отобранные из нормативных грамматик, учебных корпусов и лексикографических источников по русскому, узбекскому и английскому языкам. В анализ также включались примеры из сопоставительных словарей, учебных пособий и современных текстов художественного и публицистического стиля, что обеспечило репрезентативность и объективность исследования.

Результаты. Сопоставительный анализ показал, что глаголы состояния и модальные элементы в русском, узбекском и английском языках обладают как универсальными, так и типологически уникальными характеристиками. Русский язык: модальные значения: возможность (*мочь* – «Я могу прийти»), необходимость (*должен* – «Он должен работать»), желание (*хотеть* – «Я хочу уехать»), знание (*знать* – «Я знаю это правило»). Морфологические особенности: изменяются по лицам и временам (*могу, можешь, может*), ограниченные видовые формы (*мочь* не имеет совершенного вида), аналитические конструкции будущего времени (*буду хотеть*), отсутствие некоторых форм (*знать* не образует повелительного наклонения).

Узбекский язык. Модальные значения: возможность (*mumkin, bilmoq* – «Men bora olaman»), необходимость (*kerak, lozim, shart* – «U kelishi kerak»), желание (*xohlamoq* – «Men dam olmoqchiman»), знание (*bilmoq* – «Men bu narsani bilaman»). Морфологические особенности: агглютинативность (*bor-aman, bor-adi*), аналитические конструкции (*borishi kerak, borishi mumkin*), неизменяемые вспомогательные слова (*kerak, lozim, shart*), универсальность *bilmoq* (знание+возможность: *U suza biladi*).

Английский язык. Модальные значения: возможность (*can, may, could* – «I can help you»), необходимость (*must, should, have to* – «You must be careful»), желание (*want, would like* – «I want to study»), знание (*know* – «I know the answer»). Морфологические особенности: ограниченная парадигма (*he can, they can*), отсутствие неличных форм (*to can* не существует), аналитические конструкции (*be able to, have to*), стативные глаголы (*know, like, believe*) не употребляются в Continuous.

Обсуждение. Сопоставительный анализ показал, что в русском языке глаголы состояния функционируют как полнозначные единицы, но обладают рядом морфологических ограничений: отсутствие форм повелительного наклонения у некоторых глаголов (*знать*), неполная видовая система (*мочь*), ограниченное употребление в аналитических формах. В узбекском языке доминирует агглютинативность и аналитизм, модальные значения преимущественно выражаются через вспомогательные слова (*kerak, lozim, shart*) и конструкции типа *borishi mumkin*, что демонстрирует тенденцию к синтаксической экспликации модальности, а не к морфологическому развитию отдельных глаголов. В английском языке модальные глаголы составляют закрытый класс, обладают ограниченной парадигмой, не образуют неличных форм и выполняют исключительно служебную функцию, сохраняя при этом высокую семантическую нагрузку; особое ограничение касается стативных

глаголов (*know, like, believe*), которые не употребляются в форме Continuous. Универсальные черты заключаются в обязательном выражении базовых модальных значений (возможность, необходимость, желание, знание), что подтверждает общие когнитивные закономерности языкового мышления. Специфические особенности проявляются в морфологическом оформлении: флективность в русском языке, агглютинативность и аналитизм в узбекском, а также ограниченность парадигмы и закрытость класса в английском. Полученные результаты свидетельствуют о том, что выражение модальности через глаголы состояния имеет как универсальные основания.

Заключение. Проведенное исследование показало, что глаголы состояния в русском, узбекском и английском языках выполняют не только лексическую, но и модальную функцию, выражая такие значения, как возможность, необходимость, желание и знание. В русском языке глаголы состояния ближе к полнозначным глаголам, но демонстрируют морфологические ограничения в категориях вида, наклонения и словообразования. В узбекском языке основную роль в выражении модальности играют аналитические конструкции и вспомогательные слова (*kerak, lozim, shart*), что соответствует агглютинативному характеру языка и его синтаксической организации. В английском языке модальные глаголы образуют закрытый класс, обладают ограниченной парадигмой и высокой семантико-функциональной нагрузкой, а стативные глаголы имеют особые ограничения в видовременной системе. Универсальными для всех трех языков являются базовые модальные значения, что свидетельствует о типологическом единстве языков в области выражения модальности.

Список использованной литературы:

(1). Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 489 p.

(2). Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, 376 p.

(3). Palmer F. Mood and Modality. Cambridge University Press, 2001, 240 p.

(4). Абдуллаев Ш. Ўзбек тилида модал маънолар ифодаси. Тошкент, “Фан”, 1992, 178-бет.

(5). Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Ленинград, “Наука”, 1990, 253 с.

(6). Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва, “Высшая школа”, 1972, 614 с.

(7). Ҳожиев А. Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1985, 356-бет.

(8). Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, “Наука”, 1977, 200 с.

Жаббарова Юлдуз Ачилбековна (преподаватель Ургенчского филиала Ташкентской медицинской Академии)

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ФАРМАКОДИНАМИКИ ПРОТИВООПУХОЛЕВЫХ СРЕДСТВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *В статье анализируются особенности репрезентации фармакодинамики в переводах инструкций на узбекский язык. Материалом исследования послужили 15 инструкций, переведённых с русского языка. Особое внимание уделено точности терминологии, сохранению исходного смысла и синтаксическим особенностям узбекского языка. Выявлены случаи калькирования, семантической адаптации и неоправданных смысловых потерь. Исследование подчёркивает актуальность задачи стандартизации медицинской терминологии на узбекском языке, а также необходимость разработки специализированных глоссариев для медицинских переводчиков.*

Ключевые слова: *фармакодинамика, узбекский язык, перевод, инструкция, терминология, калькирование.*

Jabbarova Yulduz Achilbekovna (Toshkent Tibbiyot akademiyasining Urganch filiali o‘qituvchisi)

O‘ZBEK TILIDA O‘SMAGA QARSHI DORI VOSITALARI FARMAKODINAMIKASINING LISONIY IFODALANISHI

Annotatsiya. *Maqolada farmakodinamikani o‘zbek tiliga tarjima qilingan dori vositalari yo‘riqnomalarida ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot materiali sifatida rus tilidan tarjima qilingan 15 ta yo‘riqnoma tanlandi. Unda terminologiyaning aniqligi, mazmunning saqlanishi va o‘zbek tilining sintaktik xususiyatlariga alohida e’tibor qaratildi. Kalka, semantik moslashuv va asossiz ma’no yo‘qotish holatlari qayd etildi. Tadqiqot o‘zbek tilida tibbiy terminologiyani standartlashtirish zaruriyatini hamda tibbiy tarjimonlar uchun maxsus glossariylar tuzish muhimligini ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *farmakodinamika, o‘zbek tili, tarjima, yo‘riqnoma, terminologiya, kalkalash.*

Yulduz Achilbekovna Jabbarova (Lecturer at the Urgench Branch of the Tashkent Medical Academy)

LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE PHARMACODYNAMICS OF ANTICANCER DRUGS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation. *The article analyzes the features of pharmacodynamics representation in the translations of medical instructions into the Uzbek language. The study is based on 15 instructions translated from Russian, with particular attention to the accuracy of terminology, preservation of meaning, and the syntactic features of the Uzbek language. Cases of calquing, semantic adaptation, and unjustified semantic losses are identified. The research highlights the necessity of standardizing medical terminology in Uzbek and the development of specialized glossaries for medical translators.*

Keywords*: pharmacodynamics, Uzbek language, translation, instruction leaflet, terminology, calquing*

Введение. В условиях глобализации и роста числа онкологических заболеваний возрастает значение точного перевода медицинской документации, особенно инструкций по применению противоопухолевых препаратов. Особую роль играет анализ языковых средств, описывающих фармакодинамику, так как именно они обеспечивают понимание механизма действия лекарственных средств. Несмотря на наличие работ по медицинскому переводу, аспект языковой репрезентации фармакодинамической информации в узбекском языке остаётся недостаточно изученным [1].

В настоящем исследовании анализируются особенности репрезентации фармакодинамической информации в инструкциях к противоопухолевым препаратам, переведённых с русского языка на узбекский [2].

Работа выполнена в русле лингвистического и переводоведческого подхода с использованием элементов дискурсивного анализа. Такой выбор объясняется спецификой материала: фармакодинамические описания относятся к специализированному медицинскому дискурсу, где важна не только точность передачи терминологии, но и сохранение функциональной и коммуникативной ценности текста [3].

Анализ литературы по теме. Сопоставление с зарубежными исследованиями демонстрирует сходные тенденции. Так, работа “Translating Medical Terminology in English and Uzbek: A Functional-Semantic Perspective” указывает на использование стратегий заимствования, кальки, дескриптивного перевода и семантического изменения [4]. Аналогично, исследование “Typological Problems of Medical Texts and Terms” отмечает стремление переводчиков избегать пассивных конструкций, заменяя их более «читабельными» структурами [5].

Номинализация, по данным работы “Using Nominalization in Scientific Texts: A Practical Review of the Related Studies”, рассматривается как признак научного стиля и способ повышения компактности текста. Это совпадает с наблюдаемыми в исследовании закономерностями [6].

Методология исследования. Сравнение оригинальных русскоязычных инструкций и их узбекских переводов позволило выявить закономерности репрезентации научной информации и характерные переводческие трансформации. Для анализа отобрано 15 инструкций, включающих раздел «Фармакодинамика» и относящихся к различным фармакологическим группам. Такой корпус обеспечил возможность выявить как общие тенденции, так и индивидуальные особенности переводческих решений [7].

Результаты и обсуждения. Анализ показал, что в узбекских переводах регулярно фиксируется замена глагольных конструкций номинализованными формами [8]. Подобное структурное преобразование стало одной из наиболее характерных тенденций (см. табл. 1).

В отдельных случаях терялось указание на степень выраженности фармакодинамического эффекта. Например: в оригинале – «значительно подавляет рост опухоли», в переводе — лишь «ўсимта ўсишини тўхтатиш таъсири».

Обнаружены замены узкоспециализированных терминов на более общие медицинские. Это сохраняло общий смысл, но снижало точность передачи фармакологической информации [9].

В нескольких документах повторялись однотипные модели с отглагольными существительными, например: «ўсимта ўсишини тўхтатиш таъсири». Эти конструкции стали устойчивым приёмом описания действия [10].

Кроме того, в ряде переводов отмечено упрощение синтаксиса и снижение терминологической точности, что приводило к ослаблению логической связности текста.

Заключение и рекомендации. Таким образом, выявлен комплекс типичных языковых и переводческих особенностей, характерных для узбекских переводов инструкций [11].

Таблица 1

Основные языковые модели и переводческие особенности при описании фармакодинамики в узбекских переводах

Категория наблюдений	Характеристика	Пример проявления
Языковые модели	Замена глагольных конструкций номинализациями	«ингибирует пролиферацию» → «пролиферация ингибирования»
Смысловые сдвиги	Частичное смещение значения, потеря указания на степень воздействия	«значительно подавляет рост опухоли» → «ўсимта ўсишини тўхтатиш таъсири»
Терминологические замены	Замена узкоспециализированного термина на общий медицинский	«ангиогенез» → «образование сосудов»
Частотные конструкции	Повторяющиеся отглагольные существительные	«ўсимта ўсишини тўхтатиш таъсири»
Различия в уровне научности	Упрощение синтаксиса, снижение логической связности	длинное сложноподчинённое предложение → простое с минимальной терминологией

Примечание: категории выделены на основе качественного кодирования текстов раздела «Фармакодинамика» в корпусе 15 инструкций.

Таким образом, результаты свидетельствуют о совокупности типичных языковых и переводческих особенностей при передаче фармакодинамической информации в узбекских переводах инструкций (табл. 1).

Полученные данные подтверждают, что в узбекских переводах фармакодинамических описаний доминируют номинализационные и отглагольные конструкции, а также случаи терминологических замен и смысловых сдвигов [12].

Ограничения исследования связаны с ограниченным числом документов (15 инструкций) и сосредоточенностью только на разделе «Фармакодинамика». Включение других разделов («Фармакокинетика», «Показания», «Противопоказания») в будущем позволит получить более комплексное представление о специфике перевода медицинских текстов [13].

Результаты исследования имеют теоретическую и практическую значимость. С одной стороны, они уточняют механизмы репрезентации фармакодинамической информации в переводе и позволяют вписать их в общую картину переводческих стратегий в медицинской сфере [14], [15]. С другой – выявленные тенденции могут быть использованы в практике преподавания медицинского перевода, при подготовке глоссариев и методических рекомендаций. Перспективным направлением дальнейших исследований является разработка переводческих стратегий, которые обеспечат баланс между ясностью текста и точностью фармакологической информации.

Список использованной литературы:

(1). Grabowski L. Distinctive Lexical Patterns in Russian Patient Information Leaflets. Research in Language. 2019, Vol. 17, № 4, p. 365–383.DOI:10.18778/1731-7533.17.4.04

(2). Movlanova R. Typological Problems of Medical Texts and Terms from English into Uzbek World Bulletin of Social Sciences. 2025, Vol. 44, URL: https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/5032.

(3). Tutubalina E., Miftahutdinov Z., Nikolenko S. et al. The Russian Drug Reaction Corpus and Neural Models for Drug Reactions and Effectiveness Detection in User Reviews // arXiv. – 2020. – URL: https://arxiv.org/abs/2004.03659

(4). Translation Features of Medical Terms. International Journal of Advance Research and Writing (IJARW). 2023. URL: https://ijarw.com/PublishedPaper/IJARW1159.pdf.

(5). Khakimov J., Kadirov M. UzMorphAnalyser. A Morphological Analysis Model for the Uzbek Language Using Inflectional Endings // arXiv. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2405.14179

(6). Conceptual and Linguistic Challenges in Translating Medical Terms between English and Uzbek. Journal of Advanced Linguistic Studies (JALS). 2025. Vol. 12, № 1. URL: https://bahripublications.co.in/PDF/JALS/.../19%20-% 20CONCEPTUAL%20AND%20LINGUISTIC%20-%20FULLY%20FINAL.pdf.

(7). Tursunov Sh., Yusupov A., Khusanov B. UzBERT: Pretraining a BERT Model for Uzbek // arXiv. 2021, URL: https://arxiv.org/abs/2108.09814.

(8). Eshbayeva N.U. Features of the Transfer of Meanings of Latin and Greek Medical Terms into Russian and Uzbek Languages. International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. 2023, Vol.10, № 6, p. 112–118. DOI: 10.18415/ijmmu.v10i6.5239

(9). Movlanova R. Linguistic and Pragmatic Approaches to Achieving Communicative Goals in the Translation of English and Uzbek Medical Texts. World Bulletin of Management and Law. 2025, № 1, URL. https://www.neliti.com/ publications/602690/

(10). Karimova Y.S. Pragmatic and Linguistic Peculiarities of Medical Discourse in English and Uzbek Languages. ScitePress Proceedings PAMIR-2. 2023, p. 212–218, URL, https://www.scitepress.org/Papers/2023/127449/127449.pdf

(11). Haydarova N.A. Linguocultural Analysis of English and Uzbek Medical Phraseological Units Describing Physiological Processes. European Journal of Research Development and Sustainability. 2020, Vol.1, № 4, URL, https://media.neliti.com/media/publications/340880

(12). Abduganiyeva F.A. The Evolution of Medical Terminology in Uzbek Media Discourse. Western European Studies. 2025, URL: https://westerneuropeanstudies.com/index.php/2/article/view/2652

(13). Венгеровский А.И. Клиническая фармакология и фармакотерапия. Самарканд, Самаркандский государственный медицинский университет, 2015, URL: https://e-library.sammu.uz/...

(14). Navruzova M.G. Fundamentals of Medical Term Formation in Uzbek Language. Middle European Scientific Bulletin. 2021, Vol. 12, p. 488–491. DOI: 10.47494/mesb.v12i.589

(15). Akbarkhodjayeva F.A. Linguistic Features of Medical Terms in Uzbek and Russian Languages // Journal on Scientists. 2024, №. C-9, URL: https://www.scientists.uz/uploads/202405/C-9.pdf

Анорбоева Дилшодабону Шавкат кизи (преподаватель Андижанского филиала Кокандского университета: e-mail: dilyushaanarboyeva.@gmail.com)

ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЧУВСТВО ОСЯЗАНИЯ

Аннотация. *В статье рассматриваются специфические особенности фразеологических единиц английского и узбекского языков, выражающих чувство осязания. В частности, подробно анализируются обороты с компонентом «рука» (“hand” в английском языке, “qo‘l” в узбекском языке). Приводятся соответствующие примеры.*

Ключевые слова: *чувство осязания, соматизм, фразеологизм, культура, речь, ментальность.*

Anorboyeva Dilshodabonu Shavkat qizi (Qo‘qon universitetining Andijon filiali o‘qituvchisi)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARINING TEGINISH TUYG‘USINI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARINING TADQIQI

Annotatsiya. *Maqolada ingliz va o‘zbek tillarining teginish tuyg‘usini ifodalovchi frazeologik birliklarining o‘ziga xos xususiyatlari o‘rganildi. Xususan, “qo‘l” komponenti (ingliz tilida“hand”, o‘zbek tilida “qo‘l”) bilan aylanishlar batafsil tahlil qilinadi. Tegishli misollar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *teginish hissi, somatizm, frazeologizm, madaniyat, nutq, mentalitet.*

Anorboeva Dilshodabona Shavkat kizi (Lecturer at the Andijan branch of Kokand University)

THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES EXPRESSING THE SENSE OF TOUCH

Annotation. *The article examines the specific features of the phraseological units of the English and Uzbek languages, expressing a sense of touch. In particular, the turns with the “hand” component ("hand" in English, “qo‘l” in Uzbek) are analyzed in detail. Relevant examples are provided.*

Keywords*: sense of touch, somatism, phraseology, culture, speech, mentality.*

Введение (Introduction). Мы можем видеть, что в английском и узбекском языках фразеологизмы, выражающие осязание, не только вбирают в себя языковые особенности языка в его структурном и изобразительном выражении, но и отражают культуру. Именно в этом аспекте целесообразно разбирать по частям фразеологизмы, выражающие осязание в английском и узбекском языках. В сопоставляемых языках фразеологизмы, выражающие осязание, в отличие от текста, выражаются более эмоциональными переживаниями. Стоит отметить, что взаимодействие языка и культуры проявляется посредством фразеологизмов. Благодаря знакам, с которыми люди вступают в общение, язык существует и всегда служит людям, культура же –это историческая модель выражения значений, возникающих в процессе общения на языке [6].

Язык–это динамично развивающаяся открытая система, язык используется большим количеством людей. Вместе с тем, человечество не может изменить язык по своему желанию, не может выбрать желаемый язык в качестве родного.

Культура связана с активным участием человечества, она создана человечеством. Культура развивается под влиянием новых теорий и новых явлений действительности. В частности, XXI век, который считается веком высоких технологий, коренным образом меняет культуру человечества,

включая образ жизни, искусство, структуру общества, семейные отношения и многое другое. Язык-свойство любого человеческого общества, и абсолютно естественно, что он меняется и развивается как явление [4].

Кроме того, язык-компонент культуры, передаваемый от предка к потомку, он также является основным инструментом понимания и исследования культуры. Глубокое понимание науки, религии, литературы, предотвращение возникающих военных конфликтов и противоречий может быть достигнуто только с помощью языка, то есть посредством дебатов, переговоров, перемирия и соглашений.

Изучение фразеологизмов развивается поэтапно, отражая лингвокультурную ситуацию, характерную для тех или иных исторических периодов, выражая через языковые коды национальный менталитет конкретного народа. Поэтому для правильного и адекватного перевода фразеологизмов с симметричным значением важно глубокое и глубокое знание не только переводимого языка, но и истории, образа жизни, обычаев, национально-культурных особенностей народа, общающегося на этом языке, а также симметричных особенностей осязательного восприятия.

Явления стилистической окраски, переноса значения и многозначности фразеологизмов, выражающих осязание в английском и узбекском языках, безусловно, создают определенные трудности для переводчика. Адекватность перевода в данном случае во многом напрямую зависит от профессиональных навыков переводчика, умения правильно выбирать методы перевода.

Фразеологизмы, выражающие осязание, являются особо значимой частью лексического пласта языка. Они также являются сокровищницей образа жизни народа, владеющего языком, отражающей мудрость и традиции народа. Фразеологизмы, выражающие осязание, носят в языке образно-выразительный характер и поэтому воплощают в себе большой объем информации (сообщения).

В сопоставляемых языках фразеологизмы, выражающие осязание, могут восприниматься как своеобразный “микротекст”, воплощающий происходящие реалии. Фразеологизмы, выражающие осязание, называют предметы, существующие в реальной действительности и внутреннее чувство говорящего, выражающее состояние, а также эмоциональное отношение к тому предмету, о котором идет речь. В художественной литературе фразеологизмы демонстрируют всю красоту, выразительность и красочность средств выражения.

В процессе анализа фразеологизмов, выражающих осязание, необходимо сохранять стилистические особенности языка оригинала. Ибо фонд фразеологизмов языка чрезвычайно обширен и уникален. Эта широта выражает свойство языка, которое выражает симметрию. Фразеологизмы (фраземы), выражающие осязание, являются, как уже говорилось выше, устойчивыми сочетаниями, принадлежащими только к одному языку, причем значение этих сочетаний не всегда совпадает с суммой отдельно взятых значений составляющих его компонентов.

В языках различных систем фразеологизмы или устойчивые сочетания (а также идиомы) затрудняют понимание их значения в предложениях из-за невозможности дословного перевода. Поскольку значение, которое выражает идиома, искажено. С другой стороны, фразеологизмы придают языку яркую эмоциональную окраску.

В большинстве своём грамматическое значение фразеологизмов или идиом, выражающих осязание, при определении не всегда соответствует требованиям языковой нормы, так как считается, что это значение переросло в грамматический архаизм. Фразеологизмы – это готовые продукты, которые лексически не делятся на компоненты и пришли в устойчивое состояние соединения, сформировавшееся в языке за долгие годы.

Анализы питературы по теме (Literature review). Учитывая вышесказанное, изучение грамматической природы фразеологизмов в лингвистике было ответственным заданием многих ученых. В данной статье, в которой изучались фразеологизмы, выражающие осязание, были проанализированы фразы, содержащие слово “hand” в английском языке, “qo‘l” в узбекском языке, являющееся одним из соматических фразеологизмов, играющих ключевую роль в осязании.

Фразеологизмы, выражающие осязание, в английском и узбекском языках имеют выражения с компонентном *рука*: выражения на английском языке: *not to lift a finger*; на узбекском языке: *qo‘lini sovuq suvga urmaslik (*не бить рукой в холодную воду)имеют также отрицательную оценку, применяется к тем, кто не выполняет тяжелый физический труд: например: на английском языке:*"He just watches TV and never lifts a finger to help with the dishes";[1]* на узбекском языке: *Chol tepalarida turib ishlatmasa,* ***qo‘llarini sovuq suvga ham urmaydigan*** *nevaralari uning betobligini eshitishib, do‘ppilarini osmonga otib yurishgandir.* (A.Qahhor);(Внуки, которые не били руками в холодную воду, когда

старик стоял на холмах и не заставлял их работать, вероятно, слышали, как он болен, и бросали свои тюбетейки в небо (A.Qahhor); *Kelinligimdan to hozirgacha qo‘lim kosov, sochim supurgi bo‘lib keldim. Kelin oldimmi, endi* ***«qo‘limni sovuq suvga ham urmayman»****, deb ko‘p takrorlardi* (Z.Qurolboy qizi). (С тех пор, как я стала невестой, моя рука была косой, а волосы – метлой. Мне много раз повторяли: «Я взяла невесту, теперь даже рукой в холодную воду не бью» (З.Куролбой қизи).

В узбекском языке в противоположность словосочетанию *“qo‘lini sovuq suvga urmaslik” (*“не бить рукой в холодную воду”) сформировалось выражение *oyoq-qo‘li chaqqon (*"ловкость рук-ног"). Данная фраза имеет ментальный характер и приобретает позитивный оттенок. Эта фраза-прилагательное также имеет гендерный характер, не принадлежащий английскому менталитету, и используется, когда прилагательное присваивается новоиспеченным невестам в узбекской семье, которые проворны, сообразительны, умеют все: например: *Hayot haqida mening ham o‘z o‘yim, o‘z fikrim bor edi. Lekin u onamga yoqmadi. “U bizga to‘g‘ri kelmaydi, – derdi onam har doim. – Bizga* ***oyoq-qo‘li chaqqon****, har qanday mehnatdan tap tortmaydigan kelin kerak”* (A.Qahhor). (У меня тоже был свой дом, свое мнение. Но маме оно не нравилось. “Она нам не подходит, – всегда говорила мама. –Нам нужна невеста с ловкими руками-ногами, не уклоняющаяся от любого труда” (А.Каххар). Приведенный выше пример показывает, что фразеологизмы, выражающие осязание между двумя языками, вызывают выражение отрицательного значения из положительной ситуации.

Также на основе специфического противопоставления и единства возникает план выражения и план содержания фразеологизмов, выражающих осязание, соответственно, фразеологизмы требуют особого подхода, изучения. Это обстоятельство особенно открыто проявляется в аспектах его образования во фразеологизмах следующей группы. Например:

а) понимаемое через чувство: на английском языке: *with an iron hand, rule with a rod of iron, rule with an iron hand;* на узбекском языке: *yumshoq qo‘l, yumshoq bilak, qattiq qo‘l;*

б) выражающее способность: на английском языке: *to have a heart of gold smb, be light fingered;* на узбекском языке: *qo‘li gul, qo‘li oltin;*

в) выражающее способ выполнения действия: на английском языке: *run the risk;* на узбекском языке: *tez bajarmoq;*

г) исполнение или не исполнение желания: на английском языке: *to have itching finger;* на узбекском языке: *qo‘li qichimoq;*

д) бездействие: на английском языке: *to give up as hopeless*; на узбекском языке: *ikki qo‘lini burniga tiqib o‘tirmoq, qo‘lini qovushtirib o‘tirmoq;*

е) выражающие значение помощи: на английском языке: *to give a helping hand*; на узбекском языке: yor*dam qo‘lini cho‘zmoq* и т.д.

Во фразеологизмах, выражающих осязание, соматизм *рука* участвует в образовании нескольких оборотов, сочетающихся с различными словами. Большинство фразеологизмов с компонентом *рука*, выражающие осязание, представляют собой глагольные фразы с двухкомпонентной структурой существительное + глагол: в английском языке: *at the hand of sb, be good with your hands, bind/tie sb hand and foot, get your hands dirty, have your hands full, have your hands tied, in sb’s capable, safe, etc., keep your hand in, out of hand, put your hand, take sb in hand, throw your hand in;* в узбекском языке: *qo‘l bermoq, qo‘lga olinmoq, qo‘lga kirmoq, qo‘lga olmoq, qo‘lga tegmoq, qo‘lga tushmoq, qo‘ldan bermoq, qo‘ldan ketmoq, qo‘ldan chiqmoq, qo‘ldan o‘tkazmoq, qo‘liga qaramoq, qo‘liga qo‘nmoq, qo‘lidan kelmoq, qo‘lini bog‘lamoq, qo‘lini ko‘tamoq, qo‘lini tortmoq, qo‘lini qaytarmoq, qo‘lini halollamoq, qo‘l olishmoq, qo‘l qo‘ymoq* и т.д. Именно фразеологизмы, выражающие осязание, выступают в качестве исходных по смысловой структуре, а слово *рука* является смысловым базовым компонентом, определяющим логическую основу выражений.

Например, фраза *to get in hand(s) – qo‘lga olmoq* является двухкомпонентной, и ее значения можно найти в анализе, проведенном на толковых словарях: 1. Передать в собственное распоряжение. 2. Атаковать и вторгаться внезапно (официально). 3. Арестовать. Задержать с целью заключения (официально). 4. Сделать подчиненным своей воле. Стремиться к цели способам и взяточничества, обмана и т.д.; 5) мы являемся свидетелями того, как такие значения, как “схватить”, “захватить”, “занять”, “заключить”, вступают в процесс общения. Фраза “*to get in hand - qo‘lga olmoq”* в значении фразеологизмов, выражающих осязание, употребляется в предложениях в сочетании, управляя прямым дополнением: например: на английском языке: *I know their address is here somewhere, but I con’t get my hands on it right now.* На узбекском языке: *Navoiyning o‘zi kelib, ishni* ***qo‘lga olmasa,*** *hozirgi hokimlarnnig dastidan xalqning na noni butun, na joni salomat* (Oybek. Navoiy). (Если Навои сам

не придет и не возьмется за дело, то в руках нынешних Хакимов не останется ни хлеба, ни здоровья для народа (Ойбек. Навои) [3].

Хотя грамматическое образование фразеологизмов, выражающих осязание, не отличается от свободных сочетаний, они отличаются от свободных соединений характером грамматического построения. В зависимости от того, участвует ли глагольный компонент фраземы в переходной или непереходной семеме, образуются различные падежные суффиксы. На английском языке: *Hands off, turn one's hand to smth, slip through one's finger, get away with;* на узбекском языке: *qo'lini tortmoq, qo'lini halollamoq, qo'lini qaytarmoq, qo'lini uzatmoq,* в этих фраземах глагольный компонент участвует в переходной семеме, образуя прямое дополнение перед собой. В узбекском языке глагольный компонент таких фразем, как q*o'lga olmoq, qo'lga tushmoq, qo'ldan o'tkazmoq, qo'ldan bermoq, qo'lida o'ynatmoq*, участвуя в непереходной семеме, формируется падежными аффиксальными суффиксами соматизма *qo'l (рука)*.

Симметричное и асимметричное соотношение фразеологизмов, выражающих осязание, в английском языке с участием лексемы «рука»: *have itching finger, to play into someone's hands, not lay a finger on,* то есть *рука свободна, рука в пределах досягаемости; to get the upper hand, to get away with*; на узбекском языке: *qo'li keladi, qo'li tegmadi, qo'li qichiyapti, qo'li bormadi,*подобные фразы имеют структурное содержание, эквивалентное предложению, вступая в отношения "подлежащее - сказуемое". Например, двухкомпонентная фраза *qo'li bormaslik* ("не идти за руку") на узбекском языке интерпретируется как однозначная фраза и означает "неспособность приступить к какой-либо деятельности под влиянием чувства, побуждающего вас что-то не делать". Это формирует выражение, которое имеет отношение подлежащее+сказуемое к предложению: например: *Qisqasi, endi unga xat yozishga* ***qo'lim bormadi*** (A.Muxtor). (Короче, я больше не мог писать ему письма (А.Мухтар).

Из приведенных выше примеров видно, что фразы с компонентом *рука* служат для образования не только фразеологических единиц, выражающих осязание в английском и узбекском языках, но и словосочетаний, эквивалентных предложению.

В английском языке встречаются также трехкомпонентные фразеологизмы, эквивалентные предложению, как во фразеологизмах, выражающих осязание *as one can do, do what you want, work in hand*: например: *"He is doing as well as one can do in this situation"*. Аналогичные сочетания, выражающие чувство, встречаются и в узбекском языке: *qo'li pul ko'rmadi, qo'liga pul kirdi [8]. например: Do'kon ajratib o'zi ish boshlab,* ***qo'liga pul kirgandan keyin*** *quturib ketdi-da* (A.Qahhor): (Когда он отделил лавку и начал работать сам, он пришел в бешенство после того, как деньги попали в его руки (А.Каххар).

Определенную часть фразеологизмов, выражающих осязание, составляют прилагательные словосочетания, структурно имеющие модель «существительное + прилагательное» или «прилагательное+существительное». Например, в английском языке: *handi-capped, hand-crf-ted, hand-braked;* в узбекском языке: *qo'li baland, qo'li band, qo'li bo'sh, qo'li gul, qo'li yengil, qo'li kalta, qo'li ochiq, qo'li egri, qo'li qisqa,*подобные прилагательные фразеологизмы образуются по модели "существительное + прилагательное". Все эти фразы служат для выражения внутреннего ощущения осязания человека, отношения характер-свойство.

Парадигматическая форма фразеологизмов, выражающих осязание, определяется тем, имеют ли они свойство спряжения или видоизменения. Прежде чем указать парадигматическую форму фразем, важно определить, к какой части речи они относятся.

Как известно, наиболее часто и продуктивно употребляемыми в языке выражениями являются глагольные фразеологизмы. Если они будут иметь вид глагол-выражение, они, несомненно, будут спрягиваться; если же мы встретим их в виде предложения, они не будут спрягаться. Например, английское сочетание*"left one's hand to"* эквивалентно узбекскому сочетанию *qo'l ko'tarmoq* ('поднять руку"), и когда мы спрягаем это сочетание, мы говорим на узбекском языке: *qo'l ko'tardim, qo'l ko'tarding, qo'l ko'tardi (*"я поднял руку", "ты поднял руку", "он поднял руку"). С другой стороны, фраза *Qo'l tegdi (*"коснулся руки") эквивалентна предложению, которое мы не можем спрягать.

Синтаксическое окружение фразеологизмов, выражающих осязание в английском и узбекском языках, подразумевает их сопряжение в речи со словами различной задачи. Если фразеологизмы, выражающие осязание, имеют конструкцию, эквивалентную предложению, то из-за наличия в его составе подлежащего оно не может получить из речи другого подлежащего: типа *qo'l(i) tegdi, qo'li qisqa (*рука(я) коснулась, рука коротка).

Особенности фразеологизмов, выражающих осязание в английском и узбекском языках, связаны с их синтагматическими отношениями. Раскрытию семантической природы фразеологизмов, выражающих осязание, служат такие явления, как синонимия, антонимия, многозначность между словосочетаниями этого восприятия.

Известно, что многозначные (многозначные) фразеологизмы могут означать два, три и более значений. Например, узбекская фраза*qo‘l urmoq*(хлопать в ладоши) имеет два значения: 1. Трогать: *To‘lqin hozirgina dasturxonga qo‘yilgan va hali* ***qo‘l urib*** *ulgurilmagan palovni Gulruh va onasiga qarab uloqtirdi.* (Zarafshon, 2006) (Тулкин передал плов, который только что был поставлен на стол и еще не попал в руки, в сторону Гулрух и её матери. (Зарафшан, 2006); 2. Начать что-то делать: *Ana shunda, Botir firqa yurak yutib bir ishga* ***qo‘l urdi*** (T.Murod. Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi). (Вот тогда партия Батыра взялась за дело, покорив сердце (Т.Мурад. В этом мире нельзя умереть) [5].

Хотя большинство многозначных выражений, обозначающих осязание, являются двузначными, фразеологизмы с тремя, четырьмя и пятью значениями также имеют место. Например, в «Толковом словаре узбекского языка» объясняются четыре значения выражения *qo‘lga olmoq*: 1. Взять в свое распоряжение: *Maniya velichiya - jamiyatni* ***qo‘lga olish*** *uchun kurashadi, jamiyatni boshqarish uchun kurashadi, jamiyatni kaftida ushlab turish uchun kurashadi* (T.Murod. Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi) (Мания величия борется за власть над обществом, борется за контроль над обществом, борется за то, чтобы держать общество в руках (Т.Мурад. В этом мире нельзя умереть) [5]. 2. Атаковать и вторгаться внезапно (официально). 3. Арестовать. Ловить с целью заточения (формально): *Xohlasang, folbinni* ***qo‘lga olamiz****: gap-so‘z ulg‘amayd.* (Oybek. Navoiy). (Если хочешь, поймаем гадалку: дело не сложное (Ойбек. Навои); 4. Делать подчиненным своей воле: *Navoiyning o‘zi kelib, ishni* ***qo‘lga olmasa****, hozirgi hokimlarnnig dastidan xalqning na noni butun, na joni salomat* (Oybek. Navoiy). (Пока Навои сам не придет и не возьмется за дело, в руках нынешних Хакимов для народа не останется ни хлеба целого, ни души здоровой (Ойбек. Навои) [3].

Методология исследования (Research Methodology). Из примеров видно, что полисемантичные выражения для одного выступают в качестве основы, а значения одного вырастают из другого.

Анализы и результаты (Analysis and results). Мы придерживались мнения, что, описывая структурно-грамматические особенности фразеологизмов, представляющих осязание в изучаемых языках, можно строить определенные модели фразеологизмов. Мы стали свидетелями того, как различные модели фразеологизмов, выражающих осязание, в английском и узбекском языках выражаются посредством существительных, прилагательных и глаголов. Они выражаются следующим образом:

В английском языке:

1. N+V = (состоят из одного существительного и одного глагола).
2. N+N+V = (состоят из одного существительного с двумя корнями и одного глагола).
3. N+N+V+V = (состоят из одного существительного с двумя корнями и двух глаголов).
4. Adj+N+V = (состоят из одного прилагательного, одного существительного и одного глагола).
5. N+Prep+N = (состоят из одного существительного и одного существительного с предлогом).
6. Adj+as+N = (состоят из одного прилагательного, as и одного существительного).
7. V+Prep+N = (predlogli fe’l va otdan iborat)(состоят из одного глагола с предлогом и одного существительного) [2].

На узбекском языке:

1. N+N= (состоят из существительного и существительного).
2. Adj+N = (состоят из прилагательного и существительного).
3. V+N = (состоят из одного глагола и одного существительного).
4. V+Adj+N = (состоят из одного глагола, одного прилагательного и одного существительного).

Фразеологизмов, выражающих осязание, в английском языке не столь много, как в узбекском. Это словосочетания, связанные как с устной, так и с письменной речью. В нашей статье мы ограничились отдельными примерами, без полного анализа подобных единиц. Мы ограничились среди глагольных сочетаний такими сочетаниями, как *qo‘li tegdi, qo‘li band, qo‘li bo‘sh*.

Вывод (Conclusion). В качестве вывода, фразеологизмы, выражающие осязание, находятся в составе широко используемых в нашем языке выражений, формирование которых представляет собой сложный семантико-структурный процесс. Они проявляют в структуре текста специфические парадигматические и синтагматические черты.

Фразеологизмы, выражающие осязание, являются речевым явлением слов в структуре, и в основе необычных сочетаний элементов языка лежит валентность между ними. Ассоциативный процесс в мышлении человека вызывает эту валентность, возникновение некой внутренней логической связи между словами. Любое фразеологическое сочетание воспринимается в языке как выразительное средство ввиду его зависимости от стремления говорящего выразить свою речь более необычным способом, привлекающим внимание и более выразительным.

Список использованной литературы:

[1]. Hornby A.S. Oxford Advanced Learners dictionary. sixth edition/ Edited by Sally Wehmeier. Oxford University Press, 2000, p. 1330–1331.

[2]. Webster's third international dictionary of the English language. Könemann. 1993, p. 2343.

[3]. Ойбек. "Навоий". "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, 2004.

[4]. Сафаров Ш. Семантика. Тошкент, «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2013, 283-бет.

[5]. Т.Муродов. Бу дунёда ўлиб бўлмайди. Тошкент, «Nurafshon business» нашриёти, 2020, 224-бет.

[6]. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-том, "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2004.

[7]. Ш.И.Шокиров. Турли тизим тиллар перцепциясида симметрик ва асимметрик муносабат. Ф.ф. док. автореферати, Т., 2025.

[8]. Ш.Искандарова. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). Филол. фанлари док. автореферати, Т., 1999.

Музафарова Луиза Умаровна (докторант (DSc) Самаркандского государственного института иностранных языков, доктор философии (PhD) по филологии, доцент; muzafarovaluiza22@gmail.com)

СПОСОБЫ АКТУАЛИЗАЦИИ ПРЕЦЕДЕНТНОГО МИФОЛОГИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Аннотация. *Согласно теории интертекстуальности, всякий текст, в т.ч. и художественный, связан с предыдущими по времени создания (прецедентными) текстами, и полноценная интерпретация текста невозможна без установления его интертекстуальных связей. Мифологические тексты часто выступают в качестве прецедентных с силу ряда причин и представляют особый исследовательский интерес. В данной статье автор предлагает рассмотреть прецедентный мифологический текст как концептуальную единицу, содержащую устойчивые и изменяемые компоненты, которая актуализируются или трансформируются в тексте-реципиенте. В результате, устанавливаются способы трансформации прецедентного мифологического текста.*

Ключевые слова*: интертекстуальность, прецедентный текст, миф, концептуальная единица, когнитивная структура знания.*

Muzafarova Luiza Umarovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti doktoranti (DSc), filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; muzafarovaluiza22@gmail.com)

PRETSIDENT MIFOLOGIK MATNNI FAOLLASHISH VOSITALARI

Annotatsiya*. Intertekstualilik nazariyasiga ko'ra, har qanday matn, jumladan badiiy asar ham, undan avval yaratilgan (pretsident) matnlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, uni to'liq talqin etish intertekstual aloqalarni aniqlamasdan imkonsizdir. Mifologik matnlar turli sabablarga ko'ra ko'pincha pretsident matn sifatida namoyon bo'ladi va alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Ushbu maqolada pretsident mifologik matn barqaror va o'zgaruvchan tarkibiy qismlarni o'z ichiga olgan konseptual birlik sifatida ko'rib chiqilib, ular qabul qiluvchi matnda aktualizatsiya qilinishi yoki transformatsiya qilinishi mumkinligi tahlil qilinadi. Natijada, pretsident mifologik matnlarni transformatsiya qilishning asosiy usullari aniqlanadi.*

Kalit so'zlar*: intertekstualilik, pretsident matn, mif, konseptual birlik, kognitiv bilim tuzilmasi.*

Muzafarova Luiza Umarovna (Doctoral candidate (DSc) at Samarkand State Institute of Foreign Languages, PhD in Philology, Associate Professormuzafarovaluiza22@gmail.com)

METHODS OF ACTUALIZING THE PRECEDENT MYTHOLOGICAL TEXT

Annotation*. According to the theory of intertextuality, every text, including a literary one, is interconnected with previously created (precedent) texts, and its full interpretation is impossible without identifying intertextual links. Mythological texts frequently serve as precedent texts for a number of reasons*

and are therefore of particular scholarly interest. This article examines the precedent mythological text as a conceptual unit comprising stable and variable components that may be actualized or transformed in the recipient text. As a result, the main methods of transforming precedent mythological texts are identified.

Keywords: *intertextuality, precedent text, myth, conceptual unit, cognitive knowledge structure*

Введение. Мифы и предания, наряду с сакральными текстами, можно с уверенностью обознать в качестве наиболее реккурентных в качестве прецедентных текстов. В англоязычной литературе можно обнаружить немало примеров интертекстуальных отсылок к античным мифам, которые выступают в качестве прецедентных текстов. Здесь следует уточнить, что мифы, в отличие от сакральных текстов, например Библии или Корана, не всегда представляют собой собственно письменные тексты. Зачастую они существовали и передавались в устной форме, что неизбежно приводило к различным расхождениям и даже противоречиям между версиями. Мы исходим из того, что наличие нескольких вариантов одного и того же прецедентного текста свидетельствует в пользу того, что текст следует рассматривать в качестве концептуальной единицы – это означает, что в тексте присутствуют определенные персонажи и принципы отношений между ними, а конкретные действия, совершенные персонажами в тот или иной момент не имеют приниципиального значения и не нарушают концептуального единства текста. Концептуализация текста подразумевает его восприятие (чтение, прослушивание), осмысление и воссоздание в памяти реципиента. При этом «реконструкция» исходного текста становится залогом его сохранения в памяти - реципиент устанавливает для себя систему персонажей и принципы взаимоотношений между ними. Таким образом, трансформация прецедентного текста оказывается неразрывно связанной с процессом его концептуализации.

В данной статье мы намерены установить некоторые способы актуализации прецедентного текста как концептуальной единицы в художественном тексте.

Анализ литературы.Теория интертекстуальности, которую связывают с именем Ю. Кристевой [7], своими корнями восходит к учению Ф.де Соссюра [13] о семиотической системе, идеям диалогизма М.М.Бахтина [2] и деконструктивистскому подходу Р.Барта [1]. Значительный вклад в разра-ботку данной теории внесли работы Ю.М.Лотмана [2002], предложенный которым термин “текст в тексте” отражает сущность интертекстуальной природы художественного произведения, Б.М.Гаспарова [4], который вводит понятие “коммуникативного фрагмента” как первичной единицы языковой деятельности, Ю.Н.Караулова [6], предложившего термин “прецедентный текст”, и других. Изучая природу прецедентных текстов, исследователи, в частности Н.А.Кузьмина [8], Г.В.Денисова [5], выделяют наличие среди них “сильных”, или “ядерных”, т.е. значимых в культуре; М.Р.Галиева [3] особо отмечает прецедентный потенциал мифолого-религиозных текстов; Ш.С.Сафаров [12] подчеркивает знаковый характер текста, его соотнесенность с фрагментом действительности.

Вместе с тем, в большинстве работ, направленных на изучение интертекстуальных связей, основное внимание уделяется идентификации прецедентного текста, а принципы и закономерности трансформации прецедентного текста остаются менее изученными.

Методология исследования. Выбор методов исследования тесно связан с изучаемым материалом, в качестве которого выбраны рассказы из сборника Агаты Кристи “The Labours of Hercules” («Подвиги Геракла»), которые отсылают к древнегреческим мифам, повествующим о подвигах Геракла. Прецедентные тексты – мифы – выступают в качестве концептуальных единиц, которые актуализируются в пространстве художественного текста. Следовательно, при проведении исследования были применены такие общие и специальные методы исследования, как метод описательного анализа, метод контекстуального анализа и когнитивно-концептуальный метод.

Анализ и результаты. Сборник детективных рассказов Агаты Кристи “The Labours of Hercules” («Подвиги Геракла»), которые были опубликованы с 1938 по 1947 г. в периодической печати, и вышли в свет в виде сборника в 1947 году, можно однозначно отнести к примерам полного концептуального воспроизводства прецедентного текста, в данном случае мифологического.

Название сборника содержит прямую отсылку к циклу мифов, связанных с древнегреческой мифологией, а именно с 12 подвигами, которые Геракл (англ. Hercules), сын Зевса, должен был по воле богов совершить, находясь на службе у злобного и трусливого царя Эврисфея, чтобы обрести бессмертие [см. подробнее Кун 2010: 76]. Геракл относится к широко известным фигурам древнегреческой мифологии и его подвиги также хорошо знакомы потенциальным читателям. В XIX и начале XX века изучение классических языков, в частности древнегреческого, зачастую включалось

в курс среднего образования. Как следствие, основные сюжеты и персонажи древнегреческой мифологии были хорошо знакомы. Они также служили источниками вдохновения при создании произведений искусства, в частности живописи, скульптуры, не говоря о литературе и драматургии, т.е. формы их представления были самыми разнообразными. Эти обстоятельства позволяют утверждать, что читателю, современнику Агаты Кристи, и последующим поколениям прецедентные тексты (мифы) были хорошо знакомы и легко узнаваемы.

В нашем исследовании, мы исходим из того, что прецедентный текст сохраняется в памяти в виде концептуальной единицы (структуры), включающей «активные» элементы, а именно основных персонажей (лиц), связей и отношений между ними, сюжетных линий и основных действий (событий), а также «пассивные» элементы, т.е. детали забытые полностью или частично. В последнем случае, при актуализации концептуальной единицы, которая происходит при «узнавании» прецедентного текста, «пассивные» детали могут восстановится.

Далее мы проследим этапы и механизмы актуализации прецедентного мифологического текста, а также проанализируем связанные с этим процессом трансформации.

Стимулом к актуализации прецедентного текста является само название сборника. Оно построено на каламбуре (игре слов), который строится на возможности двойного прочтения имени персонажа – Hercule (Poirot) можно прочесть, как это принято в серии книг Агаты Кристи, на французский манер [ɛərkjuːlˈ] или же в принятой британской традиции этого имени [hɜːrkjʊˌliːz]. Французская манера произношения, обусловленная тем, что частный детектив родом из Бельгии, что подчеркивается автором посредством галлицизмов в его речи и некоторых ошибок, характерных для франкофонов, отсылает непосредственно к персонажу книг Агаты Кристи. Британская традиция произношения отсылает к герою древнегреческой мифологии, что закрепляется употреблением лексемы во множественном числе – *labours*, что обуславливает ее интерпретацию как «подвиги».

Двойственность восприятия подчеркивается диссонансом внешнего вида Эркюла Пуаро, каким его описывает автор, ср.: Dr Burton's eyes swept over Hercule Poirot, over his *small neat person* attired in striped trousers, correct black jacket and natty bow tie, swept up from his patent leather shoes to his *egg-shaped head* and the immense moustache that adorned his upper lip. (Christie A. The Labours of Hercules), или же: He was *hardly more than five feet four inches* but carried himself with great dignity. *His head was exactly the shape of an egg*, and he always perched it a little on one side. [Wikipedia: Hercules Poirot], и стереотипного восприятия Геракла, которое представляет его очень высоким, могучим, обладающим невероятной физической силой с самого рождения (Кун. 2010: 68). Отличие Эркюля Пуаро от Геракла подчеркивается дополнительно, вместе с тем, конкретно актуализируя прецедентный текст, ср."Yours aren't the Labours of Hercules", he said. "Yours are labours of love". (Christie A. The Labours of Hercules).

Вводная часть сборника содержит диалог Пуаро с профессором Бертоном. Задача данной части текста заключается в том, чтобы актуализировать не только конкретную концептуальную единицу – цикл мифов и 12 подвигах Геракла, но и более объемную структуру знания [см. подробнее 11:32] – древнегреческую мифологию.

Подтверждением этого утверждения является наличие в вводной части сборника различных отсылок к прецедентным текстам, относящимся к древнегреческой мифологии, и выходящим за пределы цикла мифов о 12 подвигах Геракла. Так, профессор Бертон цитирует «Иллиаду» Гомера в оригинале и в переводе, чтобы дать оценить красоту древнегреческого языка, ср.:

By skill again, the pilot on the wine-dark sea straightens

The swift ship buffeted by the winds. (Homer The Iliad. Book XXII).

В диалоге профессора Бертона и Пуаро фигурируют имена древнегреческих героев и мифологических персонажей: Diana, Helen, Achille, которые содержат аллюзию на различные мифические сюжеты. Особенно примечательно упоминание имени младшего брата Эркюла Пуаро - Ахилла, ср.:

If I remember rightly – though my memory isn't what it was – you had a brother called *Achille*, did you not?"

Poirot's mind raced back over the details of Achille Poirot's career. Had all that really happened?

"*Only for a short space of time*," he replied.

Dr Burton passed tactfully from the subject of Achille Poirot. (Christie A. The Labours of Hercules)

Ответ Эркюля Пуаро о том, что его брат прожил недолгую жизнь содержит аллюзию на миф об Ахиллесе, которому было предречено стать величайшим воином, но умереть молодым [Кун 2010: 146].

Приведенные выше примеры доказывают, что актуализация прецедентного текста зачастую подразумевает актуализацию более масштабной структуры знаний - всего массива древнегреческих мифов.

Вводная часть сборника заканчивается описанием того, что Пуаро берется перечитать мифы и подвигах Геракла, прежде чем приступить к отбору последних преступлений, разгадкой которых он займется под конец своей карьеры частного детектива. Таким образом прецедентный текст непосредственно указывается в произведении и становится понятно, что каждый рассказ будет соответствовать определенному мифу. В этой связи интерес представляют не только формы аллюзивной связи с прецедентным текстом, но и связанные с этим трансформации. Очевидно, что автор не намерен воспроизводить подвиги Геракла буквально, они будут представлены в виде аллюзии, ср.: There should be, once again, the Labours of Hercules – *a modern Hercules*. An ingenious and amusing conceit! In the period before his final retirement he would accept twelve cases, no more, no less. And those twelve cases should be selected with special reference to the twelve labours of ancient Hercules. Yes, that would not only be amusing, *it would be artistic*, it would be spiritual.

Poirot picked up the Classical Dictionary and immersed himself once more in classical lore. *He did not intend to follow his prototype too closely*. There should be no women, no shirt of Nessus… The Labours and the Labours only (Christie A. The Labours of Hercules).

Как мы видим, в тексте рассказа автор указывает, что мифы (прецедентные тексты) будут трансформированы, что подразумевает сохранение концептуальной основы с внесением некоторых изменений (опущения, добавления и т.д.).

Выводы. Проведенное исследование подтвердило, что мифологические тексты выступают в качестве реккурентных прецедентных текстов в западноевропейской, в частности английской литературы. Высокая степень осведомленности читателя позволяет в значительной степени трансформировать прецедентные тексты, которые сохраняют при этом узнаваемость. Мы установили, что прецедентные тексты хранятся в памяти в виде концептуальных структур, содержащих ключевых персонажей, отношений между ними и событий. В последующем данная концептуальная структура может быть актуализирована в художественном тексте и подвергнута существенным трансформациям.

Список использованной литературы:

(1). Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. Пер. с фр. Ролан Барт; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К.Косикова. М., “Прогресс”, “Универс”, 1994, 615 с.

(2). Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М., “Советская Россия”, 1979, 363 с.

(3). Галиева М.Р. Отражение мифолого-религиозного сознания в языковой картине мира. Автореф. докт. дисс. (DSc) по филол. наукам, Фергана, 2019, 78 с.

(4). Гаспаров Б.М. Язык, память, образ: лингвистика языкового существования. М., Новое литературное обозрение, 1996, 352 с.

(5). Денисова Г.В. В мире интертекста: язык, память, перевод. М., “Азбуковник”, 2003, 297 с.

(6). Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., УРСС, 2004, 216 с.

(7). Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. М., “Прогресс”, 2000, с. 427–457.

(8). Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. М., Едиториал УРСС, 2004, с. 51–52.

(9). Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. М., Изд-во Public Domain, 2010, 266 с.

(10). Лотман Ю.М. Статьи по семиотике культуры и искусства. СПб., “Академический проект”, 2002, 544 с.

(11). Музафарова Л.У. Концептуализация структуры знаний в пространстве художественного интертекста (на материале произведений Дж.Д.Сэлинджера). Автореф. дисс. ... док. философ. (PhD) по филол. н., Ташкент, 2022, 58 с.

(12). Сафаров Ш.С. Лингвистика дискурса. Челябинск, ЧГИК, 2018, 250 с.

(13). Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. М., УРСС “Эдиториал”, 2007, 257 с.

(14). Christie A. The Labours of Hercules. Электронный ресурс. Режим доступа: https://libcat.ru/knigi/detektivy -i-trillery/klassicheskij-detektiv/209970-agatha-christie-the-labours-of-hercules.html#text

(15). Homer The Iliad. Электронный ресурс. Режим доступа: https://classics.mit.edu/Homer/iliad.html Wikipedia /Hercules Poirot. Электронный ресурс. Режим доступа https://en.wikipedia.org/wiki/Hercule_Poirot

Ochilova Dilafruz Bakhramovna (Karshi State University, Department of English language and literature (Ph.D), Associate Professor),
Usmonova Sarvinoz Tursun qizi (2nd year student of International Innovation University (Karshi)

SEMANTIC FEATURE OF NUMERAL COMPONENT IDIOMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *This article explores the semantic and cultural characteristics of numeral-component idioms in the English and Uzbek languages. The main purpose of the study is to identify how numerical elements such as one, two, hundred, etc. function within idiomatic expressions and what meanings they convey in different cultural and linguistic contexts. By conducting a comparative analysis, the research examines the classification, usage, and translation challenges of these idioms. It also highlights how numeral-based idioms reflect the worldview, traditions, and national mentality of both English and Uzbek speakers. The study is based on selected idioms containing numbers, analyzed through semantic and structural approaches. The findings reveal both similarities and differences in idiomatic usage, emphasizing the importance of cultural context in understanding and translating such expressions.*

Key words: *idioms, numeral components, characteristics of idioms, linguistics, historical roots, semantic, ethical.*

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDA SON KOMPONENTLI FRAZEOLOGIZMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola ingliz va o‘zbek tillaridagi son-komponentli frazeologizmlarning semantik va madaniy xususiyatlarini o‘rganadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – one, two, hundred kabi son elementlarining frazeologik iboralarda qanday ishlatilishini va turli madaniy hamda lingvistik kontekstlarda qanday ma’nolarni ifodalashini aniqlashdir. Qiyosiy tahlil orqali tadqiqot bunday iboralarning tasnifi, qo‘llanishi va tarjima jarayonidagi qiyinchiliklarini ko‘rib chiqadi. Shuningdek, son asosidagi frazeologizmlar ingliz va o‘zbek xalqlari dunyoqarashi, an’analari va milliy mentalitetini qanday aks ettirishi ta’kidlanadi. Tadqiqot sonlarni o‘z ichiga olgan tanlab olingan frazeologizmlar asosida, semantik va strukturaviy yondashuvlar orqali amalga oshirilgan. Natijalar frazeologik qo‘llanishda ham, o‘xshashliklar ham farqlar mavjudligini ko‘rsatadi va bunday iboralarni anglash hamda tarjima qilishda madaniy kontekstning ahamiyatini alohida ta’kidlaydi.*

Kalit so‘zlar: *iboralar, frazeologizmlar, son komponentlari, iboralarning xususiyatlari, tilshunoslik, tarixiy ildizlar, semantik, ma’noviy, axloqiy.*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С ЧИСЛОВЫМ КОМПОНЕНТОМ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются семантические и культурные особенности фразеологизмов с числовым компонентом в английском и узбекском языках. Основная цель исследования – выявить, как такие числовые элементы, как one, two, hundred и другие, функционируют во фразеологизмах и какие значения они передают в различных культурных и лингвистических контекстах. Путём сравнительного анализа исследуются классификация, употребление и трудности перевода данных выражений. Кроме того, подчеркивается, каким образом числовые фразеологизмы отражают мировоззрение, традиции и национальный менталитет носителей английского и узбекского языков. Исследование основано на анализе избранных фразеологизмов с числительными, выполненном с применением семантического и структурного подходов. Полученные результаты показывают наличие как сходств, так и различий в употреблении фразеологизмов, подчёркивая важность культурного контекста для их понимания и перевода.*

Ключевые слова: *идиомы, фразеологизмы, числовые компоненты, характеристики идиом, лингвистика, исторические корни, семантический, этический.*

Introduction. The term ‘idiom’ comes from ‘idioma’, Greek for “peculiarity” [1] Indeed, an idiom has several properties that justify this designation; these will be examined later. The term itself has a twofold meaning, as noted by Moon [1]. A substantial body of research has explored the semantic and linguistic nuances of idioms containing numeral components in both English and the Uzbek languages.

Literature review. Among Uzbek scholars, Iroda Ibraximova has conducted a comprehensive semantic comparison of phraseological units with numerical components in the two languages, focusing on their frequency, structure, and cultural implications. Dilafruz Nematjanova has highlighted the symbolic and ethnocultural dimensions of numerals such as “three”, “seven”, and “forty” in Uzbek proverbs and idiomatic expressions, revealing their deep-rooted ties to national traditions and values. Similarly,

Khudoyberdi Xidirovich Kuchkinov examined the linguocultural and semantic features of proverbs containing numerals, providing a contrastive perspective across English and Uzbek linguistic contexts. Mohinur Muzaffarovna Yo‘ldoshova has also contributed to the analysis of idioms from a lexical-semantic angle, with occasional attention to numerical components as semantic markers. Internationally, several prominent linguists have investigated the cognitive and cultural salience of numerical idioms in English. Particularly, Mieder and Fernando have examined idioms from a paremiological and phraseological standpoint, respectively, noting how numbers embedded within idiomatic structures often reflect collective thought patterns, societal values, and cultural stereotypes. Lakoff and Johnson, in their seminal work on conceptual metaphor theory, also touched on the metaphorical significance of numbers, particularly in how they shape human cognition and figurative expression. Nunberg, Sag, and Wasow [2] analyzed idioms through the lens of compositional semantics and syntactic behavior, which aids in decoding how numerals function as integral, often non-literal, semantic units. Collectively, these studies provide a robust theoretical foundation for the exploration of numeral-based idioms across different linguistic and cultural landscapes. Studying these expressions is important because, although numbers are universal, their symbolic meanings vary widely across cultures. This vibrant component of language uses already-existing words to convey thoughts and emotions, enriching and enlivening communication [2].

Among English idioms, the most frequently used numbers are “one” and “two” [3]. This research will categorize and analyze numeral-based idioms in both languages, examining their meanings, usage, and cultural significance. It aims to reveal the cognitive processes and worldviews of English and Uzbek speakers and to offer insights into linguistic relativity and cross-cultural communication.

Research Methodology. The Semantics of Common Uzbek Numeral-Based Phraseological Units Uzbek phrases with numeral components reflect the culture, history, and worldview of the people. Here are some of the most commonly used idioms, along with their origins and semantic meanings:

Example 1. *”Besh qo‘l barobar emas”* [4] (Five fingers are not equal) – Every person is different; not everyone is the same.

Origin. The five fingers of a human hand are all different lengths and shapes. This idiom is used to express the natural diversity of people.

Semantic meaning. Each person has unique qualities, and not everyone is the same.

Semantic analysis. The idiom encapsulates the concept of human heterogeneity. The number five serves as a symbolic anchor to emphasize natural variation within a unified whole. The idiom often functions as a rhetorical strategy to justify inequality or promote tolerance. It reflects a collectivist worldview where harmony is encouraged despite individual differences. The tactile metaphor (fingers) makes the abstract concept of social disparity more relatable and concrete.

Example 2. *"Yetti o‘lchab, bir kes"* (Measure seven times, cut once) – Think carefully before making a decision.

Origin. The number "seven" is considered sacred in Uzbek folklore and symbolizes perfection. This idiom emphasizes caution and thoroughness.

Semantic meaning. Before taking action, think it through carefully, considering all aspects.

Semantic analysis. This idiom is a didactic expression advocating for prudent decision-making and methodical evaluation. The contrast between seven and one creates a numerical tension that mirrors the mental tension between preparation and execution. The use of seven here is emblematic of a perfectionist standard, deeply embedded in Uzbek ethical discourse. It reveals a cultural appreciation for foresight, patience, and the consequences of hastiness.

Example 3. *“Qirq yillik qadrdon”* (A lifelong friend) – A friend of many years.

Origin. The number “forty” symbolizes continuity and stability in Turkic cultures. This idiom expresses a long-lasting friendship.

Semantic meaning. A strong friendship that has developed over many years.

Semantic analysis. The idiom conveys emotional durability and relational loyalty. The number forty serves not only as a hyperbolic temporal marker but also as a qualitative intensifier of the relationship's depth. It implies mutual trust and shared history that can withstand the tests of time. The phrase also subtly alludes to social capital in traditional societies, where long-term relationships are highly valued.

Example 4. *“Uch-to‘rt og‘iz gap”* (A few words) – Short, important words.

Origin. The numbers “three” and “four” are used to express an approximate quantity. This idiom signifies a brief and meaningful conversation.

Semantic meaning. To speak concisely, but with substance.

Semantic analysis. This idiom underlines the social dynamics of collective discourse. The numbers three and four do not serve as exact counts but function as symbolic indicators of multiplicity and dissemination. The idiom critiques or highlights how messages can gain traction or credibility through repeated circulation. It emphasizes the oral tradition of communication and hints at the unreliability or distortive potential of repeated speech.

Analysis and results. This phrase embodies the patriarchal ideal of legacy, continuity, and social stature. In many Central Asian societies, especially in rural and traditional Uzbek communities, producing male offspring was viewed as a form of social capital. The number three enhances this concept, not just by denoting plurality, but by conveying sufficiency – a balance between too few and too many. Semantically, this idiom reflects not just fertility, but a life that has achieved symbolic completeness, aligning with cultural expectations of manhood and familial duty. It also implies the potential for strength in lineage, economic support, and spiritual satisfaction.

These idioms exemplify how numerical components in Uzbek phraseology are rarely arbitrary; instead, they encode symbolic values, cognitive structures, and cultural norms. The use of numerals such as one, three, five, seven, and forty functions as a semantic amplifier that transforms mundane expressions into culturally resonant metaphors. Their meanings go beyond the literal and reflect deep societal values such as harmony, patience, respect for diversity, and communal responsibility.

Numerous idioms that convey culture, history, tradition, and experience can be exemplified. As seen by the examples, numbers can occasionally represent religion, a people's history, or have a strong folkloric foundation. We can observe the same trend in English. These idioms typically have a symbolic or figurative meaning that sets them apart. Here are some widespread examples, along with their origins and semantic classifications:

"At sixes and sevens" – To be in a state of disorder or confusion.[5] – Origin: This idiom dates back to the 14th century and relates to the old English dice game (hazard). "Sixes and sevens" referred to a high risk. Later, the idiom evolved to signify disorder and disagreement.

– Semantic Meaning: It expresses conflict, disarray, or uncertainty.

"One in a million" [6]. Someone or something extremely rare or significant, something with a low probability of occurrence. Origin. Mathematically, this idiom describes something or someone occurring once in a million. From the 19th century onwards, "one in a million" has been used to signify something highly valuable or unique.

– Semantic Meaning. It denotes a person or event of exceptional value, rarity, or incomparable quality.

"On cloud nine" [7]. To be extremely happy. - Origin: This idiom originates from early 20th-century meteorological information. The 1896 "International Cloud Atlas" classified the ninth type of cloud as the highest and most beautiful.

– Semantic Meaning: It signifies a state of intense happiness and joy.

"*Once in a blue moon"* – A very rare occurrence.

– Origin: Astronomically, a "blue moon" is a second full moon in a month, which occurs on average every 2.5 years. This idiom became popular in English during the 19th century.

– Semantic Meaning: It denotes a very infrequent or seldom occurring event.

"Four corners of the earth" – All over the world. - [8] Origin: This idiom is based on the Bible and originates from the ancient belief that the earth has four corners.

– Semantic Meaning: It refers to the entire world.

Some phraseological idioms in Uzbek and English share similar or very close semantic meanings, and they often incorporate numeral components. Here's a comparison of Uzbek and English idioms with similar meanings:

"Besh qo‘l barobar emas" – "Five fingers are not the same"

– Meaning: All people are not the same; each person has unique qualities.

– Origin: Both idioms stem from the fact that the five fingers of a human hand are not identical.

“Uch-to‘rt og‘iz gap” – “A word or two”.

– Meaning: Short, but important words.

– Origin: Both idioms emphasize the brevity of speech.

“O‘n ikki tomoni sog‘” – “As fit as a fiddle".

– Meaning: To be completely healthy.

– Origin: In the Uzbek idiom, “twelve” symbolizes perfection. In English, "fiddle" (violin) is associated with being always in tune [9].

Conclusion. The semantic analysis of numeral-related phraseological units reveals the profound interplay between linguistic structures and the cultural cognition of a speech community. Numerals, far from being mere quantifiers, serve as potent semiotic tools that encode collective memory, social values, and worldview. Numeral-based idioms act as cultural metaphors that simultaneously index, reinforce, and transmit shared epistemologies. Studying their semantic architecture offers not only linguistic insights but also contributes richly to the fields of ethnolinguistics, cognitive semantics, and interlingual pragmatics. This research affirms the need for deeper idiomatic analysis at the intersection of language, cognition, and culture.

References:

(1). Abaev, V.I. (1988). Concept of ideosemantics. Language and Thinking, p. 11, 14.

(2). (2011, May 2). 160 idiomatic expressions of sewing frame in English and their Persian counterparts (p. 166).

(3). Worldwide Words. (n.d.). Six of one, half a dozen of the other. Retrieved from https://www. worldwidewords.org/qa-six1.html?utm_source=com

(4). Sarimsoqov, B. (Ed.). (n.d.). O‘zbek xalq maqollari (p. 257).

(5). Longman. (1980). Longman dictionary of English idioms. Longman.

(6). Merriam-Webster. (n.d.). One in a million. Retrieved from https://www.merriam-webster.com/dictionary/one%20in%20a%20million

(7). Wright, J. (2002). Idioms organizer: Organized by metaphor, topic, and keywords (p. 91).

(8). Pukaliak, M.V. (2018). Idioms with numbers in modern English (p. 99).

(9). Quora. (n.d.). What is the origin and meaning of the saying “a stitch in time saves nine”?. Retrieved from https://www.quora.com/What-is-the-origin-and-meaning-of-the-saying-%E2%80%9Ca-stitch-in-time-saves-nine-%E2%80%9D

(10). Mahmudova, S. (2023). Son komponentli frazeologizmlarning lingvokulturologik jihatlari. Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali, (19), 223.

(11). (2023). Exploring the richness of English idioms with numbers. UBT International Conference (p. 2).

(12). Akbaraliyeva, X. (2024). O‘zbek va ingliz tillaridagi somatik komponentli maqollarda “qo‘l” leksemasi orqali ifodalangan turli xil konseptlar (pp. 305–311).

Mamajanova Guncha Khemrayevna (Assistant, Tashkent State Transport University;
Orcid: https://orcid.org/0000-0002-9817-111X),
Shakirova Saida Tukhtajonovna (Assistant, Tashkent State Transport University;
Orcid: https://orcid.org/0000-0002-0498-1016)

LINGUISTIC IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE MODERN TRANSLATION PROCESS

Annotation. *The article illuminates the linguistic impact of artificial intelligence technologies in the modern translation process based on a multifaceted approach. The introduction of artificial intelligence into translation theory and practice is analyzed in harmony with concepts such as neural networks, machine learning, digital humanities approaches, and cognitive reconstruction. Based on local and foreign sources, the role of artificial intelligence in deeply studying text semantics, ensuring contextual compatibility, and improving translation quality is scientifically substantiated. Issues such as the balance between human translator and machine translation, fully conveying stylistic nuance, and understanding cultural connotations are also revealed in detail.*

Keywords: *artificial intelligence, modern translation, neural networks, cognitive reconstruction, linguistic impact, digital humanities, machine translation, semantic analysis.*

ZAMONAVIY TARJIMA JARAYONIDA SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINING LINGVISTIK TA’SIRI

Annotatsiya. *Maqolada zamonaviy tarjima jarayonida sun’iy intellekt texnologiyalarining lingvistik ta’siri ko‘p qirrali yondashuv asosida yoritiladi. Sun’iy intellektning tarjima nazariyasi va amaliyotiga kirib kelishi, neyron tarmoqlar, mashinaviy o‘rganish, raqamli gumanitar yondashuvlar hamda kognitiv rekonstruksiya kabi konseptlar bilan uyg‘unlashgan holda tahlil qilinadi. Mahalliy va xorijiy manbalar asosida sun’iy intellektning matn semantikasini chuqur o‘rganish, kontekstual moslikni ta’minlash va tarjima sifatini oshirishdagi roli ilmiy jihatdan asoslanadi. Inson tarjimoni va mashina tarjimasi o‘rtasidagi mu-*

vozanat, uslubiy rangni to‘liq yetkazish, madaniy konnotatsiyalarni anglash kabi masalalar ham batafsil ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *sun’iy intellekt, zamonaviy tarjima, neyron tarmoqlar, kognitiv rekonstruksiya, lingvistik ta’sir, raqamli gumanitar fanlar, mashina tarjimasi, semantik tahlil.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОМ ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА

Аннотация. *В статье освещается лингвистическое воздействие технологий искусственного интеллекта в современном процессе перевода на основе многоаспектного подхода. Внедрение искусственного интеллекта в теорию и практику перевода анализируется в гармонии с такими концепциями, как нейронные сети, машинное обучение, подходы цифровых гуманитарных наук и когнитивная реконструкция. На основе отечественных и зарубежных источников научно обосновывается роль искусственного интеллекта в глубоком изучении семантики текста, обеспечении контекстуальной совместимости и повышении качества перевода. Также подробно раскрываются такие вопросы, как баланс между переводчиком-человеком и машинным переводом, полная передача стилистических нюансов и понимание культурных коннотаций.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, современный перевод, нейронные сети, когнитивная реконструкция, лингвистическое воздействие, цифровые гуманитарные науки, машинный перевод, семантический анализ*

Introduction. In the era of globalization, translation theory and practice have risen to a qualitatively new stage, and the mutual integration of linguistics, computational linguistics, and cultural studies is deepening. Artificial intelligence technologies occupy a special place in this process, directing translation activity not only toward linguistic transfer but also toward deep study of semantic layers and cultural connotations. Neural networks, automatic analysis systems, and cognitive reconstruction approaches expand translation competence and enrich traditional methods with a new scientific-methodological foundation.

Literature Review. Yadgarova L.D. and Muradova G.B. analyzed translation complexities, focusing on literary language stylistic issues. They argue that transferring linguistic units between languages requires skill in reflecting both grammatical structure and stylistic nuances. AI-based translation technologies introduce new dimensions through modern neural systems capable of deep semantic text analysis.[1] However, they emphasize that AI's probability of fully understanding artistic expressions, folk idioms, and cultural connotations remains low, making human translators’ stylistic sensitivity and creative control irreplaceable.[1] Sun Tse and Wang Tsyuan examined translation education's new stage in the AI era through cognitive reconstruction theory. Their research demonstrates that limiting translation to linguistic transfer cannot fully illuminate complex language-thinking relationships. AI technologies enable deep semantic text analysis, conceptual structure identification, and higher-order thinking development, expanding translation competence beyond grammatical mastery to meaning and context reconstruction.[2] Dong H. and Zheng D. scientifically demonstrated fundamental changes in foreign language education processes during the AI age. They argue that traditional language teaching approaches cannot meet modern digital environment demands, while AI transforms learning into adaptive, personalized, and interactive forms.[3] This necessitates reconsidering pedagogical strategies and redefining teachers' roles as controllers and guides. Ning Q. reinterpreted digital humanities approaches' scientific status in foreign language education and research. The author demonstrates possibilities for analyzing linguistic material through digital methods and viewing linguistic processes based on large data volumes, forming new theoretical directions [4]. Digital tools are evaluated as conceptual fields expanding scientific thought rather than mere technical assistance. Zhang Zh. and Hong H. extensively analyzed ChatGPT's capabilities in foreign language teaching and AI integration into educational processes. Advanced dialogue platforms provide students opportunities for independent thinking development and real-time language skill enhancement while addressing concerns about information security, academic honesty, and teacher control.[5] Among local researchers, Mengliyev B. and Xamroeva S. illuminated new tasks AI poses to modern linguistics, providing detailed coverage of language system development in digital environments and scientific foundations for harmonizing traditional linguistic methods with modern technologies.[6]

K.Y.Zaripov scientifically examined effective AI utilization methodology in deep English learning processes. The research analyzed AI-based platforms' advantages–chatbots, automatic analysis programs, and adaptive learning systems–in ensuring individualized approaches, improving pronunciation, grammar control, vocabulary expansion, and communication skill development [7].

Research Methodology. The methodological foundation of this scientific work consists of a multifaceted and integrative approach. First, through critical literature analysis, advanced scientific views illuminating the role of artificial intelligence in translation theory and practice were thoroughly studied, and existing conceptions were comparatively analyzed with modern approaches. With the help of computational linguistics methods, processes such as automatic text segmentation, semantic tagging, and identifying contextual connections were carried out. The cognitive reconstruction model was applied as a theoretical foundation aimed not at limiting translation activity to only linguistic transfer but at forming higher-order thinking. Linguistic analysis approaches based on neural networks served to identify the semantic depth, stylistic diversity, and cultural connotations of text in the translation process. Through digital humanities tools, large-volume text corpora were studied, with special attention paid to linguistic parameters determining translation quality, including lexical-semantic compatibility, syntactic simplicity, contextual consistency, and pragmatic accuracy. This comprehensive methodological approach provided the opportunity to comprehensively evaluate the linguistic impact of artificial intelligence technologies in the translation process based on semantic, stylistic, and cognitive criteria. As a result, the research created the foundation for developing not only theoretically substantiated scientific conclusions but also methodological recommendations applicable to practice.

Analysis and Results. The studied scientific sources and comprehensive analysis clearly demonstrated the deep and multi-layered linguistic impact of artificial intelligence technologies on the translation process. It was scientifically proven that modern systems operating on the basis of neural networks are increasingly expanding the capability to deeply identify semantic layers of text, ensure grammatical compatibility with high accuracy, and model complex contextual relationships. It was confirmed through experience and observations that artificial intelligence machine translation tools, when applied in harmony with human translators, provide the opportunity to enrich the stylistic diversity of text and fully and accurately illuminate national-cultural connotations.

At the same time, it was determined that the application of artificial intelligence models enriched with digital humanities tools serves to expand the translator's professional competence, shape high-level cognitive thinking, develop analytical approach, and strengthen the ability to make creative decisions. The results show that systematic implementation of artificial intelligence technologies in translation practice not only simplifies technical processes but also creates the opportunity to reflect the semantic and stylistic richness of language more deeply in harmony with human thinking. Such an approach provides theoretically and practically stable results in improving translation quality, ensuring linguistic compatibility, and fully expressing cultural context.

Discussion. The linguistic impact of artificial intelligence in the translation process must be considered together with its limitations. AI systems still rely on human thinking in fully understanding cultural connotations. Nevertheless, the harmony of cognitive reconstruction, digital humanities, and machine learning models is creating new methodological approaches in translation. The collaboration between human translator and artificial intelligence is viewed as an important factor in improving translation quality, ensuring contextual depth, and enriching modern linguistic theories.

Conclusion. The linguistic impact of artificial intelligence technologies in the modern translation process is bringing translation theory and practice to a new stage. Analyses carried out based on neural networks, digital humanities approaches, and cognitive reconstruction showed the potential of artificial intelligence in ensuring semantic accuracy, understanding cultural connotations, and expanding translation competence. The harmonious collaboration of human translator with artificial intelligence will continue to have decisive importance in further improving translation quality, analyzing linguistic processes more deeply, and establishing new standards for the translation profession in the future.

References:

(1). Ядгарова Л.Д., Мурадова Г.Б. Сложности перевода. Речевые стили литературного языка. Academy, №.12 (51), 2019, с. 44–46.

(2). Сюн Цзе, and Ван Цзюань. “От лингвистического переноса к когнитивной реконструкции: Модель формирования мышления высшего порядка в обучении переводу в эпоху искусственного интеллекта”. “Мир науки, культуры, образования”, №. 4 (113), 2025, p. 332–335.

(3). Dong, H, Zheng, D (2024) Foreign Language Education in the Era of Artificial Intelligence: Challenges, Opportunities, and Strategy Reconstruction Journal of Language Governance, (1), p. 127–138

(4). Ning, Q. (2023) Reflections and Explorations on the Identity of Digital Humanities in Foreign Language Disciplines Foreign Language World, (1), p. 12–17.

(5). Zhang, Zh, Hong, H. (2023) Foreign Language Teaching Supported by ChatGPT: Empowerment, Challenges, and Strategies Foreign Language World, (2), p. 38–44.
(6). Менглиев B., &Хамроева S. (2025). Sun'iy intellekt va zamonaviy tilshunoslik vazifalari. Международный научный журнал, 1(2), 440–445-betlar.
(7). K.Y.Zaripov (2024). Ingliz tilini chuqur o'rganishda sun'iy intellektdan foydalanish metodikasi. Inter education & global study, (8), 94–107-betlar.

Rakhimova Gulchekhra Zarifboy qizi (Teacher of Urgench RANCH University of Technologies)

THE ANALYSIS OF THE DIFFERENCES BETWEEN THE TERMS "MENTAL STATE", "FEELING" AND "EMOTION"

Annotation. *The article investigates the notion of "mental state of a person". Also, the terms "feeling" and "emotion" are differentiated on the basis of scholars in the field. Several linguists' opinions and research are analyzed so as to effectively carry out the research. Criterion is established in order differentiate them accurately. Three criteria: objectivity, duration and cultural conditioning are chosen to distinguish these terms.*

Key words: *mental state, feeling, emotion, psychology, criterion, differentiation, concept.*

"RUHIY HOLAT", "HISSIYOT" VA "EMOTSIYA" TERMINLARI O'RTASIDAGI FARQLAR TAHLILI

Annotatsiya. *Maqolada "inson ruhiy holati" tushunchasi tadqiq etiladi. Shuningdek, "hissiyot" va "emotsiya" terminlari soha olimlari tadqiqotlari asosida farqlanadi. Tadqiqotni samarali olib borish uchun bir qancha tilshunoslarning fikrlari va tadqiqotlari tahlil qilinadi. Ularni aniq farqlash uchun mezon o'rnatiladi. Ushbu terminlarni farqlash uchun uchta mezon tanlandi: obyektivlik, davomiylik va madaniy shartlanganlik.*

Kalit so'zlar: *ruhiy holat, hissiyot, emotsiya, psixologiya, mezon, farqlash, tushuncha.*

АНАЛИЗ РАЗЛИЧИЙ МЕЖДУ ТЕРМИНАМИ «ПСИХИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ», «ЧУВСТВО» И «ЭМОЦИЯ»

Аннотация. *В статье исследуется понятие «психическое состояние человека». Также дифференцируются термины «чувство» и «эмоция» на основе мнений учёных в данной области. Для эффективного проведения исследования анализируются мнения и исследования ряда лингвистов. Устанавливается критерий для их точного разграничения. Для разграничения этих терминов выбраны три критерия: объективность, длительность и культурная обусловленность.*

Ключевые слова: *психическое состояние, чувство, эмоция, психология, критерий, дифференциация, концепт.*

Raximova Gulchexra Zarifboy qizi (Urganch RANCH Texnologiyalar universiteti o'qituvchisi)

Introduction. Currently, the concept of "state" is a general methodological category. It is used by scientists from various disciplines: physics, chemistry, philosophy, physiology, psychology, medicine and other fields. In a general sense, this concept denotes the properties of the existence of objects and phenomena, their existence at a certain and all subsequent moments of time [9;526–528 p.].

The concept of "mental states of a person" was viewed differently in different eras. In particular, this concept was viewed as a state of the soul by scientists such as Aristotle, Democritus, Plato, while scientists such as R.Descartes, Ch.Darwin, V.Wundt, A.Bergson viewed it as a state of consciousness. The scientific understanding of the mental state of a person developed along with the development of general scientific concepts. Currently, this concept is a subject of study in psychology and became widespread after the publication of N.D. Levitov's book "On the Mental State of a Person" in 1964.

Literature Review. The rapid development of the concept of mental states was due to the work of G.I.Akinshchikova, P.K.Anokhin, V.A.Ganzen, E.P.Ilyin, N.D.Levitov, V.M.Myasishev, T.A.Nemchin, K.K.Platonov, A.O.Prokhorov, Y.E.Sosnovikova, V.V.Suvorova were of particular help, in particular, in their works mental phenomena were divided into processes, states and properties according to the criterion of dynamism, lability, spontaneous rate of change of phenomena, while it was emphasized that states occupy an intermediate place according to the sign of dynamism [6;13 p.].

Despite its importance at the general methodological level, the concept of "mental state" was mainly applied only in some narrowly focused studies, in particular, "optimal working conditions", "fatigue", "monotony", "depressive and psychological stress forms", "extreme conditions", etc.

With the publication of the anthology "Mental States" (compiled by L.V.Kulikov, 2000), the number of not only practical, but also theoretical studies in the field of psychology began to increase.

E.P.Ilyin explains the complexity of determining the essence of the concept of "human state" by the fact that the authors rely on different levels of human activity: some take into account the physiological level, others the psychological level, and still others both at the same time [2;752 p.].

Y.E.Sosninova defines a mental state as a specific, specific relationship and interaction of the components of the psyche for a certain period of time, a temporary state of the psyche[7;112–116 p.].

According to M.I.Dyachenko and L.A.Kandibovich, a state is a holistic, temporary and dynamic characteristic of mental activity, which, when consolidated, can become a stable property of a person [1;672 p.].

Research Methodology. The state as an experience and experience is also considered in the works of B.A.Vyatkin, L.Y.Dorfman (1987), A.O.Prokhorov (1998, 1999) [1;672 p.]. In our opinion, the definition that best reflects the essence of the concept of "mental state" is given by N.D.Levitov – this is "a holistic characteristic of mental activity in a certain period of time, indicating the specificity of mental processes depending on the reflected objects and phenomena of reality, the previous state and mental characteristics of the individual. A mental process can pass into a mental state, for example, the process of perceiving a work of art can turn into a complex mental state under the influence of this work. At the same time, any mental state (according to the principle of the unity of mental and activity) is an experience, experience and activity that has some external expression" [4;344 p.].

In our opinion, the problem of distinguishing the concept of a mental state has not been sufficiently developed. Concepts such as "mental state", "feeling" and "emotion" are sometimes sharply distinguished from each other, and sometimes equated with each other.

Analysis and results. E.P.Ilyin, A.N.Leontiev, A.V.Petrovsky, S.L.Rubinstein and other well-known psychologists tried to differentiate these concepts at different times. They considered these phenomena based on the following criteria: duration, objectivity and cultural conditioning.

The criterion of duration. Most authors emphasize the stability and duration of mental states and feelings, not distinguishing fundamental differences between them. According to A.G. Maklakov, "states are relatively stable mental phenomena," and A.N.Leontev calls feelings a stable emotional attitude[5;592]. Emotions, in comparison with feelings and states, were considered short-term by most researchers, in particular, A.V.Petrovsky noted that "an emotion is a temporary experience of a feeling that lasts longer."

The criterion of objectivity (orientation). Mental states are usually considered non-objective, that is, they are not directly directed to a specific object. Feelings are directed to a specific object (E.P.Ilyin, A.N. Leontiev, A.G.Maklakov, R.S.Nemov, A.V.Petrovsky, S.L.Rubinstein, P.V.Simonov, G.A.Fortunatov) [9;526–528 p.]. According to A.N.Leontev, feelings are a subclass of emotions that are distinguished by their objective nature. A.V.Petrovsky noted that feelings help to distinguish objects that correspond to the needs of the individual.

The criterion of cultural conditioning. The influence of cultural characteristics on the formation and manifestation of feelings has been emphasized by a number of scientists. In particular, E.P. Ilyin, R.S. Nemov, P.V.Simonov are among them. R.S.According to Nemov, emotion is "the highest culturally conditioned feeling of a person". F.R.Filatov noted that emotions are "the highest product of the cultural and emotional development of a person, they are determined by the general cultural environment of upbringing and personal development". Mental states and emotions are not associated with culturally conditioned phenomena, but are manifested as innate, biologically given.

Table 1

Comparison of the concepts of "mood", "feeling" and "emotion" based on criteria

Indicator	Mental state	Feeling	Emotion
objectivity (orientation)	No (non-objective)	Yes (directed towards a specific object)	Non-objective or transient objectivity
cultural conditioning	No (mostly biological)	Yes (under the influence of culture, upbringing, and personal development)	None or to a limited extent
duration	Stable, long-term	Stable, depending on personal needs	Fast, strong, short-lived

Conclusion/Recommendations. Summarizing the ideas on the differentiation of the concept of "human mental state", we can come to the following conclusions. Based on the criterion of duration, the difference between "mental state" and "emotion" was identified: "mental state" is a long-term experience, while "emotion" is a short-term experience. At the same time, "mental state" and "feeling" are considered

equal in terms of duration. They can be distinguished based on the criterion of objectivity, but this criterion is ineffective in determining the difference between “mental state” and “emotions”. The criterion of cultural conditioning also does not help in differentiating between mental state and emotion, since they are biologically based, while feelings are formed culturally and educationally.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Большой психологический словарь. Под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. М., “Прайм-Еврознак”, 2003, 672 с.

(2). Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб., “Питер”, 2001, 752 с.

(3). Куликов Л.В. Проблема описания психических состояний. Вступительная статья. Сост. и общ. ред. Л.В.Куликова. Психические состояния. СПб., “Питер”, 2000, с. 11–42.

(4). Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. М., 1964, 344 с.

(5). Маклаков А.Г. Общая психология (серия «Учебник нового века»). СПб., “Питер”, 2001, 592 с.

(6). Обжорин А.М. Структурные и семантические свойства процессуальных фразеологизмов со значением психического состояния человека в русском и английском языках. Дисс. ...канд. филол. наук, Челябинск, 2012, с. 13.

(7). Сосновикова Ю.Е. К вопросу об определении понятия и принципах классификации психических состояний человека. “Вопросы психологии”, 1968, № 6, с. 112–116.

(8). Филатов Ф.Р. Чувства. [Электронный ресурс]. http://metropolys.ru/artic/1 l/01/h-0088-03708.html.

(9). Щербатых Ю.В. Дифференцировка психических состояний и других психологических феноменов. Психология психических состояний: теория и практика. Матер. I Всерос. науч.-практ. конф. Ю.В.Щербатых, А.Н. Мосина. Казань, “Новое знание”, 2008, ч. II, с. 526–528.

(10). Эргашева Г.Қ. Рус ва ўзбек тилларида психология терминларининг лексик-семантик хусусиятлари. Филол. фан. д-ри дисс., Т., 2018, 124-бет.

Yusupova Nilufar Azamatjon kizi (Teacher at the Faculty of Translation, UzSwLU; Yusupovanilufar3012@gmail.com)

THE EFFECTIVENESS OF THE VARK LEARNING STYLE MODEL IN ENHANCING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE (EFL) LEARNERS’ ACADEMIC PERFORMANCE AT UNIVERSITY LEVEL

Annotation. *This article analyzes the effectiveness of the VARK teaching style model in improving the academic performance of English as a Foreign Language (EFL) learners at the university level. The VARK model (Visual, Auditory, Reading/Writing, Kinesthetic) offers teaching strategies that are adapted to the individual learning styles of students. During the study, the results of organizing the learning process based on the VARK model among university students were studied and positive changes in their academic performance, interest in the lesson, and language competencies were identified. The analytical results show that the use of the VARK method in the educational process plays an important role in increasing students' motivation, developing independent learning skills, and achieving high performance in EFL. The article also highlights the advantages and some limitations of the VARK model.*

Keywords*: VARK model, learning styles, English, EFL, academic performance, university students, motivation, language learning.*

Yusupova Nilufar Azamatjon qizi (O‘zDJTU Tarjimonlik fakulteti o‘qituvchisi; Yusupovanilufar3012@gmail.com)

UNIVERSITET DARAJASIDA INGLIZ TILINI CHET TILI (EFL) SIFATIDA O‘RGANUVCHILARNING AKADEMIK SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA VARK TA’LIM USLUBI MODELINING SAMARADORLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini chet tili (EFL) sifatida o‘rganuvchilarning universitet darajasidagi akademik samaradorligini oshirishda VARK ta’lim uslubi modelining samaradorligi tahlil qilinadi. VARK modeli (Visual, Auditory, Reading/Writing, Kinesthetic) talabalarning individual o‘quv uslublariga moslashgan ta’lim strategiyalarini taklif etadi. Tadqiqot davomida universitet talabalari o‘rtasida VARK modeli asosida o‘quv jarayonini tashkil qilish natijalari o‘rganildi hamda ularning akademik ko‘rsatkichlari, darsga qiziqishi va til kompetensiyalaridagi ijobiy o‘zgarishlar aniqlab berildi. Analitik natijalar shuni ko‘rsatadiki, ta’lim jarayonida VARK uslubini qo‘llash talabalarning motivatsiyasini oshirish, mustaqil ta’lim ko‘nikmalarini shakllantirish va EFL fanida yuqori samaradorlikka erishishda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, maqolada VARK modelining afzalliklari va ayrim cheklovlari ham yoritilgan.*

***Kalit so'zlar**: VARK modeli, o'quv uslublari, ingliz tili, EFL, akademik samaradorlik, universitet talabalari, motivatsiya, til o'rganish.*

Юсупова Нилуфар Азаматжон кизи (преподователь факультета перевода УзГУМЯ; Yusupovanilufar3012@gmail.com)

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МОДЕЛИ СТИЛЯ ПРЕПОДАВАНИЯ VARK В ПОВЫШЕНИИ АКАДЕМИЧЕСКОЙ УСПЕВАЕМОСТИ СТУДЕНТОВ, ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК ИНОСТРАННЫЙ (EFL) В УНИВЕРСИТЕТЕ

***Аннотация**: В данной статье анализируется эффективность модели стиля преподавания VARK в повышении академической успеваемости студентов, изучающих английский язык как иностранный (EFL) в университете. Модель VARK (визуальный, аудиальный, чтение/письмо, кинестетический) предлагает стратегии обучения, адаптированные к индивидуальным стилям обучения студентов. В ходе исследования были изучены результаты организации учебного процесса на основе модели VARK среди студентов университета и выявлены положительные изменения в их успеваемости, интересе к уроку и языковых компетенциях. Результаты анализа показывают, что использование метода VARK в образовательном процессе играет важную роль в повышении мотивации студентов, развитии навыков самостоятельного обучения и достижении высоких результатов в изучении английского языка как иностранного (EFL). В статье также рассматриваются преимущества и некоторые ограничения модели VARK.*

***Ключевые слова:** модель VARK, стили обучения, английский язык, EFL, академическая успеваемость, студенты университета, мотивация, изучение языка.*

Introduction. In the twenty-first century, English has become one of the most influential languages across the globe. It is widely regarded as the lingua franca of international communication, diplomacy, academia, and business. For non-native speakers, English is often taught and studied as a foreign language (EFL), and its mastery has become a prerequisite for professional development and academic success. Universities worldwide, especially in non-English-speaking contexts, emphasize English language proficiency as part of their curricula, recognizing its pivotal role in enabling students to access global knowledge resources, participate in international academic networks, and compete in a globalized job market. Despite these efforts, many university-level EFL learners continue to face challenges in achieving the desired proficiency levels. One of the reasons behind these challenges is the lack of attention to learners' individual differences, particularly their preferred learning styles, which significantly shape how knowledge is acquired, processed, and retained [1992. 137–155 p.].

Literature review. Learning is not a uniform process; rather, it is highly individualized. Some learners grasp concepts quickly through visual representations such as diagrams and charts, while others rely more on auditory explanations or hands-on experiences. Understanding and accommodating these differences has long been a subject of interest in educational psychology and pedagogy. Among the various models developed to categorize learning preferences, the VARK model (Visual, Auditory, Reading/Writing, and Kinesthetic), designed by Neil Fleming in the late 1980s, has emerged as one of the most widely recognized frameworks. The VARK model provides a practical and accessible way of identifying how learners prefer to receive and process information. Its simplicity and applicability make it particularly appealing in higher education settings, where instructors are often faced with diverse classrooms and varying levels of student engagement [2006. 4–7 p.].

Within the context of EFL learning, the application of VARK is especially relevant. Language learning is inherently multifaceted, involving the integration of listening, speaking, reading, and writing skills. These domains naturally align with the modalities highlighted by VARK, making the model an effective tool for designing instruction that resonates with learners' cognitive and sensory preferences. For instance, visual learners may benefit from graphic organizers, charts, and videos; auditory learners may find lectures, discussions, and listening exercises more engaging; reading/writing learners thrive on text-based input and note-taking; while kinesthetic learners grasp concepts better through role-plays, simulations, and practical language use. By tailoring instruction to match these preferences, educators can potentially enhance learners' motivation, comprehension, and academic performance.

Research Methodology. Despite the recognition of learning styles in educational theory, many university-level EFL programs continue to adopt a one-size-fits-all approach. Traditional teaching methods, which often rely heavily on lectures and textbook-based exercises, may disadvantage learners whose preferred styles are not adequately addressed. This mismatch between teaching methods and learning preferences may lead to reduced motivation, lower academic performance, and increased frustration among

students. In particular, university learners who are required to achieve high levels of English proficiency for academic or professional reasons may struggle unnecessarily if instruction does not account for their individual learning preferences.

Moreover, although the VARK model has been widely discussed in general education, its specific application to EFL teaching at the university level remains underexplored. Existing studies have demonstrated the potential of VARK-informed instruction in various disciplines, yet limited empirical research has systematically investigated its impact on EFL learners' academic outcomes. This gap highlights the need to examine whether incorporating the VARK learning style model into university-level EFL instruction can lead to measurable improvements in learners' academic performance.

The purpose of this study is to investigate the effectiveness of the VARK learning style model in enhancing the academic performance of EFL learners at the university level. More specifically, it seeks to determine whether instruction tailored to learners' dominant VARK preferences leads to higher levels of achievement compared to traditional, non-differentiated teaching methods. By doing so, the study aims to provide empirical evidence on the value of integrating VARK-based strategies into EFL pedagogy, thereby contributing to both the theoretical understanding of learning styles and the practical improvement of language teaching.

The study pursues the following objectives:

1. To identify the dominant learning style preferences of university-level EFL learners using the VARK questionnaire.

2. To analyze the relationship between learners' VARK preferences and their academic performance in English.

3. To evaluate the effectiveness of VARK-informed instructional strategies in enhancing learners' language proficiency.

4. To explore learners' perceptions of VARK-based teaching methods and their impact on motivation and engagement.

This study is significant for several reasons. First, it contributes to the growing body of literature on learning styles by focusing specifically on the EFL context at the university level, which remains an under-researched area. Second, it has practical implications for teachers, curriculum designers, and policymakers in higher education. By demonstrating whether and how VARK-based instruction enhances academic outcomes, the study can inform pedagogical practices that better accommodate diverse learners. Third, the research has the potential to enhance learners' motivation and confidence, thereby improving not only academic performance but also long-term language acquisition and professional readiness.

Furthermore, the study aligns with broader educational goals of promoting learner-centered instruction and inclusive teaching practices. As universities increasingly embrace diversity and internationalization, the ability to cater to varied learning styles becomes essential for ensuring equal opportunities for success among all students. Thus, the findings of this study may provide valuable insights for educators and institutions striving to optimize EFL instruction in multicultural and multilingual contexts [2006. 104–113 p.].

Analysis and results. The study focuses on university-level learners of English as a Foreign Language. While the findings are expected to provide insights into the effectiveness of VARK-informed instruction, the scope is limited to a specific educational context. Other variables such as learners' prior language exposure, motivation, and cultural background may also influence academic performance, but these factors are beyond the primary focus of the research. Additionally, the study does not claim that VARK is the only or the most comprehensive model of learning styles; rather, it investigates its applicability and effectiveness in a defined context [2017. 50–57 p.].

The study is organized into five chapters. Following this introduction, the second chapter provides a comprehensive review of the literature, focusing on theories of learning styles, the development and application of the VARK model, and its relevance to EFL teaching. The third chapter outlines the research methodology, including research design, participants, instruments, and data collection procedures. The fourth chapter presents the results of the analysis, examining the relationship between VARK preferences and academic performance, as well as the outcomes of VARK-based instruction. The fifth and final chapter discusses the findings in relation to existing literature, highlights pedagogical implications, identifies limitations, and offers recommendations for future research.

The VARK (Visual, Auditory, Reading/Writing, Kinesthetic) model is designed to identify individual differences in students' learning and to tailor the learning process. Learners of English as a

foreign language (EFL) learn differently through different sensory channels. Research shows that visual learners benefit more from presentations based on graphs and diagrams; auditory learners benefit more from discussions, audio materials, and audio exercises in textbooks. Students who prefer to learn through text and writing are more likely to succeed through books and written assignments, while kinesthetic learners benefit more from role-playing, hands-on exercises, and activity-based assignments.

In university-level EFL classes, instruction is typically delivered through standardized textbooks and lectures. This can lead to a loss of interest, low achievement, and reduced motivation in some students, as it does not take into account the individual learning styles of all learners. The VARK model is considered an effective approach to solving this problem.

Analysis of empirical results. When determining the dominant learning styles of students, it was observed that most participants tended to learn multimodally (i.e., combining two or more styles). This result means that in most cases, students are not limited to only one style, but have the opportunity to learn effectively through a combination of different methods.

When VARK-based lessons were used in the experimental group, students showed significantly higher results compared to the control group taught using the traditional method. In particular:

Improvement in language skills: In the experimental group, students achieved significant growth in reading, listening, and speaking.

Increased motivation: Students felt that their learning process was tailored to their personal needs, which increased their activity.

The effectiveness of the multimodal approach: For multimodal learners, the combination of different methods was important in consolidating knowledge.

The control group, on the other hand, used a more traditional textbook-based approach, and had lower levels of satisfaction with the lesson and significantly lower academic performance than the experimental group.

The results show that the VARK model allows for individual student needs to be taken into account in EFL teaching. At the university level, teachers are usually forced to work with large groups, which leads to the neglect of differences in student learning styles. However, planning a lesson based on VARK allows the teacher to use a variety of methods, thereby reducing differences between students.[1995]

The analysis also shows that the use of the VARK model not only improves academic performance, but also increases student motivation, engages them as active participants, and makes language learning an interactive process.

The analysis of this study showed that the VARK teaching style model is an effective methodological approach in improving the academic performance of English as a foreign language learners at the university level. It has been proven that it is possible to achieve high results in the educational process by taking into account individual differences in students' learning.

Conclusion. First, the conducted analyses showed a diversity of learning styles among students. Most students are prone to multimodal style and perceive knowledge more effectively through different sensory channels. This means that teachers need to combine several methods in the teaching process.

Second, in lessons organized based on the VARK model, students showed higher results compared to those taught using the traditional method. In particular, significant development was observed in listening comprehension, reading and speaking skills. In addition, students' motivation increased, their interest in learning increased, and they participated more actively in the lesson process [2008. 273–290 p.].

Third, the VARK model allows for personalization of the educational process. When each student is given tasks that match his dominant learning style, the effectiveness of consolidating knowledge and applying it in practice increases.

Thus, the VARK learning style model can be considered an effective methodological tool in the EFL context. It not only improves academic performance, but also develops students' independent thinking, creativity, and a positive attitude towards language learning.

References:

(1). Fleming, N.D., & Mills, C. (1992). Not another inventory, rather a catalyst for reflection. To Improve the Academy, 11(1), p. 137–155. https://doi.org/10.1002/j.2334-4822.1992.tb00213.x

(2). Fleming, N.D., & Baume, D. (2006). Learning styles again: VARKing up the right tree! Educational Developments, 7(4), p. 4–7.

(3). Gilakjani, A.P. (2012). Visual, auditory, kinaesthetic learning styles and their impacts on English language teaching. Journal of Studies in Education, 2(1), p. 104–113. https://doi.org/10.5296/jse.v2i1.1007

(4). Hussain, I. (2017). Effect of VARK learning model on academic achievement of students in English language. Journal of Education and Practice, 8(8), p. 50–57.

(5). Peacock, M. (2001). Match or mismatch? Learning styles and teaching styles in EFL. International Journal of Applied Linguistics, 11(1), p. 1–20. https://doi.org/10.1111/1473-4192.00001

(6). Reid, J.M. (1995). Learning styles in the ESL/EFL classroom. Boston: Heinle & Heinle.

(7). Wang, J., & Farmer, L.S J. (2008). The impact of learning styles on student achievement in online courses. Quarterly Review of Distance Education, 9(3), p. 273–290.

Valiyeva Nargizaxon Zamir qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti “Ingliz tilini o‘qitish metodikasi” 3-kafedrasi o‘qituvchisi)

RUS, INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI POLISEMIK IDIOMALARIDA MILLIY MENTALITETNING AKS ETISHINING LINGVOMADANIY JIHATLARI

Annotatsiya. *Maqolada rus, ingliz va o‘zbek tillaridagi polisemiya xususiyatiga ega idiomalarning lingvomadaniy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – turli til va madaniy tizimlarga mansub ko‘p ma’noli frazeologizmlar orqali milliy mentalitetning qanday ifodalanishini aniqlashdan iborat. Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, idiomalar milliy ongning “oynasi” sifatida namoyon bo‘ladi va ularning polisemiya hodisasini o‘rganish til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi chuqur bog‘liqlikni anglashga yordam beradi.*

Kalit so‘zlar: *idioma, polisemiya, frazeologizm, milliy mentalitet, lingvomadaniyat, qiyosiy tahlil.*

Валиева Наргизахон Замир кизи (преподаватель кафедры Методики преподавания английского языка № 3 Узбекского государственного университета мировых языков)

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОТРАЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА В ПОЛИСЕМИЧНЫХ ИДИОМАХ РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются лингвокультурологические особенности полисемичных идиом русского, английского и узбекского языков. Цель исследования заключается в выявлении способов отражения национального менталитета в многозначных фразеологизмах трёх языков, принадлежащих к разным культурно-языковым системам. Результаты исследования подтверждают, что идиомы выступают своеобразным «зеркалом» национального сознания, а изучение их полисемии способствует более глубокому пониманию взаимодействия языка и культуры.*

Ключевые слова: *идиома, полисемия, фразеологизм, национальный менталитет, лингвокультура, сопоставительное исследование.*

Valieva Nargizakhon Zamir kizi (Teacher of Teaching English Methodology №3 Department of Uzbekistan State World Languages University)

LINGUOCULTURAL ASPECTS OF THE REFLECTION OF NATIONAL MENTALITY IN POLYSEMIC IDIOMS OF RUSSIAN, ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *The article explores the linguacultural aspects of polysemous idioms in Russian, English, and Uzbek languages. The aim of the research is to identify how the national mentality is reflected in the semantic and cultural structure of polysemous idioms belonging to different linguistic and cultural systems. The results confirm that idioms serve as a “mirror” of national mentality, and the study of their polysemy provides valuable insight into the interrelation between language, thought, and culture.*

Keywords: *idiom, polysemy, phraseology, national mentality, linguacultural, comparative study.*

Introduction. Language is not only a means of communication but also a reflection of a nation’s culture, history, and mentality. Among the many linguistic phenomena that embody cultural identity, idioms occupy a special place. Idioms are fixed expressions that cannot be understood solely from the meanings of their individual components. They are deeply rooted in the collective experience of a people and often carry metaphorical, emotional, and symbolic meanings that reveal the worldview of a nation.

The aim of this study is to identify and analyze the linguacultural aspects of how national mentality is reflected in polysemous idioms of the Russian, English, and Uzbek languages.

Literature review. Idioms have long been recognized as one of the most expressive components of language, serving as repositories of cultural and historical experience. Idioms represent stable combinations of words whose meaning is not derived from the sum of their parts but from the collective usage and traditions of a speech community. A.V.Kunin emphasizes that idioms are not only linguistic but also cultural phenomena that reflect the mentality and social behavior of a nation [1].

Polysemy, or the existence of multiple related meanings within a single linguistic unit, is a central concept in semantic theory. Polysemy illustrates the dynamic and evolving nature of language, showing how meaning expands through metaphorical and contextual usage. Polysemy arises from human cognitive capacity to perceive similarity and analogy between different experiences.

In idiomatic expressions, polysemy is particularly significant because idioms often develop additional meanings as they are used in varied social and cultural contexts. The same idiom can acquire new connotations while retaining its core image or metaphor. For instance, idioms related to emotions, work, or nature frequently extend their meanings in different languages according to national customs and cultural associations.

The study of language as a reflection of national mentality is grounded in the field of linguaculturology, which examines the interaction between linguistic forms and cultural concepts. Maslova defines linguaculturology as a discipline that studies how language embodies cultural values and expresses collective identity [2]. Wierzbicka also highlights the role of language in shaping thought patterns, emphasizing that linguistic expressions reveal the cultural norms and moral frameworks of their speakers [5].

Cognitive linguists such as Lakoff and Johnson [4] and Fillmore [3;111–112 p.] support this view through the theory of conceptual metaphor and frame semantics. They argue that meaning is structured through culturally specific conceptual frames, which influence how speakers perceive and interpret the world. From this perspective, idioms and their polysemy serve as cognitive models that reflect a nation's typical ways of understanding reality, emotion, and social behavior.

Previous research has focused largely on idioms within single languages or between two closely related linguistic systems. However, comparative analyses that involve Russian, English, and Uzbek languages remain scarce. Studies of this kind are particularly valuable because they reveal both universal and culturally specific mechanisms of meaning formation. While many scholars have explored idioms as cultural markers, few have addressed idiomatic polysemy – the way one idiom develops multiple meanings under cultural influence – across these three linguistic traditions.

Therefore, the present study seeks to fill this gap by providing a comparative linguacultural analysis of polysemous idioms in Russian, English, and Uzbek. It aims to demonstrate how idioms, as culturally loaded linguistic units, reflect diverse manifestations of national mentality and worldview.

Research Methodology. This study adopts a comparative linguacultural approach to analyze the reflection of national mentality in polysemous idioms of the Russian, English, and Uzbek languages. The research is qualitative in nature, focusing on semantic, cultural, and cognitive interpretations of idioms rather than quantitative frequency analysis.

The comparative framework enables the identification of both universal features of idiomatic polysemy and culturally specific meanings that arise from distinct worldviews and historical experiences.

Analysis and results. The comparative analysis of polysemous idioms in Russian, English, and Uzbek revealed that idiomatic meaning often develops through metaphorical extension and cultural association.

While many idioms across the three languages share universal human concepts – such as emotions, morality, and social behavior – their figurative meanings and cultural connotations are shaped by national mentality and historical experience.

Idioms expressing emotional conditions frequently demonstrate how each culture conceptualizes feelings and self-control.

– Russian: *"Душа нараспашку"* literally means "the soul is open wide," signifying sincerity, openness, and emotional transparency. The idiom carries positive connotations, reflecting the Russian value of heartfelt honesty and deep emotionality.

– English: *"Wear one's heart on one's sleeve"* has a similar literal image but often implies excessive openness or vulnerability – a slightly less positive evaluation, showing the English preference for emotional restraint.

– Uzbek: *"Ko'ngli ochiq"* ("open-hearted") parallels both idioms but reflects the Uzbek ideal of hospitality and warmth toward others – an essential feature of Uzbek collectivist culture.

Idioms associated with thought and intelligence reveal different perceptions of knowledge and practical wisdom.

– Russian: *"Семь пядей во лбу"* ("seven spans across the forehead") describes an extremely intelligent person. The forehead symbolizes intellect, and the exaggeration reflects Russian hyperbolic imagery.

– English: *"A bright mind"* or *"a head on one's shoulders"* also connote intelligence, but focus on rational, pragmatic competence rather than innate genius.

– Uzbek: *"Boshing bor ekan, esing bo'lsin"* ("If you have a head, have sense too") emphasizes wisdom and prudence – intelligence expressed through behavior, not just knowledge.

Idioms connected to work ethics and behavior reflect collective values and social organization.

– Russian: *"Работать спустя рукава"* ("to work with sleeves down") means to work carelessly, showing the cultural importance of diligence.

– English: *"Cut corners"* carries a similar meaning, describing laziness or shortcuts, rooted in English precision and discipline.

– Uzbek: *"Qo'l qovushtirib o'tirish"* ("to sit with folded hands") means idleness, implying disapproval in a culture that values hard work and contribution to the community.

In all three languages, idioms often develop secondary meanings beyond their original context.

For instance, the English idiom *"break the ice"* originally referred to breaking river ice to allow ships to pass; later, it gained the figurative meaning "to initiate communication". The Russian equivalent *"растопить лёд в отношениях"* ("to melt the ice in relationships") carries emotional connotations of reconciliation rather than mere introduction. Uzbek *"muzni eritmoq"* is also used metaphorically for making peace or reducing tension.

This example illustrates cross-linguistic polysemy: the same physical metaphor ("ice") expands into social and emotional domains differently according to cultural values – pragmatism in English, empathy in Russian, and harmony in Uzbek.

Polysemy in idioms is closely tied to cultural metaphor systems; one image can generate several meanings across different contexts.

1. National mentality influences whether idioms carry emotional, moral, or pragmatic connotations.
2. Russian idioms reflect depth of emotion and moral sincerity.
3. English idioms tend toward practicality and moderation.
4. Uzbek idioms emphasize social harmony, respect, and hospitality.
5. Despite differences, shared imagery (soul, heart, head, ice) highlights universal human experience expressed through culturally specific lenses.

Conclusion. The present study examined the **linguacultural aspects of polysemous idioms** in Russian, English, and Uzbek languages, focusing on how these idiomatic expressions reflect the **national mentality** of their respective cultures. The findings demonstrate that idioms, as fixed linguistic units, are not merely elements of vocabulary but **cultural codes** that embody collective experience, values, and worldviews.

The comparative analysis revealed that the **polysemy of idioms** arises through processes of metaphorical and cultural extension. A single idiom often develops multiple meanings depending on historical context, social norms, and cultural perception. For instance, idioms related to "openness" or "the heart" carry emotional depth in Russian, moderation and personal control in English, and hospitality and sincerity in Uzbek. Similarly, idioms built around the concept of "the head" reflect intelligence across all three languages but highlight different aspects – genius in Russian, rationality in English, and wisdom in Uzbek.

In conclusion, this research underscores the importance of integrating **linguacultural and cognitive approaches** in the study of idioms. Understanding idiomatic polysemy not only enriches cross-linguistic semantics but also enhances intercultural communication and language teaching by making learners aware of how meaning reflects worldview.

References:

(1). Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., "Высшая школа", 1996.
(2). Маслова, В.А. Лингвокультурология. М., "Академия", 2001.
(3). Fillmore, C.J. Frame semantics. Linguistics in the Morning Calm. Seoul, Hanshin, 1982, p. 111–137.
(4). Lakoff, G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, University of Chicago Press, 1980.
(5). Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Kenjabaev Jaxongir Abdisalimovich (PhD, Associate Professor, Termez State University, Termez, Uzbekistan; Kenjabayev80@mail.ru)

LEXICAL-SEMANTIC PROBLEMS AND ISSUES OF STANDARDIZATION IN THE TRANSLATION PROCESS OF SPORTS TERMINOLOGY

Annotation. *The rapid globalization of sports has intensified the demand for accurate and standardized translations of sports terminology. Sports discourse includes technical, tactical, and cultural terms that often pose challenges for translators due to lexical-semantic ambiguity, cultural specificity, and lack of standardized equivalents across languages. This paper investigates the lexical-semantic problems encountered in the translation of sports terminology and explores the issues of standardization within multilingual contexts. It emphasizes the importance of unifying terminology for effective communication in international sports, media, and education, while also considering the role of linguistic and cultural nuances in shaping meaning.*

Keywords: *sports terminology, translation, lexical-semantic problems, standardization, multilingualism, intercultural communication.*

SPORT TERMINOLOGIYASINING TARJIMA JARAYONIDAGI LEKSIK-SEMANTIK MUAMMOLARI VA STANDARTLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya. *Sportning jadal globallashuvi sport terminologiyasining to‘g‘ri va standartlashtirilgan tarjimalariga bo‘lgan talabni kuchaytirdi. Sport nutqi texnik, taktik va madaniy atamalarni o‘z ichiga oladi, ular ko‘pincha leksik-semantik noaniqlik, madaniy o‘ziga xoslik va tillarda standartlashtirilgan ekvivalentlarning yo‘qligi sababli tarjimonlar uchun qiyinchiliklar tug‘diradi. Ushbu maqola sport terminologiyasini tarjima qilishda duch keladigan leksik-semantik muammolarni o‘rganadi va ko‘p tilli kontekstlarda standartlashtirish masalalarini o‘rganadi. U xalqaro sport, ommaviy axborot vositalari va ta’lim sohalarida samarali muloqot qilish uchun terminologiyani birlashtirish muhimligini ta’kidlaydi, shu bilan birga ma’noni shakllantirishda lingvistik va madaniy nuanslarning rolini ham ko‘rib chiqadi.*

Kalit so‘zlar: *sport terminologiyasi, tarjima, leksik-semantik muammolar, standartlashtirish, ko‘p tillilik, madaniyatlararo muloqot.*

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ВОПРОСЫ СТАНДАРТИЗАЦИИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ СПОРТИВНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. *Стремительная глобализация спорта усилила спрос на точные и стандартизированные переводы спортивной терминологии. Спортивный дискурс включает в себя технические, тактические и культурные термины, которые часто представляют сложность для переводчиков из-за лексико-семантической неоднозначности, культурной специфики и отсутствия стандартизированных эквивалентов в разных языках. В данной статье исследуются лексико-семантические проблемы, возникающие при переводе спортивной терминологии, а также вопросы стандартизации в многоязычном контексте. Подчеркивается важность унификации терминологии для эффективной коммуникации в международном спорте, СМИ и образовании, а также рассматривается роль лингвистических и культурных нюансов в формировании смысла.*

Ключевые слова: *спортивная терминология, перевод, лексико-семантические проблемы, стандартизация, многоязычие, межкультурная коммуникация.*

Introduction. Sports terminology has become a significant domain in translation studies due to the growing internationalization of sporting events such as the Olympic Games, World Championships, and global tournaments. Sports journalism, commentary, and official documentation often require the accurate and standardized use of terms to ensure clarity for both professional audiences and the general public. However, translating sports terminology poses numerous lexical-semantic challenges, including polysemy, synonymy, and semantic shifts, which can cause misinterpretations or inconsistencies. Moreover, the lack of universally accepted standards across different languages leads to terminological fragmentation.

The objective of this article is to examine the main lexical-semantic problems in the translation of sports terminology and to highlight the challenges and prospects of standardization in this field.

Literature review. Learning the peculiarities of the vocabulary is one of the most challenging aspects of learning a new language. This occurs because it is uncommon for a term in one language to have the exact same meaning as its closest equivalent in another [4;231 p.]. The sports terminological system of the English language is composed of several complex linguistic phenomena, it is a legal matter that terminological units require clarification of their definitions and explanations in translation, and it is the main function of any term [1;282 p.]. According to A.V.Kunin, the phraseological units mean the

understanding that the meanings of their structural components are interrelated with the synchronic aspect [2;23 p.].

Research methodology. Translating sports terminology, however, poses numerous lexical-semantic challenges. One of the most prominent issues is polysemy, where a single term carries multiple meanings depending on context. For example, the English term *draft* refers to the player selection process in American sports, while in general English it means a preliminary version of a text. Without proper contextual awareness, translators risk producing inaccurate or misleading equivalents. Similarly, synonymy creates challenges, as multiple terms may be used to describe the same concept. For instance, the word *soccer* is common in American English, whereas *football* is the preferred term in British English and much of the world. Translators must carefully select the appropriate synonym depending on regional usage and target audience expectations. Furthermore, semantic shifts occur when borrowed sports terms undergo changes in meaning in the target language, sometimes diverging significantly from their original sense.

In addition to lexical-semantic complexities, the issue of standardization remains a central concern. Unlike fields such as medicine or law, which are supported by highly institutionalized terminological databases, sports terminology lacks universally accepted standards across many languages. While organizations such as FIFA or the International Olympic Committee attempt to provide official glossaries, their reach is often limited to specific sports or contexts, and national institutions may prefer localized terms. This leads to terminological fragmentation, where multiple competing translations exist for the same concept. For example, in some languages the English *corner kick* is translated literally, while in others it is borrowed phonetically as *korner*. Such fragmentation causes inconsistency across media reports, academic texts, and official regulations, which can hinder international comprehension.

The lack of standardization also reflects the dynamic and rapidly evolving nature of sports. New rules, technologies, and practices constantly introduce fresh terms into the lexicon. For instance, innovations such as the *Video Assistant Referee (VAR)* system or the rise of *e-sports* have created terminology that is still in the process of being translated and standardized in many languages. Journalists and commentators often play an active role in shaping how these terms are introduced into public discourse, but their choices are not always aligned with institutional guidelines, leading to further inconsistency.

Moreover, sports terminology is deeply embedded in cultural contexts. Many terms reflect metaphors, idioms, and historical traditions that are not easily transferable into another language. Expressions such as *golden goal*, *sudden death*, or *dark horse* carry metaphorical meaning that may not have natural equivalents in other cultures. Literal translations can appear strange or unintelligible, while explanatory translations risk losing the brevity and stylistic appeal of the original. In addition, certain sports themselves are culturally specific, such as cricket in England, baseball in the United States, or kurash in Uzbekistan. Terms related to these sports often lack equivalents in other languages, requiring either borrowing, adaptation, or descriptive translation.

Analysis and result. Sports terminology does not function solely as a technical vocabulary restricted to athletes and coaches; rather, it has a broad social function. It is employed in live commentary, sports journalism, official documentation, legal regulations, marketing campaigns, and even everyday fan discourse. While English dominates as the international standard, national institutions often advocate for localized terminology to preserve linguistic identity. Balancing global comprehensibility with national linguistic integrity is a key challenge.

1. **Polysemy and Ambiguity**. Many sports terms carry multiple meanings depending on context. For example, the English word *draft* in American sports refers to the selection of players, while in general usage it means a preliminary version of a text. Translators must disambiguate meaning through context.

2. **Synonymy and Variation**. Sports terminology often includes synonymous variants, e.g., *soccer* vs. *football*. Choosing the correct equivalent depends on regional usage, audience expectations, and standardization guidelines.

3. **Metaphorical and Idiomatic Expressions**. Terms like *golden goal*, *sudden death*, or *dark horse* are metaphorical and may not have natural equivalents in the target language. Literal translation can lead to misinterpretation, while descriptive or functional translation may ensure clarity but lose stylistic effect.

4. **Borrowings and Loanwords**. Sports translation often relies on borrowing from English, the dominant source language. However, inconsistent borrowing (e.g., transliteration vs. calque) creates lexical-semantic variation across different regions.

Discussion. The translation of sports terminology highlights the tension between linguistic precision, cultural preservation, and international intelligibility. Standardization is crucial for fairness and clarity in

global competitions, particularly in rulebooks, refereeing, and legal documentation. However, absolute standardization may erase cultural nuances and linguistic diversity. Thus, a hybrid approach is recommended: developing international terminological databases while allowing for localized adaptations in journalism and everyday discourse.

Conclusion. The translation of sports terminology is fraught with lexical-semantic problems, including ambiguity, synonymy, metaphorical usage, and cultural specificity. Standardization efforts face challenges due to inconsistent borrowing, lack of unified databases, and the rapid evolution of sports discourse. Nevertheless, effective strategies–such as international cooperation, the creation of multilingual sports glossaries, and translator training in domain-specific knowledge–can significantly improve accuracy and consistency. Striking a balance between global standardization and local linguistic identity remains a key priority in the translation of sports terminology.

References:

(1). Ахмедов О. (2024). Specific features of the English language sport terminology. Преимущества и проблемы использования достижений отечественной и мировой науки и технологии в сфере иноязычного образования, 1(1), p. 282–285. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/field-foreign-education/article/view/32772

(2). Abdurakhmonov Giyosjon, & Allaberdiyeva Mukhlisa (2024). Translation issues of phraseological units in sport terminology. Eurasian Journal of Academic Research, 4 (7S), p. 21–25. doi: 10.5281/zenodo.13143640

(3). FIFA Glossary of Football Terms. Fédération Internationale de Football Association.

(4). Muminova, Dilshodakhon (2025). Lexical-level difficulties in the translation process. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 5 (4), p. 229–233.

(9). Ecological management in the Russian Federation. Ecological expertise / https://studfile.net/preview/ 9932635/page:6/

(10). Управление природоочранной деятелностю в странах Восточной Эвропй, Кавказа и Тсентралной Азии Организатсия Экономического Сотрудничества и развития Вес-Мир, 2005, с. 13 (98 стр.) https://www.oecd.org/ env/outreach/35873053.pdf

(11). Najimov M. State and its ecological function. T., New age generation, 2002, p. 18. (36 pages).

(12). Constitution of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Uzbekistan, 2018, Article 55.

(13. UzMA, fund M-114, list 1, collective volume 152, page 40.

(14). UzMA, fund M-114, list 1, collective volume 152, pages 40–41.

15. Gapparov Kh. Strong guarantee of ecology and environmental protection / Newsletter of legislative issues. 2022, №. 1, p. 5.

(16). History of the State Ecology and Environmental Protection Committee of the Republic of Uzbekistan / https://www.uznature.uz/yz/site/page?numer103 Date of application: 12.06.2021

(17). This protocol was adopted in Montreal on January 29, 2000, and up to now 171 countries and the European Union as an international organization have joined it. See about it: Mirziyoev Sh. New Uzbekistan strategy. Tashkent, Uzbekistan, 2021, p. 390.

(18). Gapparov Kh. Strong guarantee of ecology and environmental protection. Newsletter of legislative issues.

G‘ulomov Ilhomjon (Associate Professor, Department of Humanities, PhD. Tashkent University of Information Technologies; e-mail: ikgulamov@mail.ru)

ENVIRONMENTAL POLICY AND THE ENVIRONMENTAL SITUATION IN THE COUNTRIES OF CENTRAL ASIA

Annotation. *Sharing the land in today’s day to the unprecedented level of change in the environmental situation are some of the global problems of humanity. Ensure environmental sustainability of the world community in this process, men the opportunity to live in a natural environment to create a comfortable. In this research, the shift of the ozone layer, pollution of the oceans of the world, in the loss of the fertile layer of the soil go, be cut out of a tropical forest, desertification, reduction of fresh water sources and biodiversity, the increase of household waste, chemical and neutralization of toxic substances, such as for the study of issues such as the environmental crisis is.*

Keywords: *Central Asia, the environmental situation, environmental policy, CIS, environmental protection, environmental norms.*

Ilhomjon G‘ulomov (Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti “Gumanitar fanlar” kafedrasi dotsenti, t.f.f.d. (PhD); e-mail: ikgulamov@mail.ru)

MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARIDA EKOLOGIK VAZIYAT VA EKOLOGIK SIYOSAT

Annotatsiya. *Bugungi kunda ekologiyaning misli ko‘rilmagan darajada o‘zgarishiga yerni taqsimlash insoniyatning global muammolaridan biridir. Bu jarayonda jahon hamjamiyatining ekologik barqa-*

rorligini ta'minlash, erkaklar uchun qulay sharoit yaratish uchun tabiiy muhitda yashash imkoniyati. Ushbu tadqiqotda ozon qatlamining siljishi, dunyo okeanlarining ifloslanishi, tuproqning unumdor qatlamining yoqolishi, tropik o'rmonlardan chiqib ketishi, cho'llanish, chuchuk suv manbalari va biologik xilma-xillikning qisqarishi, maishiy chiqindilarning ko'payishi, kimyoviy va zaharli moddalarni zararsizlantirish, masalan, ekologik inqirozni o'rganish uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: *Markaziy Osiyo, ekologik vaziyat, ekologik siyosat, MDH, atrof-muhitni muhofaza qilish, ekologik me'yorlar.*

Илҳомжон Ғуломов (Ташкентский университет информационных технологий,
Доцент кафедры гуманитарных наук, доктор философии (PhD)

ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. *Совместное использование земель в наши дни, приводящее к беспрецедентному изменению экологической ситуации, является одной из глобальных проблем человечества. Обеспечение экологической устойчивости мирового сообщества в этом процессе дает людям возможность жить в естественной среде, создавая комфортные условия. В рамках этих исследований рассматриваются такие проблемы, как смещение озонового слоя, загрязнение мирового океана, потеря плодородного слоя почвы, вырубка тропических лесов, опустынивание, сокращение источников пресной воды и биоразнообразия, увеличение объема бытовых отходов, химическое производство и нейтрализация токсичных веществ, а также такие вопросы, как экологический кризис.*

Ключевые слова: *Центральная Азия, экологическая ситуация, экологическая политика, СНГ, охрана окружающей среды, экологические нормы.*

Introduction. It should be noted that throughout the history of the Soviet Union, nature was considered only as a source of many natural resources. One of the important steps taken by the Soviet government to reform the system of nature protection in the country was the decision "On radical restructuring of nature protection in the country" jointly issued by the Supreme Soviet of the USSR and the Council of Ministers on January 7, 1988 [1]. In accordance with this decision, a decision was made to establish a new "Union-Republic State Committee for Nature Protection of the USSR", and this state body was named "State Committee for Protection of Nature and Natural Resources of the USSR". In fact, the USSR State Committee for Nature Protection was the first state agency in the history of the former Union to be responsible for the implementation of environmental policy in the country. This committee was required to develop new measures to increase the efficiency of nature protection, as well as rational use of natural resources, as well as monitor compliance with environmental standards. It can be seen that for many years in the former USSR, environmental problems were considered as a secondary issue.

During the Soviet period, the economic strategy implemented in the field was based only on the principles of residuals in the planning and implementation of nature conservation measures. There were no indicators reflecting the final socio-economic results of nature protection in the implementation of construction projects. Also, there was no opportunity to fully assess the environmental and economic efficiency. Environmental protection was considered a specific additional cost for society in connection with the development of productive forces, and naturally, it could not help to optimize environmental management and improve the ecological situation.

It should be noted that environmental problems increased in Uzbekistan by the end of the 80s of the 20th century. In the decision of the government of Uzbekistan in April 1988, the establishment of the state body for environmental protection – the State Committee for Nature Protection of the Republic of Uzbekistan and its territorial divisions was a special solution [2].

The Law of the Republic of Uzbekistan "On Nature Protection" adopted on December 9, 1992 is the first legal document in this direction after independence [3]. Environmental management in the Republic of Uzbekistan was carried out on the basis of the principles of civil society and legal-democratic state construction. Also, in accordance with the Law "On Nature Protection", the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, Ecology and Environment of the Republic of Uzbekistan – environmental protection is carried out by the state committee, local state authorities[3]. State management in the field of ecology consists of executive and management activities aimed at ensuring the rational use of natural resources and environmental protection of the relevant state bodies. The content of the state management of the use of natural resources and environmental protection is determined based on the interests of society and the environmental policy of the state.

Materials and methods. The article used the principles of historicity and objectivity, an interdisciplinary approach, methods such as comparative and quantitative analysis, systematization.

The role and importance of legal documents in solving complex environmental-legal relations that arise in the process of protecting the environment and public health, rational use of natural resources and ensuring environmental safety. In this regard, a comprehensive system of legislation has been created in our country, which is notable for the fact that it is aimed at environmental protection and provision of alternative natural conditions for living, as well as regulating the rational use of natural resources.

Liberalization of all spheres of social life in Uzbekistan, introduction of mainly economic methods of legal regulation of environmental protection, establishing a mechanism of implementation based on conscious observance and implementation of the law and its articles, not under state pressure, is of great importance.

Today, Uzbekistan, as an equal subject of international relations, consistently implements socio-economic and environmental policy aimed at protecting the environment and public health, rational use of natural resources, in order to ensure the ecological safety and sustainable development of the country. In particular, the principles of state environmental policy are reflected in Article 55 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan. According to it, land, underground resources, water, flora and fauna and other natural resources are national wealth, it is necessary to use them wisely and they are under state protection [4].

In the first years of independence, in order to implement the ecological strategy of the republic, there was a need to strengthen its activities in the following directions, taking into account the existing environmental situation, the existing difficulties and shortcomings in the work of the State Committee for Nature Protection. Improvement of management in the field of nature protection, use of natural resources and improvement of environmental legislation and regulatory framework, as well as implementation of national security concepts of the Republic in the field of environmental safety, international cooperation, gradual transition to international environmental standards, development of environmental education and training activities , includes a number of tasks such as creating favorable conditions for human health[5].

From the first years of independence, Uzbekistan tried to form a legislative framework regulating environmental relations at the state level. As a result of this, more than 30 laws and about 200 by-laws adopted on the basis of constitutional norms on ecology[6], environmental protection and rational use of natural resources, and provision of public health became important in improving the legal framework of the field. The legal basis of environmental protection in the state consists of legal norms of nature conservation, i.e. laws and acts that have the essence of law. Legislation on environmental protection and rational use of natural resources has developed rapidly in recent years [7].

During the years of independence, the Republic of Uzbekistan became a member and ratified a number of international conventions in the field of environmental protection and relevant protocols of their development. Today, the Republic of Uzbekistan is a member of 11 international conventions and 7 multilateral agreements and memorandums in the field of environmental protection and use of natural resources[8]. DEQ is responsible for enforcement of 6 of these conventions, including 4 conventions on biodiversity protection and 2 conventions on ozone protection and transboundary transit of hazardous wastes.

On May 18, 1993, the Republic of Uzbekistan confirmed its rights and obligations regarding its participation in the Vienna Convention and the Montreal Protocol and assumed the obligations arising from joining these documents [9]. The Republic of Uzbekistan has fulfilled its obligations under the Vienna Convention and the Montreal Protocol, and 99.9% of ozone-depleting substances have been phased out, which was specially recognized by the United Nations Ozone Protection Secretariat.

In 1993, Uzbekistan joined the UN Framework Convention on Climate Change. In 1998, the Kyoto Protocol was signed, and this protocol was ratified on August 20, 1999[10].

In 1995, Uzbekistan ratified the UN Convention to Combat Desertification. Uzgidromet was appointed as the agency responsible for combating desertification. In 1999, the National Action Program was developed in this direction [11].

The UN Convention on Biological Diversity aims to preserve biodiversity and the areas where it exists. Based on the "National strategy and action plan for the preservation of biological diversity of the Republic of Uzbekistan" adopted in 1998, the main attention in this area was focused on improving the national legal base and expanding the area of protected natural areas and developing the existing ones. By 2000, specially protected areas in the country were 827,919 hectares, of which 133,177 hectares were

covered by forests. Today, the protected natural areas cover about 40% of the plant and 70% of the unique species of the animal world in our country [12].

Within the framework of the Bonn Convention "On the Protection of Migratory Species of Wild Animals", the main obligations of Uzbekistan are to ensure the protection of migratory species of wild animals in the territory of our country, established cooperative relations with the World Fund for the Conservation of Cranes and other international organizations [13].

Based on the decision of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan on August 30, 2001, the Republic of Uzbekistan joined the Ramsar Convention. According to the analysis, more than 4 million water birds migrate from the territory of the Republic of Uzbekistan per year, and the open water bodies of our country are the winter stopovers of more than 100 species of birds. There are about 10 reservoirs in the territory of the Republic of Uzbekistan, which are of great importance for local waterfowl [14].

Within the framework of the Basel Convention "On Transboundary Transportation of Hazardous Wastes and Their Disposal", during 2017 alone, 37.1 million Euros (France development agency - in the city of Samarkand) and 92.25 million dollars (Asian Development Bank – in the city of Tashkent) projects were implemented; "ManCapitaS.P.C." in the Fergana Valley, attracting foreign direct investment. (Bahrain) – 300 million dollars, in the Okhangaron and Parkent districts of the Tashkent region, the "SejinG&E" company (South Korea) – 50 million dollars, in the Jizzakh and Syrdarya regions - the "ENELarchitectural" consortium (Austria, Germany, Azerbaijan) – 50 million dollars. agreements were signed (in total, around 570 million dollars of investments were attracted to the sector)[15].

In the years of independence, a number of bilateral and multilateral agreements were signed with foreign countries in order to strengthen bilateral cooperation in the field of environmental protection and rational use of natural resources.

Uzbekistan is actively participating in the process of regional cooperation in the field of environmental protection of Central Asia. He was one of the initiators of the establishment of the International Island Rescue Fund (ISF) and 2 commissions - the Interstate Commission for Sustainable Development and the Interstate Coordinating Water Management Commission, directed to the coordination and solution of the management problems of natural resources, environmental protection, and sustainable development [16].

Environmental relations in the Central Asian region are also developing through bilateral and multilateral agreements. In 2017, the leaders of the countries discussed the issues of restoring the ecosystem of the Aral Sea basin, improving the socio-economic and ecological situation in the Aral Sea, rational use of water resources, ensuring a high level of environmental protection in the region, and expressed their readiness to further develop cooperation in this direction. It should be noted that this activity is carried out in cooperation with international organizations and donors [17].

On June 22, 2018, at the plenary session of the UN General Assembly, the resolution “Strengthening regional and international cooperation to ensure peace, stability and consistent development in the Central Asian region” was adopted. It includes strengthening security in the region, effective and comprehensive use of water and energy resources, mitigating environmental and socio-economic complications related to the construction of the Aral Sea, establishing a modern transport and transit system in the region, enlightenment, science, technology, innovation, tourism, culture, art and the importance of developing bilateral and regional cooperation in the directions of deepening relations in sports spheres is noted[18].

Conclusion. In short, in the early years of independence, a number of reforms were implemented in the field of eliminating environmental problems and preventing their negative consequences. In this regard, the Law "On Nature Protection" was one of the important steps. Strict control was established by nature protection committees, and comprehensive programs aimed at improving the environmental situation were developed in this regard.

In recent years, consistent reforms have been implemented in our country in the field of environmental protection, rational use of natural resources, improvement of the sanitary and ecological conditions of the regions. In order to fundamentally improve the state administration and improve the ecological situation, the State Committee for Nature Protection of the Republic of Uzbekistan was reorganized into the State Committee for Ecology and Environmental Protection of the Republic of Uzbekistan. In cooperation with the “Ekosan” fund and nature protection committees of Fergana region, inspections were conducted in institutions, industrial enterprises and organizations.

References:

(1). Environmental policy in the USSR in 1986–1991 [Electronic resource]. https://www.hse.ru/edu/vkr/366513165

(2). History of the State Committee for Ecology and Environmental Protection of the Republic of Uzbekistan [Electronic resource]. https://www.uznature.uz/yz/site/page?numer=103

(3). Law of the Republic of Uzbekistan "On Nature Protection" adopted on December 9, 1992 / https://lex.uz/docs/107115

(4). Ekologicheskiy kodeks Republic of Kazakhstan / https://adilet.zan.kz/rus/docs/K070000212_

(5). Kholmominov J., Safarov J. Law of natural resources in foreign countries: comparative analysis and improvement of legislation. Tashkent, Tashkent State Legal Institute Publisher, 2012.

(6). Law of the Kyrgyz Republic on June 16, 1999 "On Environmental Protection" / http://cbd.minjust.gov.kg/act/ view/ru-ru/218

(7). Article 31 of the Law of the Kyrgyz Republic on June 16, 1999 "On Environmental Protection" / http://www.cawater-info.net/library/rus/land/14.txt

(8). Problemy ekologicheskogo prava Kyrgyzskoy Respubliki/https://www.docsity.com/ru/problemy-ekologicheskogo-prava-kyrgyzskoy-respubliki/1470136/ Date of application: 20.01.2023

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS		
21-OKTABR – O‘ZBEK TILI BAYRAMI KUNI		
G‘ayipov Dilshod Qadambayevich	Ona tilimiz tarixidagi besh muhim bosqich	**3**
FIZIKA-MATEMATIKA		
Matkarimova Shoira Umidbekovna, Babayozova Nazokat Pulatovna	Lazer plazmasi spektral tahlili usuli yordamida uglerod sirtida yuzaga kelgan plazma parametrlarini aniqlash	**6**
Xuddiyeva Umida Aminjon qizi	Ikkinchi tartibli sirtining tenglamasiga ko‘ra uning turi va kanonik tenglamasi	**9**
Saidov Yuldash Razzakovich	Parallel kesimlarda nozik maxsusliklarga ega garmonik funksiyalarni davom qildirish	**12**
Ergasheva Nazokat Shokirovna	Portlash ta’sirida yer osti inshootlarining tebranishlarini eksperimental o‘rganish	**15**
Xudayberdiyev Zokir Bozorboyevich, Ismoilov Xursandbek Farxodovich, Kushanov Alisher	Chekli ayirmalar usuli yordamida konussimon qobiqning tebranishlarini tadqiq qilish	**18**
Bozorov Suxrob Baxodirovich	O‘ng tomondan tasodifiy senzurlanishning umumiy modelida taqsimot funksiyasining yadroviy baholari va ularni sonli solishtirish	**22**
Baltayeva Umida Ismoilovna Egamberganova Zebo Anvar qizi	Umumlashgan holdagi yuklangan Eyler-Puasson-Darbu tenglamasi uchun koshi masalasi	**33**
Ахматов Азизбек Абдувахобов угли	Стабилизация установившихся движений механических систем с циклическими координатами дискретным управлением без измерения скоростей	**39**
Кукиева Саёра Сайидакбаровна	Характеристика и особенности первой квадратичной формы	**43**
Fayazov Kudtatillo Sadriddinovich, Juraeva Dildora Shuhrat qizi	An Inverse Problem for a System of Parabolic-Type Equations with a Line of Degeneracy	**46**
Bozorboev Shodlik Gayrat ugli	The fuel burnup process in VVER-1300 type reactor	**52**
Vaisova Nafosat Zokirjonovna, Ruzimboev Jakhongir Khushnud ugli, Ro‘zimova Sabohat Shavkatovna	Local and 2-Local Derivations on Filiform Zinbiel Algebras	**56**
Asrorov Diyorjon Usmonovich	About the Ring of Symmetric Matrices as A 3-Good Ring	**64**
FALSAFA		
Jo‘rayev Akram Namozovich	Milliy-ma’naviy qadriyatlar asosida yoshlar va ayollarni mafkuraviy tahdidlardan himoya qilishning ijtimoiy omillari	**68**
Tajibayev Muxiddin Abdurashidovich	Sinergetika barcha fanlarda qo‘llanilishi lozim bo‘lgan yangicha umumfalsafiy metodologiyadir	**70**
Mahkamova Dilfuza Jo‘raqulovna	Ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarni qo‘llab-quvvatlash o‘zbek xalqining milliy-ma’naviy qadriyati sifatida	**73**
Mamayusupov Umidjon Kurbanovich	Bashorat qilishda ilmiy talqinning o‘rni	**78**
Norliyev Rustam Ibragimovich	Axloqiy qadriyatlarning shaxs shakllanishiga ta’siri	**81**
Rasulova Shoira Azizovna	O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy mavqeyi, milliy shart-sharoitlari va xususiyatlari	**84**
Sanaqulov Abror Nazarovich	Ijtimoiy tarmoqlarning jamoatchilik fikri shakllanishiga ta’siri	**86**
Xakimov Alisher Olimjonovich	Sharq allomalarining falsafa va so‘fiylik talimotidagi o‘rni	**90**
Saurov Ravshonbek Ruslanbek o‘g‘li	Davlat xizmatlari tizimining huquqiy va institutsional xususiyatlari	**95**
TILSHUNOSLIK		
Uralov Azamat Begnarovich Nazarova Mavluda Uktamovna	O‘zbek tili morfemikasida shakl va mazmun nomutanosibligi	**99**

Tangriyeva Lobar Nasriddinovna	Matn lingvistikasida kogeziya va kogerentlik kategoriya-larining o‘zaro farqlanishi	**101**
Radjabova Dilnoza Anvarovna	Qimmatbaho tosh va ma’dan nomlari lingvistikaning o‘rganish obyekti sifatida	**105**
Turaxodjayeva Moxidil Obidjonovna	O‘zbek tibbiy terminologiyasi: shakllanishi, rivojlanishi va zamonaviy holati	**108**
Berdiyorova Raxima Karimovna	Frazeologik birliklarda alluziya hodisasi	**110**
Xidirov Otabek Jo‘raboyevich	O‘zbek tilidagi axborot texnologiyalari terminlarining qomusiy-leksikografik tahlili	**114**
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Paimovna Dilfuza Pardayeva	XX asr rus va o‘zbek she’riyatida Amir Temur obrazi va temuriylar davrining badiiy anglanishi	**117**
JURNALISTIKA		
Artikova Yulduz Akmalovna	Milliy o‘zlikni anglash: tarix, mohiyat va asosiy tushun-chalar	**121**
PEDAGOGIKA		
Buriyev Xoliddin Ja’farovich	Ta’lim jarayonida axborot xizmatini tashkil qilish bo‘yi-cha xorij tajribalari	**125**
Davranova Maxliyo Shamsiddin qizi	Raqamli o‘quv o‘yinlarini yaratish: matematika ta’limi-dagi imkoniyatlar	**128**
Djalilova Zarnigor Obidovna	Sun’iy intellekt chatboti til o‘rganish vositasi sifatida	**130**
Axmedov Akmal Yusufovich, Muhammadjonova Zarnigor Shokirjon qizi	Bo‘lajak pedagoglarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning psixologik-pedagogik va metodologik asoslari	**133**
Sapayeva Zeyvar Jamolatdinovna	Oliy ta’limda ingliz tilini sun’iy intellekt yordamida o‘qitishda raqamli kompetensiyalarni aniqlash	**136**
Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich, Iskakov Bekpolat Baxitovich	Oliy ta’lim tizimida mediamadaniyatini rivojlantirishning dolzarb muammolari	**141**
Jo‘rayeva Nargiza Jamolidinovna	Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini integrativ o‘qitishga metodik tayyorgarligini takomillashtirishning pedagogik jihatlari	**144**
Xakimova Laziza Yusupovna	Loyihaga asoslangan o‘qitish	**146**
Satimova Sevinch Sardorbekovna	Tasavvuf ta’limotining ta’limiy va tarbiyaviy jihatlari	**149**
Tlegenov Baxıtbay Nietbaevich	Mashqalalí oqítíw hám texnologiyalar informatikaní oqítíwda innovaciyalardíń drayveri sípatında	**152**
Алимова Гулноза	Обучение французским фразеологизмам студентов-филологов на основе коммуникативной компетенции	**156**
Бекманова Жамиля	Развитие инклюзивного образования в Республике Каракалпакстан: современное состояние и перспек-тивы	**159**
ILMIY AXBOROT		
Allambergenova Perxan Qudaybergenovna	Milliy o‘zlikning shakllanish bosqichlari va globallashuv sharoitida uni mustahkamlash zarurati	**163**
Narimov Xamid Azimovich	Fitonimlar nomlanishida tabiiy-biologik belgilarning roli	**168**
Bekbergenova Go‘zalxon Ulug‘bekovna	Tibbiy ergonimlarning funksional-semantik xususiyatlari	**171**
Yuldasheva Dilnoza Bekmurodovna	Perifrazalarning leksik xususiyatlari	**175**
Xayitbayeva Madinaxon Ismoiljon qizi	Teatr terminlarining o‘ziga xos xususiyatlari	
Madiyarova Qundizxan Ongarbaevna	Toponimlarning xaliq og‘zaki ijodida qo‘llanish xususi-yatlari	**180**
Orinboyeva Jupargul	Qozi Mavlik asarlari tilida etnografik leksika	**184**
Achilov Oybek Rustamovich	Sintaktik deviatsiya “ISV”lari badiiy matn tahlilida	**187**
Zaripova Matluba Qulfidinovna	Til va tafakkurda peyorativlikning aks etishi	**190**
Ermetova Dilovar Ravshan qizi	Kreollashgan matnlarning lingvistik va semiotik tahlili	**192**

Arzimova Aziza	Qora uy(o‘tov)ning ichki qismiga bog‘liq atamalar	**194**
Matyakubov Xakimboy Xamidjanovich	O‘zbek va ingliz tillarida onomastik komponentli paremalarning qiyosiy-tipologik va lingvokulturologik tahlili	**197**
Yusupova Quvonchoy Mayliboy qizi	Ogahiyning “Riyoz ud-davla” asarida tarsi’ hosil qilish vositalari	**200**
Nurmanov Furqat Ismoilovich	Ona tili ta’limida fonetik hodisalar ta’limining yo‘lga qo‘yilishi	**203**
Jovliyev Baxtiyor Xolbayevich	O‘t pufagi poliplari	**208**
Хамраева Маликахон Гайрат кизи	Модальные значения и морфологические особенности глаголов состояния в русском, узбекском и английском языках	**212**
Жаббарова Юлдуз Ачилбековна	Языковая репрезентация фармакодинамики противоопухолевых средств в узбекском языке	**214**
Анорбоева Дилшодабону Шавкат кизи	Исследование фразеологических единиц английского и узбекского языков, выражающих чувство осязания	**217**
Музафарова Луиза Умаровна	Способы актуализации прецедентного мифологического текста	**222**
Ochilova Dilafruz Bakhramovna	Semantic Feature of Numeral Component Idioms in English and Uzbek Languages	**226**
Mamajanova Guncha Khemrayevna, Shakirova Saida Tukhtajonovna	Linguistic Impact of Artificial Intelligence Technologies in the Modern Translation Process	**229**
Rakhimova Gulchekhra Zarifboy qizi	The Analysis of the Differences Between the Terms “Mental state”, “Feeling” and “Emotion”	**232**
Yusupova Nilufar Azamatjon kizi	The Effectiveness of the Vark Learning Style Model in Enhancing English as a Foreign Language (EFL) Learners’ Academic Performance at University Level	**234**
Valiyeva Nargizaxon Zamir qizi	Rus, ingliz va o‘zbek tillari polisemik idiomalarida milliy mentalitetning aks etishining lingvomadaniy jihatlari	**238**
G‘ulomov Ilhomjon	Environmental Policy and the Environmental Situation in the Countries of Central Asia	**241**
Kenjabaev Jaxongir Abdisalimovich	Lexical-Semantic Problems and Issues of Standardization in the Translation Process of Sports Terminology	**244**

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozalari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.

2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.

3. O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.

4. Maqola 1 ta taqriz bilan (hujjatlar PDF shaklida) qabul qilinadi.

5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek**, **rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlari **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma’lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya’ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma’lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma’lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

– mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;

– mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola ***matnida*** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboyYo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Dilshod G‘ayipoV**

Terishga berildi: 21.10.2025
Bosishga ruxsat etildi: 31.10.2025
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.29
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: https://t.me/ilmsarchashmalari